
de vrije fries

Jaarboek

*Uitgegeven door het Fries Genootschap van Geschied-,
Oudheid- en Taalkunde en de Fryske Akademy*

Drieënzeventigste deel (1993)

Redactie:

J.M. Bos, Ph.H. Breuker, W. Dolk,

S. ten Hoeve, L.G. Jansma,

J.A. Mol (secr.), P.N. Noomen,

H. Spanninga (voorz.), R.H.C. Vos

Redactieadres:

Turfmarkt 24 (Fries Museum) Leeuwarden

Personalia medewerkers en redacteurs

J.M. Bos (1957), studearre filosofie en middeleeuwe archeologie aan de Universiteit van Amsterdam (prom. 1988), archeoloog bij het Fries Museum en het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen.

Ph.H. Breuker (1939), studearre Nederlânsk en Frysk (prom. 1989), wittenskiplik amtner Fryske Akademy en bysûnder heechleraar Fryske taal- en letterkunde oan de Ryksuniversiteit Leiden, publisearre oer literatuer, skiednis en nammekunde.

W. Dolk (1925), oud-ambtenaar Gemeentearchief Leeuwarden, publiceerde op lokaal-historisch terrein.

S. ten Hoeve (1945), direkteur Frysk Skipfeartmuseum, publisearre oer lokale skiednis, tsjerke-skiednis, monumintensoarch, tsjerke-ynrjochting en ambachtskeunstners.

L.G. Jansma (1943), studearre sosjology oan de Ryksuniversiteit Grins (prom. 1977 yn Rotterdam), wittenskiplik direkteur Fryske Akademy, publisearre oer religieuze bewegingen en minderheden.

J.A. Mol (1954), studearre skiednis oan de Vrije Universiteit te Amsterdam (prom. 1991), wittenskiplik meiwurker Fryske Akademy, publisearre oer midsieuske skiednis.

P.N. Noomen (1949), studearre middeleeuwe geschiedenis, landbouwschiedenis en Oudfries recht; publiceerde over middeleeuwe geschiedenis.

Jan Schoneveld (1947), folgde een opleiding aan de Rietveld Akademie te Amsterdam en studeerde vervolgens kunstgeschiedenis, prehistorische archeologie en egyptologie aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Meindert Schroor (1955), studearre sociale geografie aan de Rijksuniversiteit Groningen, publiceerde over verschillende onderwerpen en was onder meer eindredacteur van de *Grote Geïllustreerde Bosatlas* en de *Geïllustreerde Bosatlas van de Wereldgeschiedenis*. Hij heeft sinds 1989 een eigen geografisch en historisch adviesbureau te Leeuwarden, *Varenius* geheten.

Hotso Spanninga (1954), studearre skiednis yn Grins (dokt. eks. 1981), learaar skiednis en ierrykskunde yn Dokkum; publisearre oer sosjale en politike skiednis.

Tineke Steenmeijer-Wielenga (1946), studearre Nederlânsk (kand. eks. 1968) en Frysk (dokst. eks. 1970) oan de Ryksuniversiteit Utert; is konservator Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum, en wurke mei oan de útjefte fan de sammele fersen fan Schurer, Postma en Troelstra.

J.W. Tellegen (1939), studearre rechten te Utrecht, promoveerde in 1982 aan de Universiteit van Amsterdam op *The Roman Law of Succession in the Letters of Pliny the Younger*, I, en is als docent verbonden aan de vakgroep rechtstheorie van de Rijksuniversiteit te Utrecht.

O.E. Tellegen-Couperus (1948), studearre rechten te Utrecht en promoveerde in 1982 aan de Universiteit van Amsterdam op *Testamentary Succession in the Constitutions of Diocletian*; zij is docent bij de vakgroep rechtsgeschiedenis van de Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg.

R.H.C. Vos (1941), studearre kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht (doct. ex. 1970), directeur Fries Museum, publiceerde onder meer over de vroege Italiaanse schilderkunst, het Renaissance-ornament, Lucas van Leyden en de schoolboekenillustrator Cornelis Jetses.

Geart de Vries (1956), studearre skiednis mei byfak Frysk oan de Ryksuniversiteit Grins. en is sûnt 1981 as redakteur yn tsjinst by Omrop Fryslân.

S. Zijlstra (1953), studearre geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen (prom. 1983), publiceerde onder meer over de wederdopers in de zestiende eeuw.

De Grote Fibula van Wijnaldum

Jan Schoneveld

Inleiding

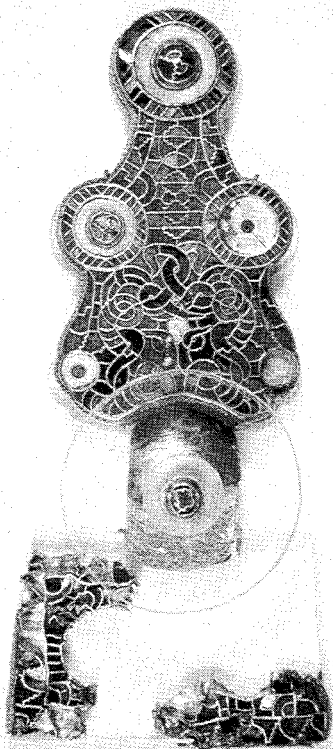
Er doen zich maar weinig momenten voor dat men oog in oog komt te staan met een kunstwerk uit de Vroege Middeleeuwen. Deze periode muntte niet uit in monumentale scheppingen op het gebied van de architectuur, de beeldhouwkunst of de schilderkunst. Kenmerkend voor die tijd is de vervaardiging van kleine objecten, waarbij vooral het accent ligt op het gebruik van edele metalen. Opvallend is verder dat de vroeg-middeleeuwse kunst relatief arm is aan figuratieve elementen. In het bijzonder de menselijke figuur komt weinig voor in de vormtaal. In de kunstuitingen is vooral sprake van 'sierkunst'.¹

Het Fries Museum in Leeuwarden mag zich gelukkig prijzen dat het over een van de hoogtepunten uit de kunst van de Vroege Middeleeuwen in zijn verzameling beschikt, de grote fibula van Wijnaldum. Helaas is dit belangrijke kunstwerk niet geheel compleet. Dat we toch een goed idee kunnen krijgen van zijn oorspronkelijke vorm en glans komt door gelukkig toeval, noest speurwerk en ijverig graven. Tot voor kort was de fibula in onderdelen verspreid over verschillende verzamelingen. Daar is nu verandering in gekomen. In de naaste toekomst valt het stuk vrijwel in zijn geheel in een van de vitrines van het Fries Museum te bewonderen. In dit artikel zal de grote fibula van Wijnaldum beschreven zijn wat betreft haar versieringsmotieven, materiaal en techniek. Verder wordt gekeken naar het internationale karakter van het stuk en geprobeerd iets meer te zeggen over de maker en de datering. Tenslotte wordt gezien of er iets te zeggen valt over een mogelijke opdrachtgever of eigenaar.

Vondstomstandigheden

Het belangrijkste deel van de grote fibula van Wijnaldum, de voetplaat, kwam in het begin van de jaren vijftig te voorschijn bij drainage-werkzaamheden. Op de akker achter de boerderij van Jan Bergmans sr., plaatselijk bekend als de Tjitsma-terp aan de Foarryp te Wijnaldum (gem. Harlingen), werd toen door een knecht met de hand een aantal sleuven gegraven waaruit het voorwerp werd opgediept. De voetplaat werd samen met twee schedels een aantal jaren in de schuur van de boerderij bewaard. Met de schedels werd de melkknecht de schrik in het lijf gejaagd; de fibula schijnt op een gegeven moment naar de vensterbank van de zuster van Bergmans sr. te zijn verhuisd. Via bemiddeling van de heer K.M. van der Kooi, destijds huisarts te Dronrijp, belandde het kunstwerk door ruil in het Fries Museum te Leeuwarden. Dr. A. Wassenbergh, de directeur van het museum, moest op een gegeven moment in Londen zijn en liet het daar in het Brits Museum beoordelen. Bruce-Mitford van het Brits Museum merkte over de fibula op dat het lang geleden was, dat hij zo iets opwindends had gezien.²

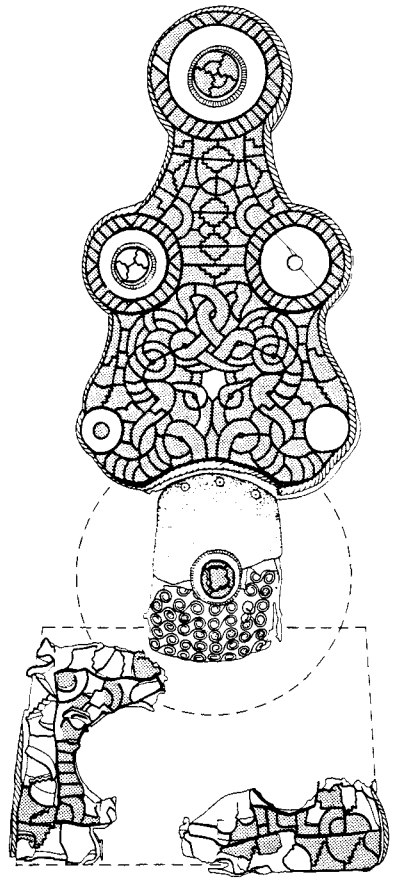
Uiteraard werd na het bekend worden van de vondst een onderzoek ter plekke ingesteld door medewerkers van het Fries Museum. Helaas was de exacte vindplaats toen niet méér te achterhalen. De herinneringen waren door het verstrijken der jaren zo vaag geworden, dat geen resultaten verkregen konden

De grote fibula van Wijnaldum. Het gedeelte dat tijdens de opgraving van 1992 gevonden werd, is hier nog niet bij aangepast

worden. De pogingen om de vindplaats nader te onderzoeken werden opgegeven en de toedracht rondom de vondst raakte in de vergetelheid.

In de jaren tachtig werd de terp opnieuw bezocht, dit keer door amateur-archeologen. Zij ontdekten dat de terpenreeks langs de Foarryp van Wijnaldum een rijke vindplaats was. Vondsten van amateur-archeologen verdwijnen vaak in allerlei particuliere verzamelingen zodat de verschillende voorwerpen verspreid raken. Vondstomstandigheden blijken dan niet gedocumenteerd of slechts uiterst vaag bekend. Hoewel de musea uitgebreide contacten onderhouden met amateur-archeologen, zijn hun budgetten meestal niet toereikend voor belangrijke aankopen. Vaak ook bestaan er spanningen tussen vondstomstandigheden en wetgeving. Aankoop door een museum is dan museaal-ethisch lastig te verantwoorden. Het is de verdienste van J. Zijlstra, amateur-archeoloog te Leeuwarden, dat de vondsten van de terpenreeks van Wijnaldum niet verspreid raakten. Zijlstra legde contacten met de verschillende in het gebied werkende amateur-archeologen en verzamelde hun resultaten. Zodoende kon hij een belangrijke bijdrage leveren aan de kennis van de metalen voorwerpen uit het terpengebied van Westergo.³ Een aantal gouden en zilveren fragmenten trok bij zijn onderzoek de aandacht. Hij schreef ze toe aan de grote fibula en kwam daarbij tot een reconstructie van het oorspronkelijke voorwerp.⁴ Tijdens een bijeenkomst in het Fries Museum werden de verschillende onderdelen met elkaar vergeleken en aan elkaar gepast. Dit leverde een bevestiging op van zijn bevindingen. Bovendien werd besloten opnieuw een onderzoek van de Tjitsma-terp aan de Foarryp ter hand te nemen.

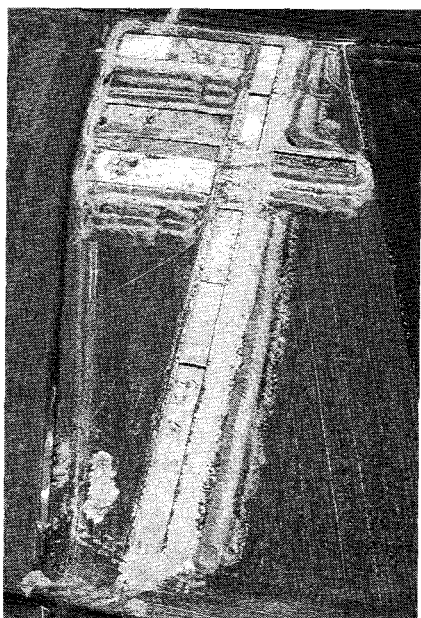

Reconstructietekening van de grote fibula volgens J. Zijlstra (uit: J.C. Besteman e.a., 'Graven naar Friese koningen')

Het archeologisch onderzoek bleef nu niet beperkt tot een eenvoudige verkenning. Omdat de precieze ligging van de vindplaats in de drainage-greppel niet meer gereconstrueerd kon worden, en de amateur-archeologen hun vondsten zeer verspreid op de terp hadden gedaan, besloot men tot een grootschalige opgraving. Dit keer werd het onderzoek uitgevoerd door het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen en het Instituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie van de Universiteit van Amsterdam. Financieel werd het onderzoek mogelijk gemaakt door gelden van plaatselijke overheden, de provincie, de twee genoemde universitaire instituten, diverse fondsen, het bedrijfsleven en vooral door de hoofdsponsor, uitgeverij *The Challenge Publicity* uit Sneek.

Tijdens de archeologische werkzaamheden op de terp aan de Foarryp kwamen er andere delen van de grote fibula te voorschijn. In 1991 betrof het een aantal dunne stukjes goudblik van de achterzijde van de fibula. Dat deze stukjes echt van het sieraad afkomstig waren, werd in de loop van dat seizoen duidelijk toen bleek dat ook de familie Bergmans een klein stukje goudblik van de achterzijde in haar bezit had. Dit was bij wijze van herinnering in de jaren vijftig achtergehouden en werd nu door mevr. S. Hoogland-Bergmans uit Franeker vriendelijk afgestaan.

In het seizoen 1992 kwam nog een belangrijk stuk van de fibula voor het dag-

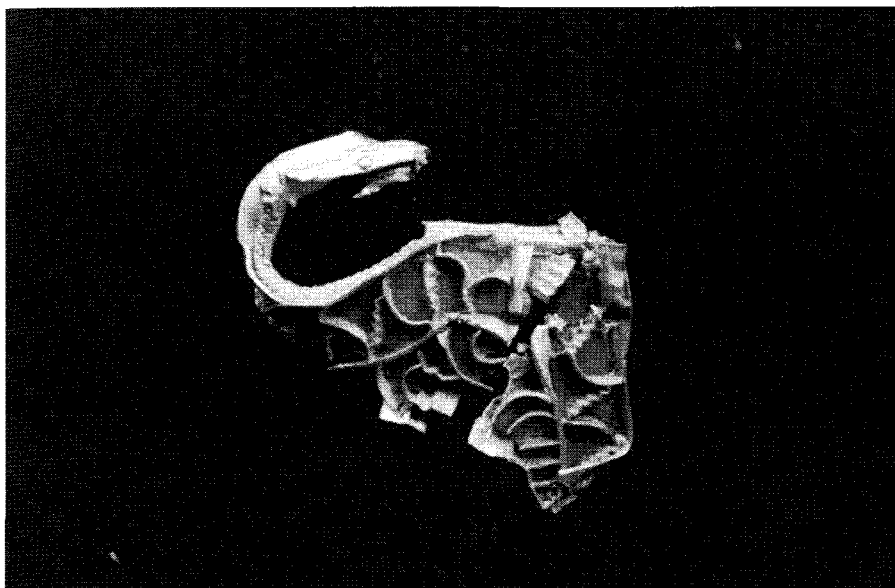
Overzicht van de opgraving te Wijnaldum in 1991

licht. Op 1 juni van dat jaar werd met de metaaldetector een stuk van de kopplaat gevonden. Aangezien het door ploegen ernstig beschadigd was, zag men in eerste instantie niet dat het een onderdeel van de fibula was. Door vergelijken en passen kon dit echter duidelijk aangetoond worden. Hopelijk komen de paar nog ontbrekende delen bij de volgende graafcampagne in 1993 aan het licht. Misschien dat dan ook iets meer gezegd kan worden over de manier waarop de fibula in de grond is gekomen. Ook de gedeeltes die tijdens het wetenschappelijk onderzoek te voorschijn kwamen, werden in de bouwvoor aangetroffen en bleken door ploegen over een grote oppervlakte verspreid.

Verblijfplaats

Met al deze vondsten is de grote fibula van Wijnaldum bijna compleet in de geschiedenis teruggekeerd. We hebben nu een goed idee hoe het sieraad er oorspronkelijk moet hebben uitgezien. Dat wil niet zeggen dat iedereen dit belangrijke kunstvoorwerp al in ogenschouw heeft kunnen nemen en ervan genieten. De voetplaat hing in de zogenaamde sieradenvitrine in het Fries Museum te Leeuwarden tussen al het andere goud en zilver der 'Terpfriezen', slecht verlicht en zonder verdere informatie. Een aantal delen lag in de bankkluis van de verzameling-Zijlstra te Leeuwarden en kwam daar (uiteraard) slechts in zeer uitzonderlijke gevallen uit. De overige, recente vondsten bevonden zich in het depot van het vondstcomplex Wijnaldum in het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen.

Gelukkig wordt op dit moment gewerkt aan een betere expositie van de fibula. Er wordt, met Zijlstra en een vormgever, een nieuwe tentoonstellingsvorm ontworpen voor het weer tot één geheel samengevoegde kunstwerk. Samen met enkele andere topvondsten uit het terpengebied krijgt de fibula zo de plaats die het verdient. Na veertig jaar kan dan een groot publiek kennis nemen van dit vroeg-middeleeuwse voorwerp, mooi om te zien en van een uitzonderlijk hoge kunsthistorische waarde.

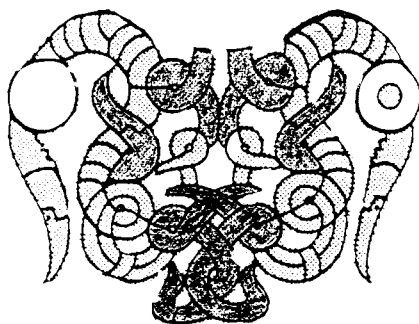

Het fragment van de grote fibula dat tijdens de opgraving in 1992 werd gevonden

Beschrijving

De grote fibula van Wijnaldum is een zogenaamde *disc-on-bow* (schijf-op-beugel) fibula. Zo'n *disc-on-bow* fibula bestaat uit een voetplaat en een kopplaat. Beide zijn door een brug met elkaar verbonden, terwijl op deze brug een schijf als extra versieringselement is vastgemaakt. Zoals reeds opgemerkt werd, is nu vrijwel de gehele fibula aanwezig. Het voornaamste gedeelte dat nog ontbreekt is de schijf. Alleen de centrale knop ervan bevindt zich in de verzameling-Zijlstra. Dat die schijf tot dusver niet gevonden werd, is jammer, niet alleen omdat zo het kunstwerk onvolkomen tot ons komt, maar vooral omdat we bij een gedeelte van de reconstructie nog in het duister tasten.

De fibula is in cloisonné-techniek uitgevoerd. Bij deze methode wordt de voorstelling in gouden lijnen uitgezet en worden de tussenruimtes, de cellen,

De 'man tussen twee beesten' van de Wijnaldumer fibula

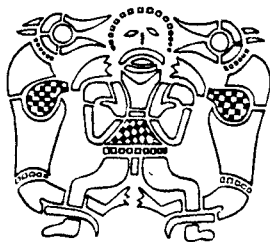
opgevuld met een contrasterend materiaal. In dit geval is er voor de opvulling van de cloisonné-cellen granaatsteen en een weinig calcieta pasta gebruikt.

De versiering van de voetplaat valt in drieën uiteen: een gedeelte met een geometrische versiering, een gedeelte met een grillige lijnversiering en vijf cirkels. Die vijf cirkels omlijsten het geheel. De grote cirkel aan de voet bestaat uit een centrale knop met daaromheen twee cirkelvelden, één in witte calcieta pasta of meerschium, en één in cloisonné. In de cloisonné-strook zijn de cellen gerangschikt volgens een Andreaskruis; de centrale knop bestaat uit twee 'paddestoelvormpjes' en twee 'trapvormen', knap in elkaar gepast. De middelste cirkels hebben dezelfde opzet maar zijn iets kleiner en de knop is eenvoudiger uitgewerkt, terwijl de kleinste twee cirkels alleen bestaan uit een centrale cel met een granaatsteentje en daaromheen een veld van calcieta pasta. De onderste helft van de voetplaat vertoont een geometrische versiering. Heel knap zijn de verschillende delen in elkaar verwerkt. Als hoofdvorm is de trap gebruikt, in het centrum weer gecombineerd met de paddestoelen, zoals we dat in de onderste knop zagen. Aan de beide zijkanten is een randstructuur aangebracht, waarin ook een trapvorm is verwerkt, terwijl aan de bovenzijde een band de twee cirkelvormen daar verbindt.

De meest ingenieuze versiering vindt men aan de bovenzijde. Hier zijn allerlei gebogen lijnen tot één voorstelling verwerkt. Op het eerste gezicht lijkt het niet meer dan een bandvormige wirwar, maar er zit wel zeker systeem in. De voorstelling is gespiegeld. De twee randen aan de buitenzijde bieden de mogelijkheid voor de oplossing. In deze vormen is een oogje aangegeven in goud. Volgt men de vorm verder, dan blijkt de figuur uit te lopen in een gekronkelde slang- of draakvorm. In het centrum is een derde, centrale figuur uit banden gevormd. We hebben hier te maken met een wel zeer sterk gestileerde voorstelling van de 'man-tussen-twee-beesten'. Een voorbeeld van deze voorstelling in een meer naturalistische opvatting kent men uit Sutton Hoo.

Ook op de kopplaat zijn drie afzonderlijke versieringsmotieven te onderscheiden. Centraal zijn twee cirkels aangebracht. Hoewel deze in het vondstmateriaal niet bewaard zijn, mag men aannemen dat ze ongeveer dezelfde vulling hebben gehad als de cirkelvormen in de voetplaat van de fibula. Rond de twee cirkels is de ruimte opgevuld in een rechthoekige vorm. In de hoekpunten hiervan zijn twee kwart cirkels aangegeven, terwijl de rest van de ruimte in rechte lijnen is opgevuld. Mogelijk is hier en daar nog een gebogen lijn toegevoegd, maar door de ernstige beschadiging van dit gedeelte van de fibula is dat niet geheel zeker. Het derde deel, de rand, bestaat uit alternerend gebogen lijnen die verbonden zijn door trapvormen.

De kopplaat en de voetplaat zijn aan elkaar bevestigd door een beugel. Deze

De 'man tussen twee beesten' uit Torshälla (Zweden), uit Sutton Hoo (East Anglia) en Fara (Mesopotamië)

staat bol, omdat hieronder de mantel geplooid werd. Deze zilveren beugel is zeer fraai afgedekt door een gouden plaat, versierd met S-vormen in filigraan. Ook hier zijn kleine granaten ingelegd. Bovenop deze beugel was de plaats voor de grote schijf. Daarvan is alleen de centrale cirkel in de verzameling-Zijlstra bewaard gebleven. Deze bestaat uit een vierpas in granaatsteen.

Over de achterzijde van de grote fibula van Wijnaldum zijn we helaas minder goed geïnformeerd. Hier heeft een bevestigingsspeld gezeten, die in elk geval versierd was met een dierekopje. Dit kopje, enigszins gesleten door het contact met de kleding, is voorzien van filigraan en van een oogje in granaatsteen. De reconstructie, die J. Zijlstra ervan maakte, is aannemelijk, gezien de vorm van andere soortgelijke stukken, zoals bijvoorbeeld de achterzijde van de Kingston-fibula uit Kent. De hele fibula is aan de zijkant afgewerkt met een gevlochten gouddraad. Net als bij het dierekopje zien we hier sporen van gebruik; er is gerepareerd met gouden nieten.

Materiaal

De gouden fibula van Wijnaldum is geheel overdekt met granaatsteen. Dat is op zich bijzonder, omdat deze steensoort moeilijk te bewerken is en van nature niet voorkomt in onze omgeving.

Granaatsteen is een naam voor een verzameling edelstenen: almandiet, pyroop, hessoniet of kaneelsteen en spessartiet. Van deze soorten komt almandiet het meeste voor in de sierkunst, gevolgd door pyroop. Omdat de verschillende stenen, zelfs met onze moderne hulpmiddelen, moeilijk uit elkaar te houden zijn, wordt hier de verzamelnaam granaatsteen gebruikt. De steen werd al in Egypte in de predynastieke periode (voor 3300 v. Chr.) als sieraad verwerkt.⁵ Bij de Griekse schrijvers Aristoteles en Theophrastus vinden we de steen genoemd. Beiden vermelden als voornaamste kenmerk dat granaat, anthrax, niet aangetast wordt door vuur.⁶ Daarin hadden ze in zoverre gelijk dat granaat bij een temperatuur van 400 tot 500 graden Celsius niet verandert. Pas bij 800 graden smelt het. Houdt men de steen in het zonlicht, dan lijkt hij te vlammen als een kooltje vuur.

Omdat granaatsteen in onze gebieden niet inheems is, moeten de stenen in de grote fibula van Wijnaldum geïmporteerd zijn. Uit de Oudheid zijn verschillende vindplaatsen van de edelsteen bekend. De Oud-Egyptische exemplaren werden gevonden bij Aswan, bij het eerste cataract en in de Sinai. Tot in de vorige eeuw kwamen zij hier voor. Kristallen van tien centimeter in doorsnede werden genoemd, uit Aswan en Elephantine. Theophrastus noemt daarnaast Carthago en Marseille als herkomstplaatsen van anthrax. De omgeving van Marseille is wat vreemd, maar misschien was de steen daar bij handelaren te verkrijgen.

Plinius noemt voor het eerst India als vindplaats van granaatsteen. De granaatstenen die daar vandaan kwamen, waren volgens hem zo groot, dat men er vaatwerk van kon vervaardigen. De granaatstenen uit India zijn lichter van kleur dan die uit Carthago en het is goed mogelijk dat Plinius de grote blokken hessoniet bedoelde, die uit Ceylon afkomstig zijn. Vroeg-middeleeuwse schrijvers als Epiphanius kenden alleen Carthago nog als plaats van herkomst. Pas toen in de vijftiende en zestiende eeuw de handel met India opbloede, kwam deze vindplaats weer in zicht. Marco Polo maakt melding van handel van Indische stenen op de markten van Klein-Azië, maar hij noemt ook vindplaatsen elders.

Modern laboratoriumonderzoek⁷ heeft aangetoond dat de granaatstenen in

vroeg-middeleeuwse juwelen in Noord-Europa voornamelijk tot de almandiet-groep behoren met Bohemen als vermoedelijke vindplaats. Deze conclusie kon niet alleen op grond van chemische analyse getrokken worden. Stenen uit dezelfde vindplaats kunnen soms behoorlijk van elkaar verschillen qua samenstelling en eigenschappen. Het is vooral een technische eigenschap van de Boheemse granaatstenen, die de toepassing ervan in de Vroege Middeleeuwen heeft bevorderd.

Techniek

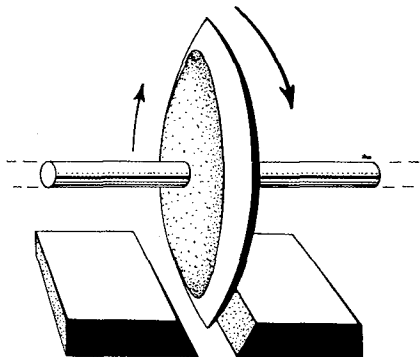
Voor de in cloisonné-techniek ingelegde voorwerpen als de grote fibula van Wijnaldum is gebruik gemaakt van dunne plaatjes granaatsteen. Deze plaatjes zijn verkregen door het kloven van de steen. Gezien hun kristalstructuur is het normaliter onmogelijk om granaten te kloven. Granaat heeft een kubisch kristalrooster en kristalliseert in vrijwel ronde kristallen. Deze zijn zeer rijk aan vlakken.

Uit een achttiende-eeuwse beschrijving kennen we echter een techniek om granaatsteen te splijten door middel van verhitting en snelle afkoeling. Deze techniek is alleen toepasbaar op een speciale soort stenen uit Bohemen. Deze granaten hebben een samenstelling, waarbij de kristallen in een soort lesteenachtige structuur in de ruwe stenen liggen. Dit maakt het mogelijk bij de slag de steen niet te vergruizelen maar dunne plaatjes te doen ontstaan. De plaatjes zijn, door de ligging van de kristallen in lagen, uiterst gelijkmatig van dikte.

Had men eenmaal de dunne platen granaatsteen verkregen, dan kon men ze vervolgens in de vereiste vormen snijden. Dit gebeurde met een snijwiel. Hele dunne wieltjes kon men niet vervaardigen, dus werd een v-vormige snede gebruikt. Dit valt te zien aan de zijkant van de stukjes granaatsteen, die een scheve hoek hebben. Aangezien ijzer niet hard genoeg is om granaatsteen te snijden, werd een slijpmiddel gebruikt.⁸ Het wielje moest zeer regelmatig rondgedraaid worden. Daarna kon men met allerlei slijptolletjes de vormen verder afwerken.

Men heeft wel gedacht dat de verschillende vormpjes granaatsteen kant en klaar uit een paar centra in Europa aan de edelsmeden werden geleverd, die er vervolgens hun juwelen uit vervaardigden. Voor de grote fibula van Wijnaldum zou dat voor het geometrische gedeelte van de versiering wel mogelijk zijn. De man-tussen-twee-beesten is echter een dermate persoonlijk ontwerp met speciaal gevormde inlegstukken, dat dit een eigen creatie van de kunstenaar moet zijn geweest, zowel in ontwerp als in uitvoering.

De fijn uitgesneden stukjes granaatsteen zijn in een cloisonné-techniek tot

Een snijwielje voor de bewerking van granaatsteen (uit: Arrhenius, 1985)

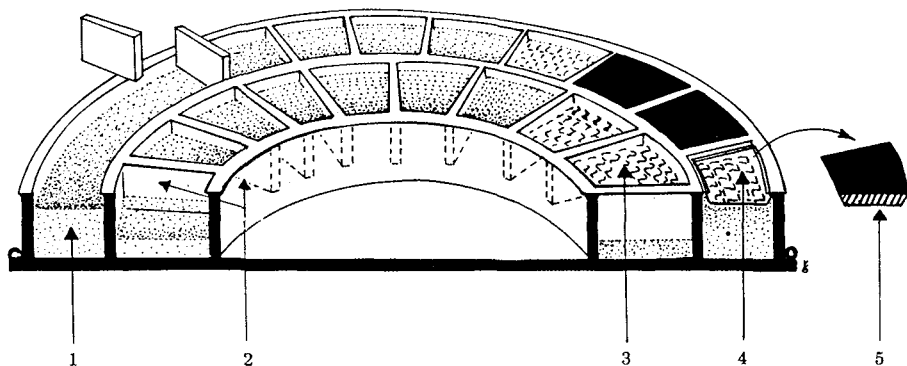
een juweel verwerkt. Cloisonné is een oude techniek, die reed in Egypte tijdens het Oude Rijk (ca. 2850-2200 v. Chr.) werd toegepast. Daarbij werden edelstenen in aparte zettingen naast elkaar geplaatst en vastgemaakt met een lijm van hars en kalk. Vervolgens werd het hele oppervlak op gelijke hoogte gebracht door schuren en polijsten. Daardoor werden de bovenzijde van de waltjes van de zettingen iets verbreed, waardoor de stenen nog beter vast kwamen te zitten.

Nu kan deze methode niet direct gevolgd worden met granaatstenen. De witte lijm geeft een dof effect op granaten en doet ze niet mooi helder rood oplichten. In eerste instantie heeft men gepoogd de lijm rood te maken met kleurstof, maar de beste methode bleek de granaten aan de achterzijde te bekleden met goudfolie. De stenen werden vervolgens vastgezet door verhitting van een pasta van kwarts of calciet. Met een klein beetje eiwit werd een bindend effect bereikt tot men een temperatuur van 100 à 200 graden Celsius verkregen had.

Vermoedelijk is bij de grote fibula van Wijnaldum calciet gebruikt. Dit lost vrij goed op in water. Het laatst gevonden fragment van de kopplaat (1992) bevatte vrijwel geen pasta meer. Dit was geheel opgelost in het grondwater, waardoor de granaten tot onderin de cloisonné waren weggezakt.

Om het licht helder door de stenen te weerkaatsen werd dunne goudfolie aan de achterzijde bevestigd. De dikte van deze folie varieert rond de 0.03 mm. Om het effect te verhogen werd geen vlakke folie gebruikt, maar werd dit in een wafelpatroon gedrukt. Dit wafelpatroon varieert sterk per voorwerp, maar over het algemeen zijn er rond de 3,5 lijnen per millimeter gebruikt. In het verleden is vaak gedacht dat het wafelpatroon werd aangebracht door de folie op een houten mal te slaan. Omdat er zeer veel lijnen per millimeter kunnen zijn, tot zes, is dit niet aannemelijk. Vermoedelijk werd de folie in een wafelpatroon verkregen door het op een stukje textiel te drukken. Textiel was een gebruikelijk materiaal in het atelier van de edelsmid. Bij de opgravingen te Wijnaldum werden zo nu en dan textielafdrukken gevonden op smeltstukken brons.

Toch kan het niet een gewoon lapje zijn geweest dat de edelsmid gebruikte. Zoveel lijnen in het wafelpatroon, dus zoveel draden in textiel per millimeter, was voor fijne wol en linnen niet gebruikelijk in de vroege middeleeuwen. Meestal komt men niet verder dan twee. Daarom is voor dit doel vermoedelijk zijde gebruikt, dat via Constantinopel werd ingevoerd. Zijde heeft drie tot zeven draden per millimeter.

Schema van het granaat-cloisonné: 1. bevestigingsmiddel; 2. gouden celwand; 3. cloisonné cel; 4. goudfolie; 5. granaatsteen (uit: Arrhenius, 1985)

De gouden plaat waarop de cloisonné celwanden zijn vastgezet, wordt zelf weer gesteund door een zilveren plaat. Aan de achterzijde was deze opnieuw afgedekt door een dikke plaat goudfolie. Zo ontstond er een stevige constructie waaraan de speld aan de achterzijde vastgemaakt kon worden.

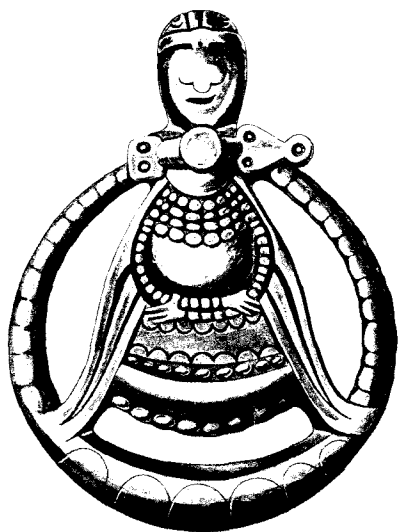
De brug tussen de voetplaat en de kopplaat is voorzien van filigraan. Ook het dierkopje dat de achterzijde heeft versierd, is in deze techniek verfraaid.

Freyja en haar brisingamen

Hoe en door wie zo'n prachtig sieraad als de grote fibula van Wijnaldum gedragen werd, kunnen we gewaar worden uit de Scandinavische literatuur. Daarin wordt namelijk een prachtig juweel beschreven dat eigendom was van de godin Freyja.⁹

In de *Thrymskvida* wordt verhaald hoe de reus Thrym de hamer van Thor, Mjölñir, weet te veroveren. Hij wil deze alleen teruggeven als hij Freyja als bruid ten geschenke krijgt. Heimdall stelt dan voor om Thor de bruidskleren van Freyja te laten aantrekken om zo de reus te kunnen benaderen en te bestrijden. In deze episode uit het *Thrymslied* worden de bruidskleren van Freyja beschreven. Ze draagt een tot op de knie vallend kleed, op haar borst draagt ze een breed halssnoer van edelstenen, op haar hoofd een spits hoofddeksel. Haar mooiste juweel is echter het *Brisingamen*.

Wat we ons bij dit *Brisingamen* moeten voorstellen, kunnen we zien op een verguld zilveren medaillon-hangertje uit Aska, Hagebyhöga östergötland, Zweden.¹⁰ Het stelt een vrouwenfiguur voor, zittend met de armen over elkaar. Ze draagt een karakteristiek gewaad, dat uit een wijde mantel bestaat met daaronder een lange, met kralen afgezette rok. Ook langs de mouwen is een rij kralen aangebracht. Op haar hoofd heeft ze een versiering in de vorm van een diadeem, die uit twee stukken bestaat met daartussen een dubbele hoofdband. Op haar borst zien we een halssnoer van vier rijen kralen, de onderste rij wat dikker dan de andere. Het belangrijkste voorwerp dat ze draagt – in onze context althans – , is een grote *disc-on-bow* fibula onder haar kin. Door de grootte van het afgebeelde juweel maakt het bijna een groteske indruk. Het zal bij de weergave echter de bedoeling geweest zijn dit voorwerp op de voorgrond te

*Verguld zilveren hangertje van Aska
(uit: Arrhenius, 1969)*

plaatsen, zodat we overtuigd raken van het belang ervan. Deze vrouwenfiguur met haar prachtige juwelen vinden we ook in andere afbeeldingen. Een vrouwenfiguurtje uit Tuna in Alsike, Uppland, geeft ook Freyja weer met haar lange mantel. Ze draagt dezelfde hoofdbedekking, maar door de weergave en profiel is nu duidelijk te zien dat de kap veel ingewikkelder is opgebouwd. Op haar borst zien we het kralensnoer, bestaande uit vier rijen kralen met de onderste rij weer van een wat groter soort. Direct onder de kin is een cirkel weergegeven met een dikke opgezette rand. Birgit Arrhenius heeft aangetoond dat het ook hier om een *disc-on-bow* fibula moet gaan, alleen aangegeven door de grote schijf. Diezelfde *disc-on-bow* fibula draagt Freyja op een aantal afbeeldingen van haar uit Helgö, Ekerö Ksp., Uppland. Hier wordt de godin afgebeeld, terwijl ze door een man aan de hand geleid wordt. Duidelijk zijn de grote schijf, de kop- en voetplaat aangegeven.

Lijkt dit sieraad dus qua uiterlijk sterk op de grote fibula van Wijnaldum, ook de naam, Brisingamen, kan daarmee in verband worden gebracht. Het woord *men* betekent in de oud-Scandinavische talen halssieraad. Juist op de afbeeldingen van Freyja zien we dat de *disc-on-bow* fibula direkt onder de kin, op de hals gedragen wordt. Het is dus goed mogelijk dat met het woord precies dit voorwerp werd aangeduid. De eerste helft van de samenstelling Brisingamen, *brisinga*, is veelbetekenend. Het is verwant aan het moderne Noors, *brisa*, dat vlam of gloed betekent. Dit is een term die in oude edelsteenbeschrijvingen veel met de granaatsteen in verband wordt gebracht. Het is daarom goed mogelijk dat brisinga een direkte vertaling is van het latijnse *carbunculus* of het griekse anthrax. Mogelijk moet men de oud-Scandinavische genitivus pluralis *brisinga* direct van toepassing laten zijn op de afzonderlijke edelstenen en dus het woord Brisingamen beschouwen als een aanduiding voor de zo karakteristieke granaatcloisonné van de *disc-on-bow* fibula. De term geeft dan een prachtige beschrijving van het schitterend rood in de zon oplichtende juweel onder de kin van de godin.

Behalve de Thrymskvida zijn er nog enige andere plaatsen in de oud-Scandinavische literatuur, waar het Brisingamen wordt genoemd, zoals de Snorra Edda, de Sgorla Tháttr en de Beowulf.¹¹

We moeten dus aannemen dat een *disc-on-bow* fibula als het Wijnaldumse exemplaar als eenling gedragen werd onder de kin. Daarnaast lijkt het erop dat alleen vrouwen er zich mee sierden.

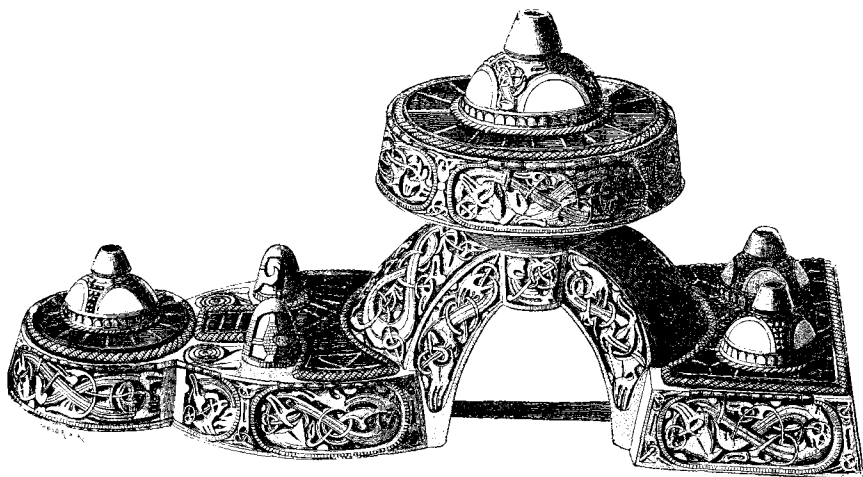
In het Scandinavische gebied komen zeer grote *disc-on-bow* fibulae voor. De grootste is vermoedelijk die van Kasta, Roslagsbro, Uppland. Hoewel er slechts fragmenten van bewaard zijn, moet zij 28,5 cm lang en 15 cm hoog geweest zijn. De schijf had een doorsnede van 10 cm. De fibula is prachtig, in brons, versierd in dierornamentiek. Een vrijwel even grote mantelspeld werd aangetroffen in Näshulta, Södermannland, Zweden. Deze is wat eenvoudiger versierd, maar bezit nog een granaatsteen. De andere, lege velden van het sieraad zullen dus vermoedelijk ook deze steen als vulling hebben gehad. Verder zijn er nog twee fragmenten bewaard van exemplaren uit het grafveld van Tuna, Uppland in Zweden. Ook in Noorwegen komen zulke reusachtige fibulae voor. Er is er een bekend uit Rogaland en drie uit noord-Noorwegen.

Uit Friesland kennen we, buiten de grote fibula van Wijnaldum, twee exemplaren.¹² Ze zijn alleen niet voorzien van granaat-cloisonné, maar geheel uitgevoerd in goud met filigraan. In Westergo, in de terp Bessens bij Wieuwerd, werd in 1886 de voetplaat van een *disc-on-bow* fibula gevonden. Ook uit Hogebeintum in Oostergo kennen we een exemplaar, 13,5 cm lang en compleet.

Vrouwenfiguur van Tuna

Hoewel beide dus qua uitvoering en ook qua grootte de mindere zijn van de grote fibula van Wijnaldum, maken ze duidelijk dat de vorm van de *disc-on-bow* fibula in Friesland niet onbekend was. In de nieuwe opstelling in het Fries Museum zullen deze twee exemplaren dan ook naast de grote fibula getoond worden, samen met een replica van de gesp van Wieuwerd.

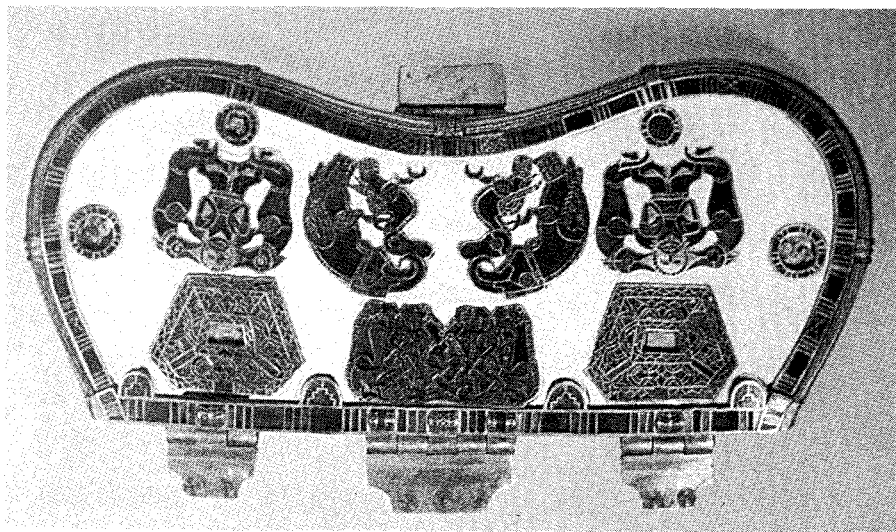
Grote disc-on-bow fibula uit Gotland, Zweden (uit: Salin, 'Altgermanische Tierornamentik')

Sutton Hoo

De grote fibula van Wijnaldum is in zijn vorm als *disc-on-bow* fibula verbonden met Scandinavië. De versiering van de mantelspeld wijst echter een geheel andere kant op. Om parallellen van de versieringsstijl te vinden moeten we de blik wenden naar de Britse eilanden, meer in het bijzonder naar East-Anglia. Tegenover het stadje Woodbridge aan de rivier de Deben, ligt een grafveld dat uit tenminste vijftien grafheuvels bestaat. In 1938 besloot de eigenaresse van de grond er onderzoek te laten uitvoeren en werd een aantal heuvels geopend. Toen men in 1939 de grootste heuvel onderzocht en ontdekte dat men met iets zeer bijzonders te maken had, werd een team ervaren archeologen samengesteld om het werk uit te voeren.¹³ De vondsten waren onovertroffen in de Britse archeologie. In een zeer groot bootgraf was een indrukwekkende hoeveelheid voorwerpen samengebracht om als grafgift van een vorst te dienen. Het schip moet 27 meter lang geweest zijn, wat een geweldige lengte was voor die tijd. Alleen de klinknagels waren in de grond bewaard gebleven en gaven de vorm van het schip aan. Midscheeps bleek een dodenhuis geplaatst, waarin een grote hoeveelheid voorwerpen werd aangetroffen: gouden juwelen, munten, zilveren platen, wapens, schalen, cauldrons, emmers en schalen van brons en ijzer, textiel, leer, drinkbekers en drinkhoorns en vele andere objecten.

Resten van een menselijk lichaam werden tijdens de opgraving van 1939 niet gezien en kwamen ook niet aan het licht tijdens een nieuw onderzoek in de jaren 1966 tot 1968. Misschien is er wel een lijk geweest, maar is dat in de loop van de tijd in de zure grond geheel verdwenen. Laboratorium-onderzoek van monsters wijst daar op, maar geeft geen bewijs.

In verband met de grote fibula van Wijnaldum is het de moeite waard de blik te richten op de soortgelijke en op dezelfde wijze versierde gouden voorwerpen uit het graf van Sutton Hoo. Hieronder zijn er verschillende die uitgevoerd zijn in de granaat cloisonné-techniek. Een prachtig voorwerp is het beslagstuk van een geldbuidel. Het bestaat uit een in cloisonné uitgevoerde rand, die verschillende voorstellingen omgeeft. Deze voorstellingen zijn in twee rijen geplaatst,

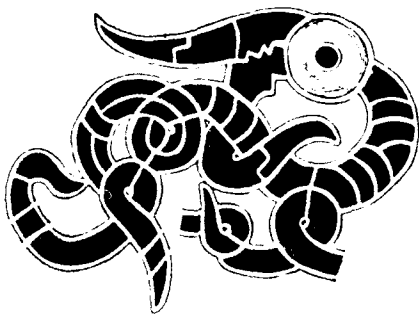

Buidelbeslag uit Sutton Hoo

boven drie en onder vier plaquettes met nog vier cirkelvormen aan de buiten- en onderzijde. De bovenste rij bestaat uit een centrale voorstelling van vechtende, in elkaar gedraaide diervormen. Aan beide zijden ervan is een plaquette aangebracht in een geometrische versiering: een topstuk qua technisch kunnen.

De onderste rij bestaat uit vier voorstellingen. Centraal zijn adelaars weergegeven die een eend aanvallen, aan de buitenzijde zien we een man die twee beesten in bedwang houdt. Naast cloisonné in goud en granaatsteen is er ook millefiori-glas gebruikt voor het inleggen. De centrale vorm van de geometrisch versierde hexagonale plaquettes op de bovenste rij zijn leeg, evenals het centrum van drie van de vier cirkels. Mogelijk heeft hier een intarsie van millefiori-glas gezeten, maar het kan ook zijn het calciëtpasta is geweest. Deze is als lijm gebruikt om de granaten vast te zetten en overal opgelost door het zure milieu van de bodem ter plekke.

Het beslag van de geldbuidel vertoont tal van overeenkomsten met de grote fibula van Wijnaldum. Vergelijken we het geometrische gedeelte van de voetplaat met de geometrisch versierde plaquettes van de buidel, dan vallen onmiddellijk de gelijke vormen op. We zien de trapvormen en de paddestoelen, de halve cirkels waarbinnen trappen zijn weergegeven, en de paddestoeltjes die aansluiten op de trapvormen. Ook de gebogen lijn, die halverwege aansluit bij de trapvorm, aanwezig in de rand van de kopplaat van de grote fibula, komt in de plaquettes voor. Een andere opvallende overeenkomst is de buitenste, cloisonné ingelegde cirkel van de ronde vormen. Op beide voorwerpen hebben ze een kruisvormige, in rechte cellen opgebouwde vulling. Deze rechte cellen komen we ook tegen in de rand van het beursbeslag en hier en daar in de figuratieve voorstellingen.

Diervoorstelling van de grote fibula volgens Bruce-Mitford

De menselijke figuur tussen twee dieren, die we in de bovenzijde van de voetplaat opgemerkt hebben, komt zeer herkenbaar terug in de onderste rij van het beursbeslag van Sutton Hoo. Deze voorstelling is al zeer oud en komt reeds voor in de Soemerische kunst uit Mesopotamië. Via de kunst der Steppevolkeren is ze opgenomen in het repertoire van de Scandinavische kunst. Daar kennen we haar uit de Vendelperiode in Zweden, van waaruit Sutton Hoo beïnvloed is. Opvallend is dat Wijnaldum, geografisch gezien, juist tussen beide vondstgebieden in ligt.

Bruce-Mitford ziet in de kronkelende figuren van de grote fibula van Wijnaldum twee tegenover elkaar staande dierfiguren.¹⁴ De bandvormige lijnen die hier als een sterk gestyleerde mensfiguur worden aangemerkt, neemt hij op in het onderlichaam van de dieren. Ook als men deze constructie volgt, komt men

uit bij het huidelbeslag van Sutton Hoo. De centrale plaquette van de bovenste rij vertoont een soortgelijke voorstelling.

Ook andere gouden voorwerpen uit de Sutton Hoo-schat kunnen in verband gebracht worden met de Wijnaldumer fibula. De versieringsstukken van het zwaard bijvoorbeeld vertonen eenzelfde stijl. De vierpas, die we kennen uit het centrum van de grote schijf van de fibula vinden we terug in de pommel, en de S-vorm in filigraan van de brug zien we in het beslag van de greep van het zwaard. Daarnaast kunnen nog in dezelfde stijl genoemd worden de rechthoekige gesp, het T-vormige beslag, een beslag in de vorm van een gesp en rechthoekige beslagstukken.

De kunstenaar van Sutton Hoo

De grote fibula van Wijnaldum vertoont een aantal eigenschappen die kenmerkend zijn voor de 'school van Sutton Hoo'. Een van de belangrijkste en meest karakteristieke thema's daarbij is de paddestoelvorm, die op vrijwel alle voorwerpen uit deze school terugkomt. Opvallend is dat deze vorm op de Wijnaldumer fibula is ingepast waarbij niet de hoeden maar de steeltjes van de paddestoelen aan elkaar raken.

Bruce-Mitford heeft in 1955 reeds het verband met Sutton Hoo gelegd.¹⁵ Hij zag in de voetplaat echter niet het werk van de meester van Sutton Hoo zelf of zijn atelier, maar veeleer van een edelsmid, opgeleid in Kent of Suffolk en werkend voor een opdrachtgever op het Europese continent. Enige jaren later, in 1974, overwoog hij echter wel het aan de meester van Sutton Hoo toe te schrijven, maar dan als een vroeg werk, dat tot stand kwam voor hij in East-Anglia het hoogtepunt van zijn kunnen bereikte.¹⁶

Om de relatie duidelijk te maken kan gewezen worden op de verdere ontwikkeling in het werk van Sutton Hoo ten opzichte van Wijnaldum. In Sutton Hoo zien we dat sommige cloisonné-cellen zijn opgevuld in millefiori-techniek. Daarnaast heeft de kunstenaar, om rust en duidelijkheid in zijn werk te brengen, cellen die tot de achtergrond van een figuratieve voorstelling behoren, afgedekt met goudplaat. Inderdaad komen beide gegevens niet voor op de grote fibula van Wijnaldum. Maar dit kan ook liggen aan een verdere ontwikkeling in de tijd. Dat er geen millefiori is gebruikt, zegt op zich weinig. Verschillende voorwerpen uit de Sutton Hoo-schat bezitten het niet, andere, de topstukken weer wel. Datzelfde geldt voor de gedeelten die met goudplaat zijn afgedekt om de voorstelling duidelijker te maken in de compositie. Ook de arend die een eind verschalkt, op het beslag van de beurs, laat deze techniek niet zien. Daarnaast is de figuratieve voorstelling op de Wijnaldumer fibula juist veel verder gestyleerd dan de voorstellingen van Sutton Hoo. Het is bijna een abstracte vorm geworden. Het zou goed mogelijk zijn dat hier een leerling van de meester van Sutton Hoo aan het werk is geweest, in opdracht van een patroon in Friesland.

Dat de grote fibula van Wijnaldum enige jaren later gedateerd kan worden dan de voorwerpen uit Sutton Hoo kan ook afgeleid worden uit de knopen van de rondlopende cellen. In Sutton Hoo zijn ze met goud gesloten evenals op enige fragmenten met cloisonné-versiering uit Uppsala Västehög. Op de grote fibula zijn ze echter open en ingelegd met een granaatsteen. Daardoor staat deze versiering dicht bij soortgelijke bandvormige composities uit een iets latere tijd. Een goed voorbeeld daarvan is te vinden in *The Book of Durrow*. Op fol. 125v. tegenover het Evángele van Lucas is daarin een versiering in bandvorm aangebracht, die dezelfde knopen laat zien, even ruim opengewerkt als die van

Wijnaldum. Opvallend is ook de dualistische opvatting die uit het blad spreekt, een gebogen bandversiering tegenover geometrische patronen. *The Book of Durrow* wordt enige jaren later gedateerd dan de schat van Sutton Hoo, namelijk omstreeks 680. Wijnaldum lijkt een goede verbinding tussen beide kunstwerken. Een datering, enige jaren voor 650 lijkt mij daarom passend voor de grote fibula van Wijnaldum.

De tweedeling

Het is niet voldoende de grote fibula alleen te beschouwen als een fraai ornament van goud en edelstenen. Er moet ook gekeken worden, gezien de duidelijke tweedeling in het ornament van de voetplaat, naar het mogelijke gebruik van een sacraal schema in de versiering van de fibula. Het probleem hierbij ligt in de onbekendheid met vormen hiervoor in de Germaanse kunst. Daarom kan hooguit een poging in deze richting gedaan worden aan de hand van gelijktijdige christelijke schema's elders in Europa.

Uit het werk van de meester van Sutton Hoo lijkt het alsof hij bekend was met de christelijke symboliek. Als aanwijzing daarvoor wordt de kruisvorm aangehaald, die de zwaardknoppen in de schat vertonen.¹⁷ *The Book of Durrow* laat een soortgelijke kruisvorm zien in het Evangelie van Johannes.¹⁸

In voorwerpen uit de christelijke eredienst of met een christelijk symbolische inhoud, komt men ook de tegenstelling tussen geometrische versiering en figuratieve gedeeltes tegen zoals we die aantreffen op de grote fibula van Wijnaldum. Voorbeelden daarvan bieden het Engerer Bursenreliquiar (kruisvorm en diervormen), de Kingston-fibula (kruisvorm en dieren) en de fibula van Dorestad (kruisvorm en dieren). Elbern ziet in dit schema een 'heidnischen Geruch'. De Wijnaldumer fibula is daarmee een intrigerende pendant aan de heidense zijde van deze op het nieuwe christendom geïnspireerde voorwerpen. Is het bij die sieraden Christus die zegeviert over de natuur in de vorm van de samengestremgelde dieren, op de grote fibula lijkt het eerder een held die de natuur beheerst en overwint.

De terp Tjitsma en de metaalbewerking

Het is natuurlijk aardig om te speculeren over de plaats waar de grote fibula van Wijnaldum is vervaardigd. Door haar vorm een Scandinavisch object en door haar versiering een produkt van Kent of Suffolk is dat niet duidelijk. Reeds Bruce-Mitford heeft een mogelijke vervaardiging in Friesland niet uitgesloten. Ook de vondstomstandigheden te Wijnaldum zouden daar op kunnen wijzen. Het stuk hoort er thuis. Gezien de vermelde schedels in een grafcontext is het er volledig en ongeschonden in de grond gegaan. De beschadigingen zijn van later tijd, tijdens het opspitten of door de ploeg ontstaan. Het voorwerp moet ook langere tijd in gebruik zijn geweest, daar het sporen van slijtage en reparatie vertoont. Het ligt daarom voor de hand om aan te nemen dat dit kostbare juweel een familiestuk was.

Het is zelfs goed mogelijk dat het in Wijnaldum zelf vervaardigd werd. De opgravingscampagnes in 1991 en 1992 op de terp Tjitsma aan de Foarryp te Wijnaldum geven enige aanleiding voor deze veronderstelling.¹⁹ Bij die opgraving zijn allerlei vondsten gedaan op het gebied van de metaalbewerking. Door de vondst van ijzerbaren uit het Scandinavische gebied: een drijfhamer, delen van smidsovens en vele slakken, weten we dat hier ijzer gesmeed is. Maar ook kostbaarder materiaal werd hier verwerkt. Gietstukken en propfen laten zien dat er brons gegoten werd. Een niet geheel afgewerkte fibula en een onvolledi-

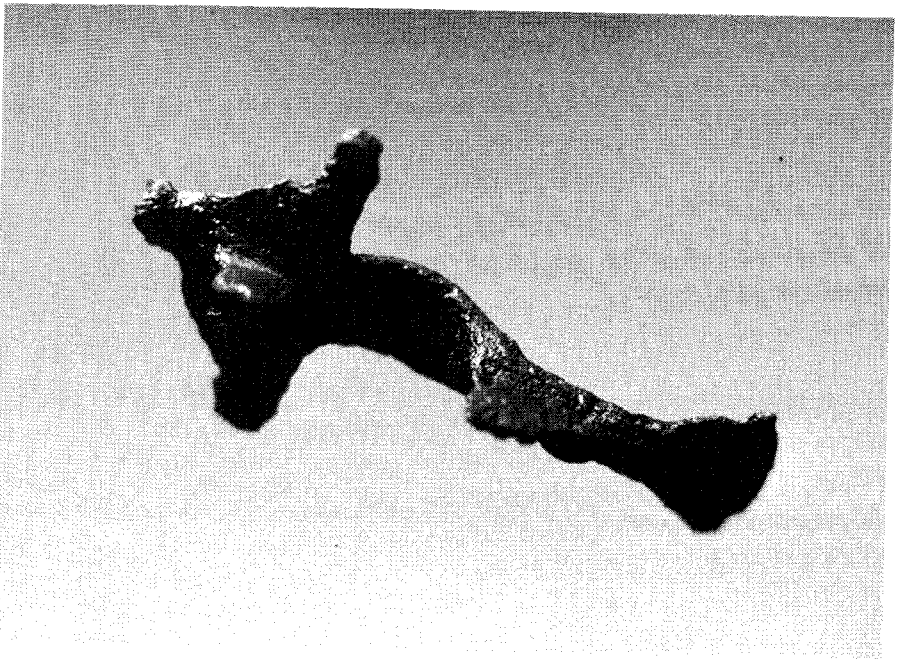
ge sleutel met dierekop-versiering geven een idee van de soort produkten die werden vervaardigd. Tevens kwam een enkel stukje van een bronsgietsvorm te voorschijn.

Behalve ijzer en brons moeten ook de edele metalen op de terp Tjitsma verwerkt zijn. Er werd een toetssteentje gevonden waarop de goudsporen nog zichtbaar waren, zilveren baren met een gewicht van zes sceatta's, zilveren druppels en gietstukjes en ook een tweetal gouddruppels. Tezamen met twee kleine drijfhamertjes van een edelsmid, één in de verzameling Zijlstra en één in het materiaal van de opgraving, geven deze vondsten een beeld van bijzondere metaalbewerking op de terp.

De bewoner of bewoners moeten ook economisch gezien in staat zijn geweest zo'n meester aan te trekken.

Tijdens de opgravingen kwam een aantal verspreid liggende gouden munten te voorschijn, waarvan één afkomstig was uit Aquitanië, één uit de Jura en één uit Dorestad. Samen met andere, kennelijk verloren gouden voorwerpjes, het glaswerk en de vele andere importgoederen, wijst dit er op dat de bewoner deel uitmaakte van het internationale elite-netwerk van die tijd.

De grote fibula van Wijnaldum in het Fries Museum is een belangrijk kunstwerk uit de merovingische tijd. Uit het samengestelde internationale karakter, met stijlinvloeden uit Scandinavië en het Angelsaksische gebied, geeft het een beeld van de internationale contacten die Friesland in die periode onderhield. Het kostbare materiaal, goud en granaatsteen, laat zien dat de eigenaar onderdeel uitmaakte van, of nauwe contacten had met de elite-netwerken van zijn tijd. Hij kan een zo indrukwekkend object als geschenk of buit hebben verwor-

Onafgewerkte fibula uit Wijnaldum, gevonden bij de opgraving in 1992 (foto Tineke Volkers)

ven, maar het is ook goed mogelijk dat hij het zelf door een kunstenaar heeft laten vervaardigen; een kunstenaar die bepaald niet de minste was in zijn dagen.

Hoe de fibula tenslotte in de grond gekomen is blijft nog een open vraag. Is hij in een put verstopt toen de tijden te onzeker werden? In Dorestad lijkt zoiets gebeurd te zijn. Of is hij als onderdeel van een depot in de terp geplaatst? Uit de vondsomstandigheden van de voetplaat van Wieuwerd kan afgeleid worden dat zulks ook mogelijk was. Het kan echter ook zijn dat de fibula een grafgift was. Daarop lijken de schedels te wijzen waarvan bij de vondst van de voetplaat sprake was. Hopelijk geeft de nieuwe opgravingscampagne in 1993 uitsluitsel.

Noten

1. V.H. Elbern, 'Das engerer Bursenreliquiar und die Zierkunst des frühen Mittelalters', *Niederdeutsche Beiträge zur Kunstgeschichte* 10 (1971) 41.
2. Op dit moment doet mev. T. Volkers onderzoek naar de precieze vondstomstandigheden. Zie ook: J.C. Besteman, J.M. Bos, H.A. Heidinga, *Graven naar Friese koningen* (Franeker 1992) 35-36.
3. J. Zijlstra, *Friese Bodenvondsten*, 3 dln. (Leeuwarden 1990-1992). Een samenvatting van dl. 1 vindt men in: J. Zijlstra, 'Finn's Fibula? Belangwekkende vroeg-middeleeuwse vondsten te Wijnaldum (Fr.)' *Westerheem* 40 (1991) 51-62.
4. J.M. Bos en J. Zijlstra, 'Nieuwe Fragmenten van de 'koninklijke' spang van Wijnaldum (Fr.)', *Paleoktueel* 2 (1991) 97-99.
5. A. Lucas, *Ancient Egyptian Materials and Industries* (Londen 1948) 451-452.
6. B. Arrhenius, *Merovingian Garnet Jewellery* (Stockholm 1985) 23 e.v.
7. Arrhenius, *Merovingian Garnet Jewellery*, 26 e.v.
8. B. Arrhenius, *Granatschmuck und Gemmen aus nordischen Funden des frühen Mittelalters* (Stockholm 1971) 45 e.v.
9. B. Arrhenius, 'Zum symbolischen Sinn des Almandin im früheren Mittelalter', *Frühmittelalterlichen Studien* 3 (1969) 47-59.
10. T.J. Arne, 'Ein bemerkenswerter Fund in Ostergötland', *Acta Archeologica* 3 (1932) 73.
11. J. de Vries, *The Problem of Loki* (Helsinki 1933) 125-141; R. Simek, *Lexikon der germanischen Mythologie* (Stuttgart 1984) 57-59.
12. Zijlstra, *Friese Bodenvondsten* III.
13. R. Bruce-Mitford, *The Sutton Hoo Ship-burial* (Londen 1972); A.C. Evans, *The Sutton Hoo Ship-burial* (Londen 1986).
14. R. Bruce-Mitford, *Aspects of Anglo-Saxon Archaeology* (Londen 1974) 270-273.
15. R. Bruce-Mitford, 'Gold and silver Cloisonné Buckle from Wijnaldum', *Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden, 126ste Verslag (tevens verslag van het Fries Museum) over het jaar 1954* (Dokkum 1955) 16-17. Hier wordt de voetplaat nog beschouwd als onderdeel van een gesp.
16. Zie noot 13.
17. Elbern, 'Engerer Bursenreliquiar', 65-66.
18. O. Werckmeister, *Irish-northumbrische Buchmalerei des 8. Jahrhunderts und monastische Spiritualität* (Berlijn 1967) afb. 6c.
19. J. Schoneveld, 'Het archeologisch onderzoek van de terp van Wijnaldum (gem. Harlingen). 1992, de tweede campagne', *Westerheem* 41/6 (1992) 255-259.

Haskerkonvint 1464-1521: it sukses fan in Windesheimer kleaster

J.A. Mol

1. Ynlieding

Wa't mei de trein fan it Hearrefean nei Akkrum reizget en it lânskip oan him foarby lûke lit, sjocht op healwei rjochts in lyts tsjerkje stean mei in pear pleatsen dêrefter, iensum op 'e romte. Dat is it tsjerkje fan Haskerdiken. Syn hjoeddeistige foarkommen datearret út 1818, doe't it de boufallich wurden kleasterkapel ferfong. It markearret it plak fan it oan Maria wijde konvint fan Haske of Haskerkonvint, sa't it trochgeans yn de stikken út it kleasterargyf neamd wurdt. De Hasker kleastermienskip hearde oarspronklik ta de kongregaasje fan Rolduc en folge de regel fan St. Augustinus. Nettsjinsteande de ferstille, wat mankelike sfear op dat eartiidske kleasterstee hat it konvint sels nea ta de ferbylding sprutsen. Argeologen hawwe it min ofte mear yn 'e mist stean litten.¹ De katolike emansipaasjebeweging, dy't yn de tritiger, fjirtiger en fyftiger jierren tige warber wie om de Friezen belangstelling foar de betsjutting fan har midsieuske kleasters by te bringen, hat it net as objekt fan bewûndering keazen. Har foarkar gong út nei grutte abdijen lykas dy fan Klaarkamp, Foswerd, Mariëngaarde en Dokkum. Men sil yn Haskerdiken dan ek om 'e nocht nei in tinkstien sykje.

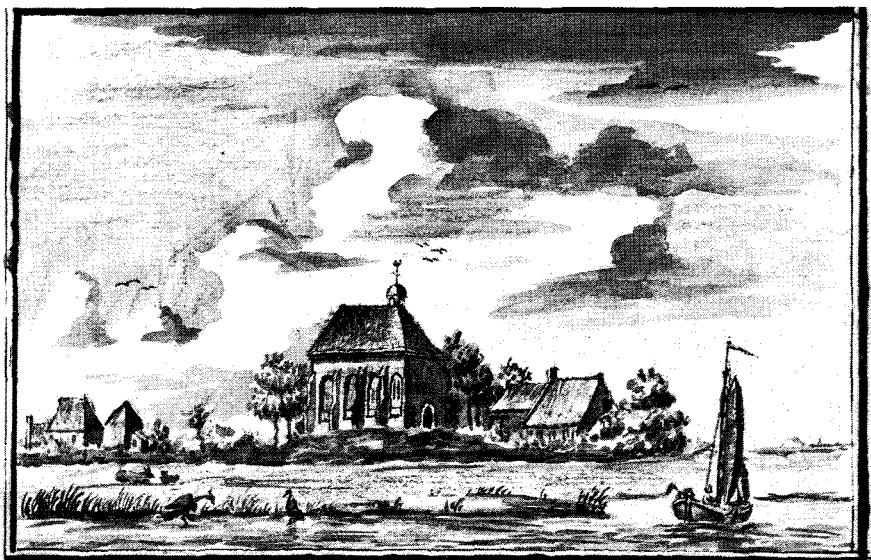
Dochs is de skiednis fan it konvint net hielendal ferwaarleazge.² De lânbou-histoarikus Obe Postma wijde yn *De Vrije Fries* fan 1936 in stúdzje oan it ier-sechstjinde-ieuske rekkenboek fan Haske.³ In fearnsieu letter liet Frylâns ryks-argivaris M.P. van Buijtenen it kleaster in haadrol spylje yn syn tsjerkhistoaryske opstel oer Haskerlân.⁴ Net lang dêrnei bestege de argeolooch Herre Halbertsma der oandacht oan fanút in delsettingshistoarysk perspektyf.⁵ Yn syn bydrage en ek yn dy fan Van Buijtenen falt it ljocht yn haadsaak op it ûntstean en de begjintiid.⁶ Sintraal dêrby steane de ynbring fan de klûzener Dodo, it probleem fan de lokaasje, en de prestaasjes fan de kleasterbewenners op it mêd fan de feanûntginning. Yn de koartlyn ferskynde dissertaasjes fan Gilles de Langen en mysels wurde dy tema's op 'e nij beljochte, lykwols fanút oare ynfalshoeken.⁷

Folle minder omtinken hat de fyftjinde- en sechstjinde-ieuske perioade fan it kleaster krigen. Dat is opmerklik, om't navenant krekt foar dy tiid gâns boarnemateriaal foarhannen is. Postma is eins de iennichste dy't der oer skreaun hat. Hy hie lykwols gjin each foar it bysûndere karakter fan Haskerkonvint yn dat tiidrek. Yn syn ynliding neamt hy it sljochtwei '... een der kleinere Friesche kloosters'. Syn doel wie net mear as it sketsen fan in byld fan it besits-behear, de húshâlding en it bedriuw fan in trochsneed-kleasterynstelling. En Haske is no ienkear ien fan de weinige midsieuske Fryske kleasters dêr't boekhâldkundige gegevens foar oerlevere binne. Postma syn iennichste opmerking oangeande de ynstitúsionele eftergrûn fan dat konvint is dat it yn de sechstjinde ieu in manljuskleaster wie, mei in prior oan it haad. De namme fan Windesheim, it yn 1387 stichte rhemmekleaster fan de kongregaasje dêr't Haskerkonvint him yn 1464 by oansleat, komt yn syn ynliding hielendal net foar.

Dy namme hat lykwols in grutte betsjutting. Hy stiet foar in kleasterlik fer-nijingsprogramma, dat yn de fyftjinde ieu ûnder it likefolk mar ek by in protte geastliken en religieuzen in grutte oanklang fûn. Dat kaam mei troch de tink-bylden en idealen fan de Moderne Devoasje dêr't it op basearre wie.⁸ De grûn-gedachte fan dy beweging, formulearre troch har charismatyske ynspirator Geert Grote, wie, dat allinnich mei in fernijd geastlik libben de ferwurding fan tsjerke en wrâld echt bestriden wurde koe. Askese, deemoed en mienskipssin moasten dêryn sintraal stean, yn kombinaasje mei in ynderlik beoefene from-michheid.

Yn earste ynstânsje bedoelden de Moderne Devoaten mei har libbenswize net in nije ynfolling oan it tradysjonele kleasterbestean te jaan. Har âldste yn-stitúsjonele skepping, de broer- en sustermienskip fan it Miene Libben, besocht har oanhingers in *via media*, in libbensfoarm tusken kleaster en wrâld te bieden. It konvint te Windesheim en de dêrút fuortkommen kongregaasje waarden feit-lik stichte om de troch de tsjerklike autoriteiten wantroude broer- en suster-mienskippen te stypjen en help te bieden. It die lykwols bliken dat de Windes-heimer kleasterformule neffens de regel fan Augustinus, bûtengewoan sukses-fol wie. Yn 1430, 35 jier nei de oprjochting fan de kleasterferiening fan Windes-heim, telde dy net minder as 45 konvinten: 37 foar manlju en 8 foar froulju. En dat oantal soe him yn de fjouwer folgjende desennia sawat ferdûbelje.⁹ De measte fan dy huzen wiene nije stichtings, lykas bygelyks it yn 1406 ta stân brochte kleaster Thabor by Turns. De kongregaasje, ek wol it Kapittel neamd, ferienige op 'en djoer lykwols ek gâns âlde kleasters, dy't har troch ynkorporaasje fan in alhiel nije takomst fersekerje woene. Behalve Haskerkonvint wie-ne dat yn Fryslân de huzen fan de reguliere kanunniken fan St. Augustinus te Lúntsjerk (ynkorporearre yn 1431), Eanjum (1444) en Burgum (1450).

Haske wie it 83ste kleaster fan de kongregaasje. Wannear't men de geogra-

De tsjerke en inkelde restanten fan kleastergebouwen fan Haskerkonvint yn 1758. Tekening troch in anonime keunstner, yn de styl fan Pieter Idserdts Portier. Foto Fries Museum

fyske sprieding yn it each hâldt, falt jin op dat it tagelyk ek it lêste konvint yn de Noardlike Nederlannen wie dat him oansleat. Nei de ynlying fan Haskerkonvint gong de ekspânzje fan Windesheim noch wol fierder, benammen yn de Súdlike Nederlannen, Súd-Dútslân en Brandenburch, mar yn in folle stadiger tempo. Wannear't wy dat yn ús omgean litte, komme wy al gau op de fraach yn hoefier't de betreklik lette oansluting fan Haske by de Windesheimer kongregaasje noch de radikale herfoarming op gong brocht dy't yn safolle oare kleasters ta in strukturele nije bloei late. Yn hoefier ek wiene de spirituele en materiële resultaten fan dy herfoarming bliuwend? Koartsein, hoe grut wie it sukses fan de herfoarming fan 1464?

No binne herfoarming en sukses trefwurden mei in protte betsjuttings. Safolle is wol wis, dat in herfoarming yn 'e geast fan Windesheim in wiid omfiemjende sanearring wie, likegoed yn spiritueel as yn materieel op sicht.¹⁰ Reformasje yn haad en leden (*reformatio tam in capite quam in membris*) hâlde nefens de Windesheimers yn, dat in strikte observânsje trochfierd wurde moast, mei in pynlik krekt neifolgjen fan alle regels en gewoanten dy't troch de kongregaasje oanfurdige wiene. Liturgy, organisasje, húshâlding, lânbehear ensfh.: alles waard op Windesheimer wize oanpakt. Oansluting by Windesheim betsjutte net allinnich dat de lieding alhiel yn Windesheimer hannen kaam, mar ek dat it *senior pars*, dat is de groep fan âlde, ferstannige bruorren waans advys yn beliedssaken swier weage, foar it grutste part út oare Windesheimer huzen rekrutearre waard. Foarsafier't de sittende bruorren net de wyk namen, waarden se yn har eigen konvint of earne oars mei de Windesheimer tradysje fertroud makke. En wannear't der – yn it gefal fan dûbelkleasters – susters oan it konvint ferbûn west hiene, waarden dy yn aparte frouljuskleasters, meast fan oare oarders, ûnder dak brocht.

Om't wy eins gjin ferheljende boarnen út – of oer Haske ta ús foldwaan hawwe, kinne wy it spirituele en materiële sukses fan de reorganisasje fan 1464 allinnich mar ôfliede út de oanklang dy't it kleaster yn 'e omkriten fûn, wylst dy oanklang op syn bar ôflaat wurde moat út it begeunstigingspatroan. Wannear't in kleaster syn taken op it mêd fan heilsbemiddeling, sielsoarch en charitas nei tefredenheid ferfolle, waard it ommers rynsk fan jild en goed foarsjoen. Spirituele bloei en stoflike wolstân giene yn it bestean fan midsieuske kleastermienskippen dan wol net altiten meiïnoar, mar wis is, dat it twadde selden sûnder it earste berikt waard. Dêr wiene net yn it lêste plak de kleasterbewenners sels har bewust fan, lykas wol bliken docht út in passaasje út de fyftjinde-ieske kronyk fan de cistersiënzer abdij Aduard. De skriuwer merkt dêryn by in skôging oer in fromme en ekonomysk suksesfolle abt op, dat it sinnekleur is en bekend út de deistige ûnderfining fan alle muontsen '... dat (it ûnderhâlden fan) de freze foar God by religieuzen as fansels fan gefolgen hat dat har tydlik goed oangroeit, wylst dêrtsjinoer it ferachtsjen fan de godstsjinst ta ferneatiging en fermindering fan dat goed liedt'.¹¹ It liket dêrom ferantwurde it funksjoenearjen fan it kleaster te bestudearjen op grûn fan gegevens oer de begeunstiging, de besitsferwerving en it lânbehear.

Ik stel my foar dit spoar te folgjen oan de hân fan de ferskate oarkonden, akten en oare administrative boarnen dy't foar Haskerkonvint sûnt 1464 bewarre bleaun binne. It jier 1521 is dêrby as eindatum keazen. Foar de tiid dêrnei is mar in lyts bytsje dokuminten oerlevere. Wichtiger is lykwols de oerweaging dat de fersprieding fan reformatoaryske en erasmiaanske ideeën ek yn Fryslân sûnt sirka 1520 ta in wiziging yn de hâlding fan leken en geastliken tsjinoer de kleasters late.¹² Dêrmei bruts doe ek foar Haskerkonvint in nije perioade yn syn bestean oan.

Utsoarte sil by de analyze fan de Hasker gegevens ek de ynformaasjeweard fan de boarnen besprutsen wurde. Benammen it rekkenboek wol ik wiidweidich tsjin it ljocht hâlde. No hat Postma dat rekkenboek ek al besjoen. Sûnder him te koart te dwaan, kin lykwols fêststeld wurde dat Postma syn analyze allesbehalve folslein is. Sa misse wy by him in ynterpretaasje fan it ynkomstepatroan en in oersjoch fan de finansjele resultaten. Dat is te begripen, om't Postma syn oandacht fral nei it lânboubedriuw útgie, dêr't feitlik allinnich de útjefteposten fan it rekkenboek meidielings oer befetsje.

Ear't wy lykwols oan it besprek fan de boarnen en it kearntema takomme, folget hjir earst yn fjouwer koarte paragrafen in oersjoch fan de konvintsskiednis oant en mei de oansluting by it Kapittel fan Windesheim.

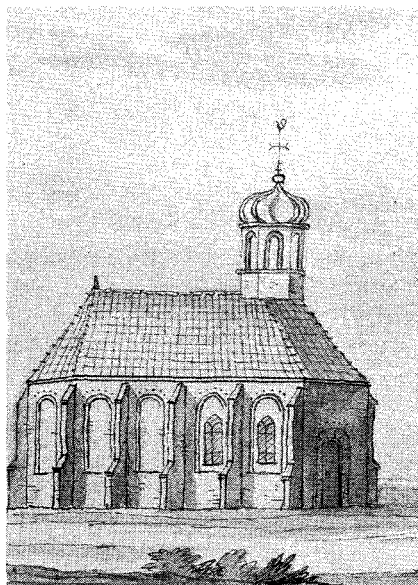
2. Haskerkonvint oant 1464

2.1. De stichting

It kleaster moat om 1231 hinne ta stân kommen wêze. Wy witte dat út de koarte *vita* of hagiografyske libbensbeskriuwing fan de sillige Dodo fan Haske.¹³ Dodo, in premonstratinzer hearremyt, dy't earst in skoft tahâlden hat yn de úthôf fan Mariëngaarde yn Bakkefean, soe him op fersyk fan in beskate hear Wibrandus fan Haske by in ferlitten, oan Maria wijd *sanctuarium* (= hillichdom) te Haske fêstige hawwe, om dêr tenei gâns wûnderbaarlike genêzings te bewurkjen. Nei't hy troch it ynstoarten fan it dak fan 'e kapel om it libben kommen wie, soene de neamde hear Wibrandus en twa oare geastliken har mei elkoar en har famylje en húshâlding en ek noch inkelde leken ferbûn hawwe om op dat plak in kleaster te stichtsjen. Neffens de wurden fan de *vita* skonken sy dêrby harsels en har besit as earstelingsjeften oan God.

Dy gong fan saken ferskilt net in soad fan wat wy oer oare Fryske kleasterstichtings út dy tiid witte. Begoedige lju, dy't harsels as adelik beskôgen, stelden grûn, jild en faak ek in (eigen) tsjerke beskikber en begûnen ûnder lieding fan ien of mear geastliken út de eigen miichskip, mei sibben en oaren dêr in kleasterlik libben te lieden. Yn dit gefal waard it inisjatyf troch in geastlike nommen. Hy wurdt in man fan oansjen (*magnus*) neamd, wat hy sûnder mis ek wie. De omstannichheid dat hy Dodo útnoege om him yn Haske te fêstigen, foarmet in oanwizing dat hy sizzenskip hie oer it behear fan it godshûs.

Oer de oarspronklike status en it plak fan it bewuste *sanctuarium* bestiet ûnwissichheid. Yn de *vita* hjit Haske by Dodo syn komst 'net bewenne' (*incultus*) west te hawwen, en wurdt it *sanctuarium* 'beskieden' (*modicum*) neamd. Dy beskriuwing kin net al te letterlik nommen wurde. Fan de krite by Haskerdiken meie wy net oannimme dat se yn 'e tiid fan de kleasterstichting noch net yn kultuer brocht wie. It ûnregelmjittige ferkavelingspatroan en de boaiemfynsten dêr ferriede dat dit gebiet ta de earste ûntginnings hearde, dy't fan de Boarn en de Dracht of Lits út ûndernommen waarden. It Haske fan it *sanctuarium* is dêrom nei alle gedachten earder ûntstien as it tsjintwurdige Aldehaske, dat op de delsettingsas fan Westermar leit. It lêstneamde plak komt oars ek al yn de libbensbeskriuwing fan Dodo foar en moat dus yn dy syn tiid al bewenne west hawwe. Aldehaske, dat syn adjektyf 'alde' earst nei de foarming fan Nijehaske krige, liket sels fanút it earstneamde Haske stichte te wêzen. Wierskynlik hat de bewenning har geandewei nei Aldehaske ferpleatst, om't de delsetting troch it oanmeitsjen fan it fean en it dêrtroch feroarsake sakjen te sompich

*De tsjerke fan Haskerkonvint yn 1722.
Tekening troch J. Stellingwerf. Foto
Fries Museum*

wurden wie. *Incultus* soe dêrom better oerset wurde kinne mei 'net mear bewenne', yn stee fan 'noch net bewenne'.

Echt beskieden en ûnbetsjuttend kin it godshûs oarspronklik ek net west hawwe, as wy yn oanmerking nimme dat it neffens de *vita* yn stien oplutsen wie: Dodo kaam oan syn ein troch in fallende stienkonstruksje. Boppedat moat it fôar de komst fan de klûzener in parochiële funksje hân hawwe. Der waarden nammentlik minsken begroeven. Ien fan Dodo syn wûnderdieden spilet him ommers op it tsjerkhôf (*coemeterium*) neist it godshûs ôf.

It kin hast net oars as de parochytsjerke fan it doarp Haske, dêr't yn 1489 de namme Haskerdiken foar yn de boarnen ferskynt¹⁴, is by gelegenheid fan de kleasterstichting by it kleaster ynkorporearre. Van Apeldoorn twifele destiids noch oft Haskerdiken fôar de Reformaasje wol in aparte parochy foarme hat.¹⁵ Foar dy twifel is yn it ljocht fan it boppeneamde gjin reden. It is dan wol sa dat wy yn de mannichte oarkonden oer transaksjes fan lân yn 'e omkriten fan it kleaster nea in pastoar fan Haskerdiken as tsjûge of besegeler neamd fine, mar dat kin ferklearre wurde as wy oannimme dat de prior *qualitate qua* hieltyd pastoar wie. Soks wie by in folsleine ynkorporaasje (*incorporatio pleno jure*) in normale konstruksje.¹⁶ Sûnder mis hat de kleasteroerste de sielsoarch oan ien fan syn fraters útbestege. Sa soe de Hasker broer Franciscus Matthaei Vermaeth, dy't yn 1575 in wichtich kleasterdokumint as *pastor in Haskerconvent* ûndertekene, as sieleherder fan de kleasterhierders en oare parochianen fan Haskerdiken fungearre hawwe kinne.¹⁷ Dat Haskerdiken net foarkomt yn it Benefisjaalboek fan 1543, in neffens gritenij en parochy oardere oersjoch fan it geastlik goed, sil mei de ynkorporaasjeferhâlding te krijen hawwe. De parochy wurdt wol neamd yn in list fan taksen en rinten út 1505 en yn de oprjochtingsbul fan it bisdom Ljouwert út 1561.¹⁸

2.2. Haskerkonvint as kanonikaal sintrum fan sielsoarch en gebed

Dat bringt ús op de funksjes fan it kleaster. Ut it foargeande kin opmakke wurde dat de bruorren fan Haske har fan it begjin ôf oan sielsoarch wijd hawwe. De

regel fan Augustinus liet har dêrfoar ek alle romte. De boarnen rinne net fan gegevens oer, mar fêst stiet dat Hasker bruorren behalve de tsjerke fan Haskerdiken ek de godshuzen fan Aldehaske¹⁹, Akkrum²⁰, Tsjalbert²¹ en mooglik ek dy fan Haskerhoarne²² betsjinnen. De dokumintaasje foar dizze krite is foar de trettjinde en fjirtjinde ieu lykwols sa krap, dat net sein wurde kin dat dêrmei ek alle mei it konvint ferbûne parochytsjerken neamd binne.²³ It hat eigenskip dat de bruorren yn mear parochys yn Haskerlân, Skoatterlân en Einjewier aktyf west hawwe. Hast alle kleasters fan de kongregaasje fan Rolduc, dêr't Haskerkonvint oant de oansluting by Windesheim diel fan útmakke, beoefenen de sielsoarch yn in rige parochytsjerken yn har regio. Sy fungearren op dy wize as opliedingssintra foar reguliere sielsoargers.

Fansels wie Haskerkonvint ek in gebedshûs. De koartsjinsten en gebeden waarden fersoarge troch manlju en froulju. Lykas de measte oare Fryske kleasters wie Haskerkonvint in dûbelkleaster en bestie de kleasterfamylje hjir út twa skieden mienskippen, dy't elk yn religieuze saken troch in eigen oerste laat waarden. Dat docht bliken út in oarkonde fan 1402, dêr't neist de proast in prior en in priorin yn neamd wurde.²⁴

It eigentlike haad fan it kleaster, dyjinge dy't it konvint yn alles nei bûten fertsjintwurdige, wie de proast (*prepositus*). Proast betsjut ienfâldichwei oerste. Binnen it reguliere-kanunnikenwêzen hie in proast in legere status dan in abt. Fan oarsprong ûntliende hy syn foech oan de abt fan it memmekleaster. Yn de praktyk beskikte hy lykwols oer in grutte frijheid fan hanneljen, om't hy troch de eigen mienskip keazen waard. Lykas de proasdijen Bergum en Eanjum wie Haskerkonvint in dochterhûs fan de abdij fan Lúntsjerk (Ludingakerke), dy't op har bar in dochter fan de Limburchske abdij Rolduc wie. It rjocht om de proasten fan Haske, Bergum en Eanjum te befêstigjen wie dus yn hannen fan de abt fan Lúntsjerk, alteast oant 1423, doe't it yn ferbân mei in herfoarming fan dat kleaster, oan de biskop fan Utert oerdroegen waard.²⁵ Folle is der oars net bekend oer de bân tusken de Fryske regulierenkleasters en Rolduc. De yn 1755 ferstoarne abt Nicolaus Heyendal wit yn syn fuortsetting fan de *Annales Rodenses* mei te dielen dat Rolduc yn 1429 heftich by de biskop protestearre hat tsjin de ynkorporaasje fan it om 1168 hinne stichte Lúntsjerk by it kapittel fan Windesheim.²⁶ It gesach oer dat kleaster en syn dochterstichtings Haske, Bergum en Eanjum soe nammentlik al trije iuwen lang troch him útoefene west hawwe. Hoewol't it berjocht fan Heyendal, wat de termyn fan 300 jier oangiet – tebekrekkene fan 1429 ôf –, ûnmooglik kloppe kin, is der gjin reden om oan te nimmen dat de strekking ûnwier is.

2.3. Devosjoneel karakter

Oer de religieuze tradysje en it devosjonele karakter fan it hûs yn de earste twa iuwen is net it measte, mar dochs wol eat te sizzen. Boarnen dêrfoar binne de al earder neamde *vita* en de âldste nammefoarmen fan it kleaster. Dy *vita* is yn 1668 útjûn troch de bollandisten yn diel III fan de rige hilligenlibbens oer de moanne maart, út har ymposante searje hagiografyske teksten dy't bekend stiet ûnder de namme fan *Acta Sanctorum*.²⁷ Yn de koarte ynliding op Dodo syn *vita* meldt de útjouwer, pater Johannes Bolland sels, dat hy de tekst ûntliend hat oan in hânskrift dat ôfkomstich wie út de Sint-Salvatortsjerke te Utert (= Oudmunster). Dat hânskrift soe út de fjirtjinde ieu datearre hawwe. Bolland skriuwt, dat hy it hânskrift ferlike hat mei in twadde manuskript, fan de kartuizers te Keulen. Om't gjin fan beide hânskriften bewarre bleaun is, foarmje de tekst en de boppeneamde gegevens it iennige hâldfêst foar it trasearjen

fan de oerleveringsskiednis. De kearnfragen binne fansels wêr't, wannear't, troch wa't en mei hokker doel de *vita* skreaun is. Om mar mei it earste begjinnen, Van Buijtenen hat der mei rjocht op wiisd dat de *vita* gjin premonstratinzer karakter draacht.²⁸ Dat liket nuver, om't it ferhaal úteinset mei de meidieling dat Dodo nei de dea fan syn heit de wrâld ûntflechte – krektlyk as Loth Sodom – en him mei syn mem en frou by de poarte fan it premonstratinzer kleaster Mariëngaarde by Hallum melde, dêr't hy tenei as kleasterbroer oannommen waard. De premonstratinzer trie wurdt noch efkes fierder trochspûn as ferhelle wurdt dat Dodo him mei tastimming fan syn abt as klûzener weromluts op de úthôf fan Mariëngaarde te Bakkefean. Mar dêrmei is it dan ek dien. Dodo krijt in godlike ynjouwing om nei Haske te gean, keart noch wol nei Bakkefean werom, mar bringt syn lêste, wichtichste en meast heilsame jierren troch yn datselde Haske, bûten de ynfloedssfear fan syn direkte oerste, de abt fan Mariëngaarde, waans goed- of ôfkarring fierder net mear te praat komt. It falt jin op dat dy abt anonym bliuwt, en neffens de gronology moat dat de ferneamde, likegoed yn in rook fan hilligens steande Siardus west hawwe. Oarsom is it opmerklik dat Dodo yn de betreklik wiidweidige *vita Siardi*, in by útstek premonstratinzer boarne, alhiel net neamd wurdt. Dat Dodo dochs in plak yn it martyrologium fan de oarder fan Premontré krigen hat, kin nei alle gedachten dan ek net op de rekken fan syn konfraters út Mariëngaarde skreaun wurde. De premonstratinzer ferearing fan de sillige Dodo datearret wierskynlik earst út de sechstjinde ieu. Goed besjoen liket Dodo syn Mariëngaarder foarskiednis allinnich mar opnommen te wêzen om te ûnderstreekjen dat syn hearremitebestean troch in foechhawwende tsjerklike ynstânsje talitten en goedkard wie.

It iennichste plak dêr't de *vita* gearstald west hawwe kin, is Haskerkonvint. Dat kin net allinnich ôflaat wurde út de omstannichheid dat it ferhaal einiget mei, en útrint yn de koarte beskriuwing fan de stichting fan Haskerkonvint. Like wichtich is it gegeven út de *vita* dat Dodo syn wûnderjeften net earder brûkte as by it *sanctuarium* fan Haske. Earst dêre, en net yn Bakkefean, waard syn hilligens foar elkenien iepenbier.²⁹ De *vita* jout op dy wize fral glâns oan it hillichdom dêr't it kleaster by ferriizge, in glâns dy't likegoed ôfstriele op de leden fan de kleastermienskip as op har begeunstigers.

Wannear't wy de âldste beneamings fan Haskerkonvint neigean, sjogge wy dat it kleaster syn oansjen en betsjutting krekt oan dit hillichdom ûntliende. Yn de tiid fóár 1400 fine wy it om bar oantsjut as *monasteri(um) in sanctuario sancte Marie en den convent van Hasker alterhuus*.³⁰ De earste namme is oerlevere yn twa Latynske oarkonden (1304 en 1346), de twadde in twa kleasterlisten (fóár sirka 1270, en 1326) en twa Middelnederlânske stikken (1355 en 1396). Om't de earste de offisjele Latynske beneaming foarmet, leit it foar de hân en beskôgje de twadde as de folkstaalferzje: yn de gearstalling *alterhuus* binne dúdlik de eleminten alter en hûs werom te kennen. Oars sein, *alterhuus* kin begrepen wurde as in oersetting of in ekwivalint foar *sanctuarium*. Wannear't wy alter hjir opfetsje yn syn funksje as bewarplak fan reliken, kinne wy stelle dat beide wurden de tagong ta it hillige as 'betsjutting' drage. Dy tagong ta it it hillige, yn de sin fan hillichdom, is op syn bar wer it bepalende elemint yn beide kleasterbeneamings. Haskerkonvint stie dus yn de trettjinde en fjirtjinde ieu bekend, en woe ek bekend stean as it kleaster by of fân it yn de *vita* beskreaune en troch Dodo ta bloei brochte godshûs. Allinnich al it gebrûk fan it yn de Fryske boarnen seldsume begryp *sanctuarium* (yn stee fan *ecclesia* of *capella*) bewiist dat de kleasternamme en de *vita* nau mei elkoar gearhingje.

Dit alles yn oerweaging nommen, meie wy oannimme dat de *vita* troch in Hasker broer skreaun is. Dy moat dan de pinne op it perkamint setten hawwe nei de dea fan Wibrandus fan Haske, de earste oerste en wichtichste begeunstiger. Beide kearen dat de namme fan Wibrandus falt, wurdt nammentlik mei klam melden, dat er yn eare hâlden wurdt as in from en goed man (*piae memoriae; bonae memoriae*).

Sûnder mis waard Dodo syn libben de Hasker bruorren en susters foarhâlden as tige wurdich om nei te stribjen. Askese en boetedwaning binne de trefwurden. Dodo betwong syn fleis troch oanienwei te bidden, te weitsjen, te gisjen en te knibbeljen; dat lêste sels oant 500 kear it etmiel, sadat hy neffens de *vita* op it lêst knibbels as in kaniel hie. Hoewol't hy mei klam as in klûzener opfierd wurdt, binne der dochs ek deuchden fan him beskreaun dy't mear tasnijd lykje op it treflik mienskiplibben, sa't dat troch de Hasker kleasterbewenners laat wurde moast. Sa wurdt bygelyks ferteld dat hy gewoan wie midden yn 'e nacht op te stean foar de metten om dêrnei sûnder rêst de tiid mei bidden troch te bringen oant de moarnsmis. Koartsein, it boadskip is dat it paad nei de himel oer in hurd en heroysk libben fan ûnthâlding en útsprutsen lichaamlike kastijing rint.

Sa'n hâlding wie foar in kleastermienskip yn in betreklik earmoedich gebiet as Boarnegoa ek wol nedich, as sy oerlibje kinne woe. Op rynske jeften en skinings fan de kant fan 'e feanbewenners hoechde sy net te rekkenjen. De kartografyske rekonstruksje fan it kleasterbesit om 1580 hinne, dy't ek foar de iere tiid in beskate sizzingskrêft hawwe moat, lit sjen dat it kleaster sawat gjin goed yn de feanlannen bemachtige hie. Syn besitskompleksen leine yn âld en relatyf fruchtber kultuerlân: by de ynferzje-rêch fan de Dracht, de iggen fan de Boarnen en de kwelderwâl fan de Middelsee lâns. Nei alle gedachten wie dat it resultaat fan twa, mei elkoar gearhingjende omstannichheden: hjir sieten de begoedige famyljes dy't it kleaster begeunstigje en fan novisen foarsjen koene, en hjir ek ynvestearren de bruorren, fanwege de nei ferhâlding goeie en wisse lânopbringsten, by foarkar it jild dat sy op muoisume wize út gebedstsjinsten en besitsbehear krigen hiene.³¹

Dat it har mei tanksij dy asketyske libbenswize yn de earste ieu stoflik foar de wyn gie, docht bliken út de omstannichheid dat se yn 1304 al in skoft in besitskompleks by Olde Staphorst fan de benediktynske abdij Dikninge yn gebrûk hiene.³² It gie hjir om in hôf (*curia*) en fiif pleatsen (*mansus*), dêr't se alle jierren in hier fan acht fetten bûter foar betelje moasten. Sy hiene dy hôf yn eigen eksploitaasje en fertrouden de lieding oer de likebruorren dêr ta oan in hofmaster (*magister curiae*). Yn 1346 wie dat in beskate frater Volperdus.³³ Mei it bemachtigjen fan dit Staphorster besit weagen de Hasker bruorren har fier fan hûs, al wiene sy net de iennige Fryske grutgrûnbesitters dy't dat diene. Gâns Fryske kleasters ekspandearren yn de twadde helte fan de trettjinde ieu bûten Fryslân. Opmerklik is dat ek leken út de omkriten fan Haskerkonvint besit yn Oerisel yn hannen krigen. Om 1320 hinne stuitsje wy nammentlik op in Hessel fan Katryp as brûker fan in pleats ûnder Staphorst, dy't eigendom wie fan it benediktinessekleaster Zwartewater.³⁴ Dit gegeven liket de fermoedens fan guon ûndersikers te befêstigjen dat de agraryske perspektiven yn de Súd-Fryske feangebieten yn dy tiid net (mear) sa gunstich wiene.³⁵

2.4. It bytsje gegevens oer de oansluting by Windesheim

Oars as by it memmekleaster Lúntsjerker is der mar in lyts bytsje bekend oer de perioade dy't by Haskerkonvint oan de ynkorporaasje by Windesheim foarôf-

gie.³⁶ Dat der sprake wie fan delgong op materieel gebiet, stie net yn 'e kiif. Yn 1396 en 1397 waard de proast fan Haske troch Herman fan Kuinre te Follenhove foar it gerjocht fan de biskop dage fanwege in skuld fan net minder as 20.000 âlde Frânske skilden.³⁷ It hoe en wêrom fan dy rjochtssak ûntkomt ús, mar it berjocht wettiget wol de fermoedens dat it konvint slim om jild ferlegen siet. Dat docht dan ek yn safier bliken, dat it kleaster yn 1402 besleat al syn erfpachtgoed en tsjenden yn Staphorst en omkriten oan it kleaster Dikninge werom te jaan.³⁸ De bruorren koene dêrfoar in bedrach fan 2000 Gelderske florenen ynbarre foar de mearwearde dy't sy yn har behearsperioade oan it besitskompleks jûn hiene (*pro melioracione*).

Sawat twa desennia letter waard it kleaster slachtoffer fan de partijskippen dy't doe Fryslân teheisteren. Hast alle Fryske kroniken fernije de ferwoasting fan Haskerkonvint op 1 maaie 1420, de moandeis foar Sinte Margryt.³⁹ Wy witte eins net wa't de kweadoggers wiene: de fetkeapers ûnder leiding fan de Eastfryske haadling Focke Ukena of de skieringers ûnder de Hollânske Jan fan Beieren. De frede dy't beide groepen twa jier letter yn Grins mei elkoar sleaten, waard yn alle gefal ek ûndertekene troch de proast fan Haske.⁴⁰ Dat betsjutte lykwols noch net de ein fan 'e ellinde. Yn 1426 waard by strideraasjes dêr't wy fierders de eftergrûn net fan kenne, it *Hasker muncke steenhuis* oerfallen.⁴¹ Al slacht dit berjocht wierskynlik net op de kleastergebouwen te Haskerdiken mar op in úthôf earne oars, it lit him riede dat dy oerfal in nije strop foar de kleasterbewenners foarme.

Dan swiye de boarnen jierrenlang oant yn 1464 ynienen de ynkorporaasje by Windesheim in feit is.⁴² It is nuver, dat de kroniken fan Worp en Petrus fan Thabor, twa Windesheimer kleasterbruorren dy't dochs net fier fan Haske ôf wennen, hielendal neat oer dat barren meidiele. It iennichste berjocht dêroer komt út de *Genealogia Aytana*, in sechstjinde-ieusk genealogysk hânskrift dat mooglik troch de bekend Fryske rjochtsgelearde Viglius fan Aytta sels skreaun waard.⁴³ Neffens dy boarne soe ien fan Viglius syn foarâlden yn froulike line, Oege Reynarda fan Toppenhuzen, fanwege Haskerkonvint spul krigen hawwe mei de famylje Douwama: doe't de Douwama's dêr de monialen troch reguliere 'muontsen' ferfongen, soe Oege Reynarda him oer de Hasker nontsjes ûntferme hawwe troch foar har in kleaster by Hartwert te stichtsjen, dat dêrnei fansels Oegekleaste neamd waard.

Dy lêste meidieling is in al te trochsichtich besykjen om it oansjen fan it Reynarda-skaai te ferheegjen troch fan Oege in kleasterstichter te meitsjen. Gro-

*Konvintssegel fan Haske sûnt 1464.
Râneskrift: S. CONVENTVS MON. S.
MARIE IN HASKA. Foarstelling:
Maria mei it Christusbêrn, útkommend
yn in gebou, mei oan wjerskanten in
stjer en in wassener; ûnderoan in
biddende muonts of kanunnik, mei lofts
in stjer en rjochts in wassener. Ryksargyf
yn Fryslân (RAF), Ljouwerft, segelhrs.
769 (1466), 979 (1476) en 976 (1493)*

nologysk besjoen kloppet der mar in lyts bytsje fan. It tertiarissehûs Oegekleaster waard al yn 1411 oprjochte, rom in heale ieu dus ear't de susters fan Haske de wyk nimme moasten. It gegeven dat de famylje Douwama by de herfoarming belutsen west hawwe soe, is lykwols minder ienfâldich oan de kant te skowen. It leit foar de hân en tink hjir oan Jancko Douwama de âldere, haadling te Jirnsum en Langwar, mei syn broer Ulcke en neef Sicke Douwama Inhemstra, haadling te Akkrum. Jancko wie yn 'e sechstiger jierren fan de fyftjinde ieu sûnder mis de machtichste man yn Súd-Fryslân. Yn dy posysje bemuoide hy him ek mei kleastersaken. Wis is, dat hy en Sicke – Ulcke wie doe nei alle gedachten al ferstoarn – yn de jierren 1471 en 1472 har ynset hawwe foar de herfoarming fan de kommanderij fan de Dútske Oarder te Nes.⁴⁴

It iennichste berjocht dat Worp fan Thabor fierder oan Haske wijdt, wiist dochs ek in bytsje yn Jancko syn rjochting. Worp wit nammentlik te melden, dat de tsierderige haadling Agge Donia yn it jier 1468 sa fergrime op de nije prior fan Haske rekke, dat hy him en in begeliedende likebroer mei eigen hannen de eagen útstutsen hawwe soe: in euveldied dêr't Westergoa it ynterdikt foar oplein krige en dêr't Agge sa swier foar boetsje moast dat hy úteinlik yn earmoed en ellinde oan syn ein kaam.⁴⁵ De reden foar Agge syn grime wurdt net jûn. Worp fertelt allinnich dat Agge yn 't earstoan troch Jancko Douwama as bûnsgenoat binnenhelle is en fan in stins yn Eagmaryp foarsjoen waard. De freonskip rekke lykwols fluch bekuolle, want neffens Worp is Jancko der yn 1463 in pear kear op útlutsen om de stins fan Agge yn Eagmaryp te belegerjen.⁴⁶ Agge Donia hie dus yn dy jierren likegoed Jancko Douwama as de nije prior fan Haskerkonvint ta fijannen. En mienskiplike frijannen wiene yn dy tiid fan partijskippen al gau freonen. By brekme oan fierdere gegevens is it dêrom oantreklik om te tinken dat Agge syn rivaal Jancko treffe wollen hat troch him oan dy syn beskermeling, de prior fan Haske, te fergripen.

3. It begeunstigingspatroan, 1464-1521

3.1. De boarnen

Mei de fraach nei de belutsenheid fan Jancko Douwama-en-dy by de Windesheimer herfoarming binne wy by ús kearntema útkommen: de oanklang fan it kleaster yn de tiid oant 1521. Yn de ynlieding neamde ik de boarnen dy't wy dêrfoar ta ús foldwaan hawwe, ryk, alteast binnen de Fryske kontekst. Koart gearfette giet it om in lytse 60 oarkonden en in rekkenboek dat de perioade 1501-1520 beslacht.

Ryk is yn dit ferbân lykwols in relatyf begryp, fral dêr't it om it diplomatyske materiaal giet. Yn ferliking ta wat der fan it Grinzer benediktinekleaster Selwerd yn in kartularium oerlevere is, makket de bewarre bleaune samling Hasker oarkonden in lakuneuze yndruk.⁴⁷ Wannear't men dêrby betinkt, dat net al dy 60 stikken ider ek oer in aparte saak geane – feitlik telle wy 52 ôfsûnderlike oerienkomsten – , dan wol it idee net wer by jin wei, dat dit korpus mar in part fan it oarspronklike kleasterargyf omfiemet. Sa sjogge wy, dat net mear as in pear fan de likernôch 20 yn it rekkenboek memorearre besits oanwinsten yn de jierren 1501-1521 wier troch aparte dokuminten dutsen wurdt. Dat hâldt yn, dat de oare akten dy't op dy oanwinsten betrekking hiene, ferlern gien wêze moatte.

Yn de wol oerlevere oarkonden wurdt mear as ien kear nei dokuminten ferwiisd, dy't wy net mear yn *extenso* kenne (yn it histoarysk fakjargon wurde dat

deperdita neamd). In foarbyld biedt de baar of arbitrale útspraak út 1489 fan fiif pastoars oangeande in skeel tusken it konvint oan 'e iene kant en Eba Zelkama mei Buwa Butthes soan oan 'e oare kant'.⁴⁸ Dêryn wurdt bepaald dat it konvint it goed dêr't striid om wie, brûke mei '... *ney uutwysinghe dae conventis breuwen ende testamenten*'. Ien fan dy bewuste stikken, it testamint fan Teeta Jellama, is bewarre bleaun, de rest is ferlern gien. Sokke *deperdita* wurde ek faak neamd yn ruiloerienkomsten, dêr't it konvint lân of rinten by ynbringt, dy't it út eardere skinkings of oankeapen fan oaren krigen hat. Sa leveret it kleaster yn 1480 in beskate Eka Atka soan foar in oaniensletten kompleks tichteby it konvint, ûnder mear in kavel fan fiif pûnsmiet '... *die salighe Yezele Houtsma to Aldehaska in oer testamente den convente vors. gheboket ende ghegheven hefft*'.⁴⁹ Unnedich te sizzen dat de lêste wil fan boppeneamde Yezele, of it ekstrakt dat op it bedoelde legaat slacht, net yn it kleasterargyf oerlevere is.

Sjoen de wearde fan de skinking leit it yn it lêste gefal foar de hân om te tinken dat it kleaster in ôfskrift fan it hiele testamint yn syn argyf hân hat. Lytse testamintêre boekings fan in goudgûne of in tonne bier sille yn 'e regel allinnich yn de memoarjeboekhâlding notearre wêze; soks mei it each op de liturgyske ferplichtings dy't dêrmei anneks wiene. It testamint fan de Akkrumer haadling Jorrit Andringa út 1476, dêr't wy neist in rike dotaasje foar it kleaster Ealsum ek in legaat fan 10 klinkerts it jier yn it foardiel fan Haskerkonvint yn fine, is bygelyks net yn it argyf fan Haskerkonvint, mar yn dat fan Ealsum oerlevere.⁵⁰

It is amper te rieden hoefolle oankomsttitels en transportakten it argyf fan Haskerkonvint út de bewuste perioade oarspronklik befette hat. Wy sitte boppedat mei de swierrichheid dat in tal skinkings-, ruil- en keapkontrakten mûnling ôfsletten en ôfhannele is. Dat docht wol bliken út in oarkonde fan 1491, dêr't in Jella Oenkama fan Akkrum de ferkeap fan twa pûnsmiet reidlân oan it kleaster yn befêstiget. Dy giet oer in ferkeap dy't tsien jier earder al beklonken wie: '... *want ik dyt landd den convente wol tian jeer toe fforra vorcapet hab eer dit breeff macket ende screuwen is*'.⁵¹ Blykber wie der doedestiids gjin oarkonde as skriftlik bewiisstik fan de ferkeap of oerdracht opmakke en hiene de partijen mei de mûnlinge bekrêftiging troch de oanwêzige tsjûgen folstien. Faaks hat yn Fryslân de mûnlinge rjochtshanneling by it transport fan grûnbesit lang stân hâlden. De orale tradysje op dit gebiet skimeret noch in bytsje troch yn de manichte poëtyske pear-formules út de Aldfryske oerdrachtsoarkonden (*mey gree ende grond, igghen ende eynden, [...] dat toe setten ende toe sellen*).⁵²

Fierder moatte wy betinke, dat it konvint by syn argyfbehear behalve oan de oerienkomsten mei lang rinnende ferplichtings, de measte soarch bestege oan de stikken oangeande goed en rinten dêr't oer tsierd waard of wurde koe. In aardich foarbyld biedt de ruil fan sân pûnsmiet lân, dy't it kleaster yn 1481 mei in beskate Oeds Wlka soan oangie. De oanbeane lannen wiene Oeds oankommen fan in Eelka Abba soan by wize fan boete foar de troch Eelka oan him tabrochte ferwûnings (*dollingha*).⁵³ Om no te foaren te kommen dat dy Eelka as eartiidske eigener noch rjochten op dit 'bloedlân'⁵⁴ claime soe, frege it konvint him trije fearns jier letter it transport te befêstigen. Sawol fan dy ruiloerienkomst as fan de goedkarring troch Eelka binne oarkonden bewarre bleaun. Dêrneist gie de soarch fan it kleaster fral út nei de meast resinte oanwinsten, mear yn it bysûnder nei dy oanwinsten, dy't brûkt waarden om oaniensletten pachtienheden te foarmjen. Sa falt it jin op, dat in aardich part fan de Hasker argyfstikken oer it lân giet fan twa, troch de bruorren sûnt 1464 yn 'e neiste omkriten fan har kleaster opboude pleatsen, te witten *Schieringe goed* en *Wpke Piers goed*.⁵⁵

Dat alles bewiist, dat der mear besitstransaksjes plakfûn hawwe dan wy no kenne. Reden genôch om tige hoeden te wêzen mei it lûken fan konklúzjes oangeande de omfang en it tempo fan de Hasker besitsfermeardering. Doch kinne wy feilich besykje in pear gegevens te kwantifisearjen, yn de wittenskip dat it optellen fan skinkings en oankeapen altiten in minimum-tal oanwinsten opleverje sil.

3.2. De aard fan de begeunstigingsrelaasjes

Wa't it oarkondemateriaal trochnimt, sjocht fuortendaliks dat de ferskate oerienkomsten tige fan elkoar ferskille. Ek is dúdlik, dat se soms betreklik ynge-wikkeld binne. Om se better yn 'e besnijing te krijen, soene we de wrâldske en geastlike transaksjes eins ûnderskiede moatte. Under de neamer fan 'wrâldske saken' soene dan de transportakten, ruil- en keapkontrakten e.s. falle kinne, en ûnder dy fan 'geastlike saken' de ferskate typen donaasjes dêr't yndividuele leauwigen foar har sieleheil jild of goed oan de kleastermienskip oerdrage. Foar dy donaasjes ferwachten en krigen de skinkers fansels in religieuze tsjinprestaasje. Men soe sokke oerienkomsten evintueel beskôgje kinne as in soart keapkontrakten, dêr't de leauwigen har fan in beskate hoemannichte heiltsjinsten mei fersekeren. Mar dan moat men wol betinke, dat de tsjinsten ta befoardering fan dat heil achte waarden troch de kleasterbewenners levere te wurden oer in lange termyn, of leaver oant op de Jongste Dei, wat betsjutte dat de skinker in tige duorsume relaasje mei har oangie.⁵⁶

Yn de praktyk wurde beide typen oerienkomsten, de wrâldske en de geastlike, meastal yn kombinaasje mei elkoar fûn. Blykber wiene de merken foar sakrale en ûnreplike saken net skieden. Beide soarten goed waarden sûnder problemen troch keapers, ferkeapers, donateurs en kleasters neist elkoar en komplementêr yn de transaksjes belutsen. It ynisjatyf koe dêrby likegoed fan it kleaster as fan partikulieren útgean. It kleaster wie fansels yn besitsútweiding ynteressearre en koe aktyf de merke mei jild, goed en religieuze tsjinsten opgean. Partikulieren hiene allinnich jild of goed te bieden. Sy koene suver saaklik ynteressearre wêze, bygelyks yn in ruiltransaksje, en dan by wize fan oanfolging religieuze tsjinsten as betelling akseptearje. Sy koene ek yn earste ynstânsje op dy geastlike heilsbemiddeling út wêze, mar foar it troch har oanbean goed in tal addisjonele tsjinprestaasjes yn jild of matery ferlangje.

Twa foarbylden kinne dat ferdúdlikje. In represintant fan it earste type partikulier liket my de al earder neamde Jelle Oenkama fan Akkrum, dy't fan him hearre lit yn in oarkonde út 1473.⁵⁷ Hy draacht trije pûnsmiet oan de bruorren oer, op betingst dat dy fan har oanspraken op in acht pûnsmiet grut stik lân fan him ôfsjogge; dogge sy dat, dan sille, wat him oanbelanget, de skelen beëinige wêze; en wat de neamde trije pûnsmiet mear wurdich blike te wêzen as de oanspraken fan it konvint op dy acht, dat jout Jelle definityf oan 'e bruorren, om, sa't er noch neier bepaalt, '*... voer my ende mynre vrende zielen to bidden*'. It twadde type fine wy fertsjintwurdige troch de widdofrou At Aukama fan Haskerhoarne, dy't yn 1497 ferklearret twa perselen lân fan trije pûnsmiet oan it konvint ôfstien te hawwen, it earste foar it sieleheil fan har man (en dêrta al troch him oerdroegen), it twadde foar har eigen plak yn it hjerneimels. Dêrfoar wurdt it konvint ferplichte, har by har libben alle jierren trije rijnsgrûne, in goeie tsiis, twa tonnen bier en twa tonnen hjouwer te leverjen; soks '*... niet uut vorwerden ofte van schuldes weghe mer van vrientscip*'.⁵⁸ It liket in foarm fan skin-king ûnder foarbehâld fan fruchtgebrûk.

In bysûndere kombinaasje fan bedoelings biedt in oarkonde út 1479 oer de

húsfêsting en it libbensûnderhâld fan de geastlik minder falide Lambert Watkens út Ealsum. De oerienkomst mei it konvint waard oangien troch de broer en sweagers fan Lambert. Foar wenjen, kost en klean skonken dy it kleaster in erflike rinte fan net minder as 10 klinkerts it jier, wêrby't se bepaalden dat dy rinte nei Lambert syn dea oan de kleastermienskip ferfalle soe. Mar dêrfoar woene se wol hawwe dat de bruorren ivich foar Lambert en syn famylje bidde bliuwe soene.⁵⁹

Oft no it saaklike of it religieuze motyf foarop stie, men akseptearre de heilsbemiddeling fan de bruorren en stelde dy op hege priis. De ferlange tsjinsten wurde yn de measte gefallen net neier spesifisearre. Hoewol't der mar in inkelde kear mei safolle wurden oer jiertiden, memoarjes of 'bokinga' sprutsen wurdt⁶⁰, meie wy der wol fan útgean dat Haskerkonvint foar alle begeunstigers op de jierdei fan har ferstjerren alle jierren wer in sielmis opdracht litte moast. Spitigernôch is de liturgyske boekhâlding, dêr't dy ivige memoarjes yn oantekene waarden, net bewarre bleaun. Wy fine lykwols gjin spoar fan de yn oare gebieten yn dy tiid sa populêre bestellings fan grutte tallen deademissen, op te dragen koart nei it ferstjerren.⁶¹ Wat dat oangiet, meitsje de gebedsbepalings yn de Hasker oarkonden in tradisjonele yndruk.

In protte donateurs folsteane mei de meidieling dat se opnommen wurde wolle yn de gebeden fan de kleastermienskip, en dat se dieftich wêze wolle oan har goeie wurken of dy fan de oarder. De bewurdigen ferskille dêrby frijwat fan elkoar. Standertformules wurde amper brûkt. Yn 1479 bygelyks bepale Siwerts bern Romka, Liobbe en Tjalke dat it konvint nei har dea foar har âlden en foar harsels '... *schel bidda ende voldwaen voer uus ziel ende uus mede deelhaflich machthia al iara goeda wirken int ewich*', wylst yn itselde jier Wyba Jarichs Jelkama foar syn skinking ferlanget '... *dat die conventslude myn alders in die bede holden ewelick*'.⁶²

Dat yn beide gefallen de âlden yn de foarbede belutsen wurde, is gjin tafal. De akten dêr't de begeunstigers allinnich har persoanlik heil yn op it each hawwe, binne op de fingers fan ien hân te tellen. Yn it oergrutte part fan de gefallen wurde ek gebeden foar de âlden en/of de freonen (lês: sibben) frege. Yn guon skinkingsbepalings wurdt de plicht ta fersoargjen fan it famyljeheil mei klam ferwurde. Houwe Bruns bygelyks wol yn 1489 dat de Hasker bruorren behalve foar syn neiste famyljeleden Houwe Epama, Bruun Wibama, Atte Summama, Toette Brunsdochter, Syba Siwama en Bauke, syn *moer*, ek bidde sille foar al dyjingen '... foar wa't er it begeart en dêr't hy erfskip fan ûntfangen hat en foar wa't er skuldich is te bidden'.⁶³ It urven goed foarmet dêrby de skeakel mei it famyljekollektyf. Yn dit gefal belûkt de donateur al dyjingen dy't yn earder tiden ea rjochten op syn erfgoed útoefene hawwe, yn 'e oerdracht fan in part dêrfan. Yn ferskate oare gefallen bliuwt de relaasje beheind ta de eartiidske eigeners fan it stik lân dat oerdroegen wurdt. Dan wurdt ek om de foarbede frege foar dyjinge(n) fan wa't it lân 'útkommen' is. Sa skinkt At Aukama yn 1514 twa pûnsmiet lân oan de Hasker bruorren '... *om dat hya wylla bydde foer my ende myn gaesten deer dyse landen fan uutkommen synt*',⁶⁴ as koene har foarâlden noch geastlike rjochten op dit perseel claimen!

It liket oars net útsletten, dat sokke klausules ek wol opnommen waarden om claims fan sibben te kearen en op dy wize de soarch oar it persoanlik sieleheil feilich te stellen. In oanwizing dêrfoar biede de oarkonden oangeande de skinking fan in heale sate troch in beskate Jacob Sackens en syn frou út 1484 en 1489.⁶⁵ Yn de oerdrachtsoarkonde fan 7 maart 1484 en de mear detaillearde befêstiging van fjirtjin dagen letter freget Jacob de foarbede foar al dyjingen

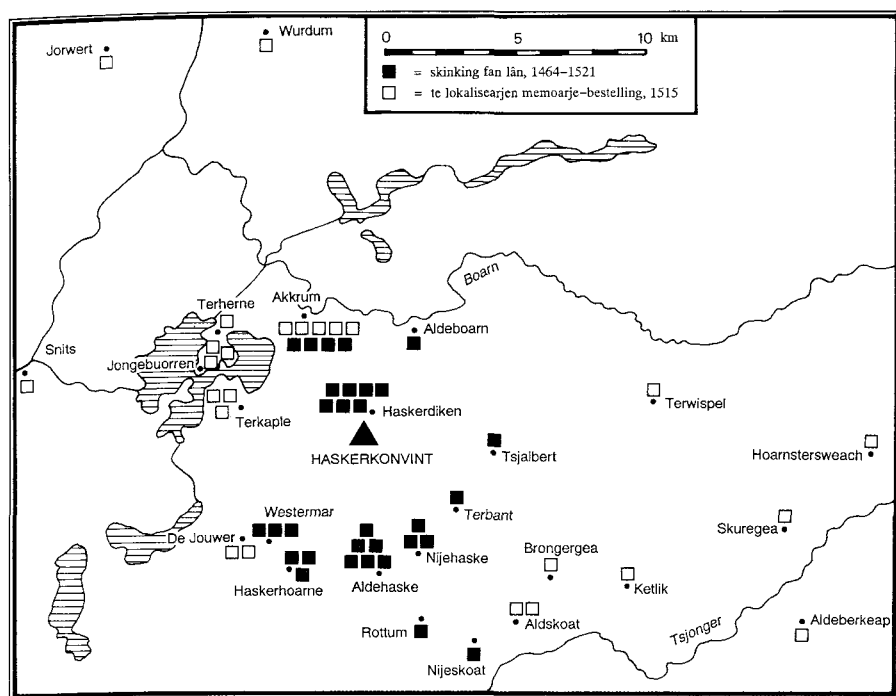
fan wa't it goed ôfkomstich is en fan wa't hy erfskip ûntfongen hat. Yn de befêstigingsakte fan 1489 stelt hy lykwols mei klam fêst, dat '... *dyo sate vors. nu ter tyd Godes ende myn is ende nymmen deer nin ayndom oan hath dan God ende ick*'. De omstannichheid dat it transport yn 1484 op 'e nij befêstige wurde moast, bewiist dat Jacob en it konvint mei oanspraken fan treden te krijen hiene; oanspraken dy't sa ernstich nommen wurde moasten, dat de oerdracht yn 't earstoan net trochgean koe. Ommers, Jacob hat it fiif jier letter noch oer 'syn en Gods eigendom'. Doe't hy mei gjin inkelde oare rjochthawwende mear te meitsjen hie, koe hy sûnder beswier de boppeneamde gebedsbepalings ben-eftter litte.

Likegoed demonstrearje dy klausules wol hoe sterk it famyljebesef doe wie en hoe nau geast en matery dêryn mei elkoar ferweefd wiene. Se litte ek sjen, dat de kleastermienskip troch it oanfurdigjen fan besit mei sokke ivige lêsten har duorsum oan de har begeunstigjende famyljes bûn. Men soe yn dit ferbân fan in strukturele *do-ut-des-relaasje* tusken kleaster en omkriten sprekke kinne. Dêrby moat ek betocht wurde dat de troch it kleaster te leverjen memoarje net allinnich it sieleheil fan de ferstoarnen, mar ek de nammebekendheid en it oansjen fan har famylje tsjinne.⁶⁶ Hoewol net mear yn dizze wrâld, bleaune de deaden as leden fan in geslacht dochs ta de maatskippij fan dat momint hearren. Troch it neamen fan de namme fan 'e ferstoarne, naam dy ek werklik diel oan de liturgyske earetsjinst, en spile hy yn in beskate sin ek in rol yn it sosjale libben. Memorearjen hie sa benammen ek de bedoeling de deaden 'tsjintwurdich' wêze te litten.

Dêrmei is net sein, dat it religieuze aspekt fan ûnderskikt belang wie. Krekt-oarsom, de grutte hoemannichte skinkingsakten jouwe bliken fan de grutte wurdearring foar de wize wêrop't de Windesheimers har frommichheidsideaal yn praktyk brochten. Se litte ek sjen dat krekt fan dy libbenswize in effektive heilsbemiddeling ferwachte waard. Wêr't eardere generaasjes har blykber fan de Hasker mienskip ôfkeard hiene, wie men nei 1464 wer ree de beurs te iepenjen. Lieppa Gheert zen fan Sythuzen liet dat ymplisyt ek witte, doe't hy noch gjin jier nei de oansluting by Windesheim in stik lân skonk oan de '... *Haskeranya (sic) munekom*'.⁶⁷ Dúdliker noch yn syn wurdearring foar de Windesheimske gebedskrêft wie de provenier Teeta Jellama, dy't yn syn testamint fan 1472 gâns legaten yn it foardiel fan Haskerkonvint opnaam op betingst dat de bruorren dêrfoar syn siel betinke litte woene yn '... *al dae reguleers claesteren van jara orde*'.⁶⁸

3.3. *De donateurs: eigenierden en hierders mei eigen besit*

Wa wiene no dy donateurs? Ta hokker sosjale groepen kinne sy rekkene wurde en wêr hiene se har domisylje? Ear't wy op dy fragen yngeane, moatte wy betinke dat in tige wichtige kategory begeunstigers ús per definysje sawat alhiel ûntkomt: dy fan de kleasterbruorren dy't yntree diene. Novisen wiene net ferplichte it kleaster fan jild of goed te foarsjen – dat soe omers as simony opfette wurde kinne. Yntreejften wiene lykwols tige wolkom, as se mar as suvere en om Godswil jûne ielmissen definiearre waarden. Yn de praktyk begeunstigen gâns bruorren de mienskip dêr't se diel fan útmeitsje woene, mei jild, ûnreplik goed of rinten.⁶⁹ Wannear't dat goed fierôf lei, waard it meastentiids fuort troch de kleasterlieding fan 'e hân dien. It frijkommen jild koe dan foar de oankeap fan stikken lân tichteby it kleaster ornearre wurde. Sa kin út in Kamper argyf-stik opmakke wurde, dat Haskerkonvint fôar 1509 in part fan in hûs ferkocht hat dat frater Jacobus fan Kampen, de doetiidske prokurator fan it konvint, fan

Lokalisaasje fan skinkers fan lân, 1464-1521, en fan 'memoarje-keapers', 1515

syn mem urven hie.⁷⁰ Sûnder mis hawwe mear Hasker bruorren út it Iselgebiet ôfkomstich west, mar it bytsje oerlevere nammen behinderet ús om dêroer goed fundearre útspraken te dwaan.

De lekedonateurs kinne better yn kaart brocht wurde. Foar it oergrutte part kinne sy yn de kategoryen fan 'e eigenierden en hierders mei in bytsje grûnbesit pleatst wurde. Dat leit ek yn safier foar de hân, dat paupers en besitsleazen no ienkear min as skinkers optreedzje koene. Dat in protte donateurs sels ek in bestean yn it boerebedriuw fûnen, docht ûnder mear bliken út it foarbehâld dat sy gauris oangeande it lângebrûk betingen.⁷¹ De geografyske sprieding fan 'e donateurs korrespondearret dúdlik mei dy gegevens. Wy fine de 30 te lokalisaarjen begeunstigers yn in betreklik nauwe rûnte om it kleaster hinne: sân yn Haskerdiken, trije yn Nijehaske, seis yn Aldehaske, trije yn Haskerhoarne, trije yn Westermar, fjouwer yn Akkrum, ien yn Aldeboarn, ien yn Terbant, ien yn Tsjalbert, ien yn Nijeskoat en ien yn Rottum; ôfsjoen fan Akkrum, Aldeboarn en Westermar allegear relatyf earne doarpen mei in grut tal eigenierden. It giet net te fier en kwalifisearje Haskerkonvint op grûn fan dizze gegevens as in streekkleaster. De religieuze reputaasje fan de bruorren rikte yn wêzen net fierder as de Boarn en de Snitsermar, hiel oars bygelyks as dy fan Thabor, dat begeunstigers oer hiel Fryslân fûn. No komt Haske wol foar yn in pear testaminten fan lju bûten de eigen regio, mar allinne yn kombinaasje mei oare Windesheimer kleasters.⁷² Hjir joech dus net de eigen reputaasje de trochslach, mar dy fan it Kapittel.

3.4. De donateurs: haadlingen

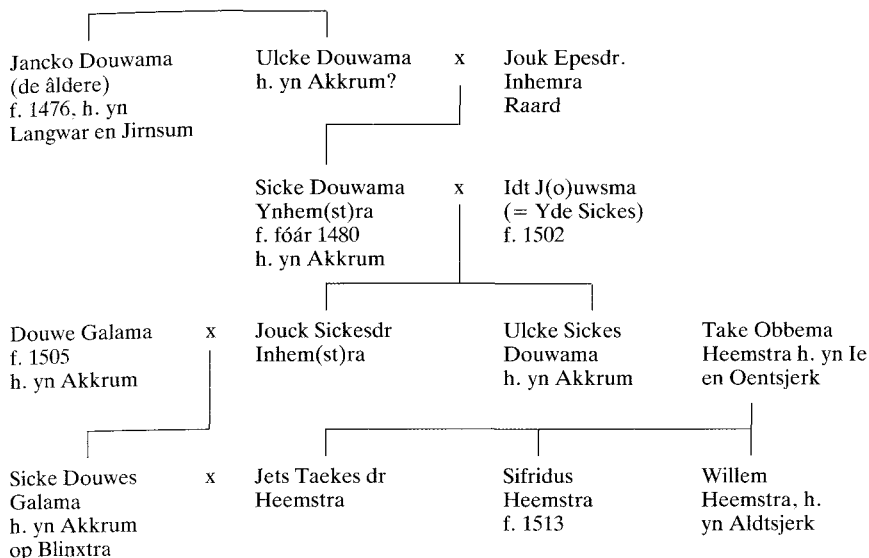
Waard de Hasker kleastermienskip maatskiplik fral droegen troch de mear beoedige boeren fan Haskerlân, Utingeradiel, Einjewier en Skoatterlân, sy kri-ge dochts ek stipe fan inkelde haadlingen, te witten de al earder neamde Jorrit Andringa, en fierder Wyba Jarichs Jelkama plus ferskate leden fan de famylje Douwama/Galama. Dy haadlingen hiene allegear har sit yn Akkrum, wat jin op himsels net fernuverje kin, om't Haskerkonvint in âlde bân mei dat plak hie. De bruorren hiene dêr frijwat grûnbesit (sa likernôch 280 pûnsmiet), wylst ien fan har by âlds de Akkrumer parochy as pastoar betsjinne.

Fan de neamde hearskippen komme Jorrit Andringa en Wyba Jarichs yn de boarnen mar ien kear as 'sponsors' nei foaren. Fan Jorrit is bekend, dat er yn 1450 grytman fan Idaarderadiel wie.⁷³ Hy kin in lytse haadling wurde. Wat stân oanbelanget, wiene hy en syn broer Tjaard de mindere fan Douwama-en-dy. Dat docht wol bliken út de oarkonde fan 1472 oangeande de oerdracht fan it pastoraat fan Akkrum troch it Haskerkonvint oan de parochianen. Dêryn komt hy as fertsjintwurdiger fan de parochianen op it twadde plak, fóár syn broer Tjaard, mar nei Sicke (Douwama) Ynhemstra.⁷⁴ Ofgeande op syn rynske legaten oan gâns tsjerklike ynstellings yn en by Akkrum, kinne wy him wol as in from man karakterisearje. Syn grutste sympaty, en ek dy fan syn frou – sy hiene gjin bern –, gie lykwols net nei Haskerkonvint út, mar nei it tertiarissekleaster Ealsum. Dêr stichten hy en syn frou yn 1471 in prebinde en dêr ek woe hy begroeven wurde, neffens syn lêste wil fan 1476. Lykas earder neamd, bestimde hy dêrby tagelyk in jierrente fan 10 klinkerts foar Haskerkonvint.

De fjochtersbaas Wyba Jarichs Jelkama fan Meskenwier wie ek in lytse haadling. Troch syn houlik mei in Juckema kaam hy yn it skieringer kamp telâne. Hy focht yn it begjin fan de tachtiger jierren tsjin it fetkeaperske Ljouwert en waard yn 1494 troch de Snitser Bocke Harinxma-en-dy as setbaas op de ferovere Galamastins yn Himmelom postearre.⁷⁵ Yn 1496 sloegen de Ljouwerters him dea op it tsjerkhôf fan Grou. Ein 1479 wenne hy lykwols noch op Meskenwier en ruile dêr sa'n 9 pûnsmiet lân mei de Hasker bruorren, dy't fuortby in grutte pleats eksploitearren.⁷⁶ Foar de mearwearde frege hy har syn âlden yn har gebeden te betinken. Mear as in jier letter, yn jannewaris 1481, besegele hy tegearre mei de pastoar fan Akkrum de oerdracht fan it grutte, sawat 100 pûnsmiet omfiemjende goed fan Sywert Jelle Oenkama zoen oan it kleaster: in teken dat hy op dat stuit – Sicke Ynhemstra wie al ferstoarn – de oansjenlikste man fan Akkrum wie.⁷⁷ Wat de Hasker en Akkrumer krite oanbelanget, ferdwynt er dêrnei út byld.⁷⁸ Dat is goed te begripen, sjoen syn partijbining. De haadlingen dy't it yn de tachtiger en njoggentiger jierren yn it Boarngebiet foar it sizzen hiene: de mei elkoar fersweagere Oenema's, Douwama's en Galama's, hearden ommers allegearre ta it kamp fan 'e fetkeapers.

It is de muoite wurdich en jou noch in bytsje omtinken oan de begeunstigersrol fan de famylje Douwama/Galama. Earder kaam al de mooglike belutsenheid fan Jancko Douwama en syn neef Sicke Ynhemstra by de herfoarming fan Haskerkonvint te praat. Lykas neamd, besegele Sicke tegearre mei de bruorren Andringa yn 1472 de oerdracht fan it Akkrumer pastoraat troch it kleaster oan de parochianen. Dy oerdracht kin yn ferbân brocht wurde mei de oansluting fan Haske by it Kapittel fan Windesheim. De lieding fan dy kleasterferiening lei de klam op kontimplaasje. Sy moedige de by it kapittel oansletten ynstellings dy't oan sielsoarch diene, oan om dy op te jaan. Wat Haske en Akkrum oanbelanget, wie dat net sa ienfâldich, om't de parochianen yn Akkrum krekt hopen en ferwachten in fromme en dus gaadlike pastoar út it konvint kie-

Relaasjes tusken de famyljes Douwama/Galama en Obbema/Heemstra
(h. = haadling of hearskip; f. = ferstoarn)

ze te kinnen, no't de Hasker religieuze reputaasje troch de Windesheimer herfoarming sterk ferbettere wie.

De bewuste oerienkomst fan 1472 hat it karakter fan in kompromis. Dêr waard yn fêstlein, dat de parochy Akkrum noch 20 jier lang har sielehoeder út Haskerkonvint beroppe mocht. Oft en yn hoefier't Sicke Ynhemstra it kleaster dêrby tewille west hat, is min út te meitsjen. Feit is dat konvint en parochianen alhiel mei elkoar ta oerienstimming kamen.

Oer Sicke syn hâlding foar it konvint oer witte wy fierder neat, mar oer dy fan syn widdo, Yd(e) Juwsma, dy't harsels meastal Ydes Sickes (widdo) neamde, kin wol eat meidiel wurde. De beskikbere gegevens wize derop, dat sy nei de dea fan har man stânsbewust foar de ear fan de famylje Douwama opkaam. Yn desimber 1480 naam sy de honneurs waar foar har noch jonge soan Ulcke, troch mei de Oenema's en har oantroude neef Idserd, soan fan Jancko Douwama, it klaachbrief fan de Nesser prysterbruorren oer har oerste te bekrêftigen.⁷⁹ En yn de tachtiger jierren manifestearre sy har mear as ien kear as bûnsgenoat fan Ljouwert yn de striid tsjin de skieringers.⁸⁰ Ut it rekkenboek fan Haskerkonvint kin opmakke wurde dat sy yn 1502 in sate fan 17 pûnsmiet oan de bruorren oerdroegen hat.⁸¹ It gie dêrby net om erfgoed. Yde Sickes hie de pleats yn 1482 kocht fan it Ljouwerter pear Sytha Wopka schomakerszoen en Gerbrich Romkadochter.⁸² De oerdracht fan 1502 wie gjin suvere donasje, want Haskerkonvint lei der sechstjin gouden rijnsgrûne op ta. Wannear't wy lykwols betinke dat sa'n bedrach yn dy krite en foar dy tiid in wearde fan sa likernôch fjouwer pûnsmiet fertsjintwurdige, kinne wy konkludearje dat Yde har skinking dochs tige substansjeel wie. Sjoen de datum – Yde Sickes is yn alle gefal fôár 1505 ferstoarn – leit it foar de hân om oan te nimmen, dat sy it konvint begeunstige woe mei it each op har tichterby kommende dea. Faaks woe sy yn Haskerkonvint begroeven wurde, by har man en soan?

Sicke en Yde hiene twa bern: har al earder neamde soan Ulcke en in dochter

mei de namme Jouck of Janck. Dy troude mei de fetkeaper haadling Douwe Gales Galama, in broer fan de romrofte Ige Galama fan Koudum. Ulcke komt mar twa kear yn de boarnen foar, beide kearen yn 1492 en beide kearen ek yn ferbân mei de striid tusken skier en fet.⁸³ Foarsafier't wy witte, hie hy gjin bern. Nei alle gedachten libbe hy noch yn 1496, om't Douwe Galama, dy't letter yn Akkrum siet en dêr blykber de famyljestate fan Yde en Ulcke oernaam, yn dat jier noch yn Starum residearre.⁸⁴ Douwe Galama waard yn 1505 as ien fan de wichtichste tsjinstanners fan it Saksysk bewâld finzen naam en de holle ôfslein. Syn soan Sicke Douwes Galama troude mei Jets, de dochter fan Take Obbema, in lytse – frjemdernôch – skieringer haadling út Eastdongeradiel, dy't him op it goed fan syn frou yn Oentsjerk fêstige hie en sûnttiid de namme Heemsta fierde.⁸⁵

Wolno, dy Take Heemstra en syn soan Sifridus fine wy mei Sicke Douwes Galama ek neamd yn ferbân mei Haskerkonvint. Efter yn it rekkenboek is in oerienkomst opnommen fan 3 juny 1513 (oan 'e ein fan dit artikel ôfprinte as taheakke 1), dêr't it kleaster de neamde Sifridus as aspirant-kleasterbroer oan-nimt, yn it bywêzen fan syn âlden en Sicke mei syn frou en mem. Ien fan de bepalings is, dat de jonge earst nei inkelde jierren profesje hoecht te dwaan. Dat soks útdruklik wol de bedoeling wie, kin opmakke wurde út de meidieling dat Sifridus pryster wurde sil, wannear't bliken docht dat hy dêrfoar geskikt is. Sifridus wie dus foarornearre om geastlike te wurden. Dat lei ek wol wat yn 'e reden, om't Take syn âldste soan Willem yn 1511 al gâns besit yn Oentsjerk hie en dus achte waard de ear fan de famylje Heemstra yn 'e wrâld fuort te setten.⁸⁶

De oerienkomst is net alhiel yn de geast fan de Windesheimers. Neffens de *consuetudines* (gewoanten) fan de kongregaasje duorre it novisiaat net langer as in jier, wylst foar de opname as nijeling de âldens fan teminsten achttjin jier fereaske wie: in frij hege grins, yn ferliking mei de measte oare oorders en kongregaasje.⁸⁷ Dy grins wie bedoeld om it dwaan fan yntree te beheinen ta folwoeksen, fan har ropping oertsjûge persoanen. It oplieden fan aspirant-kleasterbruoren lieten de Windesheimers leaver oer oan de bruorren fan it Miene Libben. Wat hjir oerienkommen waard, liket op in lange en wiidweidige religieuze foarming, in soart fan pre-novisiaat. Ornaris waard ien as *novitius* opnommen yn in besletten konvintsgearkomste yn it kapittelhûs. De 'talitting ta de kleasterlike omgong' fan Sifridus hie wol in plechtich karakter – de hiele kleastermienskip wie der ommers by oanwêzich –, mar sy waard yn it frouljushûs (*domus feminarum*) ôfhannele, yn it bywêzen fan 'e famylje, mei dêrby fansels in pear froulju. Sifridus wie grif noch gjin achttjin jier. Oars soe hy net as *juvenis* oantsjut wêst hawwe, en oars soe ek de bepaling *post aliquot annos* (nei inkelde jierren) wol benefter bleaun wêze. Boppedat waard oerienkommen, dat de kosten fan syn oplieding foar rekken fan syn âlden komme soene. Dat docht ek dúdlik bliken út it listke fan ynkomsten en útjeften, dat efter yn it rekkenboek nei de oerienkomst opnommen is. Sifridus waard fuortendaliks foar syn oplieding nei de Agnietenberg stjoerd, in susterkleaster fan Haske by Swolle, dêr't hy al nei in heal jier siik waard en kaam te ferstjerren.

Op grûn fan boppeneamde gegevens kin men fan tinken wol hawwe, dat it kleaster de fersweagere famyljes Heemstra en Douwama/Galama mei it opnimmen fan Sifridus in tsjinst bewiisde; in tsjinst dy't it wierskynlik net wegerje koe, sjoen de geunsten dy't it earder fan de kant fan 'e famylje Douwama ûntfongen hie. It falt ek op, dat krekt Sicke Douwes Galama út namme fan beide famyljes it tafersjoch op Sifridus útoefene, troch twa kear nei Swolle te reiz-

gjen. De ferbining tusken Heemstra en Haskerkonvint moat wol troch him ta stân brocht wêze. Soe Take Heemstra yn syn eigen krite in Windesheimer kleaster útsykje moatten hawwe, dan hie hy earder by it tichterby lizzende St.-Nicolaaskleaster fan Burgum oankloppe.

Sa kin út de krappe gegevens oangeande de herfoarming fan 1464, de troch Sicke Ynhemstra besegele oerdracht fan it Akkrumer pastoraat út 1472, de donaasje fan Yde Sickes widdo út 1502, en it kontrakt oangeande de talitting fan Sifridus Heemstra út 1513 opmakke wurde, dat der tusken de famylje Douwama/Galama en it kleaster in langduorjende patronaazjeferhâlding bestie, dy't foar beide partijen ferplichtings ynhâlde.

3.5. Omfang en tempo fan de begeunstiging

Lykas earder opmurken waard, is it net ienfâldich om op basis fan it beskikbere boarnemateriaal jin in idee fan de omfang en wearde fan de begeunstiging yn de rin fan 'e tiid te foarmjen. Dat jildt benammen foar de perioade tusken 1464 en 1500, dêr't de oarkonden ús allinne oer ynljochtsje. Foar it tiidrek 1501-1521 hawwe wy ek gegevens út it rekkenboek ta ús foldwaan. Wannear't wy der fan útgean meie, dat de kombinaasje fan dy gegevens mei de oarkonden in betreklik kompleet oersjoch fan de skinkings en oankeapen yn dy jierren mooglik meitsje, dan hawwe wy teminsten in ferlikingshâldfêst foar de beoardieling fan de gegevens út de foargeande tiid. Wolno, oer de perioade 1464-1521 telle wy yn totaal 28 skinkings, dy't mei elkoar 232½ pûnsmiet (85 ha) omfieme. Fan de sa totalisearre oanwinsten is 46½ pûnsmiet (17 ha) nei 1500 oerdroegen, en wol yn fjirtjin donaasjes, dêr't de lêste fan yn 1520 realisearre waard. Dat betsjut,

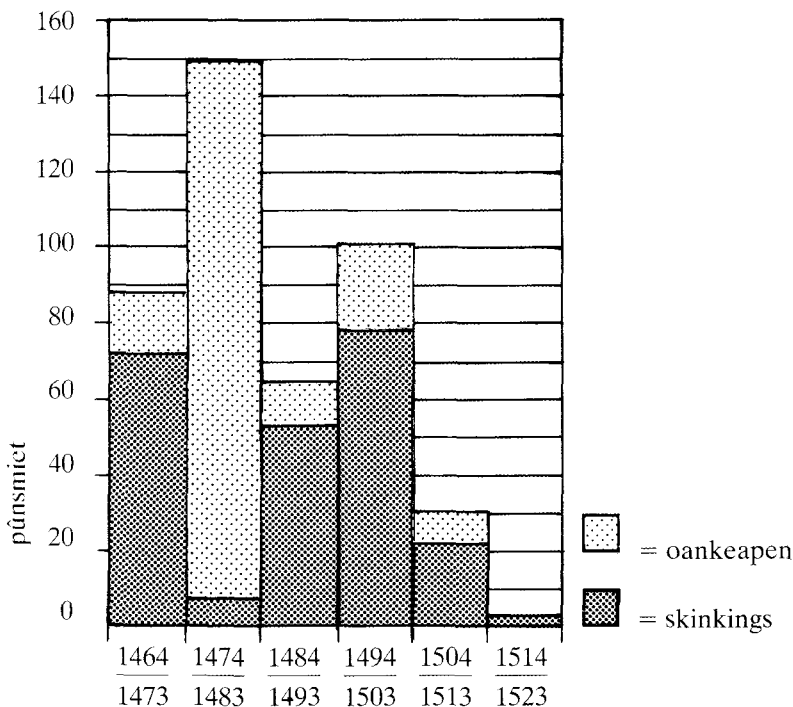

Fig. 1. Skinkings oan, en oankeapen fan lân troch it konvint, 1464-1523

dat wy foar it tiidrek 1464-1500 sechstjin skinkings registrearje kinne, mei in totale omfang fan 186 pûnsmiet (68 ha).

Dêrneist kin oer de hiele perioade in tweintichtal oankeapen teld wurde, mei in grutte fan 203 pûnsmiet (75 ha) by elkoar. Ien oankeap, dêr't wy de omfang net fan witte, is bûten de optelling hâlden.⁸⁸ Fan ferskate oare transaksjes binne allinnich de jildwearden bekend: dy binne foar de gelegenheid tentatyf omrekene yn pûnsmieten, wêrby't rekken hâlden is mei de lizzing fan 'e neamde perselen.⁸⁹ Al dy oankeapen mei elkoar jouwe ek in yndikaasje fan it ferrin fan 'e begeunstiging, om't de foar oankeap nedige jilden nei alle gedachten foar it grutste part fia skinkings bemachtige waarden. Hjirboppe is al oannimlik makke, dat de yntreejften fan de kleasterbrueren wat dit oanbelanget de earmslach fan it konvint fergrutte hawwe moatte. Fan it neamde totaal fan 203 pûnsmiet waard net mear as 32½ pûnsmiet nei 1500 binnenhelle, itjinge betsjut dat de oankeapen fôar dat jier teminsten 170½ pûnsmiet (63 ha) omfiemen.

Beide totalen fan fôar 1500: dy fan de donaasjes en fan de oankeapen, respektivelik fan 186 pûnsmiet (68 ha) en 170½ pûnsmiet (63 ha) lykje net sa botte heech te wêzen, ôfset tsjin de 2401 pûnsmiet (882 ha) fan it folsleine Hasker besit yn 'e tiid fan de opheffing fan 'e kleasters. Dêr moat dan lykwols by betocht wurde dat it hjir om absolute minimumsifers giet. De omstannichheid dat yn it rekkenboek in grut tal relatyf lytse skinkings en oankeapen notearre is, fan ien oant twa pûnsmiet, dy't wy hielendal net út 'e akten kenne, docht jin ûnderstellen dat der yn 'e foarôfgeande perioade ek sokke transaksjes plakfûn hawwe, sa mooglik yn noch grutter oantallen.

Dat soe ynhâlde, dat likegoed it werklike tal skinkings en oankeapen as de totale omfang dêrfan gâns heger west hawwe moatte. Wannear't wy dat yn oerweaging nimme, kinne wy foar de earste fjirtich jier nei de oansluting by Windesheim fan in ymposante besitsoanwaaks sprekke. In twadde konklúzje is, dat de 'Spendefreudigkeit' yn de earste twa desennia fan de sechstjinde ieu hurd ôfnommen wêze moat. It byfoege staafdiagram, dat de omfang fan de oerlevere skinkings- en oankeapgegevens grafysk yn byld bringt, oardere yn perioaden fan tsien jier sûnt 1464, lit de delgeande trend dúdlik sjen. Nei 1500 hâldt de stream skinkings en oankeapen oant 1509 oan. Dêrnei is it min ofte mear ôfrûn. Allinnich foar de jierren 1512, 1514 en 1520 kinne wy respektivelik noch ien oankeap en twa donaasjes notearje.

4. Behear en finansjeel belied 1501-1520

4.1. It rekkenboek

De fraach nei it wêrom fan dy relative efterútging is makliker steld as beândeare. De skinkingsoarkonden en transportakten jouwe dêroer op gjin inkelde wize útslútsel. It iennichste dat ús hjir fierder helpe kin, is in oersjoch fan de behearsresultaten op grûn fan de gegevens út it rekkenboek. Sy kinne oant op in beskate hichte sjen litte oft de efterútging yn begeunstiging, opfette as in fermindere oanklang, korrespondearret mei evintuele finansjele swierrichheden fan it kleaster. Foar ús doel it it trouwens nuttich it besits- en bedriuwbehear ek op himsels te besjen, om't de Windesheimer herfoarmers mei as eachmerk hiene it kleaster in sûne ekonomyske basis te besoargjen. It ûndersyksprobleem kin dêrom noch wat rommer formulearre wurde: hoe sterk wie in heale ieu nei de oansluting by Windesheim de kleastereconomy noch, en hoe deeglik it behear fan 'e temporalia?

[illegible][illegible]

It al faak op it aljemint brochte rekkenboek is in 154 blêden tellend hânskrift, skreaun troch de bruorren dy't yn de jierren 1500 oant 1520 efter elkoar it amt fan prokurator besetten.⁹⁰ It befettet in list fan foarderings, in list fan skulden, in oersjoch fan de *recepta* (ûntfangsten), in oersjoch fan de *exposita* (útjeften), in register fan hierboererf, en op de lêste siden de al oanhelle oantekeningen oer besits oanwinsten yn lân, en ek de oerienkomst oangeande de yntree fan Sifri-

dus Heemstra mei it taheakke listke fan útjeften dy't neitiid foar Sifridus dien waarden. De listen fan foarderings en skulden begjinne beide yn 1500. Sy neame neffens jier de debiteuren en krediteuren fan it kleaster, mei de troch of oan har diene ôflossings en werombetellings. Yn net ien fan beide listen binne de optekenings lykwols folslein. It register fan hierboeren befettet foar alle jierren in opjefte fan de ferskate kleastermeiers mei de hier dy't sy betelje moasten, de evintuele hierskuld fan 'e foargeande jierren, en it bedrach dat sy yn jild, natura en arbeid yn de rin fan it jier ôfbetelle hiene. Dy gegevens kinne yn prinsipe allegear yn it oersjoch fan de ûntfangsten weromfûn wurde.

De oersjoggen fan ûntfangsten en útjeften beslaan it grutste part fan it hânskrift. Se binne foar ús ek fierhinne it wichtichst. Spitigernôch befetsje se inkelde hiaten. De *recepta* en de *exposita* sette útein yn jannewaris 1501 en rinne troch oant 22 augustus, de datum dat broer Gervasius it amt fan prokurator dellizze moast. It dêropfolgjende boekjier, oant 1 oktober 1505, ûntbrekt, om't in oare frater doe prokurator wie en dy der de foarkar oan joech in eigen register by te hâlden. Ein septimber 1505 kaam it amt lykwols wer yn hannen fan de betûfte Gervasius. Fan 1 oktober ôf rinne beide oersjoggen dan troch oant 1 augustus 1510, net hindere troch de wikseling fan prokurator yn 1508. De ûnderbrekking fan 1510/1511 hat te krijen mei de omstannichheid dat de prior sels it prokuratorskip foar in jier waarnaam. Fan 1 july 1511 ôf binne de *exposita* fuortsetten oant en mei maart 1520, wylst de *recepta* net fierder trochrinne as oant oktober 1518. Dat lêste komt, omdat de nije prokurator, Bernardus fan Ootmarsum, yn it boek gjin notysjeromte foar de *recepta* mear oer hie en dus wol twongen wie syn ûntfangsten yn in oar register oan te tekenjen.

Om de ynformaasjewearden fan it hânskrift bepale te kinnen, moatte wy earst witte oft it wol de folsleine kleasterboekhâlding oer de neamde jierren befettet. Postma achte soks tige wierskynlik. De gewoanten fan Windesheim skriuwe foar, dat alle jildsaken fan it kleaster troch de prokurator beheard wurde moatte.⁹¹ Dy funksjonaris hie te keapjen wat der te keapjen foel, te beteljen wat der te beteljen wie, en te ûntfangen wat der ûntfongen wurde koe. Hy moast ek alles krekt oantekene, en ienkear it jier foar it hiele konvint rekken en ferantwurdling fan syn behear ôflizze. By dy gelegenheid wie hy ferplichte syn ûntslach oan te bieden. De prior koe dan dat ûntslach wegerje, of it oannimme en in oar beneame. It heechste gesach op finansjeel gebiet lei dêrmei by de prior, sûnder waans tastimming de prokurator trouwens gjin jild liene of opnimmen, lân ferhiere of deihiersarbeiders yn tsjinst nimme mocht. Yn de praktyk sil de prokurator lykwols de nedige frijheid krigen of nommen hawwe om de ferskate transaksjes nei eigen ynsjoch ôf te hanneljen.

Op it earste each liket it rekkenboek fan de opinoar folgjende prokuratoaren yndied de hiele kleasterboekhâlding te befetsjen. By de oantekenings oer de oanfurdiging fan har amt en de oerdracht dêrfan neame de measte prokuratoaren kreas hokker bedrach se fan de prior krigen of oan him oerhannige hawwe.⁹² De earste boeking fan Jacobus fan Kampen by de ûntfangsten oer oktober 1508 is: '*Item 13 flor. a priori nostro cum bursa conventus*'.⁹³ Dêrút docht yn alle gefal bliken, dat frater Jacobus de beskikking oer de konvintsbeurs krige. De prokurator syn ponge wie dus tagelyk de beurs fan it kleaster. Mar wêr kamen dy 13 florenen of goudgûne fan de prior wei? Dat wie dochs net it positive saldo fan it foargeande boekjier, want dat soe yn de konvintsbeurs sitten hawwe moatte. Wel, by it kritysk trochnimmen fan it Hasker rekkenboek wurdt dúdlik, dat net alle betellings fan en oan it kleaster fia dy beurs dien waarden. Wy misse nammentlik de ynkomsten en útjeften foar de memoarjetsjinsten.

Wannear't men de ûntfangsten neirint, falt it jin op, dat allinnich foar de twa lêste moannen fan 1514 en foar it jier 1515 in grut tal bedraggen oan legaten en 'pro missis', dus foar it opdragen fan deademissen, notearre is. Foar de oare jierren ûntbrekke dy alhiel. No wie troch in pestepidemy de stjerre yn de neamde perioade útsûnderlik heech, mei fan gefolgen dat de fraach nei sielemissen ek bûtengewoan grut wie.⁹⁴ Mar yn de jierren mei in mear normaal stjerterpatroan moatte der dochs ek hieltiten sokke memoarjebestellings dien wêze.⁹⁵ Dat dy net weromfûn wurde kinne, likemin trouwens as de legaten, wettiget it fermoeden dat de memoarjilden troch in oare frater yn bard waarden, nei alle gedachten troch de prior sels. Dy sil dan fuort ek de boekhâlding dêrfan fersoarge hawwe, mei it each ek op de liturgyske ferplichtings dy't dêrmei anneks wiene. Dat dy memoarje-yнкомsten fan 11 novimber 1514 oant 1 jannewaris 1516 wol troch Gervasius as waarnimmend prokurator yn it rekkenboek notearre binne, sil gearhingje mei de omstannichheid dat Gervasius doe tagelyk ek prior wie.⁹⁶ Hy skreau de liturgyske yнкомsten doe ek yn it rekkenboek fan de prokurator – dat hy oars sels yn 1501 as prokurator begûn wie – mar fierde dy yнкомsten, dy't hy fuortendaliks foar it ôfbeteljen fan de troch de (eardere of sike) prokurator oangiene skulden brûkte, yn de skuldelist by as jild fan de prior. Sa kinne wy konkludearje, dat de prior in eigen finansjele administrasje fierde en dus ek in eigen kapitaal ta syn foldwaan hie, dêr't hy de prokurator mei stipe as dat nedich wie.⁹⁷ It hat alle eigenskip, dat de boppe-neamde 13 goudgûne foar Jacobus fan Kampen út dy ponge fan de prior helle binne.

Al mei al wurdt it dêrmei net ienfâldiger it rekkenboek goed as spegel foar it sosjaal-religieus funksjonearjen fan it kleaster te ynterpretearjen. In oare komplisearjende faktor is, dat de boekhâlding it eigen bedriuw fan it kleaster net yn byld bringt, alteast net foarsafier't de opbringsten dêrfan net op it plak sels konsumearre waarden. Der binne wol notysjes oer de hoemannichten en wearde fan de op 'e merk brochte oerskotten oan tsiis, bûter, oksen ensfh., mar wy witte neat oer de hoemannichten dy't yn it kleaster fertard waarden. Dêrtroch is bygelyks min in reedlike skatting fan it tal kleasterbewenners te meitsjen. Boppedat kin men jin sa gjin byld fan de 'rentabiliteit' fan Haske syn eigen bedriuw foarmje. Wol fine wy by de *exposita* gâns útjeften foar de buorkerij en de kleasterhúshâlding, dy't – lykas Postma sjen litten hat – teminsten yn ympresje fan de opset en gong fan saken jouwe.

4.2. De inkomsten en uitgaven

Foar de analyse fan de behearsresultaten haw ik de yнкомsten en útjeften yn ûnderskate rubriken splist, se neffens jier opteld en dêrnei grafysk yn byld brocht. Ik haw dêrby keazen foar in werjefte per kalinderjier, om't de boekjierren ûnderinoar min te ferlykjen binne. De earste jierren rinne se fan jannewaris oant en mei desimber. Yn 1504 wurdt it boekjier ôfsletten op 22 augustus, yn 1505 begjint it op 22 oktober. Under it twadde prokuratorskip fan Gervasius dêrnei, binne gjin jiertotalen opmakke. Yn 1508 blykt tuskentiids, op 27 april, in *computacio* (berekkening) dien te wêzen. Gervasius syn opfolger, Petrus fan Keulen, jout likemin jiertotalen. Dat jildt ek foar dy syn opfolgers. Wannear't der in nije prokurator oansteld waard, barde dat yn dy jierren lykwols meastal yn 'e hjerst, ein septimber of heal oktober, mar ienkear ek wol healwei novimber.⁹⁸ Ien en oar jout oan, dat it ôflizzen fan rekken en ferantwurdiging troch de prokurator fan Haskerkoñvint net oan in fêste termyn bûn wie. Dat hâldt ek yn, dat it rekkenboek in kasboek wie. It tsjinne yn 't foarste plak it eigen oer-

Figuur 2

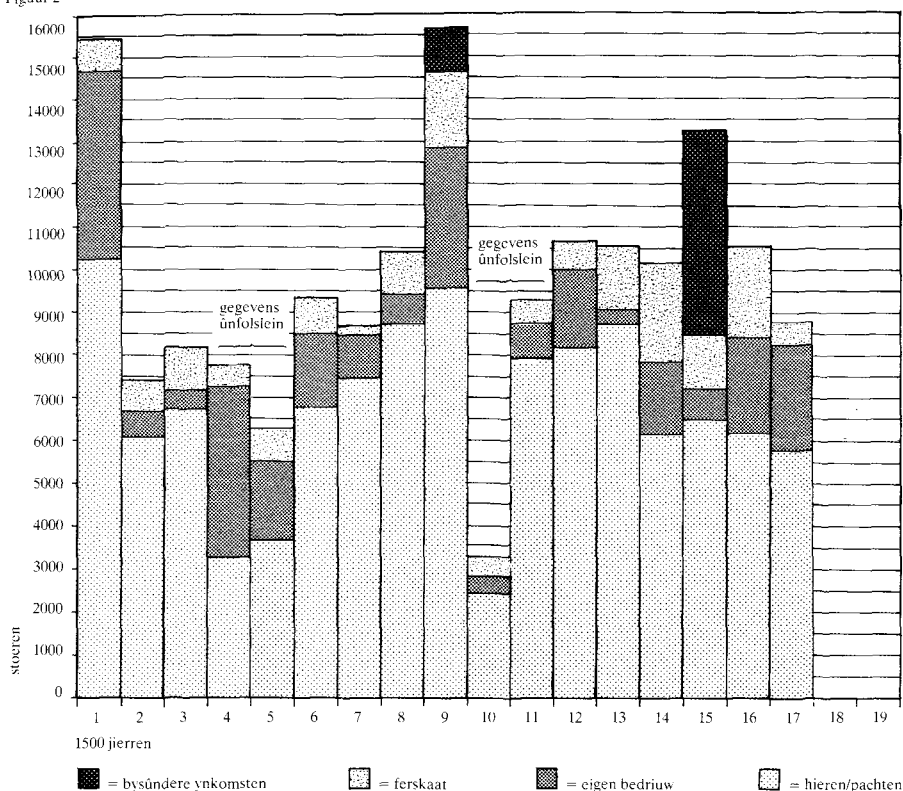

Fig. 2. Ynkomsten fan Haskerkonvint, 1501-1517

sjoch fan de prokurator. Foar it kontrolearjen fan dy syn finansjele belied troch prior en konvintsmienskip wie it net ornearre.

De splitsing yn rubriken freget wat taljochting. It ynkomstepart smyt nei ferhâlding de minste problemen op. It grutste part dêrfan slacht op hieren. Dat leit yn 'e reden, om't net minder as fjouwerfyfde fan it sawat 2400 pûnsmiet (882 ha) omfiemjende kleasterbesit ferpachte wie. Neffens in opjefte fan 1606/1607 wie it yn eigen eksploitaasje hâlden kleasterlân of *corpus* 450 pûnsmiet (165 ha) grut, wat oars noch in respektabel oerflak is.⁹⁹ Fierder is it nuttich om te witten, dat de kleastermeiers har hieren foar in grut part yn natuera (koarn en hjouwer) en tsjinsten (ûngetiidzje) betellen. Dochs waard de pacht hieltiten yn jild berekkene. Wy fine de leverings en tsjinsten dan ek likegoed by de ynkomsten as by de útjeften. It wiene dus transaksjes mei in sletten beurs. De boeking tsjinne yn wêzen allinnich om nei te gean, hokker part de meiers fan har hier betelle hiene. Dat de hichte fan it totaal fan 'e hierynkomsten alle jierren sterk wiksele, hat mei ferskate omstannichheden te krijen. Yn 't foarste plak wiene gâns hierders oanhâldend te let mei beteljen, en twads waarden de jierliks yn hichte fariearjende belestingbydragen alhiel of foar in part op har hierbedraggen yn mindering brocht.

De rubryk fan 'e ynkomsten út it eigen bedriuw hoecht eins amper taljochte te wurden. Dat de grutte alle jierren sa wikselet, leit him dêroan, dat mar om de pear jier in grut tal oksen ferkocht waard. Dat barde yn alle gefal yn 1501, 1506, 1509, 1512, 1514 en 1516. Yn de rubryk ferskaat binne de ynkomsten oan turf,

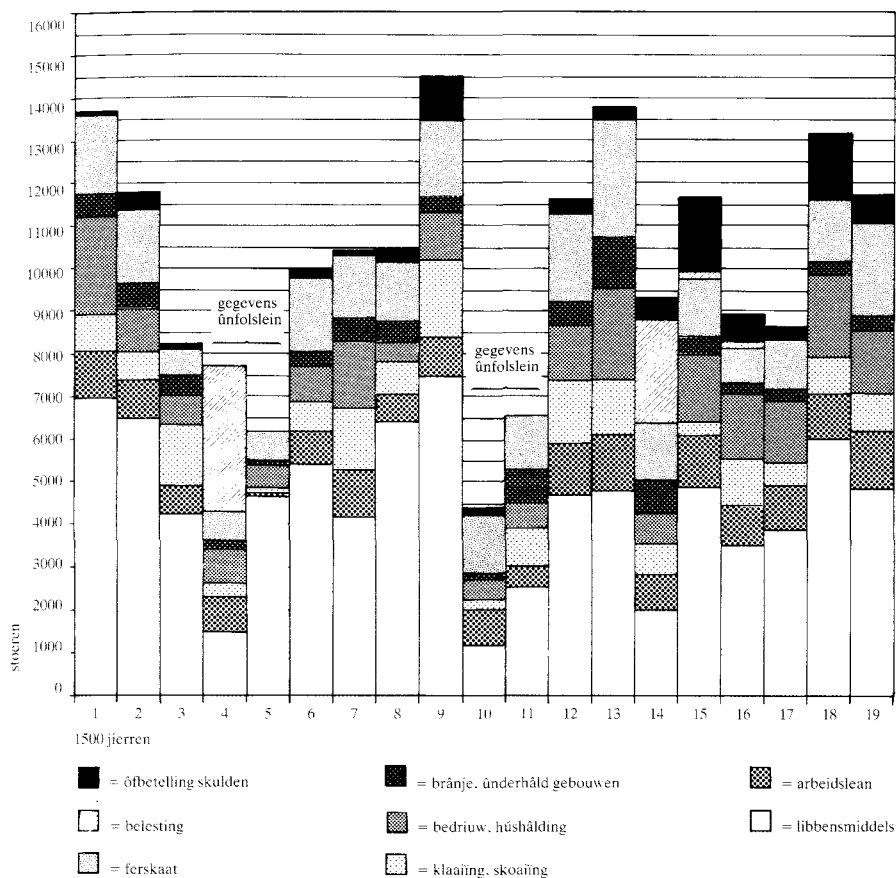

Fig. 3. Utjeften fan Haskerkonvint, 1501-1519

hûden, lear, wyn (trochferkeap oan parochysjerken) en bier ûnderbrocht, en ek it jild út de ferkeap fan âlde klean, skippen ensfh. Fierders binne der in pear ynsidinteele boekte bydragen fan proveniërs ûnder oardere. De 'bysûndere ynkomsten' fan 1509 binne te tankjen oan de trochferkeap fan in partij rogge oan partikulieren. Dy fan 1515 slagge op de hjirboppe neamde boeking fan legaten en memoarjejilden.

It gehiel fan de *exposita* is troch my oardere yn de kategoryen libbensmiddels, arbeidslean, klaaiïng en skoaiïng, brânje en ûnderhâld fan gebouwen, ferskaat, skatting, en skuldôflossings. De útjeften foar libbensmiddels sprekke foar harsels.¹⁰⁰ Sy slaan benammen ek op de oankeap fan rogge. Ut de hichte fan dy post kin opmakke wurde, dat de kleasterhûshâlding en it lânboubedriuw net autarkysk rjochte wiene. De bruorren diene oan fetweidzjen en suvelproduksje. It nôt foar brea waard earne oars ynslein, yn Stienwyk of sels yn Amsterdam, op 'e merk dêr't it it goedkeapst wie. De koarn- en hjouwerproduksje fan de hielders op 'e eartiidske muontsehuizen of úthoven yn it fruchtbere klaaigebiet by Wurdum en Jelsum, wie nei alle gedachten foar de brouwerij ornearre. Sjoen de ôfnimmende hichte fan de útjeften foar libbensmiddels, kin ûndersteld wurde, dat de kleasterbefolking yn it twadde desennium fan de sechstjinde ieu wat lytser wie as yn it earste. Faaks is yn dy tiid it tal konversen,

familiares, likebruorren en *laici* (mei it kleaster ferbûne leken)¹⁰¹, dy't foar it grutste part by it hânwurk yn it lânboubedriuw of de húshâlding ynskeakele waarden, tebekrûn. Tagelyk liket nammentlik it nivo fan 'e útjeften foar tsjinstpersoneel heger wurden te wêzen. Dat moat dan te krijen hawwe mei it op grutter skaal ynhieren fan arbeiders en ambachtslju. Foarsafier't soks neigien wurde kin, is der gjin sprake fan in algemiene ferheging fan it leannivo.

De útjeften foar klean en skuon, en ek dy foar it bedriuw en de húshâlding, lykje betreklik konstant fan hichte. Itselde jildt foar de posten brânje en ûnderhâld fan gebouwen. De grutte fan de restrubryk 'ferskaat' wikselet dêrtsjinoer hieltiten, al is it wêrom dêrfan net sa ienfâldich te efterheljen. Foar in part sil it him yn de aard fan dy rubryk sitte. Ik haw der ûnder mear de útjeften oan ielmissen, fooien, toljilden, reis-, ferbliuws- en ferferskosten ûnder oardere, en fierders de útjeften foar ferljochting en liturgyske doelen (waaks, miswyn en ouwel) en de hier fan losse perselen miedlân.

De belestingôfdrachten binne yn 1936 al wiidweidich troch Postma analysearre.¹⁰² De skatting wurdt neffens jier wol hieltiten yn it register fan kleastermeiers neamd, mar komt mar in inkelde kear foar yn it oersjoch fan de *exposita*. Dêrút docht bliken, dat sy troch de boeren betelle – en alteast foar in part op har hier yn mindering brocht waard. Allinnich foar 1504, 1514, 1515 en 1516 binne de bedraggen by de *exposita* oanjûn. Yn 1504 gie it om in bysûndere skatting. Foar 1514 wie it sa'n ûnbidich grut bedrach, dat de prokurator it yn syn boek ferantwurdzje wollen hat. Oft it kleaster it bedrach doe streekrocht oan de fiskus ôfdroegen hat, oft dat de hierders it dochs sels betellen, is net dúdlik. Yn oare jierren wie dat lêste wol it gefal.

4.3. De finansjele resultaten fan 'e prokuratoaren

It besprek fan de skuldôflossing bringt ús fuort by de analyse fan de behearsresultaten. Sette wy útein mei de earste prokurator, de al mear as ienkear neamde frater Gervasius. Dy begjint syn oersjoch fan de *recepta* fan 1501 op 8 jannewaris mei de meidieling, dat hy oer in posityf saldo fan 105 goudgûne (florenen fan 28 stoeren) beskikt. Om't hy net skriuwt dat hy dy fan de prior of fan in foargonger oernommen hat, meie wy oannimme dat Gervasius ek yn 1500 al prokurator wie. Nei in jier merkt er op, dat hy in oerskot fan 170 goudgûne hat, wat ynhâldt dat hy oer 1501 in posityf saldo fan 65 goudgûne hie. Dat komt ek oerien mei it byld fan de grafyk. Sa't dêrút fierder opmakke wurde kin, wie it folgjende jier finansjeel bûtengewoan ûngeunstich. Gervasius neamt yn jannewaris 1503, dat hy no noch mar 52 goudgûne yn kas hat. Dat kloppet, want tsjin de boppeneamde 170 goudgûne oer komt er sa'n 118 goudgûne (3304 st.) tekoart. De grafyk lit sjen, dat der dat jier en mar in bytsje lânbouprodukten ferkocht waard en de hierders net by steat wiene har pacht op tiid te beteljen. De skuldôflossing fan 1502 wie betreklik lyts. Gervasius hat dêrop yn 1503 syn útjeftepatroan oanpast. Hy jout oars earst in *computacio* by gelegenheid fan syn earste ûntslach yn augustus 1504. It docht dan bliken dat er 62 goudgûne yn kas hat. Oer de perioade jannewaris 1503 oant augustus 1504 koe hy in lyts posityf saldo boeke, nettsjinsteande de grutte som dy't er oan de fiskus ôfdrage moast. It is dêrom net oannimlik, dat de prior him fan syn taak ûntlein hat fanwege minne finansjele resultaten. Neffens in meidieling fan Gervasius naam de prior dat jier sels it prokuratorskip waar.

In jier letter, op 22 oktober 1505, meldt Gervasius him op 'e nij as prokurator. Hy komt no lykwols net alle jierren mei in generale optelling, mar slacht earst oan it totalisearjen yn april 1508, grif op fersyk fan de prior en it konvint

fanwege de skulden dy't er yn 1507 meitsje moatten hie. Yn tsjinstelling ta de lêste moannen fan 1505 en ek it jier 1506 wie 1507 finansjeel ûngeunstich, ûnderoaren troch de lege opbringst fan it eigen bedriuw. Nuver is lykwols, dat Gervasius by syn *computacio* fan april 1508 tsjinstridige ynformaasje jout. Ut syn goed te kontrolearjen optelling docht bliken, dat hy yn 1507 wol it ien en oar ferlern hat, mar net yn sa'n omfang dat hy no yn 1508 oer minder kontanten beskikt as yn 1505. Wannear't wy dan syn útjeften oer dy twaënheal jier optelle, komme wy út op sa likernôch 907 goudgûne (25402 st.), wylst er sels in bedrach fan 1030 goudgûne opjout! Oan 'e oare kant bewearst hy by de *recepta* dat er mei in ynkomstentotaal fan sa. 920 goudgûne noch sa'n 15 goudgûne yn kas oer hat. Hoe't dat fierder ek wêze mei, hy set syn prokuratorskip fuort oant 22 oktober 1508, wannear't er twongen wurdt syn amt op te jaan.

Twongen, want oan syn opmerking dat er op dy datum syn prokuratorskip oerdraacht, hat syn opfolger tafoege: '... *cum magno onere debitorum*' (mei in grutte lêst fan skulden). Boppedat jout Gervasius sels by de *exposita* mei in koart gedichtsje yn it Latyn kommintaar op syn prokuratorskip. Dat gedichtsje, mei de earste twa kûpletten yn it metrum fan it *Stabat mater*, folget hjirûnder mei in frije oersetting¹⁰³ dêrneist. It kin útlein wurde as in sucht fan ferlichting, dat in ferfelende en lêstige put efter de rêch is. Mar it is tagelyk ek in utering fan likens oer de bemuoienis dy't saakkundigen lykas hy, har oanhâldend fan non-valeurs gewurde litte moatte. Men krijt úteinliks allinnich mar stank foar tank, sa is de boadskip dy't Gervasius dêr oan it papier tabetroud hat.

*Vade opus onerosum
inexpertis amorousum
apud multos invidiosum
cor advertat animosum*¹⁰⁴

Lit ôf fan my, dreech wurk, dat
begeart wurdt troch lju sûnder
ûnderfining en dat in soad lju
ôfgeunstich makket: lit in ferstannich
hert dat opmerke!

*Quod in fronte dulce libet
hoc in fine turpe vilet
invidorum visus stridet
expertorum usus videt*

Wat yn 't begjin oangenaam oandocht,
blykt op 'e ein mâl en weardeloos;
de oergeunstigen sjogge inkeld de
bûtenkant en ha in soad poehei, de be-
tûften mei har ûnderfining sjogge wat
der wier te rêden is

*Gracia nulla perit
nisi gracia sola sororum
sic fuit, est et erit
ondanck in fine laborum*

Gjin inkelde tank fergiet
útsein de tank fan de susters
sa wie it, sa is 't en sa sil 't
wêze: ûntank op 'e ein fan 't wurk

Gervasius kin net oars as nidich west hawwe oer it feit dat er nei safolle jier trouwe tsjinst fanwege ûnderstelde ynkompetinsje oan de dyk setten waard. Hy hat oars de dichtrigels net allegear sels betocht. Dat jildt yn alle gefal foar it lêste kûplet, dêr't fan bekend is dat it yn de rûnte fan Windesheim roulearre as in taspiling op de ûntankbere taak fan it fersoargjen fan 'e sielsoarch yn frouljuskleasters. Ferneamde Windesheimer foaroanmannen lykas Johannes Busch en Frederik fan Heilo koene it al. Neffens Acquoy waard it sûnder grûn oan Geert Grote taskreaun.¹⁰⁵ Hoewol't it oer susters giet, hat Gervasius it sûnder mis opnommen, om't de útdrukking 'ondanck in fine laborum' sa goed op syn situaasje fan tapassing wie.

Gervasius syn grimmitigens is wol te begripen. Ek al kinne der fraachtekens setten wurde by syn berekkenings fan de útjeften en ynkomsten, de sifers en grafiken litte sjen dat it mei de finansjele malêze wol wat tafoel. Syn opfolger Jacobus fan Kampen die it amper better. Dy reservearre yn 1509 in grut bedrach foar it ôfbeteljen fan skulden, mar seach him tagelyk twongen nije krediten op te nimmen. Feitlik boekte hy oer syn prokuratorskip in grutter negatyf saldo dan Gervasius. Dochs kinne wy ek foar syn amtsperioade net fan dramatyske ûntjouwings prate. It giet om betreklik lytse bedraggen, dêr't it kleaster maklik dekking foar fine koe.

Hoe't de prior it as prokurator-ad-interim yn 1510 en 1511 dien hat, is dus net bekend. Syn opfolger Petrus fan Keulen wist yn novimber en desimber 1511 in protte pachtjilden yn te barren sûnder tagelyk grutte útjeften te dwaan, dat it posityf saldo foar de hjerst van 1511 wie betreklik grut. De folgjende jierren wiene syn útjeften lykwols dúdlik te heech. Oft it dêrom wie, dat er yn jannewaris 1514 troch Gervasius opfolge waard, is net te sizzen.¹⁰⁶ It is ek mooglik dat syn foargonger gewoan siik wurden is of ferstoarn. Yn it rekkenboek binne dêroer gjin meidielings te finen.

Gervasius moast fuortendaliks in protte belesting betelje, ek foar syn hielders, en hie dêrtroch mei ôffallende pachtynkomsten te krijen. Dat syn rekken nettsjinsteande dat geunstich útkaam, kin weromfierd wurde op in sunich ynkeapbelied, benammen wat de libbensmiddels oanbelanget. Hjirboppe is al útlein, dat Gervasius it gat yn de begrutting opfolle troch tydlik syn priorale ynkomsten út memoarjes en legaten yn de konvintsbeurs te stoarten. Dat stelde him fuort yn steat in grut bedrach oan skulden ôf te lossen. Dat dylgjen fan skulden waard yn de jierren 1516-1519 fuortsetten troch prokurator Jacobus fan Kampen, oars ek in âlde rot. Dy koe dêrby fan de positive saldi yn de jierren 1516 en 1517 profitearje.

Oersjogge wy no it gehiel, dan moatte wy fêststelle, dat de behearsresultaten dochs net sa min wiene. It ekonomysk fûnemint kin net oars as solide neamd wurde. Hieren, opbringsten fan it eigen bedriuw, jilden út de earetsjinst en yntreejeften soargen meiïnoar foar in betreklik regelmjittige stream ynkomsten. Wie dy stream it iene jier wat lytser, it oare jier woeks hy wol wer oan, dat it tefolle oan útjeften koe ienfâldich kompinsearre wurde. Hoe ûnfolslein de listen fan kre-

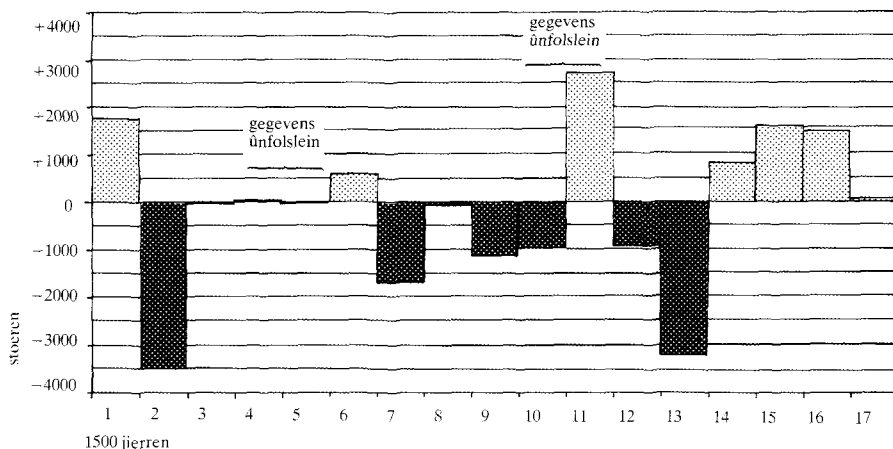

Fig. 4. Ferskil tusken ynkomsten en útjeften

diteuren ek binne, sy, noch de *exposita* jouwe de yndruk dat de skuldelêst bûten-gewoan heech wie. Der hoechden gjin besittings ferpâne of ferkocht te wurden. Dat wie foar in protte lâneigeners yn dy tiid wol oars, fral yn de ûnrêstige jierren 1514-1517, doe't Fryslân behalve troch de pest ek teheistere waard troch feesykten, hege skattings en plonderjende Saksyske hiersoldaten (de beruchte Swarte Heap).¹⁰⁷ It net fier fan Haske ôf lizzende konvint fan de Dútske Oarder te Nes moast yn 1517 in soad skulden meitsje en lân ferkeapje, om't syn feebeslach desimearre wie en inkelde bedriuwsgebouwen en pachterswenten troch de Swarte Heap plondere en yn brân stutsen wiene. Haskerkonvint sil de dûns wol net hielendal útsprongen wêze – it hie ommers dochs ek wichtige besittings yn Akkrum –, mar it hat blykber better by steat west de klap op te fangen.

Dat in prokurator as Gervasius, en mooglik ek Petrus fan Keulen, nei in ûn-geunstich jier troch prior en konvint twongen waard it fjild te romjen, wiist net op finansjele malêze. It moat earder opfette wurde as in teken fan in grutte belutsenheid fan de fraters by de materiële gong fan saken. Faaks hie dy belutsenheid ek in religieuze eftergrûn, en ynterpretearre de Hasker kleasterbefolking de grutte en lytse ekonomyske tsjinslaggen as tekens fan in fermindere geunst fan God. De bruorren hechten yn alle gefal grut belang oan in sûne kleasterekonomy en stelden dêrom hege easken oan it management.

Ek al wie de oerlevere boekhâlding fan de Hasker prokuratoaren allinne mar foar eigen gebrûk bedoeld, sy is yn ferliking mei wat wy fan de finansjele fer-slachjouwing fan oare kleasters út dy tiid kenne, tige krekt en kreas. Sy demonstrearret dêrmei dat ek de doetiidske prokuratoaren as managers hege easken oan harsels stelden.

4.4. Konklúzje: de efterút-gong wie betreklik

Sa kin no de earder stelde fraach oft der in ferbân bestiet tusken it tebekrinnen fan it tal skinkings en oankeapen oan de iene kant, en de ekonomyske tastân fan Haskerkonvint oan de oare kant, beândere wurde, en wol yn ûntkennende sin. Dat ferbân bestiet net. Wy kinne ek opmerke dat de efterút-gong yn be-geunstiging net sa dramatysk wie. De fraach nei liturgyske tsjinsten wie grif noch net alhiel ynsakke. De gegevens oangeande de memoarjebestellings fan 1515 leare, dat yn dat jier teminsten foar 75 persoanen in bedrach foar sielemis-sen (*pro missis*) ynbard is. De omfang fan dy jiertiden- of memoarjebestellings wikselet, mar yn de measte gefallen giet it om in philipsgûne (25 st.) of in goud-gûne (28 st.). Dêrfoar waard in ivige sielemis ferlange op de jierdei fan it fer-

Amtssiegel fan de prior fan Haske.
Râneskrift: [S] PRIORIS IN
HA[SKA]. Foarstelling: Maria mei it
Christusbêrn; oan wjerskanten in
steande frouljusfiguer. RAF, segelnûmer
1011 (1520)

stjerren fan de te betinken persoan. Sy fertsjintwurdigen lytse wearden yn ferliking mei de wearde fan 'e lânskinkings dy't earder besprutsen waarden. Se litte oars wol sjen, dat noch yn it twadde desennium fan de sechstjinde ieu de nei ferhâlding minder begoedige leauwigen yn de omkriten ree bleaune, religieuze tsjinsten fan it kleaster 'ôf te nimmen' en dêrfoar te beteljen.

It earder ôfbylde kaartsje lit dêrby sjen, dat it geografysk berik fan Haskerkonvint foar de kategory memoarjekeapers grutter wie, as wêr't it giet om de sponsors fan formaat: de skinkers fan lân en rinten. Fan de boppeneamde 75 persoanen út 1515 kin mar in tredde lokalisearre wurde, om't har wenplak neamd wurdt. It leit foar de hân dat dit de fierderôf wenjende lju wiene: de prokurator sil allinnich it wenplak notearre hawwe fan dyjingen dy't net út de neiste omkriten kamen. Dat betsjut, dat wy op 'e kaart allinnich de 'bûtenste ring' fan memoarjekeapers oantrefte. De oare fyftich sille wol yn Haskerdiken en yn de oanbuorjende parochys Aldehaske, Nijehaske, Westermar en Akkrum socht wurde moatte, koartom yn itselde gebiet as dêr't de mear draachkrêftige begeunstigers út de hiele perioade 1464-1521 te plak brocht wurde koene. Dêrmei wie en bleau Haskerkonvint in streekkleaster. Al wie syn berik dan boppelokaal, ek wat de simpele memoarjeoarsjennings oanbelanget, it luts amper leauwigen oan de oare kant fan de Boarn en 'e Tsjonger.

5. Slotbeskôging

Hoewol't der net folle boarnen foarhannen binne om de skiednis fan Haskerkonvint ek fierder yn de sechstjinde ieu noch goed te folgjen, wize alle gegevens der op dat de ekonomyske tastân fan it kleaster tanksij syn grutte grûnbesit stabyl en dus betreklik geunstich bleau. In ferliking fan de hierwearde- en gruttesifers fan Haskerkonvint syn lân yn 1511 mei dy fan 1580 leart, dat de bruorren gjin besit ferkeapje hawwe moatte, oant op it momint dat sy twongen waarden har kleaster te ferlitten en de gewestlike oerheid har besit 'yn behear naam' om de ynkomsten foar fromme doelen te bestimmen.¹⁰⁸ Dat momint bruts foar Haskerkonvint oars al yn 1576 oan, fjouwer jier earder as foar de oare Fryske kleasters. De grûn dêrfoar moat socht wurde yn de plondering en ferwoasting fan de kleastergebouwen troch de Wettergeuzen yn 1570.¹⁰⁹

It sosjaal-religieuze fûnemint fan it kleaster is lykwols al folle earder sterk oantaaste. Troch de fersprieding fan reformatoaryske en erasmiaanske ideeën waard ek yn Súd-Fryslân sûnt de tweintiger jierren twifel siedde by de leauwigen oer it nut fan de gebedsbemiddeling troch parochy-en kleastergeastliken. Ien fan de gefolgen wie, dat it tal fraters dat yntree die, ynienen hurd ôfnaam. Tagelyk joech it likefolk net folle mear út oan 'sieleheilsfoarsjennings'. De kleasters, en dus ek Haskerkonvint, ferlearen dêrtroch min ofte mear har maatskiplik draachflak. Dat late ta in beskate stjoerleasheid ûnder de pear bruorren dy't oerbleaune, lykas opmakke wurde kin út it ferslach dat de ortodoks-katolike visitator Wilhelmus Lindanus fan syn ynspeksje fan Haskerkonvint yn 1559 makke.¹¹⁰

Foar ús is dat hjir fan minder belang. Ut it foargeande die bliken, dat de oansluting by Windesheim en de dêrút fuortkommen herfoarming laat hat ta in rynske begeunstiging yn de lêste desennia fan de fyftjinde ieu. Dy begeunstiging wjerspegelet oant op beskate hichte it spirituele en materiële sukses fan de herfoarming. Sy koe ôflêzen wurde út in grut tal yn oarkonden fêstleine skin-kings fan leken en geastliken, en út in sawat like grut tal lânoankeapen, dat it kleaster tanksij ûnder mear de yntreeskinkings en memoarjejilden finansierje koe. Yn de earste twa desennia fan de sechstjinde ieu naam it tal lânskinkings

en grûnoankeapen frij hurd ôf. Dat hat lykwols mar in bytsje te krijen mei de ekonomyske tastân fan it kleaster. De analyse fan de kleasterboekhâlding oer de jierren 1501-1518 makke nammmentlik dúdlik, dat dy tastân hielendal net sa min wie. Sûnder mis wie dy fermindering fan skinkings en oankeapen foar in part anneks mei in ôfnimmende wurdearring fan de Hasker gebedskrêft. Dochs moatte wy hjir foarsichtich wêze. Ut de protte memoarjebestellings fan it jier 1515 is dúdlik wurden, dat de liturgyske tsjinsten fan it kleaster troch de leauwigen yn de omkriten noch tige op priis steld waarden.

Wannear't wy dizze gegevens no ferlykje mei wat wy op dit mêd fan oare Windesheimer kleasters witte, dan moatte wy konstatare dat de data net yn alles mei elkoar spoare. Remi van Schaik koe yn 1985 foar it Eastfryske kleaster Mariënkamp by Esens, dat al yn 1420 oansluting by Windesheim fûn hie, fêststelle dat it net lang nei 1470 yn de nederklits rekke: 'het religieus elan taande, het economisch beleid liet te wensen over, de weerstand tegen wereldlijke inmenging en tegen eigen bemoeienis met politieke aangelegenheden ebde weg'.¹¹¹ Dat kleaster belibbe dus in efterútgong yn deselde tiid dat Haskerkonvint ta in nije bloei kaam.

Wer oars lei it mei it kleaster Albergen yn Twinte.¹¹² Nettsjinsteande de swierrichheden dêr't it yn it begjin fan de sechstjinde ieu mei konfrontearre waard, makke dit neffens de bekende tsjerkehistoarikus-mediëvist R.R. Post om 1520 hinne noch de yndruk in 'fris en enthousiast levende gemeenschap' te herbergjen.¹¹³ Sûnder mis hawwe de ynset en kwaliteiten fan de ferskate oersten tige hydroegen oan it sukses fan Albergen en Haske. It belang fan de persoanlike faktor yn de ûntjouwings binnen it midsieuske kleasterlibben kin min oerskat wurde. Mar soe hjir ek de datum of it momint fan de herfoarming net in rol spile hawwe kinne? Yn de skiednis fan kleasteroorders sjogge wy wol faker, dat mei in goed útfierde werstichting of reorganisaasje in fase fan expânzje en bloei oanbrekt, wêrnei't dan hast automatysk in perioade fan efterútgong folget, om't de earste generaasje fan kleasterbewenners (dy fan de pioniers) plakmakke hat foar in nijien, dy't de oofferings fan de begjintiid allinnich mar fan hearen en sizzen kin. Albergen krige earst yn 1447 oansluting by it Kapittel fan Windesheim, dus sa'n fearsn-ieue letter dan Mariënkamp.

Yn de ynljeding waard koart referearre oan de diskusje oer it ferlies oan spankrêft binnen de beweging fan Windesheim. Op grûn fan de gegevens oer kleasterstichtings en herfoarmings, en ek nei oanljeding fan berjochten út de akten fan it generaal kapittel is wol konkludearre, dat de beweging fan Windesheim al lang fôar 1500 har entûsiasme ferlern hie. Benammen âldere auteurs lykas Acquoy en De Schaepdrijver mienden foar de lêste desennia fan de fyftjinde ieu in ôfswakkende iver fêststelle te kinnen.¹¹⁴ Post hat har fyzje ynearsten bestriden. Nei syn oertsjûging wie de kongregaasje 'geef' de sechstjinde ieu yngien. Hy wiisde dêrfoar ûndermear op de inisjativen dy't prior Johannes Mombaer yn 1497 ûndernommen hat om beskate Frânske kleasters te herfoarmjen.¹¹⁵ Yn syn monografy oer de Moderne Devoasje kwam Post lykwols foar in part op dit oardiel werom, om't it him by it werlêzen fan de kapitelferslaggen dochs ek opfallen wie, dat se gâns berjochten oer in ôfnommen ynset en in beskate sleauwens yn de kleasterlike plichtsbetrachting befetsje.¹¹⁶

De skiednis fan Haskerkonvint, as it 83ste kleaster fan de kongregaasje, leart ús no, dat yn de letter oansletten huzen de geast fan Windesheim op 'e ein fan de fyftjinde ieu noch wol deeglik tige libbenskrêftich wêze koe. Neier ûndersyk nei de ûntjouwing fan 'e ôfsûnderlike ynstellings sil útwize moatte oft it byld neffens streek en kleaster noch fierder nuansearre wurde moat.

Noaten

Mei tank oan dr. Gerrit Verhoeven foar syn stipe by it skriuwen fan dit artikel.

1. Yn 1934 is op ynisjatyf fan de hear S. Mulder, eigener fan it lân by de 'terp', in part fan it eartiidske kleasterterrein op 'e skeppe nommen. Dêrby stjitte men op inkelde fundearrings, dy't dêrnei troch Mulder skematysk yn kaart brocht binne. Fierder waarden in pear diggelfynsten dien. Systematysk ûndersyk fan de kant fan foechhawwende argeologen is benefters bleaun. In koart berjocht oer de fynsten dy't doe dien binne, is te finen yn it *Nieuwsblad van Friesland* fan 9 en 19 maart 1934, en ek yn it *Leeuwarder Nieuwsblad* fan 16 en 23 maart dat jier. Yn 1986 hawwe argeologen op itselde plak noch nei in saad socht, lykwols om 'e nocht: E. Kramer, 'Jaarverslag van de Archeologische afdeling van het Fries Museum', *De Vrije Fries* 67 (1987) 189.
2. In wiidweidich oersjoch fan boarnen en literatuer biedt it *Monasticon Windeshemense* III: Niederlande, A.G. Weiler en N. Geirnaert ed. (Brussel 1980) 255-263.
3. O. Postma, 'Het rekenboek van het Haskerconvent (1500-1520)', *De Vrije Fries* 33 (1935) 1-28.
4. M.P. van Buijtenen, 'Kerkhistorische gegevens voor de geschiedenis van Haskerland', *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke kerk in Nederland* 4 (1961) 90-117.
5. H. Halbertsma, 'Boornego; bijdrage tot de oudste geschiedenis van het Neder-Boornegebied', *De Vrije Fries* 45 (1962) 32-67.
6. Har befinings en dy fan Van Buijtenen binne noch net sa lang lyn gearfette troch Hotso Spanninga yn 'Skiednis fan Haskerlân oant likernôch 1500', yn: K.F. Gildemacher, L.G. Jansma en H. Spanninga ed., *Haskerlân. In tal bydragen ta de skiednis* (Ljouwert 1990) 1-78: 5-10; 25-26; 46-49.
7. G.J. de Langen, *Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen* (Grins 1992) 84, 95; J.A. Mol, *De Friese huizen van de Duitse Orde. Nes, Steenkerk en Schoten en hun plaats in het middeleeuwse Friese kloosterland-schap* (Ljouwert 1991) 47-48.
8. Gearfetsjend: W. Kohl, 'Die Windesheimer Kongregation', yn: K. Elm ed. *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im Spätmittelalterlichen Ordenswesen* (Berlyn 1989) 83-108, mei gâns literatuerferwizings.
9. J.G.R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, 3 dln. (Utert 1975-1880; werprintinge Amsterdam 1968) II, 51.
10. Acquoy, *Windesheim* II, 332 e.f.
11. 'De kroniek van het klooster Aduard', H. Brugmans ed., *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 23 (1902) 1-188, 62.
12. J.A. Mol, 'Friezen en het hiernamaals. Zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in testamenten uit Friesland, 1400-1580' in: J.J. van Moolenbroek en N. Lettinck ed., *In de schaduw van de eeuwigheid. Tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland*, (Utert 1986) 28-64, 259-269, dêr 60 e.v.; ferl. Mol, *Friese huizen*, 209.
13. 'De Beato Dodone de Hascha, Ordinis Premonstratensis in Frisia', yn: *Acta Sanctorum* III Martii, J. Bollandus ed. (Antwerpen 1668) 850-852. Sjoch oer de stifting: Mol, *Friese huizen*, 47-48; ferl. Van Buijtenen, 'Haskerland', 93-95; en Halbertsma, 'Boornego', 51-56.
14. *Oudfriesche Oorkonden (OFO)*, 3 dln., P. Sipma ed. (Den Haach 1927-1941) I, nr. 365: *Hascher dyken*. Yn 1496 komme wy foar it earst de beneaming *ghae* tsjin foar dit gebiet: *OFO* I, nr. 424.
15. L.J. van Apeldoorn, *De kerkelijke goederen in Friesland*, 2 dln. (Ljouwert 1915) II, 50.
16. W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de middeleeuwen* (Amsterdam 1951) 361.
17. Ryksargyf yn Fryslân, Ljouwert (RAF), Argyf Haskerkonvint, nr. 45a. Mooglik wie hear Ema yn 1472 pastoar fan Haskerdiken. Hy meldt yn 1487 dat hy tyftjin jier earder bychtfaer wie fan Teeta Jellama, provenier fan Haskerkonvint, wenjend op in kleasterpleats yn 'e omkriten fan it konvint: *OFO* I, nr. 223. Hoewol't hear Ema him yn 1487 kommandeur fan Nes neamde en dus op dat momint diel útmakke fan de Dútske Oarder, wie hy fan hûs út regulier kanunnik en broer fan Haskerkonvint. Hy soe ek mar koarte tiid kommandeur bliuwe, want yn 1495 moetsje wy him wer as regulier kanunnik en pastoar fan Aldehaske: ferl. noat 18. Hy is bekend as de skriuwer en opsteller fan net minder as njoggentjin âldfryske oarkonden: sjoch O. Vries, 'Frysk en Nederlânsk as skriuwtaal fan de kleasters yn Westerlauwersk Fryslân', *Us Wurk, tydskrift foar frisistyk* 38 (1989) 25-42, 37. Vries neamt him oars sûnder grûn pastoar fan Westermar yn 1472.
18. *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland (GPCV)*, 6 dln., G.G. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed. (Ljouwert 1768-1795) II, 29 en III, 547.

19. Pastoars dy't tagelyk broer fan Haskerkonvint wiene, komme wy ûnder mear tsjin yn 1465: hear Symon, *OFO* I, nr. 175; yn 1489 en 1495: her Ema of Ymo, *OFO* I, nrs. 389 en 419 (op syn segel neamt hy himsels *FRATER DE HA/SCA*); en yn 1515, de oan de pest stoarne hear Judocus, *frater noster*, RAF, Argyf Haskerkonvint, nr. 1a: Rekkenboek (fierder ôfkoarte as: Rek.), f. 81r.
20. RAF, Argyf kleaster Ealsum, nr. 19: *persona* fan Akkrum wie yn 1447 *Ludolfus canonicus*. Sjoch ek: Mol, *Friese huizen*, 79-80.
21. Yn 1481 en 1489 segelet in beskate hear Obba Camma son, deken fan Westermar en pastoar fan Tsjalbert, in kleasterakte: RAF, Haskerkonvint, nrs. 12 en 38; ferl. nr. 30. Efter de namme op syn segel stiet *CAN[ONICUS]*. Dêr kin tinkt my wol út ôflaat wurde dat hy kanunnik (fan Haskerkonvint) wie.
22. It râneskrift fan it segel fan hear Petrus, pastoar fan Haskerhoarne, is: S. PETRI IOH' PBRD HA. Sjoch: RAF, Kolleksje segelfoto's, nrs. 987, 1003 en 1024. Foar de lêste seis letters kin lêzen wurde: *presbiter de Hasca*.
23. De measte dokumintaasje dy't wy oer Haskerkonvint ta ús foldwaan hawwe, stammet omers út de Windesheimer perioade, doe't it konvint, op oanstean fan de kongregaasje, krekt sa folle mooglik besocht it útoefnen fan sielsoarch troch kleasterbruorren te beheinen.
24. 'Hoyetus prepositus, prior, priorissa totusque conventus in Haska, ordinis canonicorum regularium Sancti Augustini ... Oorkondenboek van Groningen en Drenthe (*OGD*), 2 dln., P.J. Blok ed. (Grins 1896-1899) nr. 1120.
25. S. Muller Fzn., *Regesten van het archief der bisschoppen van Utrecht*, 4 dln. (Utert 1917-1922) nr. 2348.
26. J. van Gils, 'Rolduc en Friesland', *Rolduc's Jaarboek* 19 (1939) 145-154.
27. Sjoch noat 13. Mear oer dy boarne yn: M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen* (Den Haach 1981) 28-29. In Fryske oersetting is te finen yn: G.A. Wumkes, *Paden fen Fryslân. Samle opstellen* I (Boalsert 1932) 85-89.
28. Van Buijtenen, 'Haskerland', 98.
29. Yn Bakkefean ûnderskiede hy him allinnich troch in treflik asketysk libben. Doe't dêr in frou dy't de duvel yn hie, by him kaam, slagge it him net de kweade út te driuwen: de duvel sei him dat hy earst ôflitte soe in pear dagen foardat Dodo carne oars hinne (lês Haske) gean soe.
30. Fôar 1270: *Hascher Alterhusen* (A. Hallema, 'Friesche Kloosterlijsten', *De Vrije Fries* 26 (1918) 103-117, 111); 1304: *monasteri(um) in sanctuario Sancte Marie ordinis Sancti Augustini in Bordengo* (*OGD*, nr. 224); 1326: *Esca alterhus* (Hallema, 'Kloosterlijsten', 113); 1346: *sanctuarii in Haska ordinis Sancti Augustini conventu(s)* (*OGD*, nr. 392); 1355: *Hasken alterhuus* (*OGD* I, nr. 439); 1396: *Hascher alterhuijs* (*Tijdrekenkundig register op het Oud Provinciaal Archief van Overijssel* II, 1392-1424, J. van Doorninck ed., Swolle, 1859, 44-45). De jongere beneaming *Sint Marien Rozendaal* (1396) of *Domus Rosaevallis beate Marie* (1464) hat in oare devosjonele konnotaasje.
31. Mol, *Friese huizen*, 163-167.
32. *OGD*, nr. 224.
33. Ibidem, nr. 392.
34. *Registrum Guidonis. Het zogenaamde register van Guy van Avesnes, vorst-bisschop van Utrecht (1301-1317). Met aansluitende stukken tot 1320*, P.W.A. Immink en A.J. Maris ed., Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsch recht, tredde rige 23 (Utert 1969) 266-267. Hessel hearde sûnder mis ta de famylje Lioedingha fan Katryp, dy't de parochysjerke fan Lûnbert stichte hat: Mol, *Friese huizen*, 52-53. Yn de oanhelle oarkonden wurdt Hessel syn claim, dat hy de neamde pleats te Staphorst yn lien fan Roderik van Voorst hie, troch de biskop ôfwisd.
35. K. Huisman, 'De okkupaasje fan de Riperkrite. In ûndersyk nei de bewenningskiednis tusken 1100 en 1600 yn in leechfeankrite yn Fryslân', *It Beaken* 50 (1988) 1-36, 17 e.f.; P.N. Noomen, 'St. Gangolfus in de IZermieden. Een 'Wüstung' in Achtkarspelen', te ferskinen yn *It Beaken* 1993.
36. Sjoch oer de herfoarming fan it kleaster Lúntsjerker: A. Baart en M.P. van Buijtenen, 'Bergums kerk, klooster en omgeving', *De Vrije Fries* 43 (1957) 130-174; 157-160.
37. *Tijdrekenkundig register* II, 44-45.
38. *OGD*, nr. 1120.
39. *Worp van Thabor, Kronijk van Friesland*, boek IV, J.G. Ottema ed. (Ljouwert 1850) 55; *Peter Jacobszoon van Thabor, Historie van Friesland*, H. Amersfoordt en H.W.C.A. Visser ed., *Archief voor vaderlandsche, inzonderheid Vriesche geschiedenis, oudheid- en taalkunde* 1.2 (1824-1827) 1-110; 125-264. Werprintinge Ljouwert 1973, 10.
40. *Worp van Thabor* IV, 72. *
41. *GPCV* I, 445-449.

42. *Acta Capituli Windeshemensis*, S. van der Woude ed. (Den Haach 1953) 66. De *Acta* meitsje oars yn ferbân mei de ynkorporaasje fan Haskerkonvint hielendal gjin melding fan de ferplicht stelde visitaasje.
43. *Vita Viglii ab Ayta Zuichemi, ab ipso Viglio scripta sive dictata quod in praefatione explicui-mus*, yn: C.P. Hoyneck van Papendrecht ed., *Analecta Belgica* tomus I, pars I (Den Haach 1743) 255-277, 277.
44. Mol, *Friese huizen*, 124-125.
45. *Worp van Thabor* IV, 113.
46. Ibidem, 104 e.v. Ferl. *Jancko Douwama's geschriften*, F.D. Fontein en J. van Leeuwen ed. (Ljouwert 1849) 77 e.f.
47. It cartularium fan Selwerd, dat de perioade 1382-1507 beslacht, befettet net minder as 271 ôfskriften fan akten dy't direkt foar it kleaster bestimd wiene: R. Nip, 'Neergang en bloei. De benedictijnenkloosters in Groningen en de hervormingsbeweging in de late middeleeuwen', *Groningse Volksalmanak* 1989, 7-34, 7.
48. *OFO* I, nr. 365.
49. RAF, Argyf Haskerkonvint nr. 2. Sjoch bygelyks ek de net dokumintearre testamintêre skin-kings fan in beskate Tjalle (1480, *OFO* I, nr. 306), fan Broer Pops (1493, ibidem, nr. 403) en Bonthie Ripperts (1498, ibidem nr. 436); en de nearne registrearre lânferkeap troch Thaka Broer soan (1481, *OFO* I, nr. 312). Dy foarbylden kinne mei gâns oare oanfolle wurde.
50. *OFO* I, nr. 268.
51. Ibidem, nr. 390.
52. Ibidem, nr. 227.
53. Ibidem, nrs. 308 (july 1481) en 317 (april 1482).
54. Sok 'bloedlân' waard oars graach, en faaks ek mei sin, oan in kleaster ôfstien. Yn de Hasker oarkonden stjitte wy noch op in ferkeap (1488, *OFO* I, nr. 357) en in skinking (1520, *OFO* II, nr. 296) fan lân dat as soen foar in deaslach oerdroegen wie. Opmerklik is dat it yn 1488 neam-de lân ôfkomstich wie fan Eelke toe Leckerteerp: sjoen de lizzing fan de oanbelangjende stik-ken lân wie dat nei alle gedachten deselde as Eelka Abba zoen!
55. Sjoch de stikken ûnder RAF, Argyf Haskerkonvint, nrs. 2 en 4.
56. Op sprekken wize is dit ferwurde yn de duerklausule: (sa lang) '... alst dat closter sthet ende dy waerelt' fan in skinkingsoarkonde út 1520: *OFO* II, nr. 296.
57. *GPCVI*, 652.
58. *OFO* II, nr. 277.
59. S.A. Waller Zeper, 'Overeenkomst uit de XVe eeuw betreffende het onderhoud van een krankzinnige in Haskerconvent', *De Vrije Fries* 23 (1915) 208-212.
60. 1498: *OFO* I, nr. 436. Sjoch fierder de sielmis- en memoarjebestellings fan Janke Sappes (1496), *GPCVI*, 774-775; en Eew Ollis widdo (1520), *OFO* II, nr. 296.
61. Sjoch oer dy 'kumulative deade-kultus': J.A. Mol, 'Friezen en het hiernamaals', 42 e.f.
62. *OFO* I, nr. 294; RAF, Haskerkonvint, nr. 35.
63. *OFO* I, nr. 371. Ferl. de skinkingsbepaling út 1504, ornearre foar it susterkleaster Sigerswâld, fan Thyedze Wopkadochter yn Aldega '... om Godis wille ende om myn gasten een memorie ewich to hebben': *OFO* I, nr. 489.
64. *OFO* II, nr. 277. Soartgelikense bepalingen wurde ek fûn yn in skinkingsakte út 1479: Waller Zeper, 'Overeenkomst krankzinnige, 211; en yn in protte testaminten: Mol, 'Friezen en het hiernamaals', 45-47.
65. *OFO* I, nrs. 332, 333 en 366.
66. Sjoch foar dit aspekt: O.G. Oexle, 'Die Gegenwart der Toten', yn: H. Braet en W. Verbeke ed., *Death in the Middle Ages* (Leuven 1983) 19-77.
67. *OFO* I, nr. 175.
68. Ibidem, nr. 223.
69. Ferl. de goed registrearre begeunstiging troch yntreedzjende kleasterlingen fan it kartui-zerkleaster by Geertruidenberg: J.G.M. Sanders, *Waterland als woestijn. Geschiedenis van het kartuizerklooster 'Het Hollandse Huis' bij Geertruidenberg, 1336-1595* (Hilversum 1990) 67-69. Sjoch hjirfoar ek: J.C. Besteman en H.A. Heidinga, 'Het klooster Galilea Minor bij Monnickendam. Een historisch en archeologisch onderzoek', yn: J. Besteman e.a., *Holland-se Studien* 8 (Dordrecht 1975) 1-126, 25, 27.
70. Gemeenteargyf Kampen, nr. G 278.
71. Sjoch bygelyks de earder neamde skinking fan Houwe Bruns út 1479, *OFO* I, nr. 371. Op in greiddoer-eftergrûn wize fierder ek de donaasjes fan kij en oxen troch Tiepka Foeklama (1481), *OFO* I, nr. 313; en Janke Sappes, *GPCVI*, 774-775.
72. Under mear yn de testaminten fan Grathie Kamminga (1476), *OFO* I, nr. 271, en Wiggle Campstra (1499), ibidem I, nr. 441.

73. Oer him en syn famylje: Y. Brouwers, *Andringa. Geschiedenis van de verschillende families Andringa van 1450 tot heden* (s.p. 1985) 12-14. Brouwers neamt de bruorren Tjaard en Jorrit Andringa boeren. Dat liket my net hielendal korrekt. Tjaard, dy't yn 1453 in skriuwen fan de grytman en meirjochters fan Utingeradiel besegele, tsjut himsels op syn segel oan as *AULIGA*, en dat is in synonym foar *capitaneus* of haadling.
74. Mol, *Friese huizen*, 267-268.
75. *Worp van Thabor* IV, 146-149; 222-225; 229; *Peter van Thabor*, 23-24; Jancko Douwama, 523-527.
76. RAF, Argyf Haskerkonvint, nr. 35.
77. *OFO* I, nr. 306
78. Yn 1496 wenne hy te Reduzum, nei alle gedachten op Juckema-goed: *Pax Groningana. 204 oarkonden oer de forhalding Grins-Fryslân yn de fyftjinde ieu*, M.G. Oosterhout e.a. ed. (Grins 1975) nr. 145.
79. Mol, *Friese huizen*, 273-276.
80. *OFO* II, nrs. 134 (1486) en 161 (1488).
81. Rek. f. 49r. (jannewaris 1502): *Item 16 ren. aur. Yde Sickis in emptione et donacione illorum 17 talentorum*.
82. *OFO* I, nr. 320.
83. Op 25 jannewaris waard hy neffens Peter fan Thabor op 'e weromreis út de Súdwesthoeke, dêr't hy mei syn neven Kempe en Ulcke Oenema plus in grut tal 'huislieden' út Sânwâlden de Galama's holpen hie – û.o. tsjin Wyba Jarichs! – , troch de Snitsers finzen nommen mar al rillegau wer frijlitten: *Peter van Thabor*, 53. Op 18 novimber sleat hy him ûnder beskate kondysjes oan by it ferbûn mei de stêd Grins, mei syn efterneef Idserd Janckes Douwama, syn sweager Douwe Gales Galama, dy syn broer Ige Gales Galama, syn boppeneamde neef Kempe Tjepkes Oenema en syn oantroude neef Popke Jarla: *Pax Groningana*, nr. 75.
84. Ibidem, nr. 143 (3 juny 1496).
85. O. Vries, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese Vrijheid* (Ljouwert 1986) 130. Sjoch ek: J.J. Spahr van der Hoek en Y.N. Ypma, *Tietjerksteradeel. Bydrage ta de sosiale skiednis fan de Wâlden* (Ljouwert 1978) 45-49.
86. Ibidem, 46-49.
87. Acquoy, *Windesheim* I, 147 e.f.
88. It giet hjir sels om de oankeap fan in heale sate, út 1481: *OFO* I, nr. 312.
89. Bygelyks de oerdracht fan in jierlikse rinte fan 10 klinkerts út Hottzummagued te Ealsum by gelegenheid fan de opname fan de ûnnoazele Lambert Watkens as provenier yn 1479: Waller Zeper, 'Overeenkomst krankzinnige', 211. De wearde fan in pûnsmiet miedlân by Haskerdiken kin foar 1496 skatten wurde op sa likernôch fjouwer âlde skilden, wat yn dy tiid likefolle wie as fjouwer goudgûne: *OFO* I, nr. 424.
90. Ferl. Postma, 'Rekenboek', 2 e.f.
91. Acquoy, *Windesheim* I, 134-135.
92. Sjoch bygelyks de oantekening fan oktober 1505 (f. 33v) doe't Gervasius wer as prokurator oantrede: '*Ego frater Gervasius electus in procuratorem anno quinto, ipso die Severini [...] recepi in pecuniis a venerabili priore nostro 22 florenos aureos*'.
93. Rek. f. 37r.
94. Postma, 'Rekenboek', 16-17. Yn 1515 hearske de pest yn alle gefal yn de Súdwesthoeke en yn Hoarn: *Proeliarius of strijdboek*, oerset troch J.G. Ottema (Ljouwert 1855) 150; en L. Noordeggraaf en G. Valk, *De Gave God. De pest in Holland vanaf de late middeleeuwen* (Bergen 1988) 225.
95. Noordeggraaf en Valk, *De Gave Gods*, 54.
96. Nei alle wierskynlikheid is prokurator Petrus Colonie begjin novimber siik wurden en hat prior Gervasius dêrnei de boekhâlding foar him waarnommen. Ut de oantekening fan de hân fan Gervasius yn de debiteurelist fan 1514 (f. 22v): '*Item procurator tenetur priori Gervasio sexaginta V flor. duc. ph. quos prior pro eo exposuit anno XIII in Adventum Domini. Item ab Adventu Domini usque Luce anno XV exposuit prior pro officio procuratoris centum sexaginta flor. aur. de pondere*', docht dúdlik bliken dat Gervasius – dy't dan yn de tredde persoan oer himsels skriuwt – prior wie en de jildsaken foar de prokurator ôfhannele. Dat kin ek opmakke wurde út it oersjoch fan de útjeften oer de moannen novimber en desimber 1514 (f. 79r), ek fan de hân fan Gervasius. Dêryn binne sân notysjes opnommen oer ôfbetellings fan skulden dy't earder troch de prokurator oangien wiene ('... de debitis procuratoris').
97. Dat docht ek bliken út de hjirboppe oanhelle skuldoantekening. It betreklik grutte bedrach fan 165 goudgulden slacht net op de totale útjeften foar it prokuratorskip tusken Advint 1514 (dat op op 3 desimber foe) en St. Lucas 1515 (14 oktober), om't dy sa likernôch twaënheal kear sa heech leine. It wie dus útdruklik bedoeld foar de ôfbetelling fan earder oangiene skul-

- den. Dit, nei alle gedachten earst nei St. Lucas 1515 totalisearre, bedrach fan de prior hat wierskynlik net yn 1514 kontant beskikber west. It leit yn 'e reden dat it streekrjocht ôfkomstich wie út de opringingst fan de neamde legaten en sielmissen. Dy wie yn 1515 nammentlik net minder as 4784 stoeren (dat is sa likernôch 171 goudgûne).
98. Om't de twa ûnderbrekkings yn it rekkenboek respektivelik rinne oer de perioade 22 augustus 1504 oant 1 oktober 1505 en 1 augustus 1510 oant 1 july 1511 hie ik, efterôf besjoen, de sifers better rangskikke kinne fan septimber oant septimber of oktober oant oktober. Dan hiene der nammers, mei in lyts ferlies oan gegevens foar 1504 of 1505, twee jier ekstra yn byld brocht wurde kinne. No falle der fjouwer jierren út (1504, 1504, 1510 en 1511). Ik hie it lykwols net mear oan tiid om soks no noch te dwaan. De needsaak wie ek net tige grut, om't de beskikbere gegevens foar boppeneamde jierren gjin grutte ôfwikings fan de trend sjen litte.
 99. Mol, *Friese huizen*, 172, 325-337.
 100. Sjoch foar in wiidweidich besprek fan de ferskate útjeften Postma syn artikel oer it rekkenboek.
 101. Postma ('Rekenboek', s. 23) set de konversen, lekebruorren en *laici* fan Haske sûnder grûn op ien line. Yn de kongregaasje fan Windesheim wiene dit aparte kategoryen mei elk in eigen statuut. Dat jildt trouwens allyksa foar de ek yn it rekkenboek foarkommende familiaren of donaten. Sjoch hjirfoar: W. Kohl, 'Konversen und verwandte Gruppen in den Klöstern der Windesheimer Kongregation', yn: K. Elm ed., *Beiträge zur Geschichte der Konversen im Mittelalter* (Berlyn 1980) 9-24.
 102. Postma, 'Rekenboek', 8-12.
 103. Mei tank oan drs. Harke Bremer te Kampen.
 104. Yn dy rigel sit in net oer te setten wurdgrapke: *anim(um) advertere* is in fêste kombinaasje en betsjut de oandacht op eat fêstigje, ek yn negative sin; *animosum advertere* (*animosus* = hertstochtlik) moat wol as in fersterking fan dy útdrukking bedoeld wêze.
 105. Acquoy, *Windesheim*, II 343-344. Johannes Busch en Frederik van Heilo hawwe it oars ek net sels betocht. Mefr.dr. M. Gumbert-Hepp fan it Constantijn Huygens Instituut voor tekstedities en intellectuele geschiedenis yn Den Haach makke my der attint op dat dy twa heksameters al langer bekend wiene, alteast yn de fariant: '*Gratia nulla perit nisi gratia que monachorum. Est et semper erit unthanc in fine laborum*'. Sjoch: H. Walther, *Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung* (Göttingen 1963/1969) nr. 10420. De Windesheimers hawwe de strofe dus tapast op susters ynstee fan op muontsen!
 106. Wy kinne allinnich mar tinke dat Gervasius net tefreden wie oer it útjeftepatroan fan broer Petrus. Oars hie hy it nei syn eigen ferkiezing ta prior noch wel in skoftke oansjoen. Der binne yn alle gefal gjin útjeften notearre foar in medikaasje fan broer Petrus, dat hy liket net siik west te hawwen. De pestepidemy hie yn jannewaris 1514 noch gjin slachtoffers makke.
 107. Mol, *Friese huizen*, 189-191.
 108. J.A. Mol, Friese kloosters en hun bezit in de Middeleeuwen (net publisearre manuskript), par. 26.5. Ferl. Postma, 'Rekenboek', 6-7. Dat de ekonomyske posysje fan Haskerkonvint yn it midden fan de sechstjinde ieu net sa min wie, docht ek wol bliken út it feit dat de Hasker muontsen yn 1551 by steat wiene in rinte fan 25 £ út de Bildtlannen te keapjen: H. Sannes, 'De Bildtrenten', *De Vrije Fries* 39 (1948) 91-118, 98.
 109. Van Apeldoorn, *Kerkelijke goederen* II, 373-374.
 110. P.Th. van Beuningen, *Wilhelmus Lindanus als inquisiteur en bisschop* (Assen 1966) 71-73.
 111. R. van Schaik, 'Religieuze elan en economisch beleid bij Windesheimer kloosters uit het Friese kunstgebied', *Ons Geestelijk Erf* A 59 (1985) 299-312, 306.
 112. G.J.M. Kuiper, 'Huis en klooster St. Antonius te Albergen' (Nijmegen 1959) 150 e.f.
 113. R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie, van ca. 1500 tot ca. 1580* (Utrecht/Antwerpen 1959) 307-311.
 114. E. de Schaepdrijver, 'De congregatie van Windesheim gedurende de XVIde eeuw', *Bijdragen tot de Geschiedenis* 15 (1923) 914-915.
 115. R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de middeleeuwen*, II (Utert/Antwerpen 1957) 632-635. Sjoch ek hjirboppe noat 111.
 116. R.R. Post, *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism* (Leiden 1968).

Taheakke 1: Oerienkomst tusken Haskerkonvint en de haadling Tako Heemstera oangeande de oplieding fan syn soan Sifridus Heemstera ta pryster yn it kleaster; mei in list fan útjeften dy't it kleaster dêrnei foar Sifridus dien hat (Rek. f. 150r).

Anno Domini millesimo quingentesimo XIII^oo recipimus ad conversationem nostram, ut Deo placente, filium cuiusdam capitanei nomine Tako Heemsteren, feria sexta ante Bonifatii et aliorum martyrum, presente venerabili priore nostro Johanno Zwollis, procuratore Petro Colonie, presente domino Johan, curato thee Ackarum, presente patre et matre filii, et Sycke Dowis cum uxore sua et matre sua, tali pretextu videlicet, dedimus huiusmodi juveni locum et firmitatem nostram, si nobis videtur conversatio eius nobis placibilis, et, *hoc post aliquot annos, si perfecit in moribus et virtutibus*, quod bonum et devotum religiosum concernitur. Si vero non videtur conventui placibilis et utilis, etiamsi ipsemet non voluerit (sua sponte) manere, non cogueritur^a eum tenere et similiter ipse non tenetur manere voto aliquo obligatus. Super hoc habebit conventus nostra^b de eo et solvet annue expensas undecumque factas per Siffridum, filium prefati capitanei, qui respondebit nobis annue bis computationem faciendo pro expensis filii sui. Ipse autem desiderat eum promoveri ad sacerdotum, si poterit.

Haec acta et ratificata sunt presentibus viris supradictis et toto conventu in domo feminarum in cimiterio.

Anno et die quo supra.

Item reliquit mater II florenos ducis Philippi in decessu a filio.

Item X aureos florenos recipi altera die Innocentum^c a patre.

Item dedi ei IX stuferos in calceis.

Item II florenos ducis Philippi dedi procuratori domus in Monte Zwollis.^d

Item V stuferos dedi eidem in recessu meo.

Item misi procuratori per Johannem Schicker VI aureos florenos et VI stuferos.

Item Johanni Schicker VII stuferos van die reise.

Item V stuferos Sicke van die reise versus Zwollis quo infirmabatur.

Item VIJ florenos et V butgen per Syckonem, generum suum, quos dedi pro panno.

Item in nundinis divi Mathei apostoli^e ab eodem VI aureos florenos et XXVIIIJ stuferos.

Item VII stuferos solvi Gert Tow pro accomodatis ab eo.

Item IIIJ stuferos dedi ei in decessu in nundinis divi Michaelis.^f

^a Lês: cogentur of coguntur.

^b Lês: noster.

^c Altera die Innocentum: 29 desimber.

^d Domus Montis S. Agnetis Virginis prope Zwollis: it Windesheimer kleaster Agnietenberg.

^e St.-Mattheusdei is 21 septimber.

^f St.-Michaelsdei is 29 septimber.

Oersetting*

Yn it jier Us Hearen tûzen fiifhûndert en XIII nimme wy ta ús kleasterlike omgong oan, om't er God behaget, de soan fan de haadling Tako Heemstera, op de freed foar Bonifatius en de oare martelers, yn oanwêzigens fan ús earweardige prior Johannes Zwollis, ús prokurator Petrus Colonie, hear Johan, pastoar te Akkrum, de heit en mem fan de soan, en Sycke Dowis mei syn frou en syn mem, en wol op dy betingst, dat wy oan dy jonge ús wenplak en fêstichheid biede, as syn libbenswize ús gaadlik liket en – dit nei inkelde jierren – as hy him sa yn seden en deugden ferbettere hat dat hy as in goed en from kleasterling beskôge wurde kin. As hy it konvint lykwols net gaadlik en nuttich liket, en as hy sels ek net (út eigen oertsjûging) bliuwe wol, sille hja net twongen wurde him te hâlden en sil hy allyksa net ferplichte wurde te bliuwen op grûn fan in ferbining oan in gelofte. Boppedat sil ús konvint alle ûnkosten, foar wat ek mar, drage en betelje dy't troch Sifridus, de soan fan de boppeneamde haadling, alle jierren makke wurde. Syn heit sil dy kosten twa kear it jier fergoedzje, wêrby't him rekkenskip dien wurde sil. Hy winsket lykwols dat syn soan ta pryster op-
laat wurdt, as dy dêrta by steat is.

Dit alles is oerienkaam en bekrêftige yn oanwêzigens fan de boppeneamde manlju en it hiele konvint yn it frouljushûs by it tsjerkhôf.

Yn it jier en op 'e dei as boppe oanjûn is.

De mem hat 2 philipsgûne efterlitten by it fertrek fan har soan.

Fierder haw ik de dei nei Unnoazele bern 10 goudgûne ûntfongen fan de heit.

Fierder haw ik him 2 stoeren jûn foar skuon.

Fierder haw ik 2 philipsgûne oan de prokurator fan Mons Zwollis jûn.

Fierder haw ik oan dyselde 5 stoeren jûn by myn weromreis.

Fierder haw ik troch Johannes Schicker 6 goudgûne en 6 stoeren oan de prokurator stjoerd.
 Fierder haw ik Johannes Schicker 7 stoeren foar de reis jûn.
 Fierder haw ik Sicke 5 stoeren jûn foar de reis nei Swol, dêr't hy siik wurden wie.
 Fierder fia syn sweager Sicke 6½ gûne en 6 botsen, dy't ik jûn haw foar lekken.
 Fierder troch dyselde, op 'e merkedei fan de hillige apostel Mattheus, 6 goudgûne en 29½ stoeren.
 Fierder haw ik 7 stoeren betelle oan Gert Tow foar it troch him liende jild.
 Fierder haw ik him 4 stoeren jûn by syn fertrek (of ferstjerren?) op 'e merkedei fan de Hillige Michael.

* Mei tank oan drs. Harke Bremer foar syn korreksjes.

Taheakke 2: Oersten en prokuratoaren fan Haskerkonvint

Proasten

1304	Utetus (<i>OGD</i> , nr. 224)
1346	Wolfardus (<i>OGD</i> , nr. 392)
1396-1397	Sybrand (Van Doorninck, <i>Tijdrekk. reg.</i> II 44-45)
1402	Hoytetus (<i>OGD</i> , nr. 1120)
1429	Reynerd (<i>OFO</i> I, nr. 47)
1460	Boldwinus (<i>OFO</i> I, nr. 160)

Prioaren

1465	Symon, rector (<i>GPCV</i> I 613-614)
1470	Lambert (RAF Haskerkonvint, nr. 1)
1472	Henric (Mol, <i>Friese huizen</i> , 267-268)
1473-1476	Paulus, notarius (<i>GPCV</i> I 652; RAF, Haskerkonvint, nr. 7)
1481	Everardus (<i>OFO</i> I, nr. 309)
1493-1513	Johannes fan Zwolle (RAF, Haskerkonvint, nr. 4; taheakke 1)

Ein desimber 1513 waard in nije prior keazen, nei alle gedachten Gervasius: yn it rekkenboek is op f. 75v in bedrach notearre oan bier foar de gasten fan de nije prior.

1514-1 jan. 1516	Gervasius (Rek. f. 22v). It is oars net wis oft Gervasius, dy't yn dy tiid tagelyk prior en prokurator wie, begjin 1516 ek ferstoarn is. Dat lêste hat wol eigenskip.
1519-1541	Theodericus fan Ootmarsum (<i>OFO</i> II, nr. 297; RAF, Haskerkonvint, nr. 44)
1557-1561	Jacobus fan Dichter (GPCV III 415 RAF, Haskerkonvint, nr. 45)
1563-1566	Johannes Hermanni fan Campen (<i>GPCV</i> III 590; RAF Haskerkonvint, nr. 37; RAF, Steaten 1578-1795, Gf 63 XIV, nr. 4)
1574-1575	Johannes Witte (<i>GPCV</i> III 969-970; RAF Haskerkonvint, nr. 37)

prokuratoaren

1473	Gherardus (<i>GPCV</i> I, 651)
1493	Rumbertus (RAF, Haskerkonvint, nr. 4)
1497	Johannes (RAF, Haskerkonvint, nr. 38)
1500	Rombertus (stoar yn nov.: Rek. f. 100v)
1501 jan. – 1504 sept.	Gervasius (Rek. f. 29v; ibidem f. 56 v)
1504 sept. – 1505 sept.	Alexander (Rek. f. 109v)
1505 sept. – 1508 okt.	Gervasius (Rek. f. 36v)
1508 nov. – 1510 aug.	Jacobus fan Kampen (Rek. f. 36v)
1510 sept. – 1511 july	prior Johannes fan Zwolle (Rek. f. 71r)
1511 july – 1512 okt.	Theodericus (van Ootmarsum?)
1512 okt. – 1514 nov.	Petrus Colonie (Rek. f. 72r, 135v, 150r)
1514 nov. – 1516 jan.	Gervasius (Rek. f. 41v, 43v, 79r, 82r)
1516 jan. – 1518 aug.	Jacobus fan Kampen (Rek. f. 43v, 44v, 82r)
1518 sept. – 1520 nov.	Bernardus fan Oldenzaal (Rek. f. 89v)
1575	Guilielmus Andreae Amersfoort (RAF, Haskerkonvint nr. 45a)

Een lijst met Leeuwarder burgers uit 1492

Meindert Schroor

De jaren 1481-1515 vormen een overgangperiode in de historie van Leeuwarden. We kunnen dit tijdvak globaal in twee fasen verdelen, met het jaar 1492 als scharnierpunt. Cruciaal is dat de Leeuwarder burgerij aan het einde van de eerste fase, na een op en neer gaande strijd tegen zijn voornaamste tegenstanders, de hoofdelingen, het heft, dat wil zeggen het stadsbestuur in eigen handen wist te krijgen. In de tweede fase werd deze nog wankelende machtsbasis geconsolideerd. Daartoe verbond de vetkopersgezinde burgerij zich aanvankelijk met de stad Groningen. Aan het einde van de periode committeerde zij zich echter aan het bewind van Karel V, na een Schierings intermezzo ten tijde van de Sakkers (1498-1512). Een reeks in 1515 ingeluide tegemoetkomsten van de keizer en zijn stadhouder aan de Leeuwarder burgerij was de beloning.¹ Wanneer we deze ontwikkeling enigszins chargerend samenvatten, kunnen we zeggen dat de 'voorhoede' van de burgerij, het patriciaat, in eerste instantie baas in eigen huis werd en vervolgens meemaakte dat Leeuwarden de hoofdstad van Friesland werd.

Naast de politieke en maatschappelijke gevolgen van de komst van een centraal bewind springt voor de praktijk van het historisch onderzoek het ineens vrij rijk vloeiende bronnenmateriaal in het oog. Als de belangrijkste bronnen voor Leeuwarden noemen we de door Vries uitgegeven en becommentarieerde *Stedstiole* uit de jaren 1502-1504 en het uit 1511 daterende *Register van den Aanbrengh*. Onverlet het historisch belang van deze nauwelijks te vergelijken – want zeer uiteenlopende – bronnen, te weten een gerechtelijk register, respectievelijk een belastingkohier, hebben beide een gemeenschappelijke betekenis. Deze schuilt in de omstandigheid dat zij een groot aantal namen bevatten. Een belangrijk deel van de Leeuwarder bevolking is er gedurende een kleine doorsnede van de tijd, dan wel op één en hetzelfde moment in opgenomen.² We weten zo tenminste van een aantal mensen, dat zij ten tijde van het optekenen ervan in de stad woonachtig waren. De in een groot aantal losse stukken, oorkonden en dergelijke voorkomende personen kunnen ermee worden vergeleken. Tegen die achtergrond vormt de in deze bijdrage uitgegeven burgerlijst uit 1492 een welkome aanvulling op beide genoemde bronnen. Deze lijst is bovendien het oudste document waarop een flink aantal Leeuwarders voorkomen; Leeuwarders, die – zoals we verderop proberen aan te tonen – goeddeels tot de vetkoperse partij behoorden.

De lijst: beschrijving en datering

Uit de tijd vóór 1500 zijn dusverre geen lijsten van inwoners van Leeuwarden overgeleverd. Op zoek naar materiaal in het kader van een onderzoek naar de geestelijke goederen in en rond Leeuwarden ontdekte ik bij toeval in een nog niet-geïntinventariseerd gedeelte van het Leeuwarder gemeentearchief een negentiende-eeuws afschrift van een lijst, waarop een groot aantal namen (282) van Leeuwarder burgers voorkomen met achter die namen uiteenlopende bedragen en muntsoorten.³ Korte tijd later stuitte ik op nog een tweede, nage-

noeg identieke kopie.⁴ Beide lijsten zijn omstreeks 1860 door mr. W.W. Buma van een origineel afgeschreven. Op een begeleidend vel merkte Buma op, dat blijkens de schrijfhand (!) en de namen van daar op voorkomende in 1501 (reeds) overleden personen, de lijst nog uit het einde der vijftiende eeuw moet dateren. Voorts noteerde hij dat de personen '... schijnen te zijn medebroeders van 't Zoete naam Jezus gild'. Deze laatste opmerking even latend voor wat hij is, blijkt de eerste veronderstelling te kloppen. Vergelijking van de namen op de lijst met contemporaine, laat-vijftiende-eeuwse bronnen leidde tot een (voorlopige) datering oktober 1492/voorjaar 1493. Dankzij een onverdachte tip kon op een nauwelijks vermoede plaats het origineel teruggevonden worden.⁵ Legt men nu dit origineel naast overgeleverde contemporaine handschriften, dan blijkt dat het document van de hand van de bekende Leeuwarder stadsschrijver Hemma Odda zin (ca. 1455-1525) is.

De lijst staat op een aan twee zijden beschreven velletje papier van 29,5 cm. breed bij 21,5 cm. hoog. Het blad is verticaal in twee helften gevouwen. De persoonsnamen zijn espelsgewijs genoteerd in vier kolommen met op de voorzijde rechts Oldehoofster- en Streetsera-espel, die met enkele namen doorlopen op de achterzijde links en op die achterzijde rechts Hoekster- en Keimpe-ma-espel, waarvan op hun beurt de resterende namen op de voorzijde links staan vermeld. Achter de namen staan kennelijk afgestane bedragen in verschillende muntspecie (betaalmunt), incidenteel aangevuld met een afdracht in natura.

Aanvankelijk moet dit ogenschijnlijk onbelangrijke stukje papier een andere bestemming hebben gehad. Op de voorzijde linksonder staat namelijk op de kop een zestal doorgehaalde posten vermeld. Uit de inhoud daarvan kan worden opgemaakt dat Hemma Odda zin zo te zien een begin heeft gemaakt met het opstellen van een soort memoriaal. De posten staan deels in het Latijn, het Oudfries en het Middelnederlands geschreven.⁶ Zij geven ons een eerste aanwijzing voor de mogelijke ouderdom van de lijst. Om te beginnen bevat de tweede post een verwijzing naar de kastelein, waarschijnlijk de kastelein die sedert 10 oktober 1492 aangesteld was in het kader van het met Groningen aangegane verbond.⁷ Vervolgens bevat post vier een verwijzing naar de in 1494 overleden Peter Kamstra. Het is duidelijk dat dit vroegtijdig afgebroken memoriaal uit de periode 1492-1494 moet dateren.⁸

De vraag is nu of dit ook met de lijst het geval is. Om tot een exactere datering te komen heb ik de namen op de lijst vergeleken met hetgeen over deze personen uit contemporaine bronnen bekend is. Daarbij ben ik uitgegaan van de veronderstelling dat het memoriaal van ouder datum is dan de lijst, maar dat hoe dan ook 10 oktober 1492 als vroegst mogelijke datering voor de namenlijst geldt. Dit laatste wordt althans door de lijst niet tegengesproken. Onder de zeven personen met de naam goltsmidt op de lijst ontbreekt Evert, die kort voor 2 maart 1492 moet zijn gestorven.⁹ Bovendien bevat zij een expliciete verwijzing naar een 'hwyt braed' (witbrood) dat de 'Grensera scriwer' (secretaris van Groningen) van Wybe Backer (nr. 152) ontving. Daarnaast blijkt een zekere Jan Luddis, die op de lijst staat, in elk geval vóór juni 1492 nog in Sneek woonachtig (nr. 228). Hoewel de *terminus a quo* voorhands minder zekerheid lijkt te bieden, hebben we ook hier een aantal aanknopingspunten. Van Willa Heenthia-ma (nr. 145), Gherit Middelaar (nr. 240), Peter backer (nr. 85) en Jacop cuper (nr. 236), die alle vier op de lijst voorkomen, is bekend dat zij respectievelijk kort vóór 1501, in 1499, 1498 en 1497 zijn overleden¹⁰. Peter backer werd overigens met zijn vrouw reeds in 1495 opgenomen in het Sint Jacobs Gasthuis.¹¹

Deze gegevens lijken voldoende bevestiging voor de aanname dat de lijst inderdaad uit de (late) vijftiende eeuw dateert. Belangrijker voor de datering is echter de aanwezigheid op de lijst van Allert Claes (nr. 87), die op 17 januari 1493 zijn testament maakte en kort daarop zal zijn overleden.¹² Een tweede aanwijzing schuilt in de persoon van Baernd (Willems) schomaker (nr. 272), die blijkens de lijst in Keimpema-espel woonde. Dankzij een oorkonde van 19 april 1493 weten wij precies waar hij tot op dat moment woonachtig was, namelijk op Ona Jowsma land, dat wil zeggen Waeze O.Z.¹³ Op die datum verkocht hij zijn huis aldaar. Hij bleef weliswaar tot 1503 in Leeuwarden wonen, maar de kans is groot dat hij zich na verloop van tijd in een ander espel heeft gevestigd. Vast staat dat hij in ieder geval vóór 19 april 1493 in Keimpema-espel woonde.

Een derde opmerkelijk detail schuilt in de gegevens over de persoon van Hugha ferwer. Hij staat met verreweg het grootste bedrag op deze lijst vermeld. Vóór 9 februari 1493 (en naar aan mag worden genomen aanstonds na het sluiten van het Groninger Verbond op 10 oktober 1492) blijkt hij gastvrijheid te hebben geboden aan burgemeester Eppe Allema van Groningen.¹⁴ Hugha was in 1490 en 1492 respectievelijk armenvoogd en zoensman en komt na het eerstgenoemde tijdstip in geen enkele bron meer voor, terwijl hij getuige zijn functie en het door hem gefourneerde bedrag toch een belangrijke Leeuwarder moet zijn geweest. Een vierde aanknopingspunt met betrekking tot een datering vóór 1494 is het ontbreken van Sybeth Sibetsma, de echtgenoot van Sibbel Sybets, die volgens het Stamboek reeds vóór 1494 overleed.¹⁵ Op de lijst (nr. 11) komt voorts een Dirck schroers voor. Opmerkelijk is dat een naamgenoot van hem, Diricus Sartor, prebendepriester van de kapel van het Sint Jacobs Gasthuis en burger van Leeuwarden, vóór 9 maart 1493 overleed. Hebben we hier met dezelfde persoon te maken? Zeker is dat Diricus tenminste één erkende zoon bezat, hetgeen in Friesland in deze tijd geen uitzondering was. In de *Leeuwarder Stedstiole* is sprake van 'Dirck scroers zinnen'. We missen het bewijs, maar dit gegeven spreekt hoe dan ook de datering van de lijst niet tegen.

Tenslotte wijst op een datering ergens tussen oktober 1492 en het voorjaar van 1493 het curriculum van de opsteller van de lijst zelf: Hemma Odda zin. Volgens Vries dagtekent de (voorlopig) laatste oorkonde van zijn hand van 10 januari 1493 en verdween hij spoedig daarna van het toneel als stadsschrijver van Leeuwarden. Hij was dan ook nauw verbonden met de schieringer partij, die weinig zal hebben op gehad met de recente vetkoperse machtswisseling.¹⁶

Alles op een rij gezet, pleit het voorgaande voor een datering van de lijst eind 1492. Voordat ik probeer de betekenis ervan te duiden, volgt hier eerst een overzicht van de politieke ontwikkelingen in deze periode.

Het politieke kader: 1481-1492

In 1481 waren gilden en gemeente van Leeuwarden er in geslaagd de olderman, hoofdeling Sipke Minnema, te onderwerpen.¹⁷ Daarmee was een mijlpaal gezet in de emancipatie van de op nijverheid en handel gerichte burgerij, ten opzichte van de – overwegend schieringsgezinde – hoofdelingen. De onderlinge twisten van deze laatste groep met haar machtsbasis ten plattelande, die de uitbreiding van de stedelijke invloed sterk belemmerde, vormde een voortdurende fnuiking van de steden in opkomst. Met name Leeuwarden ondervond de nadelen van de partijschappen, omdat zij voor haar welvaart afhankelijk was van relatief lange binnenlandse vaarroutes langs concurrerende steden. Volgens Algra was een beteugeling van de veten – of op zijn minst het neutraliseren ervan – het hoofddoel van gilden en gemeente.¹⁸

We q'nd noughten gaffa sonen z' En oia
 We an dia wirt stit wort en der capellen wie fülle dat hee was stit
 We ont en feet krecht in to hopen
 We om peten krecht hoe dunt my in wil helle
 We om lewende seet te velding of my
 We Jacob heft stumme lout en antel gelyk

[illegible]

*What are your general views
What do you think good
What are human wants
What are your views
What are your views upon education
What has your career
What are your plans for young
people generally*

Een van de tastbare gevolgen van de tussen Minnema en de burgerij van Leeuwarden gesloten overeenkomst was dat gilden en burgerij een begin konden maken met de aanleg van een stadsgracht, die tot op heden in grote trekken de begrenzing van de Leeuwarder binnenstad vormt. Deze gracht werd overigens pas omstreeks 1497 voltooid. De duur van de aanleg geeft aan dat '1481' in de machtsstrijd tussen de overwegend schieringer edelen en de vetkoperse burgerij voor laatstgenoemde partij slechts een voorlopige overwinning, met andere woorden een op punten was. De Jelsumer hoofdeling Peter Camstra bijvoorbeeld wist men zich in 1481 slechts tijdelijk van het lijf te houden.

Het is intussen niet verwonderlijk dat in deze tijd (1482) een van de eerste schriftelijke aanwijzingen opduikt voor het bestaan van ambachtsgilden.¹⁹ De gilderol van het weversgilde dateert van 17 januari 1482; de knieval van Sipke Minnema vond 21 oktober 1481 plaats. De nieuwe koers behelsde intussen onder meer het veiligstellen van de handelsroutes en het aanpakken van 'roofhuizen' te Akkrum (Meskenwier) en Boxum.²⁰

Uit deze en enkele andere ontwikkelingen blijkt dat de burgerij van Leeuwarden snel wist te handelen binnen de nieuwe en, naar spoedig uitkwam, tijdelijk gewijzigde politieke context. Zij accordeerde reeds in november 1481 met Peter Camstra.²¹ Aan dit accoord werd in 1483 verder gevolg gegeven. Terzelfdertijd kwam Leeuwarden tot overeenstemming met de 'ghemeene meente' van het Zuidertrimdeel van Leeuwarderadeel.²² De daarop betrekking hebbende bepalingen maken duidelijk hoezeer de stedelijke burgerij gespitst was op het versterken van de stad. Vastgelegd werd namelijk dat het 'foerband' van het Zuidertrimdeel niet mocht verhinderen dat de gilden en de burgerij '... hia-ra sted bypurtie bygreffthie ende byfestighie offte bymuwrye', een voorwaarde waaraan in een eerder stadium ook Sipke Minnema had moeten geloven. Gezien de toenmalige onrust ten plattelande behoefde een door de burgerij gedragen stedelijke autonomie immers eerst en vooral een fysiek af te grenzen stedelijk territorium. In het vijftal jaren dat volgde, sloot Leeuwarden daartoe verdragen met diverse edelen en kloosters en trachtte zij met rivaliserende steden tot overeenstemming te komen, teneinde de rust op het platteland te herstellen. De voortvarendheid waarmee de stad haar invloed trachtte uit te breiden leidde overigens al in 1485 tot een stekelige brief van Dantumadeel aan olderman, schepenen en raad van Leeuwarden inzake rechtsinmenging door de laatsten.²³

De zaak liep spaak toen Leeuwarden trachtte de handel van het omringende platteland te monopoliseren en daartoe poogde bepaalde uitheemse consumptiegoederen uit te bannen. 'Want sie wolden den hwsman ghien ghelyck doen in den comenscap (...). Daer nae worden sie noch hoechmodiger ende wolden vele wille hebben, niet alleen in Oestergoe, mer oeck in Westergoe', aldus de schieringsgezinde chroniqueur Peter Jacobsz van Thabor.²⁴ Het daaruit voortkomende bieroproer betekende een rechtstreekse confrontatie tussen de vetkoperse burgerij en overwegend schieringsgezinde hoofdelingen. De eerstgenoemde partij dolf daarbij het onderspit (juli 1487), waarna de schieringer hoofdelingen voorlopig de Leeuwarder zaken regelden. Het werk aan de stadsgracht kwam tot stilstand.

Het spreekt voor zich dat de gilden en gemeente van Leeuwarden, zodra de gelegenheid daar was, het initiatief zouden trachten te hernemen. Daarvoor waren de belangen van gemeente en gilden voldoende 'contrarie mit hoer seluis hoeuelingen in der stad'.²⁵ De vetkoperse partij verloor in de loop van de

jaren 1487-1491 niet alleen in Leeuwarden, maar ook elders in Friesland het initiatief. Om deze reden, maar meer nog omdat er desondanks geen einde kwam aan de onrust, sloten een aantal kloosters en dorpen in Noordelijk Oostergo en de gemeente van Dokkum op 17 september 1491 een verbond met de stad Groningen. Het initiatief daartoe was overigens uitgegaan van de raadslieden en de gezworenen van Dokkum.²⁶ Ter beteugeling van de veelvuldige geweldplegingen en de algemene onveiligheid, waren de artikelen van dit verbond vooral gericht op de rechtszekerheid en de rechtsbedeling. Het oogmerk was '... ruste ende vrede to verbreyden ende to vermeren, landen, wegen, steden, stromen, straten end wateren to vryen veyligen ende den coepman to openen'.²⁷ Een groot aantal hoofdelingen en dorpen in Oostergo sloot zich bij dit verbond aan.

Om aan deze voor de schieringer hoofdelingen en de door hen met de mond beleden 'Friese Vrijheid' kwalijke wending een einde te stellen, hielden vertegenwoordigers uit Oostergo en Westergo op 10 augustus 1492 bij Barrahuis een gaarleger. Ferwerderadeel, Dongeradeel, Dantumadeel, Tietjerksteradeel en Dokkum werden bij die gelegenheid gemaand de banden met Groningen te verbreken, opdat '... dae landen mankorum helpa dat dat britzen heel wird'.²⁸ Mislukte onderhandelingen met de Groningers (onder andere op 10 september 1492 in het Bergumer klooster en 2 oktober in Klaarkamp) en het optreden van de schieringers in en rond Dokkum resulteerden (7 oktober) in het zenden door de Groningers van krijgsvolk naar Leeuwarden.²⁹ Daar sloten de laatstgenoemden op 10 oktober 1492 een tweetal overeenkomsten met een deel van de schieringer partij (te weten Juw Hottinga en Franeker) en met de gemeente en gilden van Leeuwarden die, net als hun Dokkumer collega's het jaar daarvoor, reeds eind september 1492 toenadering tot Groningen hadden gezocht.³⁰ De burgers kregen daarmee opnieuw het heft in handen. Zulks werd te meer duidelijk, toen bleek dat zij enkele dagen nadien met hun machtige bondgenoot Groningen bij Barrahuis een aanval van de belangrijkste schieringer opposenten, Bocke Harinxma en de stad Sneek, wisten af te slaan. Kort daarop kozen ook de Leeuwarder hoofdelingen Worp Unia, Rienk Burmania en Peter Cammingha eieren voor hun geld, door zich bij het 'Groninger Verbond' aan te sluiten.³¹ Terstond werd het werk aan de onvoltooide nieuwe stadsgracht weer ter hand genomen.

In grote trekken waren de bepalingen van de met Groningen gesloten overeenkomst dezelfde als die welke ruim een jaar eerder tussen die stad en Dokkum c.s. tot stand was gekomen. Blijkens de preambule diende die overeenkomst ook als voorbeeld. Partijen volstonden met een verwijzing naar de tekst ervan en beperkten zich overigens tot een omschrijving van de functie en de betaling van een door Groningen in en voor rekening van Leeuwarden aan te stellen kastelein of drost. De kosten van onderhoud van deze functionaris beliepen 100 enkele gouden rijnschilders over een periode van 10 jaar.³²

Misvattingen omtrent de lijst, en de betekenis ervan

Met de pecunia, maar ook qua tijdstip zijn we terug bij het materieel object van deze bijdrage, de lijst met burgers en/of gildebroeders. Dat het hier om deze categorieën moet gaan, maakt een eerste blik op het document reeds duidelijk. Voorzover dat met de huidige kennis van zaken kan worden beoordeeld, ontbreken de geestelijken op de lijst. Toch moeten we hun aanwezigheid op de lijst niet geheel uitsluiten. Daarbij valt te denken aan Henrick to Auldehow (nr. 52), Roliff (nr. 120) en Dirck schroers (nr. 11). De in 1493 overleden prebenda-

is Diricus Sartor (Dirck schroer ?) werd namelijk expliciet burger van Leeuwarden genoemd.

Wel ontbreken de als schieringers bekend staande hoofdelingen, van wie we de in Leeuwarden aanwezige Cammingha's, Minnema's, Martena's en Unia's noemen. Het is zelfs de vraag of niet überhaupt alle hoofdelingen ontbreken, uitgaande van de veronderstelling dat de oorspronkelijk wellicht als hoofdelingen, maar sedert de jaren tachtig van de vijftiende eeuw veeleer als patricische verkopersgezinde voorhoede van de burgerij aan te duiden Auckama's en Sierksma's, wel op de lijst voorkomen.³³ Kennelijk gold dit eveneens voor vermoedelijke hoofdelingen als Syuwrd Wibes Grovestins en Epe Wiglis. Bij 165 van de 282 personen vormt de beroepsnaam de achternaam. Dit laatste gegeven heeft zowel Buma als Eekhoff ertoe gebracht in deze personen uitsluitend gildebroeders te zien, hetgeen in combinatie met het in hetzelfde omslag aanwezige – in 1581 door het stedelijk armbestuur geconcipeerde – en aan het bestuur van het Soete Name Jesus Gilde voorgelegde reglement, een voor de hand liggende misvatting lijkt.³⁴ Boeles stelde overigens reeds in 1902 vast dat dit een verkeerde taxatie was, waarbij hij echter, net als Gabbema, Buma en Eekhoff, de werkelijke ouderdom en het belang van de lijst over het hoofd zag.³⁵

Terecht merkte Boeles op dat er nooit zoveel gildebroeders kunnen zijn geweest als de lijst namen bevat. Daaraan kan toegevoegd worden dat de hoogte van de bedragen ook allerm minst duidt op een – zoals Boeles vermoedde – bijdrage aan de armenkas. Een volledige desavouering van zijn opvatting wordt tenslotte door een tweetal formuleringen op de lijst zelf geleverd. Zo blijken Marten en Frouck (nr. 151) naast een geldelijke bijdrage, een kabel aan de busmeester (de kanonnier) te hebben geleverd, terwijl Wybe Backer (nr. 152) de schrijver van Groningen tevens een wit brood leverde. Een enkel fust kuitbier, een maaltijd, een krentenwegge en dergelijke completeren de incidentele, vaak aanvullende leveranties in natura. Dergelijke vermeldingen – overigens naast de namen en de bedragen vrijwel de enige stukjes tekst op de lijst – staan zowel in het Middelnederlands, het Oudfries als in het Latijn, hetgeen elders – getuige ook het afgebroken memoriaal op hetzelfde document – bij de opsteller ervan, Hemma Odda zin, niet ongebruikelijk was.³⁶

Mede gelet op de eerder voorgestelde datering en het bovenvermelde komen we tot de voorlopige conclusie dat de lijst de namen van bijna 300 Leeuwarder burgers bevat, die in elk geval niet tot de armen, noch tot de hoofdelingenstand of (een enkele uitzondering daargelaten) de geestelijkheid behoorden. Bovendien lijkt de veronderstelling niet gewaagd dat de lijst rechtstreeks verband houdt met het op 10 oktober tussen gilden en gemeente van Leeuwarden en de stad Groningen gesloten verbond. Het document moet derhalve de concrete neerslag, in modern Nederlands de afrekening, zijn (gezien de afdrachten in betaalmunt en in natura) van een door de stad Groningen opgelegde heffing of aanslag.

Groningen en Westerlauwers Friesland: 'Groote en excessive Schattingen'

Dat Groningen in de door haar gepacificeerde gebieden belastingen hief is een bekend feit. Obe Postma was de eerste, en voorzover mij bekend ook de enige, die zich met dit onderwerp heeft bezig gehouden. Hij deed dat overigens in het kader van zijn naspeuringen naar de beginfase van de jaartax en de floreenbelasting onder het Saksisch bewind. Zich baserend op Schotanus (1658) en Petrus van Thabor merkt hij op dat de Groningers, in 1494 waarschijnlijk (in

Oostergo), maar in 1496 beslist (in Westergo, zij het vergeefs) belasting hieven in Westerlauwers Friesland. Dit betrof een belasting op basis van de huis- en grondrenten.³⁷ In 1494 werden ondermeer de olderman en de kastelein van Leeuwarden door Groningen gemaand om, op straffe van een boete van 50 oude schilden, binnen één week de vastgestelde belasting aan de vertegenwoordigers van Groningen over te dragen.³⁸

In zowel het Dokkumer als het Leeuwarder verbond, die beide wel als model voor de rest van de overeenkomsten der Friese delen en dorpen met Groningen kunnen worden beschouwd, komen we, afgezien van de bepalingen omtrent de kastelein in het Leeuwarder geval, geen aanwijzing tegen met betrekking tot het heffen van belastingen. Op grond van het voorgaande staat echter wel vast, dat Groningen de Leeuwarders heffingen oplegde.

Die door de schieringers als wederrechtelijk gebrandmerkte belastingen vormden voor hen niet alleen een steen des aanstoets maar ook een dankbaar middel om hun zaak bij Rooms-koning Maximiliaan en zijn vertegenwoordiger Otto van Langen te bepleiten. In een brief van van 23 september 1493 aan de stad Groningen en haar bondgenoten ondersteunt Maximiliaan het beleid van Van Langen. Zijn schrijven bevat een expliciete afkeuring van het gedrag van Groningen op het punt van belastingheffen: '*... Castellanos super eos ordinando talliasque collectas et exactiones quociens et quantas vobis fuerit eisdem contra libertatem terre nostre frisie supradictus*'.³⁹ Met de genoemde schadevergoedingen is de claim van 1750 gouden rijns-guldens bedoeld waarmee Bocke Harinxma en de inwoners van Sneek na hun nederlaag tegen de Groningers in oktober 1492 werden geconfronteerd.⁴⁰

De schattingen drukten echter het zwaarst. Winsemius spreekt voor het jaar 1493 van 'groote en excessive schattingen', waarbij de Groningers per floreen rente vijf stuivers (dat wil zeggen ruimschoots de zesde penning) namen. Ook de roerende goederen vielen onder hun heffingen.⁴¹ Klaarblijkelijk zijn de heerschappen en geestelijken buiten de schattingen gebleven – uit tactische overwegingen? –, waardoor de belastingen nog zwaarder drukten. Van tenminste één van die schattingen is bekend dat zij een duidelijk doel diende, namelijk de in 1496 door Groningen opgelegde heffing voor het 'castellum' te Harlingen. Deze besloeg negen stuivers per huis indien men weigerde zelf de vereiste fysieke hand- en spandiensten te verlenen.⁴² De aanleiding tot het opleggen van schattingen kon dus variëren. Over de frequentie en de heffingsmethodiek zijn wij echter nauwelijks ingelicht. Wel is er bij het concept van het op 3 juni 1496 tussen Groningen en Westergo gesloten verbond een lijst gevoegd met de op te brengen heffingen per rente. Deze slaat weliswaar op Westergo maar kan, gelet op het inventarisnummer, een ouder voorbeeld (het verdrag met Leeuwarden uit 1492?) hebben gehad.⁴³

Interessant in die lijst is de omslag over de huisrenten. Bij de interpretatie ervan moeten we een belangrijke kanttekening plaatsen. Het is voor de jaren 1488-1496 zeer moeilijk om de exacte koersverhouding tussen de betaalmunt en de rekenmunt te vinden. We zijn aangewezen op incidentele vermeldingen in oorkonden en een enkele muntordonnantie. Bovendien treden juist in deze periode grote monetaire verschuivingen op die de zaak nog verder compliceeren. Niettemin zullen we trachten een zeer voorlopige schatting te geven van de hoogte van de heffingen en deze vervolgens vergelijken met het eveneens enigszins speculatieve, aan de stuiver gerelateerde totaal van de bedragen die op de lijst vermeld worden.⁴⁴

De geldwaarden op de lijst

Uit de hierboven genoemde lijst van juni 1496, die wellicht al in 1492 opgesteld werd, valt op te maken dat de aanslag per 'huuse (in steden en buurschappen) de to huere gaen ende de men bewoent' $1\frac{1}{2}$ vuurijzer per gouden rijnsgulden huur bedroeg. De waarde van een gouden rijnsgulden van 28 stuivers stond in 1488 gelijk aan 12 vuurijzers, zodat $1\frac{1}{2}$ vuurijzer gelijk moet worden geacht aan $3\frac{1}{2}$ stuivers op de gouden rijnsgulden, ofwel de achtste penning. Dat was een zware schatting, maar niet ongebruikelijk zoals uit de in de vorige paragraaf geciteerde passage uit Winsemius kan worden afgeleid.⁴⁵ Tevens werd onder andere op de roerende goederen (zilver, goud, kleinoden en handelswaar) per 20 rijnsgulden rente $1\frac{1}{2}$ vuurijzer geheven. Het probleem schuilt in de waarde van het vuurijzer, uitgedrukt in stuivers rekenmunt. De waarde in 1488 hebben wij ontleend aan een in Groningen uitgevaardigde 'ordinantie des payments', die dateert uit of omstreeks 1488.⁴⁶ Het moet deze ordonnantie zijn, die gezien de sterke oriëntatie van Friesland op de stad Groningen in deze tijd, op de landdag van 5 januari 1489 aan bod kwam. Uit het verslag blijkt dat zij niet alleen op Groningen maar eveneens op de IJsselsteden betrekking heeft. Zij schijnt zelfs door Deventer, Kampen, Zwolle en Groningen gezamenlijk opgesteld te zijn, in samenspraak met de bisschop van Utrecht.⁴⁷ Op de volgende landdag, 24 maart 1489, werd het besluit genomen deze geldordonnantie in alle hoofdkerken af te kondigen.⁴⁸ Bij gebrek aan verdere informatie, gaan we er van uit dat deze muntregeling in elk geval van kracht bleef tot 1496, toen Filips de Schone een nieuwe verstrekkende regeling doorvoerde.⁴⁹ In 1504 voerde het Saksisch bewind in Friesland een nieuwe muntordonnantie in.⁵⁰

Gezien de hoogte van de schatting (de achtste penning) en de datering van de lijst, direct na het totstandkomen van het verbond met Groningen, lijkt het erop dat we hier met een incidentele heffing te maken hebben. Deze veronderstelling vindt steun in de vermelding van een enkele leverantie in natura en het voorkomen van een achttal uiteenlopende betaalmunten. De waarde van de munten uitgedrukt in stuivers rekenmunt kunnen we uit contemporaine bronnen benaderen.⁵¹

muntsort

waarde uitgedrukt in stuivers

gouden rijnsgulden	28
enkel gulden	29
rijnsgulden	20
armengulden	25
oude schild	20
coepmansgulden	20
postulaat	13
philipsstuiver	$3\frac{1}{4}$
jager	$2\frac{1}{4}$

Omgezet in stuivers rekenmunten belopen het totaal-generaal en de totalen per espel de in onderstaande tabel vermelde bedragen. Wij hebben, op enigszins anachronistische wijze, de bedragen tevens omgerekend naar de floreen; dit om een vergelijking met de gegevens uit 1511 mogelijk te maken.

Een vergelijking met het Register van den Aanbreng

De lijst geeft ons aanleiding tot een aantal opmerkingen en speculaties. Om te

beginnen blijkt eruit dat Minnema-espel toen reeds het meest welvarende van de stad was. De conclusie van Schuur dat zowel Minnema-espel als Keimpema-espel tot het centrum van de stad behoorden⁵², wordt door de lijst niet tegengesproken. De opgebrachte bedragen per bewoner zijn in Minnema-espel bijna tweemaal zo hoog als in de Hoekster- en Oldehoofster espels, terwijl de bewoners van Keimpema-espel ongeveer op het gemiddelde zaten. Het aantal aangeslagenen wijkt met 282 nogal af van de 876 al dan niet verbrande huizen (waarvan 751 aangeslagen), die in het Register van den Aanbreng uit 1511 worden genoemd. Een gering deel van dit verschil kan worden verklaard uit de bevolkingstoename in de bijna 20 jaar die beide lijsten van elkaar scheiden. Daarbij merken we op dat in 1511 alle bewoonde huizen (en huissteden) werden aangeslagen. In 1492 was dit duidelijk niet het geval.

Uit de namen kan worden afgeleid dat de geestelijkheid vrijwel geheel ontbreekt. Datzelfde geldt voor de (schieringsgezinde) hoofdelingen. Daarnaast lijken ook de armen en hulpbehoevenden niet op de lijst voor te komen. Op grond van de huurwaarde van minder dan 3 fl. schatte Schuur voor 1511 de laagste klassen op ca 45 % van de bevolking.⁵³ Na aftrek van deze laatste categorie blijven er 411 namen over. Nemen we vervolgens in aanmerking dat er nauwelijks hoofdelingen en geestelijken en de door hen bewoonde en bezeten huizen op de lijst staan, dan komen we vermoedelijk niet ver van het aantal 282 uit. Zeker niet, wanneer we er van uitgaan dat een aanzienlijk aantal wel op de lijst voorkomende namen meer dan één aangeslagen huis in eigendom moet hebben gehad.

Intussen zijn we op grond van het uit 1496 (of 1492?) daterende Groninger lijstje met aanslagen en de kennelijk frequente aanslagen over de huisrenten ervan uitgegaan dat ook bij de opstelling van deze lijst de huispachten de basis voor de heffing vormden.⁵⁴ Dat blijft natuurlijk een aanname, omdat het bewijs niet kan worden geleverd bij gebrek aan gegevens. Dat we hiermee mogelijk toch niet ver bezijden de waarheid zitten, lijkt te worden bevestigd door een Latijnse passage op de lijst, waaruit blijkt dat het totaalbedrag iets meer dan 3400 gouden rijnguldens beliep.⁵⁵ Betreft deze som het totaal van de omslag-

Tabel 1: *Totaal der afdrachten, uitgedrukt in stuivers en in florenen (gouden rijnguldens) van 28 stuivers*

Oldehoofster-espel	5308 st.	(189 fl. 16 st.)
Streetsera-espel (= Minnema-espel)	9159 st.	(327 fl. 3 st.)
Hoekster-espel	4252½ st.	(151 fl. 25 st.)
Keimpema-espel	5972½ st.	(213 fl. 8 st.)
Totaal	24692 st.	(881 fl. 24 st.)

Tabel 2: *Gemiddelde afdracht per persoon*

espel	aantal aangeslagenen	bedrag per aangeslagene
Oldehoofsterespel	82	2 fl. 9 st.
Streetsera-espel	77	4 fl. 7 st.
Hoekster-espel	61	2 fl. 14 st.
Keimpema-espel	62	3 fl. 12 st.
Totaal	282	3 fl. 4 st.

plichtige huisrenten? Of zijn er eventuele heffingen op de roerende goederen bij inbegrepen? Het laatste lijkt niet erg waarschijnlijk. Postma spreekt in dit verband over de kennelijke regel dat de stedelijke belastingen in de eerste helft van de zestiende eeuw uit twee elementen bestonden, te weten een belasting op de huurwaarde der huizen (en stedepachten) en op 'goeden' en neringe'(roerende goederen).⁵⁶ De getaxeerde waarde van de roerende goederen zal, naar wij aannemen, steeds een andere zijn geweest. Dat gold evenwel niet voor de huisrenten, waarvan de totale waarde sedert 1511 vastlag.

In dit verband is het dan ook opmerkelijk, dat de som der aangeslagen huisrenten in 1511 nagenoeg gelijk was aan bovengenoemde som van 3400 gouden rijns gulden, te weten ruim 3342 florenen.⁵⁷ Postma wees reeds op mogelijke belastingen op huis- en landrenten als voorgangers van de jaartax en de floreenbelasting.⁵⁸ Als het bedrag van 3300 à 3400 gouden rijns gulden of florenen zowel in 1492 als 1511 inderdaad uitgangspunt van de heffing was, dan is het duidelijk dat onder het Saksisch bewind uiteindelijk iedereen die een huis in Leeuwarden (en elders) bezat en bewoonde, belasting- en omslagplichtig was, waar in eerste instantie (in 1492 dus) geestelijken, hoofdelingen en armen nog uitgezonderd waren.

De oudste lijst met Leeuwarder burgers

De op de lijst vermelde personen behoorden dus hoogstwaarschijnlijk tot de gemeente of de gilden van Leeuwarden. Anders gezegd, de lijst omvat alle personen die het burgerrecht van Leeuwarden bezaten. Dat verklaart, afgezien van de economische gronden die daarop van toepassing zijn, tevens het ontbreken van de vele 'scamelen' die onder de patronage der hoofdelingen vielen. Een en ander strookt met de politieke ontwikkeling van die tijd. Het waren immers de gilden en de gemeente van Leeuwarden, die het initiatief namen tot het vetkoperse bondgenootschap met Groningen. Zij brachten ook het deels uit Leeuwarders en deels uit Groninger huursoldaten bestaande leger op de been dat in oktober 1492 Bocke Harinxma en de Snekers versloeg.⁵⁹ Het verklaart tevens het voorkomen van alternatieve afdrachten in wijn, bier, brood en 'maeltijden', waaraan eventueel ingehuurde soldaten of arbeiders zich te goed konden doen. Onkosten moesten uiteraard worden bestreden – de door Sneek geconfisqueerde bussen werden onder meer teruggevorderd.

Het lijkt ook aannemelijk – al zijn daarover geen schriftelijke gegevens voorhanden –, dat men direkt na 10 oktober 1492 het werk aan de stadsgracht heeft hervat, al dan niet geprest door Groningen. De aanwezigheid van de Groninger burgemeester Eppe Allema in Leeuwarden zou daarmee bijvoorbeeld in verband kunnen staan.⁶⁰ Deze zou het toezicht kunnen hebben gehad op de zaken die in dit verband moesten worden geregeld. Tegen die achtergrond is het opmerkelijk dat in juli 1496 burgemeester en raad van Groningen zelfs enige dagen in Harlingen (en vervolgens in Bolsward) resideerden om daar orde op zaken te stellen.⁶¹ Tot de werkzaamheden daar behoorde het opwerpen van een veste of bolwerk, waartoe onder andere een aantal dorpen in Wymbritseradeel door hen werd opgeroepen hand- en spandiensten te verlenen, op straffe van een heffing.

Tenslotte, mocht het bedrag van 3400 gouden rijns gulden inderdaad de basis zijn geweest van de omslag – buiten beschouwing gelaten de hiervoor opgeworpen vraag of zulks dan gebaseerd werd op de renten van huizen, of op de roerende goederen – dan moet, getuige de hoogte van het ingezamelde bedrag (ongeveer 25 % van 3400 gouden rijns gulden) en uitgaande van de achtste

penning (= 12½ %) op de renten, ongeveer de helft gebaseerd zijn geweest op de omslag over de huisrenten. De rest van de opbrengst zal in dat geval zijn ontleend aan de getaxeerde waarde van de roerende goederen.

Vormt dit laatste wel de meest onzekere schakel in deze bijdrage, vast staat dat de hier gepubliceerde oudste lijst waarop Leeuwarders voorkomen, een echt stedelijk document is, in die zin dat er uitsluitend leden van de gemeente en de gilden op voorkomen. Al dan niet tot deze schatting gedwongen, waren zij het die, vanuit hun economische en maatschappelijke positie het meeste belang hadden bij de band met Groningen, inclusief de daaruit voortvloeiende verplichtingen. De Leeuwarder hoofdelingen die zich korte tijd later ook onder het verbond schaarden, stelden weliswaar hun huizen beschikbaar, maar wensten verschoond te blijven van verdere onkosten!⁶²

Daarmee zijn we bij de namen der personen op de lijst aanbeland. In de bijlage hebben we zoveel mogelijk gegevens over hen uit contemporaine bronnen op een rij gezet. Wegens het beperkte aantal namen en de onzekerheid omtrent de basis van de omslag, heb ik afgezien van het construeren van een sociale stratificatie alsmede van een sociaal-economische vergelijking met dezelfde namen uit het *Register van den Aanbreng*. Van de 282 personen staan 165 (58,7 %) met hun beroep opgetekend. In totaal worden er 48 verschillende beroepen vermeld. Ter vergelijking: Schuur komt voor 1511 op een populatie van 751 namen op een totaal van 305 (40,6 %) beroepsaanduidingen en een aantal van 59 beroepen.⁶³

Het document levert in ieder geval het bewijs dat de espel-indeling ouder is dan de zestiende eeuw. Dat klopt met Eekhoffs veronderstelling dienaangaande, ofschoon zijn bewering dat de stad aan het einde van de vijftiende eeuw in vijf espels werd verdeeld, op grond van dit stuk in combinatie met het Register van den Aanbreng naar het rijk der fabels moet worden verwezen.⁶⁴ Opmerkelijk is dat Minnema-espel destijds Streetsera-espel werd genoemd. Het is zo goed als zeker dat deze 'street' de huidige Hoogstraat is. Deze immers snijdt het espel in twee nagenoeg gelijke helften, waarbij de naam Hoogstraat op een hoge ouderdom wijst. De naam komt ook frequent voor in de uit deze periode stammende oorkonden.⁶⁵ In de (Grote) Hoogstraat bevond zich tevens het raadhuis, terwijl er veel hoofdelingen en patriciërs woonden. Recent onderzoek van De Langen toont aan dat de Hoogstraten als de oudste bewoningsas van Leeuwarden moeten worden gezien.⁶⁶ De naam Minnema-espel zal in zwang zijn geraakt tijdens de Saksische tijd. De meest invloedrijke inwoner van dit espel, Frans Minnema, was toen onder meer rentmeester-generaal van Friesland en naderhand regent en raadslid van het Hof. Het ligt daarom eerder voor de hand dat de naam Minnema-espel aan deze Frans Minnema werd ontleend en niet aan de reeds in de vijftiende eeuw vermelde⁶⁷, maar vergeleken met de Hoogstraat tamelijk onbeduidende, Minnemastraat.

Gebruikte afkortingen

AS	Algemeen Sententieboek, 1533
BB	<i>Beneficialboeken van Friesland</i>
Dom.	Bogaerts en Cresens, Archief Dominicanen
<i>Drie Eeuwen</i>	J.A. Faber, <i>Drie eeuwen Friesland</i>
GAL	Gemeentearchief Leeuwarden
GPCV	<i>Groot Placaat en Charterboek van Friesland</i>
LST	<i>Leeuwarder Stedstiele</i> , Oosterhout en Vries

OFO	Oudfries(ch)e Oorkonden
RB	Recesboek 1537-1538
RR	Rintmastersrekkens, 1518-1575
RvdA	<i>Register van den Aanbreng, deel I</i>
RvL	Regering van Leeuwarden, naamlijsten
SAG	<i>Oorkonden van het Sint Anthonij Gasthuis</i>
Singels	<i>Inventaris van het Oud-Archief</i>
SnRec	<i>Snijter Recesboeken</i>
Stamboek	<i>Stamboek van den Frieschen Adel</i>

Geraadpleegde archivalia

Gemeentearchief Leeuwarden

- L 83 Rekeningen van opbrengst van de taxatiegelden geheven in het Keimpema-, Hoekster-, Minnema- en het Oldehoofsterespel 1532 mei 25 – ca. oktober.
- L 82 Register van opbrengsten van de contributie voor de herbouw van de Sint Catharina-poort, geheven van het Hoekster- en Keimpema-espel en op de Nieuwestad, 1531, ca. september – ca. 1543.
- L 150 Historische aantekeningen en afschriften van W. Eekhoff betreffende landen en geestelijke goederen, ca. 1397-1799.
- L 151 Historische aantekeningen en afschriften betreffende kerken en instellingen van armenzorg, ca. 1398-1811.
- M 208 Politie Boeck deser Stede Leeuwarden, gecolligeert in den Jaere 1579.
- Naamlijst regeringsleden van Leeuwarden.
- RA G1 Algemeen Sententieboek 1533 maart 17-november 27.
- RA F1 Recesboek 1537 oktober 2 – 1538 december 23.

Gedrukte bronnen en literatuur

- Algra, N., 'Het verdwijnen van de hoofdelingen uit de Friese stadsbesturen'. *Us Wurk* 13 (1964) 58-68.
- Berns, J.L., *Verslag aangaande een onderzoek naar archiefstukken, belangrijk voor de geschiedenis van Friesland uit het tijdperk der Saksische hertogen* ('s-Gravenhage 1891).
- Boeles, P.C.J.A., 'Armengoederen en armbesturen in Friesland van de 14e eeuw tot heden', *De Vrije Fries* 20 (1902) 41-153.
- Bogaerts, A.M., en E. Cresens, *Inventaris van het Dominikaans Archief, deel 2: Kloosterarchieven van Lier, Leuven en Gent* (Leuven 1977).
- Chalmot, J.A. de, *Register der Resolutien en Placaaten van de H. E. Mog. Heeren Staaten van Friesland (1570-1780)*, 2 delen (Kampen 1784-1785).
- Chijs, P.O van der, *De munten van Friesland, Groningen en Drenthe van de vroegste tijden tot aan de Pacificatie van Gend* (Haarlem 1855).
- Eekhoff, W., *Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden*, 2 delen (Leeuwarden 1846).
- Eekhoff, W., *Inventaris van het archief der stad Leeuwarden (Voorhistorisch tijdvak tot 1810)* (Leeuwarden 1880).
- Enno van Gelder, H., *De Nederlandse Munten* (Utrecht/Antwerpen 1976).
- Faber, J.A., *Drie Eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, 2 delen (Leeuwarden 1973).
- Feith, H.O., *Register van het archief van Groningen, chronologisch gedeelte*, I (Groningen 1853).
- Gerbenzon, P., e.a. ed., *Friese brieven uit de vijftiende en zestiende eeuw*, Estrikken 42 (Groningen 1967).
- Groot Placaat en Charterboek van Friesland*, de delen I, II, III en IV, G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg ed. (Leeuwarden 1768-1782).
- Haan Hettema, M. de, en A. van Halmael, *Stamboek van den Friesche, vroegeren en lateren, adel*, 2 delen (Leeuwarden 1846).
- Langen, G.J. de, *Middeleeuws Friesland* (Groningen 1992).
- Leeuwen, J. van, *Alphabetisch register of algemeen repertorium op het Groot Plakkaat en Charterboek van Friesland* (Workum 1857).
- Leeuwen, J. van, ed., *Beneficialboeken van Friesland, 1543. Uitgegeven op last van het Provinciaal Bestuur* (Leeuwarden 1850).
- Mol, J.A., ed., *Leuwerderadeels Aenbreng gemaect int jaer 1540* (Leeuwarden 1989).

Oorkonden der geschiedenis van het Sint Anthonij Gasthuis, 2 delen, W. Eekhoff ed. (Leeuwarden 1876).

Oosterhout, M., *Snijter Recesboeken 1490-1517* (mei nammeregister), 2 delen (Assen 1960/1964).

Oudfriesche Oorkonden, 3 delen, P. Sipma ed. (s-Gravenhage 1927-1941).

Oudfriesche oorkonden, IV, O. Vries ed. (s-Gravenhage 1977).

Pax Groningana. 204 oorkonden oer de forhalding Grins-Fryslân yn de fyftjinde ieu (Groningen 1975).

Peter Jacobsz van Thabor, *Historie van Vrieslant*, met een inleiding van dr. R. Steensma (Leeuwarden 1973).

Postma, Obe, 'De Saksische jaartax in Friesland', *De Vrije Fries* 35 (1939) 51-82.

Register van den Aanbreng 1511 en verdere stukken tot de floreenbelasting betrekkelijk, I (Ooster-go), I. Telting ed. (Leeuwarden 1879/1880).

Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378-1573, 3 delen, K. Heeringa ed., Werken van het Historisch Genootschap 3e Reeks, 50, 59, 60 (Utrecht 1926-1932).

Roarda, R.S., *Nammen fan keapers en forkeapers út de Rintmastersrekkens, 1518-1575* (Leeuwarden 1965).

Schotanus, Chr., *De geschiedenissen kerckelyck ende wereldtylck van Friesland Oost ende West ... tot 1583* (Franeker 1658).

Schroor, M., 'De laat-middeleeuwse namen van de klokslag van Leeuwarden. Een historisch-geografische verkenning', *It Beaken* 53 (1991) 161-200.

Schuur, J.R.G., 'Peilingen naar de sociale stratificatie van het laatmiddeleeuwse Leeuwarden', *It Beaken* 46 (1984) 15-57.

Singels, J.C., *Inventaris van het Oud-Archief der stad Leeuwarden* (Leeuwarden 1893).

Spanninga, H., 'Hoofdelingen en burgers, armoede en armenzorg. Politieke en sociale verhoudingen in Leeuwarden omstreeks 1500', *Leeuwarder Historische Reeks* 1 (1987) 11-45.

Vries, O., *Correcties op P. Sipma's, Oudfriesche Oorkonden I-III, aangevuld met een overzicht van schrijvershanden* (Groningen 1984).

Vries, O., 'Hemma Odda zin, stedsskriuwer fan Ljouwert om 1500 hinne', *It Beaken* 43 (1981) 217-239.

Vries, O., en M. Oosterhout, *De Leeuwarder Stedstiole 1502-1504* (Groningen 1982).

Winsemius, P., *Chronique ofte historische geschiedenisse van Vrieslant ... loopende tot 1622* (Franeker 1622).

Noten

De auteur dankt dr. O. Vries (R.U. Groningen) voor enkele nuttige suggesties met betrekking tot deze bijdrage

- Spanninga, 'Hoofdelingen en burgers', 17-18
- Het RvdA bevat naar schatting de namen van een 900-tal Leeuwarders, de *Leeuwarder Stedstiole* ca. 300.
- In: GAL, L 150, Historische aantekeningen en afschriften van W. Eekhoff betreffende lenen en geestelijke goederen, ca. 1397-1799.
- Bij niet genummerde stukken gevoegd achter het Archief van het Ritske Boelema Gasthuis (GAL); de kopiën bevatten het stempel van het Fries Genootschap, zodat zij dezelfde oorsprong hebben als de onder 3 genoemde copie. In de bijgevoegde toelichting bij beide stukken wordt opgemerkt dat zij beide berusten in het Gabbema Archief, '... 't welk in bewaring is bij 't Friesch genootschap'.
- Vriendelijke mededeling van mevr. dr. J. Spaans, die mij attendeerde op de omstandigheid dat zij het mogelijke origineel (in het kader van haar onderzoek naar de Armenzorg in Friesland 1500-1800) had aangetroffen in Singels. Het originele document bleek zich inderdaad onder een recent toegevoegd nummer (275a) in dit archief te bevinden. De titel van het omslag waarin zich het stuk bevindt luidt: *Bepalingen omtrent het onderhoud der Armen te Leeuwarden, in vereeniging met het Zoete Name Jezus Gilde. 1581*. Met een aanslag van armengeld voor de gildebreders (ontvangen uit het Gabbema-archief). Dit laatste archief bevatte overigens geen aanwijzing voor deze transactie.
- Volgens mondelinge mededeling van dr. O. Vries is dit dooreen gebruiken van verschillende talen vrij algemeen bij Hemma Odda zin. Verg. Vries, 'Hemma Odda zin', 229-230.
- Pax Groningana*, nr. 67 (d.d. 10-10-1492): 'daer to (bovendien) sal die Raed van Groningen moghen setten eenen Castlein binnen lewarden of daer om trent die welke ten minnensten sal wesen mede schepen in der stad lewarden ende sal mogen doen ende laten allent dat borg-

- hermeistere ende raed van groningen nae lude des voerscreuen verbundes solden mogen doen ende laten’.
8. Nadat Peter Camstra door Rooms-koning Maximiliaan tot ridder was geslagen, overleed hij op de thuisreis omstreeks Pasen 1494 in Ulm (Peter Jacobsz van Thabor, *Historie van Vrieslant*, 61-62).
 9. In *OFO* I 392 d.d. 2 maart 1492 is sprake van ‘zillige Ewert goltsmit’.
 10. De weduwe van ‘Wille Hyntyama’ wordt in april 1501 genoemd (*OFO* I 450). Het testament van Gherit Middelaar dagtekt van 2 mei 1499 (*SAG* 83a). De weduwe van Peter backer, Greet van Snits wordt in maart 1498 genoemd (*OFO* I 432). Jacob cuper blijkt vóór 28 juni 1497 te zijn gestorven (*OFO* I 427).
 11. *OFO* I 411.
 12. *OFO* I 398.
 13. Eekhoff merkt op dat de naam in 1406 reeds bestond (*Geschiedkundige Beschrijving* I, 62). Een Ona of Oene Jouwsma was in 1482 grietman in Leeuwarderadeel. Ona Jowsmaland lag ter plekke van de huidige Blokhuissteeg.
 14. Singels, nr. 76
 15. *Stamboek* onder Auckama.
 16. Vries, ‘Hemma Odda zin’, 222-223.
 17. In de verklaring tot hulpverlening aan Leeuwarden van Sipke Minnama, zijn vrouw Ymke en hun zoon Frans d.d. 21 oktober 1481 (*OFO* II 95) beloven zij o.a. ‘de sted van Liouwerd in hira preuilegia breuinga ende fryheden naet toe bykrinsen’ of ‘buta consent der sted ende meenten fan Liouwerd nen hlest fan orloge jeff pertia secken an toe nemmen deer de stede ende meent vors. mey in schada komma mochten’.
 18. Algra, ‘Verdwijnen hoofdelingen’, 63.
 19. De gildebrieven van de wevers in Singels, nr. 40.
 20. Algra, ‘Verdwijnen hoofdelingen’, 64.
 21. Respectievelijk 2 november 1481 (*OFO* II 97) en 16 november 1481 (*OFO* II 99). Hij woonde op Camstrastate, het latere Dekemastate te Jelsum.
 22. Te weten 7 november 1481 (*OFO* II 98).
 23. *OFO* II 121.
 24. Peter Jacobsz van Thabor, *Geschiedenis van Vrieslant*, 23.
 25. Ibidem, 45.
 26. Te weten op 24 januari 1491 (*Pax Groningana*, nr. 44).
 27. In de Groninger aankondiging van het verbond (*Pax Groningana*, nr. 48). De tekst vindt men aldaar onder nr. 47. Tot de deelnemers behoorden naast Dokkum, de kloosters Dokkum, Weerd (Sion), Foswerd, Mariëngaarde, Bethlehem en Sion, alsmede enkele hoofdelingen en dorpen als Wetzens, Oostrum, Oosternijkerk, Ferwerd, Sybrandahuis, Holwerd, Waaxens, Blija, Wanswerd, Genum, Jislum, Reitsum en Lichtaard.
 28. *OFO* II 187, resp. 186.
 29. Schotanus, *Geschiedenissen*, 390.
 30. Algra, ‘Verdwijnen hoofdelingen’, 65.
 31. Worp Unia en Rienck Burmania sloten zich op 31 oktober 1492 aan (*Pax Groningana*, nr. 72), Peter Cammingha volgde op 5 november aansluitend (Ibidem, nr. 73). In beide stukken waren passages opgenomen die er op duiden dat het werk aan de oostelijke helft van de stadsgracht spoedig moet zijn hervat. ‘Ende wat lande de Stadt lewerden affgrauen ter Stadt profyt van worpes lande (resp. van peters lande) gelegen by syn huus dat sal staen te gueder manne seggen (resp. sullen sie betalen tot gueder manne seggen) sonder argelist’.
 32. *Pax Groningana*, 67.
 33. Verg. Spanninga, ‘Hoofdelingen en burgers’, 20-21.
 34. In een bij de afschriften gevoegde gelijkkluidende toelichting staat: ‘De Naamljst is, blijkens de schrijfhand en de namen van daar op voorkomende reeds in 1501 overledene personen, nog van het einde der 15e eeuw. De personen schijnen te zijn medebroeders van ‘t Zoete naam Jezus gild en de sommen ieders voor de armen bestemde giften’.
 35. Boeles, ‘Armengoederen’, 68, met name de voetnoot. Hij suggereert wel een hogere ouderdom dan 1581, maar dat deden Buma en Eekhoff ook al.
 36. Vries, ‘Hemma Odda zin’, 229-230 plus mondelinge mededeling van de auteur, d.d. 1-12-1992.
 37. Postma, ‘Saksische jaartax’, 63.
 38. Singels, nr. 84, het wordt niet duidelijk om welke belasting het ging. Het stuk spreekt over ‘shot als dat geramet en gesat is’. Op de achterzijde van dit stuk staan twee teksten, waarvan er een door Vries (*OFO* IV 108) is gepubliceerd. Het tweede, voornamelijk in het Nederduits geschreven, stuk bevat enkele niet op de lijst voorkomende namen en behelst een aantekening.

ning van gehouden maaltijden en gebruikte kannen bier. Het luidt als volgt: 'Item des vrydaghes II maeltiden en II halve kannen Item des saterdaghes I maeltyd en een halve. Item des sonindagh I maeltyd en een halve. Item manedagh II maeltyden. Item des dinsdaghs en halve (?) en I maeltyd. Item woensdagh VI halve kannen I butte in ontf.

Item Claes Lows zin hath jown	XXII	st.
Item Gerryth Arijs	XII	st
Item ny Gerrith	II	st
Item jonge Gerrith	XXXVI	st
Item Eetke steenbicker	VI	st
Item Dirck inda nara (nauwe?) steegh	XXII	
Item Gerrith Timaz beth da	II rinsgl (nr. 214)	

39. *Pax Groningana*, nr. 100.
40. *Ibidem*, nr. 69.
41. Winsemius, *Chronique*, 323.
42. *Pax Groningana*, nr. 159.
43. Het bedoelde verbond was van 3 juni 1496. Bij het concept (*Pax Groningana*, nr. 145) is een los vel bijgevoegd met de verschillende heffingen. Dit concept met het bijbehorende vel is door Feith in zijn register van het archief van Groningen op het jaar 1492, te weten nr. 30 geplaatst. Het eigenlijke verbondsdokument is echter op nr. 1496.71 gearchiveerd.
44. Bij de bepaling van de koersen kon mede gebruik worden gemaakt van de aantekeningen van dr. J.A. Mol, waarvoor de auteur zijn dank betuigt.
45. Ruim tachtig jaar later (23 januari 1578) vaardigden de Staten van Friesland een ordonnantie uit op de betaling en invordering van de achtste penning, naar proportie van de huren die in één jaar door alle zathen, landen, vruchtbomen, huizen en kamers werden opgebracht (*GPCV* III, 1179). De termijn van invordering stelde men op 15 maart d.a.v., op die datum verlengd tot 24 maart (*GPCV* III, 1187). De achtste penning ('vierdehalve stuiver' op de floreen) bleef minstens tot 1580 (o.a. *GPCV* IV 129, 142, 151, 163) gehandhaafd. Zij lijkt een overgangsbelasting van de incidentele, min of meer vrijwillige heffingen, die tot dan toe gebruikelijk waren, naar afzonderlijke heffingen als een gewone belasting: de omslagen op de floreenrente. Zie ook Telting in *RvdA* I, VII.
46. Van der Chijs, *Munten van Friesland*, 481-494.
47. *OFO* II 164, d.d. 5 januari 1489: 'Item dae stemmen in elka loegh aeck to forsprecken om dat payment to barren ney dae ordinantie deer macket is fan dae steden Deunter Campen Zwol Groningen mit rede des biscoeps van Wtrecht'.
48. *OFO* II 167.
49. Volgens H. Enno van Gelder, *De Nederlandse Munten*, 59, waren de eerste decennia van de zestiende eeuw een periode van betrekkelijke rust in de ontwikkeling van het Nederlandse muntwezen. De koersen die in 1496 werden vastgesteld bleven tot 1548 vrijwel onveranderd.
50. *GPCV* II 240.
51. Heeringa, *Rek. Bisdom Utrecht*, LXXIII; *OFO* I 328, 329, 417, 424, *OFO* IV 95. De postulaat varieerde van 10-17 stuivers: Van der Chijs, *passim*.
52. Schuur, 'Sociale stratificatie', 26.
53. *Ibidem*, 28, voorts 33 en 36.
54. *Ibidem*, noot 43.
55. 'Item summa summarum extendit se ultra XXXIIIIC ryn. aureos ut veniunt ad huc quotidie calculada'.
56. Postma, 'Saksische jaartax', 63.
57. *RvdA* I, 37.
58. Postma, 'Saksische jaartax', 62-63.
59. Zie: Peter Jacobsz van Thabor, *Geschiedenis van Vrieslant*, 57-58; Schotanus, *Geschiedenis*, 390-391.
60. Singels, nr. 76.
61. *Pax Groningana*, nrs. 159, 164, 190, 194 en 195. Op 5 en 7 juli 1496 verbleven burgemeesters en raad van Groningen in Harlingen; de 16de en 18de van die maand bevonden zij zich kennelijk in Bolsward.
62. Zie noot 31.
63. Schuur, 'Sociale stratificatie', 29 en 30-31.
64. Eekhoff, *Geschiedkundige Beschrijving* I, 100-101.
65. Te weten *OFO* I 150, 341, 344 en *OFO* IV 125, 191, 208 en 209
66. De Langen, *Middeleeuws Friesland*, met name de conclusies aan het einde van hoofdstuk 4 (244-245), voorts 238 en 242.
67. *OFO* I 150 (1458): 'Mennama stretha'.

Editie

In de lijst heeft, voor wat betreft de verwijzingen naar het *Register van den Aanbreng I*, het eerste cijfer betrekking op de pagina en het tweede cijfer op de post, d.w.z. niet op de regel.

(Lat. 1)

AULDAHOWSTERA ESPEL

1. Folpert backer xiii (13) rijnschl
Komt voor in de *Leeuwarder Stedstiole (LST)* 242 vanwege een kwestie met (Tiaard) Burmania inzake de leverantie van broden van te licht gewicht.
2. Haringh smit vi (6) rijnschl
3. Douwa fisker ii (2) enkel golden en ix (9) st
In 1503 mogelijk niet meer in leven. Zijn zoon komt als 'feya douwa fiskers zin' in *LST* 152 voor.
4. Ubla Sipkaz vj (5½) enkel golden
Als Abla Sipka zin komt hij in 1501 voor in het geschil tussen Renick en Epa Camstra, de zonen van de in 1494 overleden Pieter Camstra, en de stad Leeuwarden (*OFO* II 200 en 201). Pieter zou in 1492/1493 brand hebben gesticht in de schoorsteen van het huis van Ubla. Hij komt als Aebale Sipkaz voor op een uit 1494 daterend document (Singels, 81). 'abla sipka hws' wordt onder *LST* 118 genoemd.
5. Simen swirdfegher ij (1½) enkel golden
Sijmon Zweertslager huurde in 1511 een huis met stede van Gerrijt Jacopz. in het Oldehoofster Espel (*RvdA* I, 23.21). Hij was bezitter van een huis in de nabijheid (*RvdA* I, 24.5).
6. Romka Takaz iii (3) enkel golden
In 1511 bezit een zekere Romke een eigen kamer in Hoekster-espel (*RvdA* 37.1)
7. Aerd tichgelaar ij (1½) rijnschl
De eerste tichelaar die in Leeuwarden wordt vermeld. Wellicht identiek aan Aernt Pieters. Die was in 1511 voogd van de St. Vitus (*OFO* IV 206), zie Schuur (bijlage 4, nr. 4) en een broer van Arent Gerbrants. De laatste was schepen van 1518-1522, 1525 (vóór Jacobi) en 1532-1539. Diens zoon Gerbrant Arentsz bezat in 1555 een tichelwerk aan het Noordvliet (Eekhoff, *Geschiedk. Beschrijving*, I, 181; Schroor, 179). De naam Tichelstraat herinnert aan dit tichelwerk. Hij was schepen tussen 1545 en 1558. Mogelijk was Aerd tichelaar een oom van hem. Aernt Pieters, alias tichgelaar, was in 1511 eigenaar van 20 pm. die samen met andere landerijen door Wopke Mellezoon (1512 Vopka bij fleet, *OFO* IV 216) werden gepacht en deel uitmaakten van de latere plaats met het floreennr. 264. Deze landerijen lagen op dezelfde plaats als het tichelwerk. In de zestiende eeuw en daarna was de 'pleats' bekend onder de naam Anna Harinckzate (Mol, *Aenbreng*, 45.4; Schroor, 172).
8. Wytte byldsnyer j (½) rijnschl
9. Andreas slotemaker xvii (17) st
10. Pouwels scriwer iij (2½) rijnschl
Komt voor in 1482 (Eekhoff, Inventaris no. 64 d.d. 17-1-1482). In 1483 wordt 'dy steed nest Pouwels scriuers' verkocht (*OFO* I 329). Treedt nog als copist (notarius oft een oirken des Heilighen Romerschen Ryxes) van de Leeuwarder gildeweversrol op in 1499 (Singels, 40). Volgens Vries (Hemma Oddazin, 1981, 218) was hij echter geen stadsschrijver van Leeuwarden.
11. Dirck schroers iii (3) rijnschl
Misschien dezelfde als de kort voor 9 maart 1493 overleden prebendaris Diricus Sartoris, 'ciuis nostri Lewerdensis opidi'. Deze her Dirck schroer bediende de prebende in de kapel van het Sint Jacobs Gasthuis (*SAG* 73b). Zijn zoon Thelesforus volgde hem toen op. Onder *LST* 236 is sprake van 'dirck scroers zinnen'. In 1511 was er sprake van twee Dirck scroers: een in Keimpema-espel (*RvdA* 10.5) en een in Minnema-espel (*RvdA* 16.11). In 1509 pacht de laatstgenoemde een huis van Frans Minnema (*OFO* IV 187.30). De eerstgenoemde vinden we terug in de Registers van opbrengsten der taxatiegelden (GaL, L 83, fol. 45). Het is niet duidelijk of Dirck schroers de eerstgenoemde of één van de beide laatstgenoemden is.
12. Tietie Beentiamma vyf rijnschl
Wordt in 1505 'myn oldemoeder Tietie Beentiamma' genoemd door Anscke, Johan Sybrands Auckama dr. (*SAG* 93). In dat jaar trad de laatste als zuster te Fiswerd in. Waarschijnlijk een zuster van Sibit Beentiamma (o.a. 1464, *OFO* I 174).

13. Peter wever xxxvi (36) st
Komt in 1511 tweemaal voor in Oldehoofster-espel als eigenaar van een huis (*RvdA* 20.16, resp. 21.15)
14. Sipka Semkaz en (1) golden rijnschl
Komt voor in de *LST* 58, terwijl zijn vrouw Hil in *LST* 140 wordt vermeld.
15. Peter pelser en (1) golden rijnschl
Een Dirck Peter pelser zen komt als getuige voor in het uit 1481 daterende testament van Aeda Keimpo zn. Jonghama (*OFO* I 307). In 1511 bezat Peter pelser een huis in Hoekster-espel (*RvdA* 29.20). In 1532 woonde hij in Keimpema-espel (*Gal*, L 83, fol. 45). Zijn weduwe Tyeydt wordt in 1538 genoemd (*RB*, d.d. 29-3-1538).
16. Werner boghemaker xxii (22) st
17. Ewert backer iiiii (4) st
Een zekere Ewert Gerlijff bezit in 1511 twee huizen en twee huissteden. Een huis in Oldehoofster-espel heet dan 'allheel verbrant' (*RvdA* 28.r. 24). Mogelijk was hij in 1538 nog in leven (Ewerdt backer in *RB*, d.d. 16-8-1538).
18. Olde Andreas slotemaker en (1) rijnschl
19. Hans schroer iiiii (4) rijnschl
In 1478 woont een Hans scroeder in de Hoeghestraete (*SAG* 54).
20. Peter stilgemaker iii (3) rijnschl iiiii (4) st bet iij (2½) rijnschl oen koyt
21. Heyna marser iii (3) rijnschl
22. Sicka marser xxxiii (24) st
Komt in *LST* 11 voor als Sicka merser. Hij huurde een huis van Anske Johan Sybrensd. die dit huis in 1505 vermaakte aan de Grauwe Bagijnen (*SAG* 93). In Hoekster-espel bezat in 1511 een zekere Sicka een kamer en een huis (*RvdA* 36.2/3).
23. Fungher Jansz vijf rijnschl
Komt voor in *LST* 228. Woonde waarschijnlijk op de Nieuwestad. Leefde mogelijk nog in 1538 (*RB*, p. 103).
24. Ghoert marser ii (2) rijnschl
In het *SnRec.* is in 1494 sprake van een 'goert van lewerden'. In de aanbreng van Camminghaburen 1512 en 1517/1526 (*OFO* IV 216 en 228) is sprake van een 'goerd to jeelgerhuus' die aan Achter de Hoven moet hebben gewoond en aldaar veehouder was. Waarschijnlijk betreft het hier twee verschillende personen.
25. Lyoeds Aernds xii (12) st
26. Oentie en (1) rijnschl
Wellicht identiek aan Scipper Oenthie, wiens huis in Oldehoofster-espel in 1511 afbrandde (*RvdA* 26.8).
27. Diewer backster vj (5½) rijnschl
28. Gherit Foppaz vijf rijnschl
In 1494 komt Gerrith Foppa zoen als naastligger met land in de Keeg voor (*OFO* I, 410). In 1511 blijkt Gerrit Fopthijes een huis te huren in Minnema-espel (*RvdA* 17.10).
29. Reyn backer xxxix (39) st
Zijn naam komt in 1492 voor op de achterzijde van het bestand tussen Bocka Harinxma en Sneek, c.s. met Leeuwarden. Dit bestand dateert van de 28 juni. De aantekening van de hand van Hemma Oddazin is gedagtekend 'sabbato post jacobii', d.w.z. 28 juli d.a.v. (*OFO* II 183). Rinthije backer en zijn vrouw Katharina verkopen in 1502 land in Vlietsterferne aan Wybe Gerrits (*OFO* IV 129). Hij bezit in 1511 een eigen huis in Oldehoofster-espel (*RvdA* 25.27). Hij komt tevens in een aanslagenlijst uit 1517/1526 voor (*OFO* IV 228.99). In 1532 was hij nog in leven en woonachtig in hetzelfde espel (*Gal*, L 83, fol 51 en 57).
30. Willem schomaker xvi (16) st
Hij bewoont in 1511 een eigen huis in Oldehoofster-espel (*RvdA* 25.6).
31. Gossa schomaker ii (2) rijnschl
Waarschijnlijk vóór 1511 overleden. Zijn zoon Jelle Gossesz bewoonde een eigen huis in Oldehoofster-espel (*RvdA* 25.17) en was eigenaar van een huis in de nabijheid (*RvdA* 25.17).
32. Jarigh schomaker en (1) rijnschl
In 1511 worden twee Jarichs vermeldt in Oldehoofster-espel, te weten Jarich upt Schillehuus (*RvdA* 23.8) en Jarich Hiddes (*RvdA* 25.22). Uit een vergelijking van de (veronderstelde) volgorde valt op te maken dat Jarigh schomaker waarschijnlijk dezelfde is als Ja

- righ Hiddes. In 1532 was hij niet meer in leven. Er is dan sprake van 'Meijns Jarichs wedue' (GaL, L 83, fol. 53) en 'Jarigh schomakers weduwe' (ibid, fol. 54).
33. Harmen leydecker viii (8) rijns gl
 34. Ewert speelman v (5) st
Mogelijk dezelfde als Ewert int (gulden) Anker (*LST* 39, 204). Euert in het Ancker leefde nog in 1533 (AS, fol. 151).
 35. Heyna schomaker x (10) phs
Komt in de *LST* voor onder nrs. 95, 101, 172 en 174.
 36. Gherit schroer xiiii (14) st
Hij komt in de *LST* voor als gheert scroer onder nrs. 86 en 260.
 37. Gherit schomaker iiij (3½) rijns gl
Gherit schomaker komt tezamen met zijn vrouw Foekel reeds in 1464 voor als verkoper van land in de nabijheid van de galg naast Janthiemafenne aan Sibet Beenthama. In 1509 blijkt hij nog in leven en voor te komen op de lijst van grond- en huispachten van Frans Minnema (*OFO* IV 187.33). In het *RvdA* komt hij niet meer, dan wel zonder patronymicum voor, zodat hij wellicht rond 1510 is overleden.
 38. Hans kistemaker ii (2) rijns gl
In de *LST* is onder nr. 162 sprake van 'Hans kistemaker ende sin feint'. In 1508 komt hij weer voor als naastligger van Dodo Wibrandi, prebendaris te Oldehove. Zijn huis is dan eigendom van Johan Sybrens Auckama (*OFO* II 224). De laatstgenoemde moet tussen 1508 en 1511 overleden zijn, want in 1511 blijkt zijn zoon Peter Jans eigenaar van het huis dat Hans kistemaker in Oldehoofster-espel bewoond (*RvdA* 24.22).
 39. Menna schroer xxx (30) st
Geen familie (sic!) Komt in de *LST* voor onder de nrs. 82, 84 en 104. In 1511 bewoonde hij een huurhuis in Hoekster-espel (*RvdA* 29.2).
 40. Aelke Wyttes xxvi (26) st
Een 'Ayl Jan wilties wedue' komt voor in *LST* 163. Haar huis in Oldehoofster-espel werd bij de brand van 1511 verwoest (*RvdA* 26.3). In 1538 kwam haar naam nog voor als Aeltje Wytiez (RB, d.d. 16-11-1538).
 41. Renick pelser ii (2) rijns gl
Bewoonde in 1511 een eigen huis in Oldehoofster-espel (*RvdA* 25.24).
 42. Jan backer iiii (4) enkel gulden
Is niet te vinden in het Register van den Aanbreng. Dat hij voor 1532 overleed valt op te maken uit de Registers van opbrengsten der taxatiegelden uit dat jaar. In Oldehoofster-espel wordt zijn weduwe genoemd (d.d. 11 juni). Later dat jaar vinden we een Jan backer in het Sint Jacobs Gasthuis, ongetwijfeld een andere persoon dan de hier vermelde (GaL, L 83, fols. 48,59).
 43. Jacob Hille zwagher xiiii (14) st
Is vermoedelijk dezelfde als in *LST* 8 genoemde Jacob Hillis. Deze komt eveneens in het register van grondpachten van Frans Minnema uit 1509 (*OFO* IV 187.7) en bovendien in de uit ca. 1523 daterende aanslagen voor de jaartax in Camminghaburen (*OFO* IV 228.82).
 44. Ogha steenbicker ii (2) rijns gl
Mogelijk dezelfde als de onder *LST* 3 en 4 vermelde 'ogha ter sluus'. In dat geval woonde hij bij het Verlaat, dat eigendom was van de Sint Vitusparochie.
 45. Folkert schomaker iiii (4) rijns gl
In het Kerkerekeningboek van Bozum komt een Folkert somacker voor (*OFO* III 39).
 46. Henrick Jans ii (2) enkel gulden
Was in 1489 voogd van het Sint Anthony Gasthuis (*OFO* I 369). Bewoonde in 1511 een eigen huis in Oldehoofster-espel (*RvdA* 23.2).
 47. Ghest fiskers x (10) st
 48. Katherina Ockis ii (2) rijns gl
In 1510 bewoont Katryn Ockes een huis in Audhoustera streeta (Torenstraat) (*OFO* II 236). Zij komt niet voor in het *RvdA*.
 49. Reyner merseer x (10) st
 50. Meyster Dirck ii (2) rijns gl
In 1511 huurt Mester Dirck wtrecker een huis in Hoekster-espel (*RvdA* 36.3).

51. Johan schomaker iiii (4) rijns^{gl}
Mogelijk nog in 1538 in leven (RB, d.d. 21-6-1538).
52. Henrick to auldehow syn dingen by maeltyden gerkent op iii gulden half of (2½)
Mogelijk een geestelijke, indien de onder *LST* 201 'her henrick' dezelfde is als de hier genoemde. Hij was vrouwenpriester (prebendaris) van Sint Vitus en wordt als zodanig in 1489 (*OFO* I 369), 1490 (*OFO* I 381) en 1501 (*OFO* I 445) vermeld.

(Lat. 2)

Auldahowstra espel

53. Bauka dragher j (½) rijns^{gl}
54. Pouwels Albertz iiii (4) enkel golden
Volgens Vries (*LST* p. 93) dezelfde als Pouwels flaschouwer Onder *LST* 191 komt hij als pouwels alberts zins voor. In 1507 was hij reeds overleden (*OFO* I 531). In het grondpachtenregister van Frans Minnema uit 1509 komen zijn erven voor (*OFO* IV 187.23).
55. Janka wielmaker en (1) rijns^{gl}
Komt in de *LST* onder nrs. 63 en 234 voor. Mogelijk is hij dezelfde als Janka Henricks zin die in 1501 (*OFO* IV 125) en 1502 (*OFO* IV 130) voorkomt. Die was getrouwd met Lisch een dochter van de in 1458 vermelde Jorrtet Jantiana (nr. 277 van deze lijst, zie *OFO* I 153).
56. Willem smit xxx (30) st
Hij komt in 1475 voor als Willa smid en was toen voogd van de Sint Vituskerk (*OFO* I 263).
57. Claes steenbicker xxxvi (36) st
Komt voor onder *LST* 25. In 1511 bewoonde hij een eigen huis in Oldehoofster-espel (*RvdA* 24.11). Tevens was hij eigenaar van 7 'cameren' in hetzelfde espel (*RvdA* 23.12, 23.13, 24.10, 24.11).
58. Heyna vi (6) rijns^{gl}
Naast deze Heijna komen op de lijst nog drie Heijna's in Oldehoofster-espel voor, t.w. Heijna Ketelboeter, Heijna Schomaker en Heijna Marser. Het valt dan ook niet uit te maken wiens vrouw de in 1511 genoemde Griet Heijnes was (*RvdA* 20.5). Mogelijk was hij identiek aan een in 1532 vermelde Grote heijne (GaL, L 83, fol. 60).
59. Peter Naenkis iiii (4) enkel gulden
In 1511 komt onder Oldehoofster-espel een Peter Lamberts voor (*RvdA* 21.28).
60. Claes schomaker iii (3) rijns^{gl}
In 1511 woont hij in Minnema-espel (*RvdA* 15.9).
61. Dirck Guliker ix (9) armens^{gl}
Blijkens de naam afkomstig uit het Nederrijnse hertogdom Gulik (Jülich). Wellicht dezelfde als de in 1511 in Oldehoofster-espel vermelde Dirck Cransmaker (*RvdA* 27.23).
62. Hetta en Jel ii (2) rijns^{gl}
Mogelijk is Hetta vóór 1502 overleden. In de *LST* is onder nrs. 56, 153, 155 en 226 sprake van een Jacob hettis. Die is identiek aan een in 1504 genoemde Jacob Hettis schomaker zin (*OFO* I 491) en vrij zeker dezelfde als de in deze lijst onder nr. 72 genoemde Jacob scholapper. In het grondpachtenregister van Frans Minnema uit 1509 komt een Jel Douwe moer voor (*OFO* IV 187.145).
63. Huma tappers wedue en (1) rijns^{gl}
Mogelijk de moeder van Taka Humma zn. die in 1498 o.a. land verkoopt aan de Kurke-meer (Wllaerdera maer). (*OFO* I 438).
64. Lyuwa schroer iiij (3½) rijns^{gl}
In *LST* 20 komt een Lyuwa skror voor.
65. Heyna ketelboeter ii (2) broed
Komt in 1503 voor onder *LST* 149 en 256.
66. Jan Eelkis ii (2) rijns^{gl}
Moet vóór 1511 zijn overleden. Zijn zoon Ebel Jan Eelkis pacht in 1511 twee koegrazen in Janthiemaferne (*RvdA* 5.20). Diens huis in Oldehoofster-espel brandde in 1511 geheel af (*RvdA* 19.18).
67. Engbert kistemaker xii (12) st
Waarschijnlijk dezelfde als Ewert kistemaker, die in 1511 een eigen huis bewoond in Oldehoofster-espel (*RvdA* 21.4).

68. **Abla temmerman en (1) rijns gl**
Komt onder *LST* 69 voor als Abla Jelta zin. Volgens Vries (*LST* p. 75), gelijk aan Aebbe Jeltez (*Rvda* 22.21), die een eigen huis bewoonde in Oldehoofster-espel en o.a. land pachtte buiten de wallen (*Rvda* 6.17).
69. **Agga schomaker vi (6) st**
70. **Taka Wybrantsma vi (6) golden rijns gl**
Komt in 1474 voor (*OFO* I 246). Taeka Wibrensma wordt in 1480 burger van Leeuwarden genoemd en is dan voogd van wijlen Albert Sickes kinderen (*OFO* I 301). In 1511 bewoond een Olde Wijbrants een kamer in Oldehoofster-espel.
71. **Douwa smid iii (3) rijns gl**
72. **Jacob scholapper vi (6) st**
Wordt in *LST* 73 Jacob scemaker genoemd. Zie nr. 62 van deze lijst.
73. **Jw backer iii (3) rijns gl**
Wordt d.d. 28 juni 1492 op de achterzijde van een oorkonde vermeld (*OFO* II 183). Mogelijk dezelfde als de in 1511 in Oldehoofster-espel wonende Iw Eেকে (*Rvda* 23.17).
74. **Poppa schomaker iij (2½) rijns gl**
75. **Roliff fleiskhouwer iij (2½) rijns gl**
In 1486 wordt een brief naar Groningen verzonden om een zekere roliff zijn zaak te bepleiten (*OFO* IV 70.49). Maar dit kan ook op de in 1509 vermelde Roloff dregher, (*OFO* IV 187.95) slaan die in Keimpema-espel woonde (*Rvda* 14.3). Wellicht is Rolif fleiskhouwer dezelfde als de in 1511 in Oldehoofster-espel vermelde Roloff Jansz die aldaar een huisstede bezit (*Rvda* 27.24).
76. **Jourick smid ii (2) rijns gl**
Had het blijkens *LST* 101 met Heijna schomaker (nr. 35 van deze lijst) aan de stok. In het *Rvda* komt hij niet meer voor.
77. **Tiaerd schomaker iii (3) rijns gl**
Wordt in 1487 genoemd als lid van de mene trettienen (*OFO* II 151). Derhalve waarschijnlijk dezelfde als Tiard Eelcks zin (*LST* 165). Die was gedurende vele jaren voogd van het Sint Anthony Gasthuis en in 1507 voogd van het Heilig Sacramentsgilde (zie Vries, *LST*, p. 97).
78. **Jella smid vi (6) rijns gl**
Vóór 1511 overleden. Komt wellicht reeds in 1450 voor als grondbezitter (Jelka smyt) bij de Oude Lune in Tytsjerksteradiel (*OFO* I 113). In 1455 verkoopt hij zijn land aan het Sint Anthony Gasthuis (*OFO* I 137). Jelle smid was burger van Leeuwarden en komt in 1493 als getuige in een testament voor (*OFO* I 398). Zijn naam staat op een uit januari 1494 daterende brief van olderman, raad, hoofdelingen, dertien en gemene meente aan Rooms-Koning Maximiliaan (Singels, 81). In 1500 is hij voogd van het Heilig Sacramentsgilde (*OFO* I 448); twee jaar later van het Sint Jacobs Gasthuis en het Sacramentsgilde (*OFO* I 455).
79. **Rioerd smid iiiii (4) rijns gl**
Komt voor in *LST* 217 als 'jonga Ryoerd smid'. Hij was in 1502 voogd van het St. Jacobs Gasthuis (*OFO* I 455) en in 1503 voogd van het Sacramentsgilde (*OFO* I 472). In 1511 huurde hij een huis van Gerrit Timesz in Oldehoofster-espel (*Rvda* 21.2). Blijkens Vries (*LST*, p. 94) was hij in 1538 niet meer in leven.
80. **Johan Sybrensz xxxii (32) rijns gl**
Johan Sybrensz Auckama verschijnt voor het eerst in 1487 in een geschil over de nalatenschap van pastoor Jelle Juwsma, de stichter van het Sint Jobsleen. Deze Jelle was een halfbroer van Johan Sybrensz. Sibbel Sibets (nr.216), die in 1501 en 1508 testeerde, was blijkens een oorkonde uit 1488 (*OFO* I 363) zijn zuster. In 1495 en 1498 (*OFO* I 411, 433) was Johan olderman. In 1504 was hij schepen (*OFO* I 491). Hij legde in oktober 1498 met Foppe Matthijsz namens Leeuwarden de eed af op hertog Albrecht van Saksen. In de *LST* komt hij onder nr. 100 voor. Blijkens het vermelde onder nr. 38 van deze lijst moet hij tussen 1508 en 1511 zijn overleden. Zijn zoon Peter Jansz staat op deze lijst als nr. 281 vermeld.
81. **Gherit brouwer vi (6) rijns gl en ii (2) phs**
Hij komt in *LST* 192 voor.
82. **Simen mouler xxxiiii (34) st**
Misschien dezelfde als Simen Janka sin to Aldahou. (zie Vries, *LST* p. 95).

83. **Gherrit Lutties x (10) rijns gl en vi (6) st**
In Minnema-espel komt in 1511 een zekere Jan Luthiez voor, die waarschijnlijk een broer is van Gherrit (*RvdA* 15.10). Wellicht is dit dezelfde persoon als een zekere Gerrith Kuntis die op een uit 1494 daterend document voorkomt (Singels, 81, zie boven nr. 78).
84. **Coert Gheritsz xiiiij (14½) rijns gl**
Komt voor in 1501 (*OFO* I 449) en wordt in 1506 burger van Leeuwarden genoemd; zijn vrouw was toen reeds overleden (*OFO* I 511). Staat in de *LST* onder nrs. 30, 43 en 44. Komt als Coenraad of Kort Gherrit sin to Leowerd enkele malen voor in *SnRec.*, o.a. onder nrs. 312 (1497), 4592, 4599 en 4639 (1507). Volgens Vries (*LST*, p. 89) woonde zijn mogelijke dochter Lijsbert Coerts in 1511 in Hoekster-espel.
85. **Peter backer viii (8) golden gulden**
Peter backer en zijn vrouw Greet (van Snits) werden in 1495 opgenomen in het Sint Jacobs Gasthuis (*OFO* I 411). Hij is kort daarop overleden, getuige het feit dat zijn weduwe Greet van Snits in 1498 drie koegangen koopt in Janthiemaferne. Greet was in 1511 kennelijk nog in leven. Zij (Griet wedue) bezat een woning op een 'after steed' in Minnema-espel (*RvdA* 18.24). De in 1537 genoemde Claes Peter backer was waarschijnlijk hun zoon (RB d.d. 12-10-1537).
86. **Sybet Aggaz vyf rijns gl**
Volgens Faber (*Drie Eeuwen*, 659) een vetkoper. Schuur identificeert hem met de Zweinser hoofdeling Sijbrant Aggisz Herema. Wellicht was hij vandaar afkomstig. In elk geval woonde hij in 1492/93 in Leeuwarden. In 1511 woonde hij in Hoekster-espel (*RvdA* 35.18). Hij bezat tevens huizen in Hoekster-espel (*RvdA* 35.24 en 29.2) en Minnema-espel (16.17). Hij zal dit laatstgenoemde huis hebben bewoond ten tijde van het opmaken van deze lijst. In de *LST* komt hij voor onder nrs. 105 en 106. In 1529 (Dom. 2502) en 1530 (Dom. 2686) was hij nog in leven. In het eerstgenoemde jaar kocht hij een huis en steed bij Camminghahorn in Leeuwarden. Gelet op zijn locatie moet hij deze woning reeds het jaar daarop aan de Witte Nonnen hebben verkocht.
87. **Allert Claesz x (10) golden gulden**
Hij komt voor in 1482 als schepen (Winsemius, 301) en in 1490, toen hij armenvoogd was (*OFO* I 381). Hij maakte zijn testament op 17 januari 1493 (*OFO* I 398). In een stuk uit 1505 is nog sprake van sillige Allert Claes (*OFO* I 501). Zijn vrouw heette Wendelmoed. Mogelijk woonden zij in de Minnemastraat.
88. **Claes Roesties viii (8) rijns gl**
In 1491 komt een 'Claes Boefities van lewerden' voor in de Snitser Recesboeken (721).
89. **Timen Frericksz viij (7½) rijns gl**
In 1495 was hij voogd van de Sint Vituskerk (*OFO* I 411). Was gedurende in de jaren 1498, 1501, 1502, 1503, 1506, 1507, 1508, 1509, 1510, 1512, 1513, 1518, 1519 en 1520 schepen van Leeuwarden (Vries, *LST* p. 98). Van 1514-1517 was hij burgemeester van Leeuwarden. Tymen Frericksz komt in de *LST* onder nrs. 4, 34, 103 en 222 voor. Hij leefde nog in 1522 en was toen getuige bij een twist met de IJsselsteden inzake de IJsseltollen. Uit dit stuk (Singels 175c-4) blijkt dat hij zijn jeugd in Bolsward heeft doorgebracht. De aldaar door hem genoemde getuige Reyner roede (Reynert Heijn Roedis of Roda) was destijds (d.w.z.) in 1464 en 1474 schepen van Bolsward (*OFO* II 62 en 250).
90. **Symen droechscherge xxii (22) st**
91. **Willem tripmaker vij (6½) rijns gl**
Komt voor onder *LST* nr. 93 als Willem trips.
92. **Micheel barbier vi (6) schilden**
Mogelijk dezelfde als de onder *LST* nrs. 26 en 27 vermelde michel fye man.
93. **Jan schroer iiiij (4) rijns gl**
In *LST* 229 komt een 'Jan scoer opter Nyested' voor. In 1511 woonde hij wederom in Minnema-espel (*RvdA* 18.7). Zijn huis wordt in 1509 genoemd (Dom. 2506). In 1532 blijkt hij uit Westfalen afkomstig te zijn, getuige de aanduiding Jan scroers vestphalynck (GaL, L 83, fol 69, vgl. BB 60), een lapkepoep avant la lettre dus. Jan scroer wordt in 1533 genoemd (AS, fol 151) en was in 1537 nog in leven. Hij blijkt dan (nog) in de 'Hoghe strate' te wonen (RB, d.d. 16 en 19-11-1537).
94. **Jan van Zutphen ix (9) rijns gl**
Hij komt voor in 1491 in de Snitser Recesboeken (nrs. 86 en 661). Hij blijkt ook dan in Leeuwarden woonachtig.

95. Jacob mesmaker xiiii (14) st
Mogelijk identiek aan Jacob Folkerts die in 1511 een eigen huis bewoonde in Minnema-espel (*RvdA* 19.13).
96. Albert mesmaker x (10) st.
Wordt in 1490 vermeld in de *Snitser Recesboeken* (nr. 401).
97. Harmen Jansz iiiij (4½) rijnsgr
Het *RvdA* vermeldt in Minnema-espel een Herman opt veer (16.14) en een Herman Mesmaker (17.3).
98. Jelmer goldsmit iiii (4) rijnsgr
In 1503 waarschijnlijk niet meer in leven. De *LST* noemt onder nr. 195 een Auck Jelmers (weduwe).
99. Wybren goltsmit xxviii (28) st
Kennelijk nog jong en onbemiddeld. Hij komt niet voor in het *RvdA*, maar was in 1532 nog in leven en woonde in Minnema-espel (*GaL*, L 83, fol.11). Wellicht identiek aan een nog in 1538 vermelde Wybren Eelckez (*RB*, d.d. 6-2-1538).
100. Jacob Aedzerts iij (2½) rijnsgr en ii (2) st
Komt voor in de *LST* onder nr. 231 en in het register van Frans Minnema uit 1509 (*OFO* IV 187.43) als Jacob aethies. In 1511 woonde hij nog in Minnema-espel (*RvdA* 16.3) en bezat hij huizen in hetzelfde espel (*RvdA* 15.13) en in Oldehoofster-espel (*RvdA* 21.20/21.21/21.22).
101. Henrick coperslagher x (10) st
Hij woonde in 1511 nog in Minnema-espel (*RvdA* 15.1, Hercke Koeperslaghers huus).
102. Johannes Goch vii (7) enkel gulden
Niet te verwarren met de tussen 1478 en 1488 vermelde gelijknamige abt van Klaarkamp, Johannes Gogh (Singels 30, *Vrije Fries* 36, 151). Johannes Goch staat in de *LST* onder nr. 61. Hij woonde in 1511 in een eigen huis in Keimpema-espel (*RvdA* 8.4) en gebruikte 45 pondematen land bij het latere Zuiderplein en Zuidergrachtswal (*RvdA* 3.2). In 1514 was hij burgemeester en in 1516, 1517, 1519 en 1520 schepen, terwijl hij in 1511 tevens voogd van Sint Vitus was (*GPCV* II, 272, d.d. 18-9-1511).
103. Claes goldsmit vijf rijnsgr.
Bewoonde in 1511 een kamer in Hoekster-espel (*RvdA* 33.24).
104. Dirck Jansz xxxviii (38) st
Dirck Jansz of Johans was in 1503 sacramentsvoogd (*OFO* I 472). Woonde in 1511 in Keimpema-espel (*RvdA* 11.25). In 1523/1524 komt een Dierck Jans voor in de Rentmeestersrekeningen (III, 1523/1524, 18r). In 1525 is een Dirk Jans voogd van de kerk van Huizum (*OFO* IV 246).
105. Heyna goldsmit vj (5½) rijnsgr
Wellicht identiek aan de in 1511 in Minnema-espel vermelde Heijne Heijndricksz (*RvdA* 17.7).
106. Henrick van den Bergh iii (3) enkel gulden
Wordt in 1492 tezamen met zijn vrouw Rents vermeld (*OFO* I 392). Mogelijk is hij, gelet op de naam, identiek aan de in *LST* 141 vermelde Henrick fan Gelre. In dat geval moet hij uit 's-Heerenbergh afkomstig zijn geweest.
107. Jacob fleischouwer vj (5½) coepmans gulden
Mogelijk dezelfde als de in 1501 vermelde 'zillige' Jacob dircks flaschouwer, die in de Hoogstraat, dus in Minnema-espel woonde. In 1532 worden twee personen met dezelfde naam vermeld in Minnema-espel (*GaL*, L 83, fols. 6 en 59).
108. Eelck flaschouwer iii (3) rijnsgr
109. Willem hoedmaker vijf rijnsgr oerd min (4¾)
110. Baernd slotemaker ii (2) rijnsgr
Komt voor in de *LST* onder nrs. 257 en 259. Mogelijk dezelfde als Baernd van Bolzwert (*LST* 130), alias Barent Gerbrenz, die in 1511 in Minnema-espel woont (*RvdA* 15.4). Hij komt in het uit 1509 daterende register van Frans Minnema voor (*OFO* IV 187.65). Hij was eigenaar van enkele huissteden in Oldehoofster-espel (*RvdA* 21, de posten 20-25) en Hoekster-espel (*RvdA* 32.24). Volgens Vries (*LST*, p. 76) bezat hij eveneens grond bij Wolsum, Sexbierum en Blija. In 1518 en 1522 was hij schepen; in 1519 en 1520 voogd van het Sint Anthony Gasthuis (*OFO* II 293, 294).
111. Tiaerd pelser ii (2) postl
Waarschijnlijk identiek aan Tjard Tjard die in 1511 een huis bezit in Minnema-espel (*RvdA* 16.7). Deze Tjaardt leefde nog in 1538 (*RB*, d.d. 30-1-1538).

112. Harmen flaschouwer vj (5½) rijns gl dyo meeltijt en (1) st
In 1501 woonachtig op de hoek van de (Kleine) Hoogstraat en de Speelmansstraat (*OFO IV* 125). Dit huis werd toen verkocht aan Hemma Oddazin. Kennelijk zijn Harmen flaschouwer en zijn vrouw Lol Lolla dochter daarna verhuisd naar een eigen huis bij de kerk van Nijehove. In 1511 blijken zij inderdaad in (West-)Hoekster-espel woonachtig (*RvdA* 33.1, Herman Fleijshouwers huus). Twee jaar later ruilen zij deze woning met Hemma Oddazin tegen (naar het zich laat aanzien) hun vroegere huurwoning op de hoek van de Speelmansstraat (*OFO IV*, 219, 220).
113. Romka schroer xxxiiii (34) st
Staat in de *LST* onder nrs. 86, 133 en 252, terwijl zijn vrouw onder nr. 248 voorkomt. Woonde in 1511 in Minnema-espel (*RvdA* 17.25), ofschoon niet duidelijk is of we hier met deze Romke dan wel met de onder 221 van deze lijst vermelde Romeren scroer hebben te maken. Die wordt in 1511 Ropke genoemd (*RvdA* 12.2) en woonde in Keimpema-espel. Een van beide pachtte in 1511 2 koegangen in de Klokslag (*RvdA* 5.14). In 1532 woont in Keimpema-espel een Romk of Rumke snijder (GaL, L 83, fols. 33 en 37). Deze Romke wordt volgens Vries (*LST*, p. 94) genoemd in een aantekening uit 1529. Mogelijk was hij dezelfde als de in 1537 genoemde Romke snyder (RB, d.d. 6-10-1537).
114. Jan corfmaker vijf rijns gl
115. Gheert Jacobs wedue v (5) rijns gl
116. Jan kannemaker viii (8) gulden
In 1532 woont een Jan kannemaker in Keimpema-espel (GaL, L 83, fol.5)
117. Schipper Douwa iii (4) rijns gl
Komt voor in *LST* 79 als skipper Douwa fan Kampen, terwijl zijn zuster onder *LST* 219 voorkomt. Woont in 1511 in Keimpema-espel (*RvdA* 11.25). Een schipper Douwa wordt in 1537 een aantal keren vermeld (RB, *passim*.)
118. Huma schomaker xxv (25) st
119. Fokel kannemaker iii (4) rijns gl
In 1512 woont een Fokel Ryoerd scriwers dochter in de Hoogstraat, zij is dan getrouwd met Willem knokenhouwer Jans (*OFO IV* 209). Zij is vóór 1533 overleden, omdat er in dat jaar sprake was van 'Wijlen Ffoekel Willems wedue achtergelaten' (AS, fol.101).
120. Meister Roliff viiij (8½) rijns gl
Mogelijk dezelfde als de in *LST* 15 vermelde heer Roliff. Zeker identiek aan Roloff Schriuer, die in 1511 een huis huurde in Minnema-espel (*RvdA* 16.23). In 1533 wordt een heer Roliff toe Nijehove genoemd, alias Rodolphus Hilla zin 'pastor tho nijehow ende commissaris van Vrijesland' (AS, fol. 33).
121. Aesgha Aesghez iiij (3½) rijns gl
Komt als Asga Aesgha kramer voor onder *LST* 264. Volgens Vries (*LST*, p. 76) identiek aan Aesgen op den Keller, die land bezat onder Blija (*RvdA* 98.14). Aesgha zou dan op de Kelders hebben gewoond. Hij woonde in 1511 in Minnema-espel (*RvdA* 16.12) en bezat land in de Klokslag van Leeuwarden en onder Ryptsjerk. Hij was schepen van Leeuwarden in 1512, 1513, 1516, 1517, 1521, 1522, 1525, 1526, 1529 en 1531 (*Stamboek II* 24). Op 9 augustus 1532 was hij nog in leven en woonachtig in Minnema-espel (GaL, L 83, fol. 4).
122. Hugha ferwer xl (40) rijns gl
Was in 1490 armenvoogd (*OFO I* 381). In 1492 is hij zoensman bij een conflict (*OFO I* 392). Bood vóór 9 februari 1493 gastvrijheid aan burgemeester Eppe Allema van Groningen (Singels, 76).
123. Remad Peters wedue xv (15) st
Komt in 1536/1537 nog voor als reme piers wedue (*OFO IV* 263.61).
124. Fedda flaesckhouwer xxxj (30½) rijns gl
Mogelijk kort na het opstellen van deze lijst overleden.
125. Henrick Kriel iiij (3½) rijns gl
Mogelijk was de in 1511 in Minnema-espel vermelde Hen wedue zijn vrouw (*RvdA* 16.1).
126. Adam Albertsz viiij (8½) enkel golden
Was in 1516 'Reedssman' (*OFO II* 206) en eveneens in 1512 en 1513 en van 1518-1522. Was schepen in de jaren 1516, 1517 en 1529 (Singels 168). Volgens Schuur (50) een zoon van Hertegh Albert die in 1477 schepen was van Leeuwarden en een broer van Willem Hertog Albertsz (nr. 156 van deze lijst). Adam bewoonde in 1511 een eigen huis in Minnema-espel (*RvdA* 18.19). Twee jaar eerder komt hij voor op de grondpachtenlijst van Frans Minnema (*OFO IV* 187.11 en 75).

127. Doeda Hoecklander vj (5½) rijns^{gl}
Volgens mond. med. van Vries identiek aan Doede Gerrits, alias koopman Doede. In 1511 woonde hij in Minnema-espel (*RvdA* 19.11). Hij komt verschillende malen voor in stukken uit het Dominicanen archief van Gent, o.a. in 1513 (Dom. 2509), 1514 (Dom. 2491/*OFO* IV 222), 1517 (*OFO* II 281), 1518 (Dom. 2512) en 1531 (Dom. 2680). In 1531 wordt hij nog als Coepman doede vermeld in Minnema-espel (GaL, L 83, fol.14). Hij was medebroeder van het Soete Name Jesus-gilde en overleed in 1535.
128. Maester Wolter iiiii (4) rijns^{gl}
Misschien identiek aan Wolter Gherrits zin die in 1483 (*OFO* I 329) en 1489 (*OFO* I 369) voogd is van het Sint Anthony Gasthuis. In *LST* 12 en 97 komt hij voor het laatst voor.
129. Elbrich Mathijs ij (1½) rijns^{gl}
Naar wij aannemen een zuster van Foppa Matthijsz.
130. Claes Reynersz xi (11) rijns^{gl}
Vries (*LST* p.89) noemt een Claes Reynerts zoen als grondbezitter onder Stiens en Peins. Zijn vrouw Tial komt voor in de *LST* onder nrs. 88 en 89. In 1538 wordt nog een Claes Reynersz genoemd (RB, d.d. 13-3-1538).
131. Remad Bennerts x (10) rijns^{gl} en ii (2) voer koyt
Woonde in de Hoogstraat. In 1504 is sprake van Remed, weduwe van zillighe Bennert Schomaker (*OFO* I 479). Zij bewoonden het pand dat als raad- en vleeshuis in gebruik was. Het is niet duidelijk of Remad dit in 1504 nog deed. Feit is dat Henrick Henricks zoen (nr. 177 van deze lijst) het vierde deel van dit huis, dat hij bij deze gelegenheid aan de stad Leeuwarden verkoopt, van zijn oom Bennert had geërfd. In 1505 wordt Remed nogmaals genoemd (*OFO* I 498).
132. Herpert cuper xiiii (14) st
In *LST* 96 komt een 'Herpert' voor. In 1537 wordt een Harpardt Janz genoemd, die mogelijk identiek is met Herpert cuper (RB, d.d. 26-10-1537).
133. Dirck Mengelen iij (2½) rijns^{gl}
Dirck Mengelens bewoont in 1511 een eigen huis in Minnema-espel (*RvdA* 16.27).
134. Jan goltsmit en (1) golden rijns^{gl}
Komt in de *LST* onder nr. 75, 166 en 227 voor. In 1511 woonde hij in Minnema-espel (*RvdA* 17.4) en gebruikte hij twee koegrazen in de Galgeffenne (*RvdA* 5.11). Jan of Johan goltsmit Onnema was burgemeester van Leeuwarden in 1518, 1521, 1522 en 1528. Daarnaast was hij schepen in 1525 (vóór Jacobi), 1514-1517, 1519 en 1520. In 1531 trad hij nog op als zegelaar (*OFO* II 355,356). Dat jaar wordt hij eveneens als getuige genoemd 'olt omtrent LX jaer' (AS, fol. 110). In 1532 was hij nog in leven en woont dan in Minnema-espel 'niewe hoeff ouer' (GaL, L 83, fols. 19 en 74).
135. Lijuwa schomaker en (1) rijns^{gl}

(Lat. 2)

Streetsera Espel

136. Atta backer
137. Peter Bras ii (2) rijns^{gl}
Volgens een stuk uit 1501 (*OFO* II 197) had de in 1494 overleden Peter Kamstra hem in vroeger tijden ossen ontnomen. Hij komt in *LST* 184 voor. Vries acht hem identiek aan Peter Henrickz die in 1511 in Minnema-espel woonde (*RvdA* 16.5).
138. Henrick huusman achttiendehalff (17½) golden gulden en iiiii (4) rijns^{gl}.
in wyn
Hij komt in 1487 voor in het register van Hemma Odda zin. In 1495 was hij voogd van het Heilig Sacraments-gilde (*OFO* I 411). In 1511 was hij reeds overleden (*OFO* IV, 206). Blijkens een vermoedelijk uit datzelfde jaar daterende oorkonde was hij gehuwd met Dywke (*SAG* 108).
139. Ysbrand goltsmit iij (2½) rijns^{gl}
Was in 1505 waardijn van de munt (*GPCV* II 248). Wordt datzelfde jaar i.v.m. een boete genoemd (*OFO* II 203). Woonde in 1511 in Minnema-espel (*RvdA* 18.4). In 1532 wordt zijn vermoedelijke zoon Jacop Ysbrensz goltsmit genoemd (GaL, L 83, fol. 74).
140. Wilka Claesz xxv (25) st
In 1511 bewoont een zekere Wilcke Goltsmid een kamer in Minnema-espel (*RvdA* 16.2).
141. Dirck Nauschut ii (2) rijns^{gl}

142. Andreas marser vi (6) rijns gl

Mogelijk identiek aan Andries gherritszin die in 1487 in het register van Hemma Oddazin voorkomt inzake een kwestie met Sneek (*OFO* IV 70.137/139). Dat Andries gherritsz. vermoedelijk een koopman van buiten Sneek, i.c. Leeuwarden was blijkt op 19 maart 1491. Toen werd hem verboden 'nen gueden deer replie sint Jeff onreplie wt snits (te) fiera', vanwege een vordering van de erven van haytia hermans (*SnRec.* 497, 504, 505). Andreas Gerriths komt ook voor op een uit januari 1494 daterend document (Singels, 81, zie boven nr. 78). Hij ontbreekt in het RvdA. Mogelijk woonde hij destijds in Langweer (*SnRec.* 2518, AD 1511).

143. Aelke en Heyna xiiii (14) st

144. Jarigh beste kynd viii (8) st

Komt onder LST 65 en 75 voor. Volgens Vries (*LST*, p.86) wellicht dezelfde als Jarigh Timens zin en of Jarich goltsmit. In het Register van den Aanbreng komt in Oldehoofster-espel een Jarich upt Schille huus voor (*RvdA* 23.8).

145. Willa Heentiamia iiii (4) enkel golden

Verschijnt voor het eerst in een oorkonde uit 1463 (*OFO* I 170), waarin hij grond verkoopt. Naar hem of zijn familie Heentiamia of Haythummama was de tussen de Nieuwestad en het Sneekerdijkje gelegen fenne genoemd (Schroor, 188). Hij woonde waarschijnlijk op de hoek van de Grote Hoogstraat en het Naauw. In 1477 en 1478 is hij olderman (*OFO* II 83.84.85). In 1484 was hij zegelaar bij een transactie en in 1485 wordt hij als voogd van het Sint Jacobs Gasthuis genoemd. In 1490 is hij armenvoogd (*OFO* I 381), terwijl hij tevens in oorkonden uit 1492 en 1493 (*OFO* I 392, 401) voorkomt. Tijdens de periode 1494-1501 was hij lid van de Leeuwarder regering, maar alleen van 1495 is bekend dat hij schepen was (*OFO* IV 108). Hij overleed vóór 25 april 1501 (*OFO* I 450).

146. Otta Jansz iii (3) rijns gl

Mogelijk was hij dezelfde als meester Otta, die in 1496 secretaris van Leeuwarden was (Vries, *LST*, p. 91). Meester Otta komt in de *LST* voor onder nrs. 6, 206 en 231 en in het register van grondpachten van Frans Minnema (*OFO* IV 187. 26). Moet in de jaren 1509-1511 zijn overleden. Zijn zoon was vermoedelijk Johannes Ottes, die in de *LST* 41 voorkomt en tevens in 1509 (*OFO* IV 187.35). De laatste overleed in dezelfde periode.

147. Jan Jansz ii (2) rijns gl

Hij wordt in 1525 (Dom. 2519) en 1526 (*OFO* IV 251) vermeld als verkoper van land in Bernsterburen in Rauwerderhem.

148. Harmen backer iii (3) rijns gl en viii (8) st in broed en wegghe

Bezit in 1511 een huis in Minnema-espel. In 1532 woont zijn vermoedelijke zoon Jan Harmens backer in Oldehoofster-espel (GaL, L 83, fol. 58).

149. Peter Petersz vi (6) rijns gl

Peter Peter zoon wordt in 1480 genoemd bij de verkoop van renten aan de persona en de voogden van het Sint Jacobs Gasthuis (*OFO* I 301). In de *LST* komt hij onder nrs. 71, 72, 80 en 138 voor. In 1507 verkoopt een zekere Peter peters zin Aylwa landen en renten ten noorden van de Ee in Wanswerd aan Hemma Oddazin (*OFO* IV 163, 164). Peter petersen komt voor in het uit 1509 daterende grondpachtenregister van Frans Minnema (*OFO* IV 187.13). In 1511 woont hij als Peter Peters Alijts in Minnema-espel (*RvdA* 18.16), waar hij eveneens eigenaar is van een achttal kamers en huissteden (*RvdA* 19.2.4-10). Hij verhuurde er ook een huis aan de rector (*RvdA* 17.14). Mogelijk was hij in 1533 nog in leven. In dat jaar voerde een zekere Peter Petersz 'van wegen Trijn syn wijff' een proces tegen 'Sippe toe Gouthum' en 'Frans Martensz' (AS, fol. 151).

150. Obba stilgemaker ii (2) rijns gl

151. Marten en Frouck ii (2) rijns gl. van en kabel deer dy busmeister kapit en bisghet hat

In *LST* 112 wordt frouka hws genoemd. Kennelijk was Marten reeds vóór 1503 overleden. In 1509 wordt frouck martens vermeld (*OFO* IV 187.15). Dezelfde bezit in 1511 een huis in Minnema-espel.

152. Wyba backer ij (1½) enkel golden bet vi (6) st deer grensera scriwer hat hellit in hwyt braed

Staat in *LST* onder nr. 187. Mogelijk komt hij nog voor in Keimpema-espel in 1532 (GaL, L 83, fols. 27 en 36). In dat geval mogelijk identiek aan de in 1511 in Keimpema-espel woonachtige Wybe Betrijesz (*RvdA* 9.11).

153. Wilka weuer ii (2) golden rijns gl

154. Tiarck fleysker iiii (4) golden rijns gl en iii (3) st
Komt in *LST* 172 voor onder de naam Tiarck flasker.
155. Jan van Hoghem iii (3) golden rijns gl
156. Willem Albertsz xxiiiij (24½) rijns gl en ii (2) tonnen koyts
Zoon van schepen Hertog Alberts (zie nr. 126). In 1490 komt hij als burger van Leeuwarden voor onder de naam Wylem hertoech albert zoen in een geschil met de erven van Hinrick van Zwolle over een ten dele betaalde overdracht van een rente van 3 oude schil den uit de Stadswaag (GaL, L 6). Staat in de *LST* onder nr. 184. Komt voor in 1500 (*OFO* I 445), in 1507 (*OFO* I 531) en 1510 (*OFO* IV 199). Hij had bezittingen in Keimpema-espel (*RvdA* 8.6) en Minnema-espel (*RvdA* 18.8 en 20) en voorts aldus Vries op het Nieuwland, onder Miedum en Wyns (Vries, *LST*, p. 100).
157. Simen Jansz xii (12) rijns gl
Trad in 1481 als zoenman namens Leeuwarden op in een geschil met Peter Kamstra (*OFO* II 99). Komt voor als voogd in 1490 (*OFO* I 376) en in de *LST* 148 als Simen Janka zin to Aldahou. Woonde in 1511 inderdaad in Oldehoofster-espel (*RvdA* 22.23).
158. Alijd Hilbrants iiii (3½) rijns gl
Komt op de achterzijde van een oorkonde uit 1492 voor (*OFO* II 183). Wellicht de zuster van Jaytia Hilbrandsz.
159. Allert Doedis vijf enkel golden
Een lid van de bekende Leeuwarder familie Sierksma. Zijn vader Doede Allerts Sierck-sma komt als olderman van Leeuwarden voor in 1442, 1455, 1456, 1462 en 1464. Allert Doedis verschijnt als zoensman in 1492 (*OFO* I 392) en als voogd van het Heilig Sacra-mentsgilde in 1495 (*OFO* I 411). In de *LST* staat hij onder nrs. 222 en 273. In 1503 wordt hij als Allert Thiites burger van Leeuwarden genoemd (Singels, 126). In 1506 is hij schepen (*OFO* I 511). Volgens Vries (*LST*, p. 75) was hij in 1510 reeds overleden. Dat blijkt ook in 1511 als zijn zoon Dode Allertz o.a. een huisstede bezit in Hoekster-espel (*RvdA* 32.22). Hij wordt dan overigens nog wel onder eigen naam genoemd als bezitter van een huis in Minnema-espel (*RvdA* 19.16). Volgens Schuur woonde hij in de Grote Hoogstraat (Schuur, *Stratificatie*, 50). Zijn zuster Rixt Siercksma was gehuwd met Remren Jargis (nr. 204 van deze lijst, vgl. *Stamboek* I 354).

Item summa sumarii extendit se ultra XXXIIIC rijncs aureos pt. ad veniunt ad huc quotudie calculada

(Lat. 1)

HOEKSTRA ESPEL

160. Gherrit saelmaker xl (40) phs
161. Tiarck dy Krolla iii (3) rijns gl
162. Ewert marser tre (3) rijns gl en iiii (4) st
In 1532 wordt een Ewert cramer genoemd in Hoekster-espel (GaL, L 83, fol. 64).
163. Schipper Diert iiiij (4½) rijns gl
164. Dyewer xx (20) st
165. Sywrd Wibis vyff rijns gl
Komt in november 1486 in het register van Hemma Odda zin voor i.v.m. een geleidebrief. Hij is vermoedelijk de zoon van Wybe Sjoerds van Grovestins, alias Skerne Wybe. Zijn aanwezigheid op deze lijst maakt aannemelijk dat hij net als zijn vader vetkopersgezind was (vgl. Faber, 677). Deze burger/hoofdeling (vgl. Epa Wiglis, nr. 248) komt in de *LST* als Sywrd wiba sin onder nr. 109 voor. Tussen 1491 en 1511 komt Sijwrd Wijbes zoen (Groustins) voor als zoenman (*OFO* IV 92). In 1505 is hij een van de edelingen uit Leeu-warderadeel (Winsemius, 402). Hij overleed in 1511.
166. Wolter schomaker ii (2) rijns gl
In 1458 wordt Wolter Scomakers huisstede vermeld in de Minnemastraat (*OFO* I 150). Hij is dezelfde als Wolter Gerryt zoen die in 1483 (*OFO* I 329), 1484 (*OFO* I 334) en 1489 (*OFO* I 369) voogd is van het Sint Anthony Gasthuis. Hij komt in de *LST* voor onder nrs. 12 en 97, maar ontbreekt in het *RvdA*.
167. Waltia tapper ij (1½) rijns gl
Mogelijk dezelfde als Waltia Ghala zin, die in 1501 een huis verkoopt. Het is echter zoals Vries (*LST*, p. 98) suggereert, ook mogelijk dat de laatste identiek was aan meester Waltia (*LST* 259).

168. Eerka Sickaz iiiii (4) golden rijns^{gl}
Was in 1497 olderman van Leeuwarden (*OFO* I 425). Komt in de *LST* onder nrs. 42 en 143 voor als Herka Sicka Herkama zin. Schuur veronderstelt een verband met ene Here Heke-ma die in 1510 te Surhuizum wordt vermeld (Stratificatie, 52). Hij was dus niet meer in Leeuwarden woonachtig, maar bezat nog wel een huisstede in Oldehoofster-espel (*RvdA* 24.5).
169. Syuck backer xviii (18) st
In de *LST* komt onder nr. 7 een Syouka voor.
170. Botta schomaker vi (6) rijns^{gl}
Woonde blijkens *OFO* I 372 in 1489 in Sneek. Hij wordt daar vermeld als Botta schomaker Halba zoen, tezamen met zijn vrouw Beelka. Komt als Butta of Botta een aantal keren vóór in de Snitser Recesboeken, onder andere in 1490 en 1491 (492, 548 Butta wyff, 663). Woonde op 31 augustus 1491 waarschijnlijk nog in Sneek (*SnRec.* 790).
171. Swaen backster ii (2) rijns^{gl}
In 1479 komt een Swanen voor als vrouw van Harka weelmaker.
172. Ewert brouwer iii (3) rijns^{gl} en (1) oert min
Mogelijk dezelfde als Ewert int (gulden) Anker, die in de *LST* voorkomt onder nrs. 39 en 204. Laatstgenoemde Ewert komt volgens Vries (*LST*, p. 79) in 1507 voor in de Snitser Recesboeken en woonde in 1511 in Minnema-espel. In 1533 was hij nog in leven.
173. Johan Benedix ii (2) rijns^{gl}
Waarschijnlijk identiek aan de in 1490 vermelde Johan benedixts zin donije, die toen een geschil had met klooster Lidlum over vijf pondematen land in Hagensera guedt in Hen-naarderadeel (*OFO* IV 81).
174. Sybren Jorertsx viii (8) st
Mogelijk een zoon van onder 277 vermelde Ioreth Iantiamia, een lid van de in de vijftiende eeuw invloedrijke familie Janthiamia. Het lage bedrag waarvoor hij is aangeslagen c.q. dat hij afdraagt, lijkt hiermee in tegenspraak.
175. Henrick Baerndsz vii (7) rijns^{gl}
(in de marge links staat 15 golden guldens vermeld)
176. Katheryn Gherits en (1) enkel golden
177. Henrick backer vyf rijns^{gl}
In 1504 verkopen Henrick Henricks zoen Backer en zijn vrouw Liupck Willa dochter het vierde deel van een huis dat als raad- en vleeshuis wordt gebruikt aan de stad Leeuwarden (*OFO* I 479). In 1507 komt henrick backer toe leowerden voor in de Snitser Recesboeken (nrs. 4472/4474). In 1511 woont hij nog steeds in Hoekster-espel (*RvdA* 32.10). Hendrik backer (en zijn vermoedelijke zoon Jan hendrickz backer) leefde(n) nog in 1532 en woonde(n) in Hoekster-espel (*GaL*, L 83, fol. 66).
178. Jan schutefergie iiiii (4) st
179. Gherit olysleker vii (7) rijns^{gl}
Komt in 1501 voor als huurder van een huis in het testament van Sibbel Sibbetzme (*OFO* I 449). Moet tussen dat jaar en 1506 zijn overleden, omdat in het gewijzigde testament van Sibbel slechts Gherreyt olyslagers wyff als huurder wordt genoemd (*OFO* I 518).
180. Gherbrich backster xxviii (28) st
181. Jan Dierts en (1) rijns^{gl}
182. Jan Pouwelsz ii (2) rijns^{gl}
Komt in beide testamenten van Sibbel Sibbetzme als een van de getuigen voor (1501: *OFO* I 449)(1506: *OFO* I 518).
183. Jacob Ayties iiiii (4) rijns^{gl}
Komt nog voor in het grondpachtenregister van Frans Minnema uit 1509 (*OFO* IV 187.43). In 1511 komt nog wel een Jacob faij voor in Hoekster-espel, maar het is de vraag of dit dezelfde persoon is (*RvdA* 33.13).
184. Peter kistemaker ii (2) rijns^{gl} en en (1) oerd
185. Foppa Mathijsz ix (9) rijns^{gl} en (1) oerd min
Komt in 1484 voor als mederechter van Liouwerdera middelste trymdeels riucht (*OFO* II 118). In 1487 is hij lid van de regering van Leeuwarden (*OFO* II 151). Legde in 1498 teza-men met Johan Sybrens de eed af aan hertog Albrecht (Berns, 47). Komt in de *LST* voor onder nrs. 61 en 66. Was schepen in 1502 (*OFO* IV 129), 1504 (*OFO* IV 140), 1505 (*OFO* I 499, 501, *OFO* IV 144, 145, 147), 1506 (*OFO* I 513, 518, *OFO* IV 154), 1507 (*OFO* I 531,

OFO IV 158, 160, 163), 1508 (*OFO IV 169, 171*), 1509 (*OFO IV 180*), 1510 (*OFO IV 197*), 1513 (*OFO IV 221*) en 1514 (*OFO IV 224*). In 1510 was zijn vrouw reeds overleden, omdat toen sprake was van zillige Katryn foppaz. Foppa Mathijsz moet zelf tussen 1517 en 1526 zijn overleden (*OFO IV 228*). Foppa Mathijsz zin Oengha komt eveneens voor in oorkonden uit 1503 (Singels 126), 1504 (*OFO IV 137*), 1505 (*OFO IV 148, 149*), 1506 (*OFO IV 155, 156, 158*), 1508 (*OFO IV 174*) en 1512 (*OFO IV 209*). In 1511 bewoonde hij een huis in Hoekster-espel (*RvdA 36.1*). Daarnaast bezat hij enkele huisteden in Keimpema-, Minnema- en Hoekster-espel (Vries, *LST*, p.79). Zijn zoon Matijs Foppez woonde in 1532 in Minnema-espel (GaL, L 83, fol. 73). Hij komt in 1537 onder andere voor in het Recesboek (RB, d.d. 14 dec. 1537).

186. Sittia schomaker ix (9) golden rijnschl en en (1) oerd

In 1482 vermeld als Sythia Wopka schomakers zoen ende Gerbrich Romka dochter myn wyff (*OFO I 320*).

187. Lange Harmen ii (2) rijnschl

188. Gherliff by Nyahow iii (4) rijnschl

Mogelijk dezelfde als de in 1487 en 1489 vermelde Gherlyf Folperts of (meester?) Gerleff Folperda (*OFO II 151, 164, 168*). Was op enig tijdstip tussen 1494 en 1501 lid van de regering van Leeuwarden (*OFO IV 105*).

189. Jan Sipkis ii (2) rijnschl

Komt als Janka Sipkaz voor op een uit januari 1494 daterende eed van olderman, schepenen, raad, hoofdelingen, dertien en gemene meente van Leeuwarden aan Rooms-koning Maximiliaan (Singels, 81).

190. Wyba temmerman iii (4) st

Wellicht identiek aan de in 1509 vermelde Wybe kistemaker (*OFO IV 187, 173*). Wijbe Tijmmersmans bewoonde in 1511 een huis in Hoekster-espel (*RvdA 33.21*). In het Kerkrekeningboek van Bozum komt een Wijbe temmerman voor. In 1554 wordt wijlen Wybe Popkezoen timmerman genoemd (Cleuting, 1).

191. Peer steenbicker xxv (25) st

192. Jacla steenbicker en (1) rijnschl

Mogelijk dezelfde als de in *LST* 125 genoemde Jarich stenbikker. Deze bewoonde in 1511 een huis in Hoekster-espel (*RvdA 31.18*).

193. Gherit Jacobsz vj (5½) rijnschl

Is in 1501 getuige bij het testament van Sibbel Sibbetzme (*OFO I 449*). Komt in de *LST* onder 62,65 en 165 voor. Was sacramentsvoogd in 1503 (*OFO I 472*) en 1505 (*OFO I 493, 505*) en schepen in 1505 (*OFO IV 144*). Was in 1514 burgemeester en schepen. Woonde in 1511 in Keimpema-espel (*RvdA 9.3*). Had volgens Vries diverse bezittingen in en buiten de stad en was in 1511 tevens voogd van Sint Vitus (*GPCV II, 272*). In een stuk uit de jaren 1517/1526 komt zijn naam voor (*OFO IV 228*). In 1531 trad hij nog op als getuige 'olt omtrent LXX jaer' (AS, fol. 110).

194. Luitzen Jacobsz xii (12) enkel golden

Komt in 1492 als arbiter voor (*OFO I 392*).

195. Dirck backer xii (12) rijnschl

Komt in 1491 een drietal keren voor als Dirck Backer toe leowird (*SnRec. 86, 526, 667*). Huurt in 1511 twee koegrazen in Heenthiamafenne (*RvdA 6.14*). Misschien identiek aan Dirck Jacobs die in 1511 in Hoekster-espel woonachtig is (*RvdA 31.20*) en een huis bezit in Keimpema-espel (*RvdA 13.6*). Een Dyrck backer wordt nog in 1538 genoemd (RB, d.d. 30-1-1538).

196. Auka smid en (1) enkel golden

Komt in *LST* voor onder nrs. 73 en 74. Hij woonde in 1511 in Hoekster-espel (*RvdA 32.11*), waar hij nog een huis bezat (*RvdA 32.7*).

197. Wbla weuer xviii (18) st

198. Tiaerd schomaker oppa hoeck ij (1½) rijnschl jagh min

Zie nr. 77.

199. Hans schroer en (1) rijnschl en iii (3) st

In 1439 wordt in Marssum een Hans dij scroder vermeld (*OFO I 78*). In 1478 woont een Hans scroeder in de Hoeghestraete (*SAG 54*). In 1499 is hij als burger van Leeuwarden getuige bij het testament van Dode Kammingha (*OFO I 440*).

200. Claes cuper viii (8) st

201. Peter schomaker en (1) rijnschl en vii (7) st

202. Foppa Buwaz x (10) st

Mogelijk identiek aan Foppa hoerblazer die in 1511 in Hoekster-espel woont (*RvdA* 33.27) en in de *LST* onder nrs. 170, 235, 249, 250 en 251 voorkomt.

203. Wypka backer en (1) rijnsgrl

204. Magister Remeren vii (7) enkel golden

Identiek aan Remren Jargis Joenkama. Zoon van Jaerich Joenkiens zen (olderman) die in 1453 (*OFO* I 132) en 1462 wordt vermeld (*OFO* I 166). Is zoensman in 1483 (*OFO* II 116). Komt in 1484 als mederechter van het middentrimdeel van Leeuwarderadeel voor (*OFO* II 118). Hij treedt in de jaren daarop als maester Remmeren een aantal malen als tussenpersoon op, zoals in 1486 (*OFO* IV 70.18, *OFO* II 144) en 1489 (*OFO* I 164, 168). Is olderman in 1493 (*OFO* I 406). In 1509 is sprake van Maester Remrens erven (*OFO* IV 187.21).

205. Gherit kistemaker j (½) postl

206. Jacob Feddaz viii (8) rijnsgrl

In 1500 blijkt hij grond te bezitten onder Wilaard, bezuiden de Kurkemeer, met andere woorden op Schilkampen (*OFO* I 448; zie ook Schroor, 181). Hij komt voor in de *LST* onder nrs. 52, 76 en 175. In 1504 betaalt Jacob Feddezoen namens de stad voor de leverantie van 200 ton kalk aan Jacop Hette zn. schomakers (*OFO* I 491). Het is verleidelijk Jacob's land op Schilkampen in verband te brengen met de geleverde kalk of schil, die mogelijk op zijn land werd gebrand of opgeslagen! In 1506 is hij getuige bij het opmaken van het herziene testament van Sibbel Sibbetzme (*OFO* I 518). In of rond hetzelfde jaar blijkt hij lid te zijn van de regering van Leeuwarden (*OFO* IV 154). Hij bewoont in 1511 een huis in Keimpema-espel 'ouert Diep' (aan gene zijde van Huizumerdiep, met andere woorden aan de oostzijde van de Waeze) (*RvdA* 8.6) en bezit daar meerdere huizen en cameran, naast landerijen onder Miedum en Grouw (Vries, *LST*, p. 84).

207. Heyna peler en (1) rijnsgrl

Mogelijk identiek aan Haya peler, die in 1478 (nog) 'vp den hoeck' van de Hoogstraat woont (*SAG* 54).

208. Claes poerties iiii (4) rijnsgrl

Vrij zeker identiek aan Claes poorthues die in 1521 koning was van het schutters-gilde (GaL, M 208, Politie Boeck deser stede Leeuwarden dl. I, fol. 259). Hij zal poortwachter van de Sint Catharinapoort (of een eventuele voorloper) zijn geweest.

209. Harmen oppa camp viii (8) rijnsgrl

210. Dirck Femkis iii (3) rijnsgrl

Misschien dezelfde als Dirck cuper die in 1511 in Hoekster-espel woont (*RvdA* 30.10).

211. Lytke Kempa xxviii (28) st

212. Wybren peler iij (2½) rijnsgrl

In Oldehoofster-espel woont in 1511 de vetkoper Wijbe Saeckisz (*RvdA* 24.25). Hij werd in 1516 onthoofd (Dolk, 13). In Hoekster-espel woonde in 1511 een Wijbe Sijbrens (*RvdA* 33.18), die vermoedelijk identiek is aan Wybren peler. Deze woonde in 1532 in Oldehoofster-espel (GaL, L 83, fol. 53). Hij leefde nog in 1537 (RB, d.d. 25-11-1537).

213. Egbert olijsleker iij (2½) rijnsgrl

214. Gherit Timesz ii (2) rijnsgrl

Komt voor op een uit 1494 daterend document (Singels, 81; zie deze lijst nr. 83). Was in 1505 voogd van de Sint Jacobskapel (*OFO* I 493) en in 1507 voogd van het Heilig Sacramentsgilde (*OFO* IV 166). Woonde in 1511 in Hoekster-espel (*RvdA* 29.5) en bezat voorts huizen in Oldehoofster-espel. Pachtte in 1511 4 koegrazen bij het Vliet (*RvdA* 7.10). In 1532 was hij waarschijnlijk nog in leven en woonde toen in Oldehoofster-espel (GaL, L 83, fol. 56). Het jaar daarop wordt hij 'kerckfoegd van oldehooff' genoemd (AS, fol. 101).

(Lat. 2)

Hoekstra espel

215. Willem Aerndsz en (1) rijnsgrl

216. Sibbel Sybets ix (9) rijnsgrl

Dochter van Sybrant Pieters Auckama en zuster van Johan Sybrens (nr. 80) en de in 1487 vermoorde Pieter Sybrens. Was gehuwd met de in 1494 overleden Sybett Sybethsma (*Stamboek*, Auckama's). Zij bevestigde in 1494 met haar broer Jan Sybrants een door hun in 1446 overleden vader gedane schenking aan de armen van Leeuwarden (*OFO* I 410). In 1501 maakte ze haar testament (*OFO* I 449), dat in 1506 werd gewijzigd (*OFO* I 503). Kort daarop overleed zij; in 1507 is er namelijk sprake van zillige sibbel sybetsma (*OFO* IV 160). In een document uit 1511 wordt zij nog vermeld (*OFO* II 250).

217. Manka Haya × (10) st
Komt in 1511 niet voor. In 1532 woont er wel een schipper haya in Hoekster-espel (GaL, L 83, fol.65). In 1521 treedt haye syurd zoen als getuige op bij het testament van Peter Kamyngha (*OFO* IV 236).
218. Hemma scriwer en (1) golden rijnschl
Hemma Oddazin, de samensteller van deze lijst, was van 1486-1493, resp. 1501-1508 stadschrijver van Leeuwarden. Was ten tijde van het opmaken van deze lijst waarschijnlijk Schieringsgezind, hetgeen zijn betrekkelijk geringe afdracht verklaart. In 1508 was hij schepen van Leeuwarden en van 1509-1511 substituut-grietman van Leeuwarderadeel en Tytsjerksteradiel. Van 1512-1513 burgemeester van Leeuwarden. Zie over hem: Vries, 'Hemma Odda zin'.
219. Thijs kokenbacker ii (2) postl
220. Fedda cuper iiiii (4) rijnschl
Mogelijk identiek aan een in 1511 in Hoekster-espel vermelde Fedden (*RvdA* 31.3).

(Lat. 1)

KEMPA(MA) ESPEL

221. Romeren schroer en (1) rijnschl en en (1) oerd
Zie het vermelde onder nr. 113 van deze lijst.
222. Bauka timmerman iij (2½) rijnschl
LST 205 noemt een Bauka holsager die in 1511 in Oldehoofster-espel woonachtig is (*RvdA* 28.2).
223. Hilbrant Sickes tyendehalff (9½) rijnschl
Komt voor in 1462 (*OFO* I 166), in 1465 tijdens een geschil met de voogden van het Sint Anthony Gasthuis (*OFO* I 176) en in 1466 wanneer hij samen met zijn vóór 1480 overleden moeder Bauk(a) Sickis en zijn broers Albert en Gossa een huis met huisstede in de (Grote) Hoogstraat verkoopt aan Aerndt van Surhuizum en Hille van Swol (*OFO* I 182). In 1468 verkoopt Hilbrant aan Aerndt en Hille renten uit hetzelfde huis en stee (*OFO* I 192). De betaling daarvan erkent hij het jaar daarop (*OFO* I 194). In 1480 is hij voogd over de kinderen van zijn overleden broer Albert (*OFO* I 301).
224. Sipka ende Jantien x (10) rijnschl
Jantien heette in de *LST* 241 kennelijk Jantien Goities. Zij bewoonde in 1511 een eigen huis in Keimpema-espel (*RvdA* 9.10) en bezat in Minnema-espel nog een huis met huissteden (*RvdA* 17.1). Zij komt ook voor in 1509 (*OFO* IV 187). Vermoedelijk is zij verwant aan de Jaytiamas. Haar vader zou dan de in 1483 voorkomende Goytien Sipkazoon Jaytiamas zijn (*OFO* I 329). Klopt deze veronderstelling, dan was Sipka mogelijk haar broer en dus een zoon van de eerdergenoemde Goytien. In 1506 wordt een Sipka Gaythye zin vermeld (*OFO* I 508).
225. Foppa cuper ij (1½) rijnschl
Komt in het grondpachtenregister van Frans Minnema uit 1509 voor (*OFO* IV 187.80).
226. Frerick corfmaker vi (6) rijnschl
227. Ansck fulnayers vi (6) rijnschl
Wellicht dezelfde als Anscke Rogdragers die in 1511 in Keimpema-espel woonde en aldaar een huis en enkele kamers bezat (*RvdA* 14.17/18).
228. Jan Luddis viiii (8) rijnschl en vi (6) st
Kennelijk een schipper die in 1491 en 1492 nog inwoner was van Sneek (*SnRec.* 98, 970). Bocke Harinxma, de hoofdeling van Sneek, stuurt in het eerstgenoemde jaar een dreigbrief naar Woudsend om in beslag genomen goederen van Jan loddis terug te krijgen. Eenzelfde inbeslagname vond in juni 1492 kennelijk ook plaats door Leeuwarden. Ook hier (*OFO* II 182) betrof het Jan Luddis.
Kennelijk heeft hij zich omstreeks deze tijd in Leeuwarden gevestigd. In 1511 woonde hij in Minnema-espel (*RvdA* 15.10). Zijn weduwe blijkt in 1532 woonachtig in Oldehoofster-espel (GaL, L 83, fol. 57). In 1533 wordt nog een 'Jan Luythies van Zwol' genoemd (AS, fol. 151).
229. Adam schomaker vi (6) rijnschl
Komt als getuige in 1507 voor (*OFO* IV 162). Mogelijk is hij identiek aan Adam Hilgunts, in 1508 voogd van het Sint Anthony Gasthuis (*OFO* II 224). Hij woonde in 1511 nog in Keimpema-espel (*RvdA* 8.9) en pachtte twee koegrazen buiten de wallen (*RvdA* 3.4).

230. Peter Hollander ii (2) rijns gl mit die balck
Zijn zoon Jan peter hollander [zin] wordt in 1507 genoemd (*SnRec.* 4511). In 1509 was hij niet meer in leven; in het register van Frans Minnema wordt zijn weduwe Wyts genoemd (*OFO* IV 187.74).
231. Gherbren Heynaz ix (9) rijns gl
Mogelijk dezelfde als Gherbren tapper die in 1499 als getuige optreedt en burger van Leeuwarden is (*OFO* I 440). Deze Gherbren komt ook voor in de *LST* onder nrs. 132 en 214.
232. Willem Claesz viii (8) rijns gl en (1) oerd min
Komt voor in de *LST* onder nrs. 70 en 233. Hij is waarschijnlijk dezelfde als willem claes zin die in 1512 in Camminghabuurster espel wordt aangeslagen (*OFO* IV 216.7) en Willelm claes lous zin die op een vergelijkbare lijst uit de periode 1517-1526 prijkt. Hij is dan boer op de 'pleats' die zijn vader Claes Lows zoen in 1511 pachtte (*Rvda* 83.7). In een register uit 1528 komt hij nog voor (Singels 166a-d). In 'Leuwerderadeels Aenbreng' uit 1540 ontbreekt hij.
233. Jan Petersz iiiii (4) rijns gl. so hat hy en (1) tonna byaers
Is in 1495 'borger to Lyowrd' (*OFO* I 418). Zijn huis in Oldehoofster-espel ging in 1511 in vlammen op (*Rvda* 26.2). In 1532 woonde hij mogelijk nog/weer in Keimpema-espel (GaL., L 83, 25 en 44). Gelet op de levering in natura (een ton bier) was hij misschien dezelfde persoon als de in 1538 genoemde Jan Pietersz casteleyns (RB, p. 155).
234. Jorerd scroer ii (2) rijns gl en en (1) oerd
235. Steuen backer v (5) rijns gl
236. Jacob cuper vi (6) rijns gl
Was in 1484 'reedsman' van Leeuwarden (*OFO* I 334). Moet vóór 28 juni 1497 zijn overleden, want op die datum wordt zijn weduwe Katryn genoemd (*OFO* I 427). Wordt nog genoemd in een oorkonde uit 1508 (*OFO* I 540).
237. Hans pelser ii (2) rijns gl
238. Jarich goldsmid x (10) rijns gl
Is volgens Vries mogelijk identiek aan Jarigh Timens zin. Hij komt in 1489 onder andere voor als arbiter (*OFO* I 368, 372). In 1495 was hij voogd van de Sint Vituskerk (*OFO* I 411). In 1496 was hij schepen (Schot. 430), evenals in 1501 (*OFO* IV 123,124). Jarigh Timensz. komt voor in de *LST* onder nrs. 60, 65 en 170. In 1508 blijkt dat hij land voor de minderbroeders van Galilea heeft verkocht aan Syuck Kammingha (*OFO* I 540). In 1508 is hij patroon van heer Douweleen te Oldehove/St-Vitus (*OFO* II 224). In het laatstgenoemde jaar is hij kennelijk ijkmeester van het Saksisch bewind. Hij houdt dan toezicht op het iken der gewichten in de waag van Sneek 'van der heren wegen' (*SnRec.* 3302). In 1511 woont hij nog in Keimpema-espel (*Rvda* 9.1). Hij pacht 2 koegrazen buiten de wallen (*Rvda* 3.6) en bezit voorts land over de Zwette, onder Marssum en Engelum.
239. Repka ketelboeter ij (1½) rijns gl
240. Gherit Middelar v (5) rijns gl
In 1484 voogd van de Sint Vituskerk (*OFO* I 334). Komt in 1494 voor (*OFO* I 410) en was in 1495 (nog) voogd van de Sint Vituskerk (*OFO* I 411). Maakte 2 mei 1499 zijn testament op (*SAG* 83a).
241. Simen Pouwelsz viii (8) rijns gl
Komt voor in de *LST* onder nrs. 36, 75 en 203. Treedt in 1518 (*OFO* IV 229) en 1524 (*OFO* IV 240) nog in Bolsward op. Hij komt niet in het *Rvda* voor, zodat hij mogelijk vóór 1511 uit Leeuwarden vertrokken is.
242. Frerick Peters ix (9) golden rijns gl
Wellicht identiek aan Frerick Scroers die in 1511 een eigen huis bewoond in Keimpema-espel (*Rvda* 12.8) en een huis bezit in Minnema-espel (*Rvda* 16.11).
243. Harmen pelser iij (2½) rijns gl
244. Baernd backer iiiij (4½) rijns gl
Waarschijnlijk dezelfde als Baernd Heyna zin die in *LST* 83 voorkomt en wiens vrouw in het grondpachtenregister van Frans Minnema uit 1509 (*OFO* IV 187.5) wordt genoemd. Zijn huis in Keimpema-espel was in 1511 verbrand (*Rvda* 187.5).
245. Doeka Gralda ix (9) rijns gl
Komt voor in de *LST* onder nr. 121. Was gehuwd met Reinske Lange Sijmons dochter. [Voor Lange Simon zie *OFO* II 97 (1481) en *OFO* IV 105 (1494-1501)]. Doeka was in 1505 voogd van Syrd Myrcks (*OFO* I 505). In 1511 komt zijn weduwe Reynsk Doekis voor in het

RvdA. De laatste bezat huizen in Oldehoofster-espel en land, o.a. rond de stad, maar het is onduidelijk waar ze in Leeuwarden woonde. Zij was in 1528 nog in leven (*OFO* II 339).

246. Harmen holtsagher xiiii (14) st

247. Peter Gherits ix (9) golden rijns gl

Hij is een zoon van Gerrit van Berltium die in 1480 zijn testament maakte en de stichter is van het Sint Christophorileen (mond. mededeling dr. G. Verhoeven, zie voorts Eekhoff, *Geschiedk. beschrijving* I, 327 en De Chalmot, *Register* I, 351). Was in 1487 lid van de mene trettien (*OFO* II 151). Zat in 1494 kennelijk ook in het stadsbestuur, zijn land fungeerde toen nl. als onderpand voor de stad Leeuwarden bij de aankoop van grond aan de Tuinen door de stad (*OFO* I 408). Komt in de *LST* onder de nrs. 64 en 194 voor. Zijn vermoedelijke dochter gerrijt (Gerritje) peter gerrijtzin dochter was getrouwd met Reyn backer (nr. 29 van deze lijst) en vóór 16-5-1502 overleden (*OFO* IV 129).

248. Epa Wiglis xxi (21) rijns gl

Moet vóór 1511 zijn overleden. Zijn weeskinderen bezitten een huis in Keimpema-espel (*RvdA* 9.20). Schuur wijst op een mogelijke verwantschap met de Camstra's (Stratificatie, 51). Getuige de hoogte van zijn bijdrage was hij niet onbemiddeld.

249. Meynta merseer ij (1½) rijns gl

Vrij zeker identiek aan Meynta cramer die in de *LST* onder nrs. 10, 120, 136, 210, 263, 264 en 272 voorkomt. Volgens Vries (*LST*, p.90) bewoonde hij in 1511 een huis in Keimpema-espel, terwijl hij ook eigenaar van het belendende huis was (*RvdA* 11.15/16). Voorts bezat hij een huis in Minnema-espel. Hij leefde nog in 1522 en komt in een oudfriese akte voor, vanwege de leverantie van een 'horsse' (paard) door 'heer Hotthio toe Hyelsum' (AS, fol. 109).

250. Syurd kynd v (5) rijns gl dicit ix (9)

Mogelijk dezelfde als Syuwert luttinck, 'ritther' van Kempa Jans Doyngha. Hij woonde in 1509 in de Hoogstraat (*OFO* IV 191). En/of identiek aan Wigle Sywerdz, die in 1511 een eigen huis bewoonde in Keimpema-espel (*RvdA* 10.38). Hij pachtte tevens drie koegrazen in Heenthiamafenne (*RvdA* 4.7).

251. Sneker Janka rijns gl en viii (8) st

Bewoont in 1505 een huisstede van Anske Johan Sybrands Auckama dochter (*SAG* 93). Komt in 1509 voor in het register van Frans Minnema (*OFO* IV 187.172). Mogelijk dezelfde als Jancke Sijbez wiens huis in Oldehoofster-espel in 1511 verbrand is (*RvdA* 28. laatste post). In 1543 is nog sprake van 'Sneker Jannekens huysstede op die Nyuwestadt' (BB 61).

252. Tiaerd Baukis ii (2) rijns gl

Bewoont in 1511 een eigen huis in Keimpema-espel (*RvdA* 11.7). Bezit in 1512 land onder Ferwoude (*OFO* IV 215.27).

253. Gheert waynman ii (2) rijns gl

254. Jan schergher ij (1½) rijns gl en vi (6) st

Een zekere Jan Scheier pacht in 1511 drie koegangen bij Oldegalileën (*RvdA* 7.23). In 1532 is hij nog in leven en woont hij in Oldehoofster-espel (GaL, L 83, fols. 51.57).

255. Harmen marser xxiiii (24) st

Identiek aan Harmen kramer die in de *LST* onder nrs. 77, 78, 79, 105 en 106 voorkomt. In 1495 wordt een harmen krammer genoemd (*SnRec.* 1918).

256. Claes backer xxiiii (24) st

257. Jan Fock vii (7) rijns gl

Komt in 1491 voor als hij zijn schulden aan de patroon van de kerk van Huizum moet betalen (*OFO* IV 91). In 1492 wordt een Jan ffocka flaeskhouwer veroordeeld vanwege de wederrechtelijke uitvoer van rogge uit Sneek (*SnRec.* 968).

258. Jacob Heynaz en (1) rijns gl en vi (6) st

259. Peter Claes xii (12) st

In 1483 wordt een Peter Claes zen fan Campen vermeld (*OFO* II 117). Komt voor in het register van Frans Minnema uit 1509 (*OFO* IV 187.245/260). In 1511 woont een Scipper Peter in Keimpema-espel (*RvdA* 9.7). Dat hij waarschijnlijk dezelfde is als Peter Claes blijkt in 1512 als een scipper Peter Claes van Leeuwarden wordt genoemd (*SnRec.* 2094). Hij pachtte in 1511 2 koegrazen in Heenthiamafenne (*RvdA* 7.16) en bezat tevens twee cameran in Keimpema-espel (*RvdA* 14.23). Onder Camminghaburen komt een persoon met dezelfde naam voor, die in 1511 64 pondemaat onder Camminghaburen pachtte (*RvdA* 84.10). Deze Peter Claes, die wel een andere persoon zal zijn, komt eveneens voor in de aanslag voor de jaartax op de huizen in Kammingabuurstera espell uit 1512 (*OFO* IV 216.15).

260. Willem weuer xiiii (14) st
Wordt vermeld in het grondpachtenregister van Frans Minnema uit 1509 (*OFO* IV 187.92). Woonde in 1511 in Keimpema-espel (*RvdA* 14.1).
261. Abba tapper vijf (5) rijns gl
262. Wigla schomaker iii (3) rijns gl
In 1511 woonde hij nog in Keimpema-espel (*RvdA* 11.6).
263. Jacob Jansz xii (12) st
Misschien dezelfde als Jacob Johan koenties, die vermeld wordt onder *LST* 82 en 115. Jacob Jansz huurde in 1511 een huis in Keimpema-espel (*RvdA* 13.12).
264. Reijner schomaker ii (2) rijns gl
In de *LST* komt een Reyner schomaker voor (70,129). Ook in 1509 komt een Reijner schomaker voor (*OFO* IV 187.14). In 1511 komt zowel in Oldehoofster-espel (*RvdA* 25.20) als in Hoekster-espel (*RvdA* 35.12) iemand met deze naam voor. In 1532 komen er eveneens twee lieden met deze naam voor: een in Minnema-espel (*GaL*, L 83, fols. 20,21) en Keimpema-espel (id, fols. 24 en 45).
265. Pouwels schroer iiij (3½) rijns gl
Wordt in 1510 als provenier opgenomen in het Sint Jacobs Gasthuis op een rente uit het goed dat mr. Bernardus Bucho van Aytta te Eagum bezit (*SAG* 104). Of beiden aan elkaar verwant waren is niet duidelijk.
266. schipper Folkert x (10) phs
Mogelijk de vader van Wilko Folkertz, die in 1511 een huis bewoonde in Keimpema-espel (*RvdA* 8.8). Wilko was van ca. 1516-1537 stadsschrijver van Leeuwarden.
267. Hans Jwkaz x (10) rijns gl
268. Jarigh smid iii (3) rijns gl
Moet vóór 1509 zijn overleden. In dat jaar is er nl. sprake van Jarich smeds weeskijndes (*OFO* IV 187.60).
269. Dirck pelser j (½) rijns gl
270. Bocka pelser iiij (4) rijns gl
271. Wyts Aerndsma i (1) rijns gl. en v (5) st
Komt in de *LST* onder nr. 14 voor. In 1509 nog in leven (*OFO* IV 187.81). In 1511 bewoont zijn weduwe (Wijtze Aents wedue) een huis in Keimpema-espel (*RvdA* 10.16).
272. Baernd schomaker i (1) rijns gl
Heette volgens *OFO* I 401 kennelijk Baernd Willem zoen scomaker. Verkocht bij die gelegenheid (april 1493) zijn huis op de Waeze. Komt in de *LST* voor onder nrs. 50 en 107. Hij komt daarna niet meer in Leeuwarden voor. Mogelijk verhuisde hij naar Sneek. Daar komt in 1509 een barend willem zin voor (*SnRec.* 3832). In Keimpema-espel woont in 1511 wel een Jan Scomakers (*RvdA* 11.10) die vermoedelijk zijn zoon is. In 1531 wordt hij namelijk vermeldt als Jan Barents Scomaeker, woonachtig in Keimpema-espel (*GaL*, L 82, fol.2).
273. Willem kannemaker x (10) rijns gl
274. Ayts Gowerts iij (2½) rijns gl
Zij is in of vóór 1505 overleden. In dat jaar is er sprake van de verkoop van het vierde deel dat zillige Aytie Gowerts dochter bezit in het raad- en vleeshuis in de Hoogstraat (*OFO* I 498).
275. Jan Wybis ix (9) rijns gl

(Lat. 2)

Kempa Espel

276. Tiarck Peersz iiij (4) rijns gl
Verkoopt tezamen met zijn vrouw Rixt in 1481 land onder Blitzgaard (*OFO* I 310). Hij verkoopt in 1485 land bij Saard onder de bijfangh of klokslag van Bolsward (*OFO* IV 66).
277. Jorerd Jantiama xvi (16) rijns gl
Wordt ca. 1458 vermeld (*OFO* I 153). Lid van de tijdens de vijftiende eeuw invloedrijke familie Jantiama of Jaytiamia. In 1464 wordt voor het eerst een Janthiamaferne vermeld (*OFO* I 174, Schroor. 189). Wordt ook vermeld in het in 1480 gemaakte testament van Gerrit van Berltium. Waarschijnlijk tussen 1502 en 1505 overleden, omdat in het laatste jaar sprake is van zijn erven (*OFO* II 203), terwijl zijn dochter Lisek in 1502 wordt vermeld (*OFO* IV 130). Hij had op zijn minst twee zonen: Gereke Joritz, die in 1511 een huis met huisstee verhuurde in Keimpema-espel (*RvdA* 9.16) en Joannes Jorretz, die in 1510 pre-

bendaris was van Sint Vitus (*OFO* I 236) en dit in 1515 kennelijk nog was: 'prebendarius antique curie in Lewerdia' (*OFO* II 276).

278. Goesen backer iij (2½) rijnsgr

279. Haya smid en (1) rijnsgr

Mogelijk dezelfde als de in 1499 vermelde Hanthia smid (*OFO* I 440). Hij staat in de *LST* onder nr. 117 en woonde in 1511 in Hoekster-espel (*RvdA* 30.12).

280. Peer waijman iiij (4) rijnsgr

Mogelijk naar Sneek verhuisd, waar in 1516 een pier wigman voorkomt (*SnReces*. 5068).

281. Peter Jansz x (10) rijnsgr

Zoon van Jan Sybrants Auckama (nr. 80 van deze lijst). Komt in 1498 voor als raadsman (*OFO* III 27) staat in de *LST* onder nrs. 64, 67, 88 en 211. Is in 1501 en 1506 getuige en mede executeur-test. bij de testamenten van zijn tante Sibbel Sibbetzme (*OFO* I 449, 518). Is van 1512-1529 met enkele onderbrekingen burgemeester van Leeuwarden. Was in 1511 voogd van de Sint Vituskerk (*GPCV* II 272). Bezat in 1511, volgens Schuur (Stratificatie, 42) een achttal huizen in de stad en een dertigtal huissteden (dito, 45). Woonde toen in Oldehoofster-espel (*RvdA* 24.7). Hij was in 1528 medebroeder van het Soete Name Jesus Gilde. In 1527/1528/1529 komt hij voor als verkoper in de Rentmeestersrekeningen (IV 65 l en V 14 r). In 1532 woonde hij nog in Oldehoofster-espel (GaL, L 83, fol. 58). Hij testeerde op 18 maart 1534 en overleed in november van dat jaar (*Stamboek*, 28).

282. Jaytia Hilbrandsz iii (3) rijnsgr

Komt in de *LST* voor onder nrs. 71, 80, 114 en 273. In 1509 komt hij in het grondpachtenregister voor (*OFO* IV 187.69). In 1511 woonde hij nog in Keimpema-espel (*RvdA* 9.18) en was hij eigenaar van een tweetal huizen in Minnema-espel (*RvdA* 15.1 en 17.5). Voorts bezat en pachtte hij grond in de klokslag en onder Hurdegaryp (Vries, *LST*, p. 84). Het memoriaal bevat de volgende zes doorgehaalde posten:

Item non negligat Gossa Douwaz en ora.

Item ande ora eert slyten wert om den castelleyn hoe folla him (?) jaen schil.

Item om en deel knechten in to liggen.

Item om Peter Kamstra hoe datmit mit hem wil hebben.

Item om Lewerdera deel to verbynden of nyet.

Item Jacob heft stuurman leend en enkel gulden.

Index op de persoonsnamen van de lijst

Tussen haakjes staat het espel, gevolgd door het nummer op de lijst. Afkortingen: H = Hoekster-espel; K = Keimpema-espel; O = Oldehoofster-espel; S = Streetsera-espel. De namen die met C en K beginnen, zijn samengebracht onder de C.

Abba tapper (K) 261
Abla temerman (O) 68
Adam Albertsz (S) 126
Adam schomaker (K) 229
Aelke en Heyna (S) 143
Aelke Wyttes (O) 40
Aernd tichgelar (O) 7
Aesgha Aesghez (S) 121
Agga schomaker (O) 69
Ayts Gowerts (K) 274
Albert mesmaker (S) 96
Alyd Hilbrants (S) 158
Allert Claesz (S) 87
Allert Doedis (S) 159
Andreas marser (S) 142
Andreas slotemaker (O) 9
(Olde)Andreas slotemaker (O) 18
Ansch fulnayers (K) 227
Atta backer (S) 136
Auka smid (H) 196

Baernd backer (K) 244
Baernd schomaker (K) 272
Baernd slotemaker (S) 110
Bauka dragher (O) 53
Bauka timmerman (K) 222
Bocka pelsier (K) 270
Botta schomaker (H) 170

Katheryn gheritsz (H) 176
Katherina Ockis (O) 48
(Lytke) Kempa (H) 211
Claes backer (K) 256
Claes cuper (H) 200
Claes goldsmit (S) 103
Claes poerties (H) 208
Claes Reynersz (S) 130
Claes Roesties (S) 88
Claes schomaker (O) 60
Claes steenbicker (O) 57
Coert Gheritsz (S) 84

(schipper) Diert (H) 163
 Dyewer (H) 164
 Diower backster (O) 27
 (meister) Dirck (O) 50
 Dirck backer (H) 195
 Dirck femkis (H) 210
 Dirck Guliker (O) 61
 Dirck Jansz (S) 104
 Dirck Menglen (S) 133
 Dirck Nauschut (S) 141
 Dirck pelser (K) 269
 Dirck schroer(s) (O) 11
 Doeda Hoecklander (S) 127
 Doeka Gralda (K) 245
 (schipper) Douwa (S) 117
 Douwa fisker (O) 3
 Douwa smit (O) 71

 Eelck flaschouwer (S) 108
 Eerka Sickaz (H) 168
 Egbert olyseker (H) 213
 Elbrich mathijs (S) 129
 Engbert kistemaker (O) 67
 Epa Wiglis (K) 248
 Ewert backer (O) 17
 Ewert brouwer (H) 172
 Ewert marser (H) 162
 Ewert speelman (O) 34

 Fedda cuper (H) 220
 Fedda flaesckhouwer (S) 124
 (schipper) Folkert (K) 266
 Fokel kannemaker (S) 119
 Folkert schomaker (O) 45
 Folpert backer (O) 1
 Foppa Buwaz (H) 202
 Foppa cuper (K) 225
 Foppa Matthijsz (H) 185
 Frerick corfmaker (K) 226
 Frerick Petersz (K) 242
 Fungher Jansz (O) 23

 Gheert Jacobswed. (S) 115
 Gheert waynman (K) 253
 Gherbren Heynasz (K) 231
 Gherbrich backster (H) 180
 Gherliff bij Nyahow (H) 188
 Gherit brouwer (O) 81
 Gherit Foppaz (O) 28
 Gherit Jacobsz (H) 193
 Gherit kistemaker (H) 205
 Gherit Middelar (K) 240
 Gherit olyseker (H) 179
 Gherit schomaker (O) 37
 Gherit scroer (O) 36
 Gherit Timesz (H) 214
 Gherit Lutties (S) 83
 Gherrit saelmaker (H) 160
 Ghest fiskers (O) 47
 Ghoert marser (O) 24
 Goesen backer (K) 278
 Gossa schomaker (O) 31

(Manka) Haya (H) 217
 Haya smid (K) 279
 Hans Jwkaz (K) 267
 Hans kistemaker (O) 38
 Hans pelser (K) 237
 Hans schroer (H) 199
 Hans scroer (O) 19
 Haringh smit (O) 2
 (Lange) Harmen (H) 187
 Harmen backer (S) 148
 Harmen flaschouwer (S) 112
 Harmen oppa camp (H) 209
 Harmen holtsagher (K) 246
 Harmen Jansz (S) 97
 Harmen leydecker (O) 33
 Harmen marser (K) 255
 Harmen pelser (K) 243
 Heyna (O) 58
 Heyna goldsmit (S) 105
 Heyna ketelboeter (O) 65
 Heyna marser (O) 21
 Heyna pelser (H) 207
 Heyna schomaker (O) 35
 Hemma scriwer (H) 218
 Henrick to Auldehow (O) 52
 Henrick backer (H) 177
 Henrick Baerndsz (H) 175
 Henrick van den Bergh (S) 106
 Henrick coperslagher (S) 101
 Henrick huusman (S) 138
 Henrick Jansz (O) 46
 Henrick Kriel (S) 125
 Herpert cuper (S) 132
 Hetta en Jel (O) 62
 Hilbrant Sickis (K) 223
 Hughha ferwer (S) 122
 Huma schomaker (S) 118
 Huma tapperswedue (O) 63

 Jacla steenbicker (H) 192
 Jacob Aedzerts (S) 100
 Jacob Ayties (H) 183
 Jacob cuper (K) 236
 Jacob Feddaz (H) 206
 Jacob fleiskhouwer (S) 107
 Jacob Heynaz (K) 258
 Jacob Jansz (K) 263
 Jacob Hille zwagher (O) 43
 Jacob mesmaker (S) 95
 Jacob scholapper (O) 72
 Jaytia Hilbrandsz (K) 282
 Jan backer (O) 42
 Jan corfmaker (S) 114
 Jan Dierts (H) 181
 Jan Eelkis (O) 66
 Jan Fock (K) 257
 Jan goldsmit (S) 134
 Jan van Hoghem (S) 155
 Jan Jansz (S) 147
 Jan kannemaker (S) 116
 Jan Luddis (K) 228
 Jan Petersz (K) 233

Jan Pouwelsz (H) 182
 Jan schergher (K) 254
 Jan schroer (S) 93
 Jan schutefergie (H) 178
 Jan Sipkis (H) 189
 Jan Wybis (K) 275
 Jan van Zutphen (S) 94
 Janka wielmaker (O) 55
 Jarich beste kynd (S) 144
 Jarich goldsmit (K) 238
 Jarich smid (K) 268
 Jarigh schomaker (O) 32
 Jella smid (O) 78
 Jelmer goldsmit (S) 98
 Johan Benedix (H) 173
 Johan schomaker (O) 51
 Johan Sybrens (O) 80
 Johannes Goch (S) 102
 Jorerd Jantiana (K) 277
 Jorerd scroer (K) 234
 Jourick smid (O) 76
 Jw backer (O) 73

Lyoeds Aerndsz (O) 25
 Lyuwa schomaker (S) 135
 Lyuwa schroer (O) 64
 Luitzen Jacobs (H) 194

Marten en Frouck (S) 151
 Meynta merser (K) 249
 Menna schroer (O) 39
 Micheel barbier (S) 92

Obba stilgemaker (S) 150
 Oentie (O) 26
 Ogha steenbicker (O) 44
 Otta Jansz (S) 146

Peer steenbicker (H) 191
 Peer waijman (K) 280
 Peter backer (S) 85
 Peter Bras (S) 137
 Peter Claes (K) 259
 Peter Gheritsz (K) 247
 Peter Hollander (K) 230
 Peter Jansz (K) 281
 Peter kistemaker (H) 184
 Peter Naenkis (O) 59
 Peter pelser (O) 15
 Peter Petersz (S) 149
 Peter schomaker (H) 201
 Peter stilgemaker (O) 20
 Peter weuer (O) 13
 Poppa schomaker (O) 74
 Pouwels Albertsz (O) 54
 Pouwels schroer (K) 265
 Pouwels scriwer (O) 10

Reyn backer (O) 29
 Reyner merser (O) 49
 Reyner schomaker (K) 264
 Reimad Bennerts (S) 131
 Remad Peters wedue (S) 123
 (magister) Remeren (H) 204
 Renick pelser (O) 41
 Repka ketelboeter (K) 239

Rioerd smid (O) 79
 (meister) Roliff (S) 120
 Roliff fleiskhouwer (O) 75
 Romeren schroer (K) 221
 Romka schroer (S) 113
 Romka Takaz (O) 6

Sibbel Sybets (H) 216
 Sybet Aggaz (S) 86
 Sybren Joretsz (H) 174
 Sybren mouler (O) 82
 Sicka marser (O) 22
 Symen droechscherge (S) 90
 Simen Jansz (S) 157
 Simen Pouwelsz (K) 241
 Simen swirdefgher (O) 5
 Sipka ende Jantien (K) 224
 Sipka Semkaz (O) 14
 Sittia schomaker (H) 186
 Syuck backer (H) 169
 Syurd kynd (K) 250
 Sywrd Wibis (H) 165
 Sneker Janka (K) 251
 Steuen backer (K) 235
 Swaen backster (H) 171

Taka Wybrantsma (O) 70
 Tiaerd Baukis (K) 252
 Tiaerd pelser (S) 111
 Tiaerd schomaker (O) 77
 Tiaerd schomaker oppa hoeck (H) 198
 Tiarck fleysker (S) 154
 Tiarck dy Krolla (H) 161
 Tiarck Peersz (K) 276
 Thys kokenbacker (H) 219
 Tietie Beentiana (O) 12
 Timen Frericksz (S) 89

Waltia tapper (H) 167
 Ubla Sipkaz (O) 4
 Wbla weuer (H) 197
 Werner boghemaker (O) 16
 Wyba backer (S) 152
 Wyba temmerman (H) 190
 Wybren goldsmit (S) 99
 Wybren pelser (H) 212
 Wigla schomaker (K) 262
 Wilka Claesz (S) 140
 Wilka weuer (S) 153
 Willa Heentiana (S) 145
 Willem Aerndsz (H) 215
 Willem Albertsz (S) 156
 Willem Claesz (K) 232
 Willem hoedmaker (S) 109
 Willem kannemaker (K) 273
 Willem schomaker (O) 30
 Willem smit (O) 56
 Willem tripmaker (S) 91
 Willem weuer (K) 260
 Wypka backer (H) 203
 Wytts Aerndsma (K) 271
 Wyttie byldsnyder (O) 8
 (maester) Wolter (S) 128
 Wolter schomaker (H) 166
 Ysbrand goldsmit (S) 139

De stúdzje fan 'e bruorren Roorda (1582-1593)

S. Zijlstra

Fryslân hat troch de tiden hinne altyd in soad studinten opsmitten. Yn 'e sechstjinde ieu wiene de Friezen sels ferneamd om har belêzenens en eruditens.¹ Fôár't de universiteiten fan Leien (1575) en Frjentsjer (1586) stifte waarden, moasten Fryske studinten nei it bûtenlân, om harren nocht oan studearjen befredigje te kinnen.² De universiteiten dêr't sokke studinten it measte hinnereizgen, wiene yn it lêste fearn fan 'e sechstjinde ieu dy fan Keulen, Leuven en Douai, alteast wat dyjingen oanbelange dy't it katolike leauwe trou bleaun wiene. Dy't it protestantisme meistimden hiene mear kar: sokken koene ek studearje oan 'e universiteiten yn 'e protestantske parten fan Dútslân en Switserlân.

Yn 'e regel gong in studint nei mear as ien universiteit; hy makke in loop by in stikmannich lâns, de saneamde *peregrinatio academia*. Soks makke de stúdzje der útsoarte net foardéliger op. It wiene dan ek foaral begoedige lju, dy't sa'n loop meitsje koene, al wie it foar minsken mei minder finansjele middels net alhiel ûnmooglik. Sokken koene mei in rikere persoan mei op reis as tsjinner of as *praeceptor* (priveelearaar).

De measte studinten hiene foar 't begjin fan harren stúdzje earst de Latynske skoalle dien. In soad universiteiten stelden lykwols de eask dat 'e studint earst in jiermannich yn 'e artesfakulteit studearje moast. Dy fakulteit, dêr't benammen klassike letteren en filosofy yn dosearre waarden, kin as in soarte fan tariedend wittenskiplik ûnderwiis beskôge wurde. Nei't de studint dy fakulteit dien hie, koe er de titel fan *magister artium* krije. Yn 'e sechstjinde ieu waard dat lykwols net folle mear dien. Nei't er in jiermannich yn 'e artesfakulteit trochbrocht hie, skreau in studint him yn 'e regel yn by ien fan 'e 'hegere' fakulteiten. Der wiene trije fan sokken: de juridyske, de medyske en 'e teologyske. De juridyske fakulteit hie de measte flecht op 'e koai. In medyske stúdzje stie, foaral by de riken en 'e eallju, net heech yn oansjen, om't dy rjochting mei hânwurk yn ferbân brocht waard. In stúdzje oan 'e teologyske fakulteit duorre lang en bea net folle karriêreperspektyf foar de studint. De juridyske fakulteit dêrfoaroer bea wol gâns mooglikheden foar it meitsjen fan in karriêre. Sûnt it begjin fan 'e sechstjinde ieu hie it steatsapparaat fan 'e Europeeske lannen ferlet fan goedoplate juristen, dy waarden opnommen yn 'e burokrasy dy him yn dy tiid begong te ûntjaan. Foar de opnij ynryochte rjochtspraak wiene in soad profesjonele juristen fanneden. In goed foarbyld dêrfan is it troch de Saksyske hartoggen ynstelde Hof fan Fryslân, dat njonken in juridyske ek in bestjoerlike taak hie. Fan 'e riedshearen fan it Hof waard easke dat se de rang fan lisinsjaat of dokter yn 'e rjochtsgeleardens hiene. Al wiene de eallju frijsteld fan dy ferplichting, dochs fetten in soad soannen fan eallju in juridyske stúdzje op, om har kânsen op in beneaming grutter te meitsjen.

Oangeande it libben en 'e stúdzje fan 'e studinten binne wy aardich ynlyochte. Memoires, brieven en bysûnderheden út universitêre argiven jouwe, as se

byinoar dien wurde, in goed byld fan 'e studinten. It bart lykwols mar komselden dat wy in grut tal brieven fan deselde studint(en) fine.³ Sa'n kolleksje berêst wol yn it Ryksargyf fan Fryslân, yn it famylje-argyf Eysinga-Vegelin van Claerbergen.⁴ De skriuwers dêrfan binne de bruorren Roorda, dy't beide de foarnamme Johannes hawwe en dy't oan 'e ein fan 'e sechstjinde ieu oan 'e universiteiten fan Keulen en Douai studearren. Dêrwei skreaune se geregeld oan harren heit. Har brieven jouwe ynsjoch yn it libben en foaral it ferrin en 'e yn-rjochting fan 'e stúdzje fan 'e sechstjinde-ieuske studint. Wy krije ek in yndruk fan 'e (benammen finansjele) swierrichheden, dêr in studint yn 'e frjemdte mei te meitsjen krije koe.

It Roorda-skaai

De bruorren Johannes van Roorda skaaiden út 'e grutte en foaroansteande Fryske famylje Roorda, út 'e tûke dy't nei har famyljewapen 'Roorda mei de bier'⁵ neamd wurdt. De pake fan 'e bruorren, Ruurd van Roorda (stoarn 1576) wenne yn Hinnaard en wie troud mei Deytzen Hansdochter Sassinga. Hy wie ien fan 'e heechst yn oansjen steande eallju fan Fryslân en besette yn 1566 en 1576 it amt fan deputearre. Hy wie ek mear as ien kear dykgreve fan 'e Fiif Dielen Seediken.⁶ Syn broer Watse wie doktor yn 'e rjochten en fan 1541 oant 1547 grytman fan Hinnaarderadiel.⁷ Ruurd van Roorda hie sân neikommelingen dy't mei bern út ferneamde Fryske geslachten trouden. Hans, de heit fan 'e yn dit artikel besprutsen bruorren, wie syn twadde bern en tagelyk âldste soan.

De neamde Hans van Roorda, dy't sels nei alle gedachten gjin stúdzje folge hat (oars as syn broer Johannes, dy't yn Leuven en Freiburg yn Breisgau studearre hat en promovearre wie ta doktor yn 'e rjochten), wie yn 1563 troud mei Rixt Jansdochter van Gerbranda. Hy hie doe as houliksgeskink Sassingahûs te Wier Ternaard krigen, in sate fan 120 pûnsmiet grut.⁸ Ut syn houlik waarden fiif bern berne: Johannes, Tjets, Ath, Johannes en Ruurd. De fjouwer earstneamden binne allegear frij jong stoarn. Allinne Ruurd (1579-1632) helle de middelbere leeftyd. Hy wie ek de iennichste dy't troude (mei Deytzen Binnertsdochter van Heringa) en middels it oansetten fan bern ferantwurdlik foar it yn stân hâlden fan it geslacht.⁹

Hans van Roorda wenne op Sassingahûs te Hinnaard en wie krektlyk as syn broer oertsjûge katolyk. Beide mannen seagen yn 1580 dan ek gjin oare útwei as it yn ballingskip gean.¹⁰ Lykas de measte katolike ballings wiene se fan betinken dat se wol gaueftich wer werom nei hûs ta kinne soene. In soad fan harren hiene mei it each op dat weromgean alfêst in lukrative funksje regele: Hans van Roorda hie bygelyks de tasizzing krigen fan 'e hear fan Billy (Caspar de Robles) dat er grytman fan Baarderadiel wurde soe. Syn broer Johannes hie op 26 septimber op grûn fan syn 'wijsheyt, rechtverdicheyt ende experientie in stuck van rekeninge' it rintmasterskip oer It Bilt krigen, om't de sittende rintmaster, Boudewijn van Loo, de kant fan 'e rebellen keazen hie.¹² Letter binne yn de brieven oan Hans van Roorda ferwizings te finen nei de militêre tastân en wurdt dêr de hoop op it weromgean kinnen nei it heitelân yn útsprutsen. Soan Johannes wiist op it ynnimmen fan Brugge, de broer fan Hans hat it oer de oanstearde fal fan Antwerpen en Mechelen.

Nei't er yn ballingskip gongen wie, wiene Hans van Roorda syn besittings troch de Steaten fan Fryslân yn beslach nommen. Sûnt waarden de opbringsten, 33 goudgûnen en 6 stuorren yn 't begjin en letter 85 goudgûnen en 20 stuorren, brûkt om it lân dêrmei foarút te helpen.¹³

In part fan 'e ynkkomsten fan Hans van Roorda ûntkaam de Steaten lykwols:

jild en guod yn natuera waarden út Fryslân wei opstjoerd nei Emden, sadat – nei't Hans van Roorda yn syn testamint skreau – '... wy eerlick utlandich hebben kunnen leven'. Dejingen dy't dêr kontakten mei de ballings op neihâlden koene oars wol geweken nommen wurde, want de Steaten hiene skerpe plakaten útfurdige tsjin datsoarte praktiken.¹⁴ De ynwenners fan Hinnaard, dy't Hans van Roorda fan jild en itensguod foarseagen, hiene sels lykwols baat by it negearjen fan 'e plakaten. Sy moasten nammentlik fan it Spaanske bewâld yn Grins 'sauve-gardes' keapje. Dat wiene ferklearrings dy't de lju dy se yn besit hiene frijwarren foar plondering of gizeling troch Spaanske troepen. It doarp Hinnaard betelle dêrfoar alle moannen net minder as 28 gûne en 12 stuorren! Om't se Hans van Roorda oan jild holpen, soe dy der by de Spaanske steedhâlder Verdugo op oanstean, dat de ynwenners fan Hinnaard '... met ruste ende vrede mochten sytten'.

Ut dy reden krige Hans van Roorda dus geregeldwei saken út Fryslân ta-stjoerd. Yn desimber 1587 wiene dat bygelyks twa wiksels fan respektivelik 48 karolusgûnen en 25 daalders en fierders guod as appels, bûskoal, fûgelte, tsiis en in kistfol iel.¹⁵ Ien fan de wichtichste yntermediêrs tusken Eastfryslân en Hinnaard wie Yefck Cornelisdochter, de frou fan Jacob Pieterssoan, dy't hieltyd hinne-en-wer reizge en de famylje Roorda fan 'e dingen foarseach dêr't ferlet fan wie. Sy wenne op Sassingahûs, soks om foar te kommen dat it guod dat dêr noch wie stellen wurde soe.¹⁶ Yefck is nei alle gedachten de Iefca of Jesca, dy't geregeld yn 'e brieven fan 'e soannen fan Hans van Roorda neamd wurdt. Sy waard rynsk betocht yn it testamint fan Hans van Roorda.¹⁷

Hans van Roorda wie in ûntwikkele man. Hy stjoerde bygelyks de wetboeken fan Justinianus, dy't er blykber yn syn besit hie – sawol it boek mei as dat sûnder glossen –, nei syn soan. Syn testamint stiet sels fol mei ferwizings nei dat wetboek. Hy frege ek ris oan ien fan syn soannen oft dy him yn it Gryksk skriuwe woe. Dat smyt de ûnderstelling op, dat er dy taal yn 'e macht hie. De soan skreau lykwols werom, dat er it graach dwaan wollen hie, mar dat er it net oan tiid hie.¹⁸ Fierder stie Hans van Roorda yn kontakt mei gelearden as Pontus Heuterus, Suffridus Petrus en Martinus Hamconius. De earstneamde libbe fan 1535-1602, wie geastlike en die ûndersyk nei de skiednis fan 'e Nederlannen ûnder de Boergondyske foarsten en dêrnei. Hy ferrjochte gâns boarne-ûndersyk en stiet te boek as ridlik objektyf. Yn 1584 skreau Heuterus in brief oan Hans van Roorda, dêr't er dy yn kondolearre mei de dea fan syn bern.¹⁹ Yn itselde brief frege er ynljochtings oer de greven fan East-Fryslân en harren komôf. Heuterus wie der net wis fan oft er de greven yn 'e goede folchoarder te plak skikt hie en woe graach witte hoe't dy foarsten de greeflike waardichheid krigen hiene.²⁰

Mei Suffridus Petrus, dy't professor yn 'e rjochten te Keulen wie en him ek dwaande hâlde mei de skiedskriuwing fan Fryslân, hie Hans van Roorda ek kontakten. Suffridus Petrus joech Hans van Roorda advys oangeande de stúdzje fan dy syn âldste soan Johannes. Hy lei him ek fragen foar oer histoaryske ûnderwerpen. Sa hie Suffridus Petrus it yn 1594 mei Hans van Roorda oer in genealogy fan 'e Roorda's, dy't makke wie troch Douwe van Roorda.²¹ Petrus wie fan doel om dy genealogy, dy't tebekgong oant de legendaryske Magnus Forteman, yn syn wurken op te nimmen. Tagelyk frege er oan Hans van Roorda om 'e groetnisse oer te bringen oan Martinus Hamconius, '*amicus noster*'.²²

Lykas sein, hie Hans van Roorda fiif bern. Twa fan syn soannen, dy't allebei de Johannes hieten, gongen oan 'e stúdzje en briefken geregeldwei mei harren heit. De âldste soan waard op 7 juny 1582 ynskreaun oan 'e universiteit fan

Keulen. Yn 1585 of 1586 gong er fierder mei syn stúdzje oan 'e universiteit fan Douai. Dêr stoar er op 1 augustus 1586 en yn 'e Piterstsjerke fan dat plak waard er ek begroeven. Yn syn testamint joech Hans van Roorda syn erfgenamt de opdracht om in 'eerlicken grafstein' op syn grêf yn Douai te lizzen, mei dêrop in grêfskrift en 'e kertieren fan Johannes van Roorda'.²³ De jongste soan waard op 29 oktober 1590 as studint oan 'e artesfakulteit ynskreaun yn it matrikel fan 'e universiteit fan Keulen. Ut syn brieven docht bliken dat er al folle earder yn Keulen tahâlde. Yn oktober 1587 krige er in troch steedhâlder Willem Loade-wyk sels ûndertekene frijbrief, mei de hiting oan alle kriichslju om him en syn bagaazje gewurde te litten, om't er ûnderweis nei Dútslân wie fanwege syn stúdzje.²⁴ Dizze Johannes ferfette syn akademyske oplieding ek yn Douai (yn 1592 wie er dêre), mar hy is nei alle gedachten yn 1594 nei Emden weromgongen. Hy stoar fôar 2 april 1595 en waard beïerdige te Emden, dêr't syn twa susters en syn yn 1582 ferstoarne mem ek begroeven leine.

Yn syn testamint frege Hans van Roorda oan syn erfgenamt om it stoflik oerskot fan syn frou mei dy fan syn soan en dochter oer te bringen fan Emden nei Hinnaard, en se dêre yn 'e Bonifatius-tsjerke te begraven.²⁵ Wat er besiet joech Hans van Roorda oan it ienige bern fan him dat yn libben bleaun wie, Ruurd, al gong dat net fan herte. Alhoewol't Hans van Roorda, neffens syn skriuwen, wol reden hie om syn soan Ruurd erfgenamt ôf te meitsjen '... om zijn uuterste obstenaetheyt mij alle tijt bijwesen ende hoe langer hoe meer', liet er him út respekt foar syn ferstoarne frou dochts alles ervje.²⁶

Hans van Roorda is net yn ballingskip stoarn. Koart nei't syn testamint opsteld wie moat er nei Fryslân weromgongen wêze, want yn july 1595 stjoerde er in brief út Hinnaard wei nei de stêd Emden. Syn saken waarden dêr behertige troch hear Willem Janssoan, dy't earder pryster te Hurdegaryp west hie. Him waard hiten de útjeften by te hâlden dy't er yn 't belang fan Hans van Roorda die; dy soene troch Iefck fergoed wurde. It is net bekend wannear't Hans van Roorda krekt ferstoar.²⁷

De finansiering fan 'e stúdzjes fan 'e beide Roorda's

In studint koe oan 'e ein fan 'e sechstjinde ieu gâns tûkelteammen tsjinkomme. Alderearst wie der de kwestje fan it jild, dêrnei kaam dy fan 'e sûnens. Mei beide swierrichheden krigen de bruorren Roorda te meitsjen. Yn 'e brieven fan 'e Roorda's giet it dan ek gauris oer jild of better sein it tekoart oan jild. In stúdzje koste no ienkear in soad en al koe heit Hans as balling ridlik troch de tiid komme, dochts fitere er syn soannen oan om 'e hân op 'e knip te hâlden. De útjeften fan 'e beide studinten waarden foaral dien oan hûsfestings en libbensûnderhâld. Klean krigen de studinten fan thús, al gong soks net út 'e brede fjirtjin.

It jild waard meastal fan Emden nei Keulen oerbrocht troch middel fan wikselbrieven. Dy waarden besoarge troch de boade dy't ek de brieven út dat plak meinaam en wer ôfleverde. Dy boade, dy't yn 'e brieven fan 'e âldste Johannes van Roorda Jochim neamd wurdt, stie yn tsjinst fan 'e Fryske studinten dy't yn Keulen studearren. De ferbining mei Keulen liket frij knap funksjonearre te hawwen, better as dy mei Douai, dêr't yn 'e brieven mear as ien kear klachten oer te finen binne. In minne ferbining hie wer gefolgen foar de finansjele sitewaasje fan 'e studint, dy't dêrtroch ommers oan reapsein rekke. It jild krigen de beide studinten yn 'e tiid dat se yn Keulen tahâlden oars net fourtdaliks op 'e hân. De âldste Johannes krige syn talage yn poarsjes fia syn omke dr. Johannes van Roorda. Syn muoike fûn dat mar nuver, en sels noaske it him ek net.²⁸ Hy

koe him dêrtroch lykwols wol frijpleitsje foar syn heit oer, doe't dy fan betinken wie dat syn soan te folle jild útjûn hie: hy behearde it jild ommers net sels! Nei alle gedachten wie ien en oar oanlieding foar him om in listke te meitsjen, dêr't er syn ynkomsten en útjeften oer in beskaat skoft yn opskreau.²⁹ De jongste Johannes krige syn jild fia de Keulske riedshear dr. Herman Moysenbroick.

Behalve jild fregen de studinten gauris om klean. De âldste skreau yn 1583 dat er oars neat as fodden hie, wylst yn it jezuïtekolleezje dêr't er tahâlde, wol 38 eallju wenne, dêr't ek in greve en in tal baronnen ûnder sieten. It wie dêrom foar him in heikerwei om syn stân op te hâlden.³⁰ Boeken en skriuwerk wiene ek net om 'e nocht, al krige er in soad boeken fia syn heit, lykas it *Corpus Iuris Civilis*.³¹

Doe't de Roorda's yn Douai studearren, ferrûn de organisaasje fan 'e finansjele stipe noch dreger. Soks ûndermear fanwege it al neamde tekoart oan boaden. In besykjen om jild te stjoeren fia in keapman yn Rouaan mislearre yn 1588 alhiel. It hie der finansjeel foar Johannes van Roorda dan ek min útsjoen as dr. Moysenbroick him net wat jild brocht hie.³²

Johannes syn broer, dy't in jiermannich letter yn Douai studearre, hie finansjeel ek in swiere sile te lûken. It die bliken dat yn Douai alles folle djoerder wie as yn Keulen, dêr't er earst studearre hie. Hy skreau dat er jiers wol in 350 florenen nedich wie. As syn heit dat te folle achte, wie er wol ree om suniger oan te dwaan, want hy skamme him derfoar dat er safolle jild útjaan soe wylst syn heit yn ballingskip libbe. Mar hy ferkearde as studint no ienkear mank '*honestes adolescentes*' oan waans útjeftepatroan er him oanpasse moast en dit wie ek wol slim om yn fiere oarden ta te hâlden en gjin sinten te hawwen.³³ Doe't er lang om let wer ris in wikselbrief krige, wie er dan ek tige optein.

Fuortgong fan 'e stúdzje

Geregeld joegen de Roorda's yn 'e brieven oan har heit bliken fan harren iverigens. Al yn 'e earste brief dy't bewarre bleaun is, fan 'e âldste Johannes Roorda wurdt dêroer praat³⁴ De jezuïten tochten der oars ek wol foargoed om dat de studinten har oandacht by de stúdzje hâlden. De jezuïten fan Keulen stiene bekend om har strange tucht. Nei alle gedachten gongen de Roorda's by harren op it *gymnasium tricornatum*.

De gymnasia yn Keulen, dy't fuortkommen wiene út 'e âlde *bursae* (gelegenheden dêr't de studinten goedkeap ite en sliepe koene), wie nau ferbûn mei de artesfakulteit. It measte ûnderwiis waard yn dy gymnasia jûn, wylst de fakulteit allinne foar promoasjes, disputaasjes en feesten brûkt waard. De gymnasia hie-ne sân klassen, dêr't de heechste twa fan, dêr't logika en fysika yn dosearre waarden, ta de artesfakulteit rekkene waarden.³⁵ Yn dy heechste klassen setten de bruorren Roorda mei har oplieding út ein. De âldste hâlde twa jier by de jezuïten ta oant er him yn 'e 'Kronenburse' nei wenjen sette, doe't er yn maaie 1584 mei syn rjochtestúdzje begûn.³⁶ Oer de jezuïten is Johannes van Roorda fol lof: sy binne foar him in nei te folgjen foarbyld fan erudysje en frommens.³⁷

De studinten stjoerden ek bewizen fan har foarderings nei hûs. Yn 1583 stjoerde de âldste Johannes syn heit in '*oratiunculum*', in lytse oraasje. Faaks wie dat de net-datearre *Oratio invectiva in Herodem*, dy't ek by de brievesamling te finen is. Behalve dy oraasje waarden ek de brieven dy't Johannes oan syn heit skreau brûkt om nei te gean oft de stúdzje fertuten hie. Blykber gong de heit derfan út dat wat langer Johannes syn stúdzje duorre, namste better de brieven waarden. De soan wie it dêr net mei iens, want, sa sei er, de brieven moasten yn in koart hoartsje tiid skreaun wurde om't de boade se meinimme

moast. De stúdzje gong oars dat it slydjage. De âldste Johannes van Roorda studearre sels sa fluch dat syn *praeceptores* (leararen) him by de tûme heine moasten, om't se oars bang waarden dat er mei al dat studearjen syn sûnens ûnderstek dwaan soe.³⁸ Yn syn earste brief skreau Johannes van Roorda dat er yn 'e retoarika-klasse siet. Hy joech ynljochtings oer de ynhâld fan dy stúdzje, dêr't út bliken die dat de studinten foar de retoarika Aristoteles liezen en fierder de dialektika fan Fonseca. Dêrnjonken waard oandacht bestege oan it fak grammatika en syntaksis. De prefekt fan 'e studinten en syn *praeceptor* Cornelis hiene it deroer hân hokfoar ûnderwerp Johannes van Roorda dêrnei mei te set soe: de retoarika fierder útdjipje of gear oer de poëtika. It lêste hie Johannes it measte sin oan. Dan soe er ommers in goed gedicht skriuwe kinne. Retoarika gou lykwols as in folle wichtiger fak, want sûnder de feardigheden dy't dêrby leard waarden wie it ûnmooglik om in iepenbiere funksje te beklaaien.³⁹

Syn omke dr. Johannes van Roorda dy't yn Keulen tafersjoch op syn stúdzje hâlde, wie lykwols wat oars fan doel. Hy woe dat Johannes noch in jier oan 'e 'eloquentia' en 'e dialektika' besteegje soe om dêrnei de rjochtestúdzje oan te fetsjen. Doe't er syn omke nei it hoe en wêrom fan syn stúdzje frege, antwurde dy dat it it doel wie dat Johannes as jurist in foaroansteande posysje yn 'e maatskippij ynnimme soe. Nei in oare klasse ta, sa't Johannes graach woe, wie djoer. Oan oraasjes moasten dan op syn minst fjouwer daalders betelle wurde, wylst it byhearrende uterlik fertoan noch mear koste. Johannes joech him ûnder de fyzje fan syn omke del en frege syn heit tastimming om it advys fan omke op te folgjen en gean oan 'e rjochtestúdzje. Hy wie't nammentlik mei omke iens: in promoasje ta *magister artium* koste in soad, om't foar elke faze fan dat eksamen betelle wurde moast.⁴⁰

Syn heit hie blykber gjin beswier tsjin it feroarjen fan 'e stúdzjerjochting, want yn juny frege Johannes van Roorda syn heit om him in eksimplaar fan it *Corpus Iuris* ta te stjoeren. Dat mocht wol in eksimplaar mei as ien sûnder glossen wêze, dêr't er de wetten yn neilêze koe dy't op kolleezje behannele waarden. Johannes neamt ek noch in stikmannich oare kommentaren op it mêd fan it sivil en kanonyk rjocht, dy't er graach hawwe wolle soe.⁴¹ Underdak kombinearre er mei it need stean foar syn stúdzje. Hy wenne yn by de al earder neamde Suffridus Petrus, syn lânsman, dy't tagelyk *regens* fan 'e Kronenburse (*bursa coronarium*) wie en dêrby in tige geleard man, dêr't Johannes ek (privee) kolleezjes by folge. Boppedat wie Petrus in freon fan syn heit.⁴²

De stúdzje, sa skreau Johannes van Roorda begjin 1585, einde wol, mar spigernôch waarden yn Keulen gjin kolleezjes jûn. Aldergeloks die er it ien en oar op fan syn hospes, as dy de *Institutiones* (in ynljeding op 'e rjochtestúdzje) dosearre oan 'e junioaren. Syn stúdzjeprogramma seach der sa út: fôar it middeisiten lies er de digesten en 'e kodeks (ûnderdielen fan it *Corpus Iuris Civilis*), dêrnei wie er oanwêzich by disputaasjes, as dy alteast hâlden waarden; wie dat net it gefal dan gong er te set mei de *humaniores litterae*. Tagelyk lies er dan de kommentaren en naam er de *Institutiones* troch.⁴³

De jongste Johannes van Roorda folge in soartgelikens programma. Hy skreau 1588 dat er nei in hegere klasse fan 'e retoarika gongen wie, dat er de *Orationes* fan Cicero bestudearre en him ek dwaande hâlde mei poëtika.⁴⁴ Hy wie lykwols lang net tefreden mei it stúdzjeprogramma. Yn in net-datearre brief skriuwt er dat er him wol dwaande hâlde mei de *cursum physicae*, mar dat er soks die om't er net dôfhûdich wêze woe. Syn heit hie him dêroer flink geweken nommen: Johannes hie him ommers mear as ien kear ûnthjitten om 'e stúdzje fan 'e fysika (in part fan it oeuvre fan Aristoteles) dienmeitsje te sillen.

De soan reagearre wat ferbûke: men mei jin dochs wolris wat oars foarnimme? In stúdzje yn 'e metafysika hie er alhiel gjin nocht oan. Hy woe folle leaver rjochten studearje. Hy fielde likemin wat foar in promoasje ta *magister artium*, om't er der gjin heil yn seach. Boppedat wiene der mar in bytsje eallju dy't ta *magister* promovearren. Dochskreau er yn 1591 dat er ree wie om mei dr. Moysenbroick kontakt op te nimmen oer hoe en wat, mar dat er yn alle gefal noch in moanne of wat wachtsje woe om te sjen oft der mear studinten wiene dy't de kar makken.⁴⁵

Dizze Johannes van Roorda junior seit ek wat oer de klaaiing fan syn stúdzje (hy studearre doe rjochten yn Douai). Foar it middeisiten lies er de *Paratitela Wesembecii*⁴⁶; nei't er him middeis lichaamlik wat ferdivearre hie folge er in oeremannich kolleezje. It oare part fan 'e tiid bestege er oan it repetearjen fan 'e fjouwer boeken fan 'e *Institutiones*, dêr't er in eksimplaar fan fan syn heit krigen hie. Syn doel wie úteinlik om 'e stúdzje te besluten mei in lisinsjaat of in doktoraat yn 'e rjochten.⁴⁷

Feroaring fan universiteit

In soad studinten gongen yn 'e sechstjinde en santjinde ieu nei mear as ien universiteit. Oer wat har bewegde om fan universiteit te feroarjen witte wy net folle. Sa't ik yn 'e ynliding al skreau, wie it yn 'e moade om in tocht, in *peregrinato academica*, by ûnderskate universiteiten lâns te meitsjen en op dy tocht koarter of langer oan dy universiteiten te studearjen. Oangeande de driuwfearen dy't de âldste Johannes van Roorda hie foar it feroarjen fan universiteit bine wy goed ynljochte. Hy hie in praktysk argumint: yn Keulen koe er neat nijs mear leare.

Om juny 1585 hinne noaske de stúdzje te Keulen him net mear. Der waarden gjin kolleezjes mear jûn en amper mear disputaasjes hâlden. Dêrom frege er syn heit tastimming om syn stúdzje yn Douai fuortsette te meien. Dêr waarden ommers wol kolleezjes jûn en boppedat koe er dêr de Frânske taal en omgongsfoarmen leare.⁴⁸ Syn omke woe lykwols in each op him hâlde kinne en wie op 'e feroaring fan universiteit tsjin. Dêrtroch rekke Johannes van Roorda yn in krisis en die er tenei suver neat mear oan syn stúdzje. Dat muoite him letter danich, nei't syn heit mei swiere maatregels, lykas it ûntervjen drige hie, as Johannes him net better op syn stúdzje út lei.⁴⁹

Johannes kaam doe Suffridus Petrus op 'e lije side oan om syn pleit foar it feroarjen fan universiteit te stypjen. Petrus wie wei fan 'e iver fan Johannes en ferwachte foar him in grutte karriêre as rjochtsgelearde, as er op 'e selde wize fuortfarde. Hy hie ûnderwilens ûnder Petrus syn lieding de stúdzje fan 'e Sententien dien makke. Petrus stimde him mei dat er net yn Keulen bliuwe moast. Dat soe oars neat as ferdjer opsmite.⁵⁰ Oer it plak dêr't Johannes syn stúdzje fuortsette moatte soe, jout Petrus wiidweidige skôgings. Tahâld yn Frankryk is net oan te rieden, om't it dêr te ûnfeilich is. Bliuwe oer de plakken Leuven en Douai. Foar beide plakken is wol wat te sizzen. Yn Leuven binne yn ferhâlding frijwat professoaren en der binne in soad boeken te krijen. Boppedat is it libben dêr noflik. In neidiel is, dat, nei't Petrus grûtsjen heard hat, dêr ynkoarten de pest wolris útbrekke kin. Douai hat ek dingen foar: Johannes van Roorda kin der Frânsk leare en it is gjin heikerwei om der jild hinne te stjoeren.⁵¹ Heit Hans van Roorda, dêr't Suffridus Petrus dy advizen nei tastjoerde, moast it mar sizze. Petrus ûnthiet him dat, wat ek syn kar wurde soe, hy Johannes oanrikkemandaasjebrieven foar de ûnderskate professoaren meijaan soe.⁵²

Johannes hat grif syn sin krigen, want yn oktober 1585 skreau er oan syn heit

in brief út Douai wei. Suffridus Petrus hat syn wurd ek hâlden en Johannes van Roorda om 'e jierwiksel hinne oanrikkemandearre by Boëthius Epo, professor yn 'e rjochten te Douai.⁵³ Nei in soad iggewearjen wie it Johannes lang om let slagge om oan in oare universiteit studearje te kinnen. Syn jongere broer hie dêr sa't liket minder wurk fan. Hy hat it der alteast net oer yn syn brieven.

Studintelibben: lok mar foaral lijen

Oer it studintelibben skriuwe de bruorren net folle. Allinne út in brief út 1585 komme wy wat te witten fan 'e kleurrikere aspekten fan dat bestean. Johannes van Roorda wie, sa skreau er, mei oare Friezen útnoege op in feestmiel nei oanlieding fan 'e promoasje fan in lânsman ta *magister artium*. Der wie genôch drank foarhannen, mar de oanwêzigen namen dêr net al te folle fan yn. De oare deis gong Johannes nei in goekunde. Om't dat by jûntiid barde en 'e reis dus net sûnder gefaar wie, hie er syn swurd by him. Doe't er thús kaam, trof er dêr Doco van Eminga⁵⁴ oan, dy't de tsjinstfaam drige. Doe't Roorda dêr wat fan sei, luts Doco syn swurd wêrnei't Johannes van Roorda en guon fan syn maten itselde diene. De hospes kaam op it trelit ôf en krige de partijen wer útinoar. De oare deis beaën Roorda en syn maten harren meistudenten ûntskuldigings oan, mar Doco hite alles ligen. De hospes hie frege om 'e saak stil te hâlden, mar it ynsidint wie foar Johannes van Roorda oanlieding om út it collegium wei te gean en op in oar plak ûnderdak te sykjen.⁵⁵

Fierder wie der foaral leed en lijen. Sa wie de âldste Johannes yn 1584 tige fan 't sintrum doe't er fernaam dat syn suske Ath stoarn wie. Hy besocht syn heit te treasten mei it sizzen dat sy de ivige sillichheid yngongen wie, wylst foar dejingen dy noch libben yn 'e al mar duorjende ballingskip de ellinde allinne mar grutter waard. Yn itselde brief skreau er dat er behalve de dea fan syn suster noch in oare reden ta tryst-wêzen hie: der waarden falske geroften oangeande syn persoan trochferteld, dêr't er syn heit fan op 'e hichte bringe woe.

Yn Keulen wie in man út Ljouwert, in anabaptist dy't Ruardus neamd waard, oankommen. Hy wie yn 'e fierte besibbe oan 'e frou fan Johannes syn hospes (nei alle gedachten Suffridus Petrus). Dy Ruardus wenne ek yn it hûs en hy ferdigene syn sekte troch de Katolike Tsjerke en 'e Spaanske kening oan te fallen om har wredens en tirannije. Johannes van Roorda wie fan betinken dat de steat mei rjocht en reden fan 'e goarre fan 'e ketterij befrijd wurde moast en hy heakke dêr lilik oan ta, dat er sels wol ree wie om alle ketters út 'e tiid te helpen. Dêr hie de anabaptist neat op werom sein, mar hy makke neitiid Johannes efter syn rêch om swart. Syn hospes hie Johannes oanret om syn heit fan it akkefytse op 'e hichte te bringen, sadat dy him fan alle eventuele rabberij neat oanlûke soe.⁵⁶

In oare swierichheid wie de sûnens fan 'e bruorren. Beide krigen se dêr problemen mei wilens se yn Douai wiene. Yn in brief fan juny 1588 klage de âldste Johannes oer pine yn 'e mage en pine yn 'e yngewanten, in sykte dy't de dokters '*febris calidum*' neamden. Johannes sels siet deroer yn noed dat er '*la maladie ethique*' oftewol de tarring hie. De klachten hâlden no al trije moanne oan en 'e sykte hie him in soad jild koste. Al it jild dat syn heit him stjoerd hie, wie spandearre oan dokterskosten en hy hie sels syn eksimplaren fan it *Corpus Iuris* ferkeapje moatten.⁵⁷

Net lang neitiid, op 1 augustus 1588, ferstoar Johannes Roorda oan '... *flegmata phtisum et iis accedantem melancholiam*', By syn ferstjerren wiene Galenus Buwalda, dy't krekt yn Douai promovearre wie, en Herman Moysenbroick oanwêzich. Johannes van Roorda frege op syn stjerbêd om begroeven te wur-

den yn 'e Piterstsjerke te Douai. Tagelyk frege er oan 'e oanwêzigen om syn boeken en klean te ferkeapjen, de groetnisse oer te bringen oan syn heit en syn freonen, de brieven dy't er besiet nei syn heit te bringen en syn krediteuren tefreden te stellen. Op 'e begraffenis wiene de rektor magnifikus fan 'e universiteit, alle professoren yn 'e rjochten en in soad studinten oanwêzich.

Moysenbroick foldie oan 'e lêste winsk fan Johannes van Roorda en ferkocht dy syn besittings. Mei de 11 gûne en 11 stuorren dy't se wurdich wiene, koe er de begraffenskosten betelje. Hy makke ek de skulden lyk. Dy berûnen in bedrach fan 159 gûne en 15 stuorren, dêr't de dokter trije gûne fan barde, de apteker 41 en 'e hospes 70. Moysenbroick stjoerde de rekken nei Hans van Roorda.⁵⁸

De jongste Johannes hie wilens syn oanwêzichheid yn Douai ek te krijen mei fysike swierrichheden. Op in stuit hie er bygelyks sa'n lêst fan syn rjochtereach, dat er deroer yn noed siet dat er it ferspylje soe. Aldergeloks wie der tafallich yn Douai in tige kundige hielmaster, dy't it slagge om it each te behâlden. Soks hie Johannes lykwols in soad jild koste. Hy joech syn oanhâldend studearjen de skuld fan syn eachkwaal. Yn maart 1594 klaget Johannes fannijs oer syn sûnens. Hy hie al in skoftsje net ite kinnen, en 'e lea diene him sear en wiene slop. De dokter hiene him de rie jûn om nei in oar plak te gean en op te hâlden mei de stúdzje, om 'e geast wat lins te jaan. Hy hie dy rie ek opfolge, as er net troch syn jild hinne west hie. Hy wie lykwols wer by de wurken kommen en hie de stúdzje wer opkrige. Syn heit hie wakker oer him yn noed sitten, om't er bang wie dat de sykte troch mankelikens feroarsake wie. Johannes wie lykwols fan betinken dat er gjin reden ta mankelyk-wêzen hie. Koart dêrnei moat Johannes van Roorda dochs nei Emden weromgongen wêze, dêr't er fóar april 1595 stoar.⁵⁹

Beslút

Yn 'e brieven fan 'e studinten Roorda is mar in bytsje ynformaasje te finen oer de sosjale aspekten fan it studintelibben. Yn 'e regel skreauwen se oer jild en jildkrapte, oer harren sûnens en oer it einen fan har stúdzje. Fierder hâlden se harren heit op 'e hichte fan politike ûntjouwings. De âldste Johannes beskreau yn ferskate brieven út 1583 de striid tusken de aartsbiskop fan Keulen, Gebhard Truchsess von Waldburg, dy't oanstriid hie ta it protestantisme en yn 1583 as ketter ekskommunisearre waard, en syn tsjinstanner Ernst von Bayern, dy't goed katolyk wie. Hans van Roorda hie net gerêst west op 'e katolike religy yn Keulen, mar Ernst von Bayern kaam as oerwinner út 'e striid.⁶⁰ De beide soannen joegen ek nijs troch oer sibben of freonen. Sa seit de âldste Johannes yn 1585 dat Volkert van Achelen, '*filius praesidiis nostris*' no sa fier mei syn stúdzje wie dat er promovearje koe.⁶¹ Tagelyk brochten se gauris de groetnisse oer oan kunde en freonen.

Krektlyk as de heit wiene de soannen út oertsjûging katolyk. Ik neamde al it deilis-wêzen fan 'e âldste Johannes mei in anabaptist oer it leauwe. Ek de jongste skreau ris dat er bliid wie dat er in bern wie fan katolike âlden, dy't leaver har besittings kwytrekken as harren leauwe ferleagenen.⁶²

De soannen diene wat har stúdzjepatroan oanbelanget neat bûtenwenstichs: nei't se in tal jierren yn 'e artesfakulteit studearre hiene (sûnder dy stúdzje ôf te sluten mei in promoasje ta *magister artium*), setten se mei de rjochtestúdzje út ein, dêr yn dy tiid in goede takomst yn siet. Mei't de beide bruorren frij jong stoarn binne, is fan in karriêre net folle op 'e hispel kommen. Har katolike eftergrûn hie in karriêre yn harren heitelân oars ek ûnmooglik makke. Foar in funksje yn it Frysk oerheidsapparaat wiene se wis net yn 'e beneaming kommen.

Yn dit artikel haw ik besocht om oan 'e hân fan brieven dy't bewarre bleaun binne fan 'e bruorren Roorda, it libben en hâlden en dragen fan 'e studinten oan 'e ein fan 'e sechstjinde ieu wat yn kaart te bringen.⁶³ Om't wy oars net mear as de brieven fan 'e soannen hawwe, bliuwe guon stikken dêrút ûndúdlik. It is de fraach yn hoefier't de brieven represintatyf binne foar alle studinten fan dy tiid. Al wie heit Hans van Roorda dan balling, it koe noch wol in pear sinten lije. De talage dy't de bruorren krigen wie net royaal, mar se koene der mei ta. Se krigen net earder swierichheden as wannear't it jild te let oankaam of as se troch sykte foar hege kosten kamen te stean. Boppedat koene de bruorren, alteast doe't se yn Keulen studearren, tidigje op stipe fan sibben en freonen. Foar studinten dy minder mei iersk guod tapart wiene, sil de striid om it stúdzjebestean gâns swierder west hawwe. Der moat sein wurde dat ek yn 'e Midsieuwen de measte klachten fan 'e studinten oer jildkrapte en minne sûnens gongen. Yn 'e sechstjinde ieu wie dat, sa't wy út 'e ûnderfinings fan 'e Roorda's gewaarwurde kinne, net oars. Oare tûkelteammen, lykas strûkrôvers en plonderjende soldaten, dy't in studint ûnderweis nei de universiteit ek noch wolris tsjinkaam, lykje oan 'e Roorda's foarbygongen te wêzen. Kleare earmoed kaam ûnder de studinten oars komselden foar. Doe't yn 1557 in pear Fryske studinten der yn Rostock op út moasten om te skoaien, waard dat útdruklik yn it matrikel neamd.⁶⁴

Noaten

Mei tank oan Beart Oosterhaven foar de soarch dy't hy oan it Frysk bestege hat.

N.B. Fan 21 desimber 1583 ôf datearre Johannes van Roorda syn brieven yn 'e nije styl, om't dy doe yn Keulen ynfierd wie. De mannichsten fan 'e brieven foar dy datum binne omrekkene nei dy styl.

1. S. Zijlstra, 'Studie en carrière voor de Friezen 1200-1650: problemen en perspectieven', *Batavia Academica* 9 (1991) 3.
2. Oer de rol en 'e funksje fan 'e universiteiten yn 'e Midsieuwen en 'e ier-moderne tiid: H. de Ridder-Symoens, *Tot nut of onnut fan 't algemeen. De functie van de universiteit in de Middeleeuwen* (Amsterdam 1987).
3. De bruorren Christoffel en Wigbold van Ewsum skreauwen wilens har ferbliuw sân brieven oan harren broer Johan: A.H. van der Laan, 'Alias de meis studiis tibi scribam. Latijnse brieven van studenten uit het Van Ewsum-archief te Groningen', *Groniek* 1992, 25.
4. Mei tank oan drs. Hotso Spanninga, dy't my yndachtich makke op it bestean fan 'e brieven.
5. Lofterskeanbalke yn in wapenskyld; yn 'e regel te'n ûnrjochte as teken fan basterdij beskôge.
6. J.J. Woltjer, *Friesland in Hervormingstijd* (Leien 1962) 262, 284, 185, 261; D. Cannegieter, *Register van Stukken behorende tot het archief van het Waterschap der Vijf Deelen Zeedijken Binnendijs* (Frjentsjer 1903) 264, 267, 268.
7. M. de Haan Hetteema en A. van Halmael jr, *Stamboek van den Frieschen, vroegeren en lateren adel I* (Ljouwert 1846) 313, II 210.
8. Rijksgyfy yn Fryslân (RAF), Famylje-argyf Eysinga-Vegelin van Claerbergen (EVC) 381, 13-3-1563.
9. *Stamboek I* 313.
10. A.J.J. Hoogland, ed., 'Conscriptio Exulum Frisiae. De Friesche vlugtelingen in 1580', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 16 (1888) 355, 360; 'Doctor Johan van Rorda, cuius uxoris est in Frisia et postea Raed ordinarius in den Hove van Vrieslant; Hans van Rorda cuius uxoris obiit Emdae anno '82 et ibi sepulta in Domino'.
11. 'Il y ayet apparence que l'en ceste conjuncture tant favorable ledites pays bien facilement peult estre reduict a la obeissance de Sa Mte': RAF EVC 381 s.d. (néi febrewaris 1582).
12. RAF EVC 381, 7-4-1582, 26-9-1582.
13. RAF EVC 381 Extracta uuyt die reeckening ... der geconfisqueerde guederen.

14. RAF EVC 381, 25-4-1595. Mei de plakaten wurde de ordonnânsjes fan 12 augustus 1580 en 25 april 1581 bedoeld. Yn 'e earste ordonnânsje waard fêstlein dat alle reprik en ûnreplik guod fan 'e fijannen oanjûn wurde moast om it brûke te kinnen: 'tot prouffijt van zyne mayes-tyt en 't gemeene beste'. Yn 'e twadde ordonnânsje waard it ferbean om '... over ende weder over totten geenē die wy voer vyanden holden' te reizgjen 'op lijffstraffe ende peenen': *Placaatboek* IV 193-194, 254.
15. RAF EVC 381, 10-10-1587, 1-12-1587, maaie 1588.
16. RAF EVC 381, 9-3-1590. Yn it neamde jier krige Hans van Roorda fan steedhâlder Verdugo tastimming om syn replik guod nei Emden oer te bringen.
17. Intellexi ex tuis literis Iefcam incolumen et recuperata iam valitudine ad vos venisse, quem ob rem gaudeo quia propter officia nobis praestita eam summopere diligo: RAF EVC 381, 31-10-ca. 1590, 25-4-1595.
18. RAF EVC 381, 19-5-1583.
19. Ath, de dochter fan Hans van Roorda wie yn dat jier stoarn: *Stamboek* I 313.
20. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* VII (Leien 1927) 585-586; RAF EVC 381, 18-12-1584.
21. Douwe van Roorda (1536-1601), 'hoveling' te Snits wie yn 1580 útwykt: *Stamboek* I 311, II 208; *Conscriptio* 349.
22. RAF EVC 381, 19-6-1594.
23. H. Keussen, U. Nyassi en M. Wilkes ed., *Die Matrikel der Universität Köln* IV (Düsseldorf 1981) 135-32; RAF EVC 381, 25-4-1595.
24. *Matrikel* IV 157-16; RAF EVC 381, 11-10-1587.
25. Yn 1592 hie er, sa docht út in brief oan syn jongste soan bliken, frege om, as er yn ballingskip stjerre soe, mei syn frou en dochters op 'e nij begroeven te wurden yn 'e tsjerke fan Hinnaard of te Harns yn it famyljegrêf fan 'e Gerbranda's: RAF EVC 381, 11-9-1592.
26. RAF EVC 381, 25-4-1585. Yn in brief oan syn soan Johannes hie Hans van Roorda ek klage oer syn soan Ruurd. Johannes fûn it spitch dat der sa'n bytsje hope op ferbettering fan dy syn hâlden en dragen wie en dat Ruurd syn ûnbeskamsumens mar oanhâlde: RAF EVC 381, 31-10-?.
27. RAF EVC 381, 15-7-1595. It jier fan ferstjerren (1582) dat yn it *Stamboek* I 313 stiet, is mis. Yn dat jier is de frou fan Hans van Roorda stoarn: *Conscriptio* 360.
28. RAF EVC 381, 2-12-1583: Ad sumptus attinet me quidem minores facere potuisse scio, veruntamen nihil habui a patruo quod non esset necessarium, sed si ipse pecunias habuissem, certe cogitasset ter antequam obulum expendissem.
29. RAF EVC 381, 19-5-1583, 8-9-1583.
30. RAF EVC 381, 8-9-1583, 19-3-1584.
31. RAF EVC 381, 2-6-1584.
32. RAF EVC 381, 11-6-1588.
33. RAF EVC 381, 6-1-1593.
34. RAF EVC 381, 14-7-1583: scio equidem patrem nihil aliud a me postulare quam ut diligenter studeam et virtutibus incumbam.
35. H. Keussen, *Geschichte der alten Universität Köln* (Keulen 1938) 324-325, 348-351. Oer de skiednis fan 'e Keulske universiteit: E. Meuthen, *Die alte Universität Köln*, *Kölner Universitätsgeschichte* I (Keulen/Wenen 1988).
36. RAF EVC 381, 2-6-1584; L. Ennen, *Geschichte der Stadt Köln* IV (Keulen/Neuss 1875), 692, 700. It kostjild yn 'e Kronenburse, dêr't Suffridus Petrus *regens* fan wie, berûn mar leafst 64 daalders. Johannes lei dêr lykwols tsjiny, dat er dat bedrach op oare plakken ek kwyt wêze soe.
37. RAF EVC 381, 2-12-1583.
38. RAF EVC 381, 17-3-1584.
39. Dy feardichheid waard sa heech oanslein dat der ien wie, dy't oangeande de juriste-oplieding opmurk, dat dy allinne mar *oratores et disputatores*, en gjin wittenskiplik oplate *jurisconsulti* ôfleverre: K.H. Burmeister, *Das Studium der Rechte im Zeitalter des Humanismus im deutschen Rechtsbereich* (Wiesbaden 1974) 19.
40. RAF EVC 381, 17-3-1584. It bakkalaureaatseksamen koste trije daalders, de promoasje ta *baccalaureus artium* sân ryksdaalders, wylst ek foar de magisterstitel noch in bedrach op 't kleed lein wurde moast.
41. RAF EVC 381, 2-6-1584: Cantiuncula vero qui scribit in 3 priores libros Institutionum Decium deinde et Dylum Muxellanum. Cantiuncula wie in learling fan 'e ferneamde rjochtgelearde Zasius.
42. Suffridus Petrus wie sûnt 1577 professor yn 'e rjochten te Keulen en *regens* fan de Kronenburse (*bursa coronarium*). Hy hie dy bursa, dy't yn 1578 slim brekfallich wie, wer yn 'e âlde

gloarje opknappe litten en joech dêr privee-kolleezjes yn. Der waarden ek disputaasjes hâlden en ûnder iten waarden de *regulae iuris* besprutsen: Keussen, *Geschichte*, 257.

43. RAF EVC 381, 8-2-1585.
44. RAF EVC 381, juny 1588.
45. RAF EVC 381, 31-10-?; 27-5-1591.
46. Matthias Wesenbeck wie yn dy tiid in ferneamd rjochtsgelearde.
47. RAF EVC 381, 31-10-?; 11-9-1592; 23-3-1594.
48. In neef fan Johannes van Roorda, Johannes van Heringa, woe ein 1586 om 'e selde reden studearje yn Douai: RAF EVC 381, 15-11-1586. Johannes van Heringa wie de soan fan Adius van Heringa, dy't trouw wie mei Anna van Roorda, de suster fan Hans van Roorda.
49. RAF EVC 381, 28-6-1585.
50. RAF EVC 381, 22-5-1585: Ut autem Coloniae relinquatur mihi consultum non videtur propter obvias et prope inevitabilis occasiones potandi cui vitio si quis in iuventute sua assueverit, de eo ego spem omnem virtutis plane abiicio.
51. Dat smiet krekt wol swierrichheden op: RAF EVC 381, 11-6-1588. Boaden dy't brieven hinne en wer brochten, wiene min te krijen. De jongste Roorda klage yn desimber 1592 dat er al trije moanne lang gjin brief mear fan syn heit krigen hie: RAF EVC 381, 10-12-1592.
52. RAF EVC 381, 22-5-1585.
53. RAF EVC 381, 15-10-1586, 22-1-1586.
54. Hy skreau him op 7 desimber 1582 yn oan 'e Keulske universiteit. Letter waard er advokaat by it Hof fan Fryslân en hy stoar yn 1625: *Matrikel* IV 134-143; *Stamboek* II 286.
55. RAF EVC 381, 31-7-1585.
56. RAF EVC 381, 4-9-1584.
57. RAF EVC 381, 11-6-1588. Fan Galenus Buwalda, dy't ta lisinsjaat yn 'e rjochten promovearre wie, hie er in oar eksimplaar krigen. Hy frege syn heit om Buwalda dêr trije gûne foar te beteljen.
58. RAF EVC 381, 19-8-1588.
59. RAF EVC 381, 19-12-?; 6-1-1593; 8-3-1594; 23-3-1594.
60. RAF EVC, 9-5-1583; 8-9-1583. Oer dy striid: Ennen, *Geschichte* IV 168-178; A. Schindling en W. Ziegler ed., *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung, dl.3. Der Nordwesten* (Munster 1991) 74-76.
61. RAF EVC 381, 8-2-1585; Volkert van Achelen ymmatrikulearre yn 1579 oan 'e Keulske universiteit: *Matrikel* IV 120-126.
62. RAF EVC 381, 28-3-1594.
63. Soartgelikense swierrichheden as de Roorda's ûnderfûn Wigboldus Bywema fan Grins, dy't om 1552 hinne yn Leuven studearre: Van der Laan, 'Latijnse brieven', 26.
64. H. de Ridder-Symoens ed., *A History of the Universities in Europe. I: Universities in the Middle Ages* (Cambridge 1992) 235-242; A. Hofmeister, *Die Matrikel der Universität Rostock* (Rostock, Schwerin 1889) II 134.

De Pandectentegels van Sybrand Feytema

O.E. Tellegen-Couperus en J.W. Tellegen

I. Inleiding

In de zeventiende eeuw – de Gouden Eeuw voor Nederland – was het mode om in huizen tegels te gebruiken als versiering van de wand en met name van de haard. Aanvankelijk was dit alleen in de steden het geval, later ook op het platteland. Deze mode deed een bloeiende tegelindustrie ontstaan, vooral in Holland en in Friesland. Aan het einde van die eeuw vond op het platteland na een periode van stagnatie en crisis een sterke economische opleving plaats, die ook aan de tegelindustrie een nieuwe impuls gaf. Met name in Rotterdam, Amsterdam en Harlingen werden nieuwe series tegels op de markt gebracht, die soms zeer luxueus uitgevoerd en fijn beschilderd waren.¹

In deze tijd was een zekere Sybrand Feytema (1640-1694) eigenaar van een tegel- en aardewerkbakkerij aan de Zoutsloot te Harlingen. Hij vatte het stoutmoedige plan op om van al de titels van de Pandecten of Digesten van Justinianus een serie tegels te vervaardigen, voor dit product octrooi aan te vragen en vervolgens deze tegels te fabriceren en er mee de markt op te gaan. Feytema moest voor de uitvoering van zijn project verscheidene problemen zien op te lossen. Ten eerste moest hij afbeeldingen voor deze tegels laten ontwerpen, die geïnspireerd waren door de tekst van de Justiniaanse Digesten. Ten tweede moest hij de Staten van Friesland ervan zien te overtuigen dat zijn product tegen concurrentie bescherming behoeft. Ten derde moest hij de tegels aan de man weten te brengen, in een zodanig aantal dat hij niet alleen zijn investeringen terug zou verdienen maar ook winst zou maken.

Feytema heeft zijn tegelproject slechts gedeeltelijk kunnen voltooien. Hij heeft enige honderden ontwerpen laten maken en ook een aantal series laten bakken; hiermee is hij voor zover bekend in Nederland de eerste geweest die de Justiniaanse Digesten van illustraties heeft voorzien. Feytema heeft vervolgens voor zijn tegels octrooi aangevraagd. Het is onzeker of hij dit octrooi ook heeft verkregen, maar hij is de eerste geweest in Friesland die voor een dergelijk project octrooi heeft aangevraagd. Feytema is echter er niet in geslaagd de Pandectentegels op grote schaal aan de man te brengen. Zijn tegelproject is vervolgens in vergetelheid geraakt.

De ontwerpen zijn omstreeks 1924 verkregen door N. Ottema voor het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid-, en Taalkunde, waarvan hij bestuurslid was; ze werden hem geschonken door een nazaat van Feytema, P. Tjallingii, de laatste eigenaar van de tegel- en aardewerfabriek. Ottema heeft een inventarisatie van de ontwerpen gemaakt; de ontwerpen en de inventarisatie worden sindsdien bewaard in het Fries Museum te Leeuwarden. Ottema heeft voorts in zijn kwaliteit van conservator van het Museum Het Prinsessehof eveneens te Leeuwarden gezorgd voor de aankoop van een vijftal Pandectentegels; deze tegels maken nog immer deel uit van de tegelcollectie van dit Museum.²

Ruim een halve eeuw geleden zijn de Pandectentegels van Feytema opnieuw in de belangstelling gekomen. In 1933 publiceerde J.J. Meyer-Collings een ar-

Afb. 1. T.J.L.16. AD SENATUS CONSULTUM VELLEIANUM (Over het Velleiaanse Senaatsbesluit; hierin werd aan vrouwen verboden zich garant te stellen voor andermans schulden). De tegel werd gemaakt in de fabriek van Sybrand Feytema. Van deze tegel bevinden zich twee sponzen en een voorbeeld in het Fries Museum. De titelaanduiding op het voorbeeld luidt: tit. libr. Deze tegel werd opnieuw gemaakt door Tichelaars Koninklijke Makkumer Aardewerk- en Tegelfabriek. Collectie Museum het Prinsessehof-Nederlands Keramiekmuseum, foto Johan van der Veer.

tikel over de collectie ontwerpen.³ Sindsdien zijn er enkele andere publicaties over dit onderwerp verschenen, ook nog recentelijk; bovendien hebben de tegels van Feytema enige landelijke en zelfs internationale bekendheid gekregen doordat twee maal afbeeldingen van ontwerpen hebben geprikt op de kanten van juridische publicaties en twee maal tegels als een soort logo hebben gediend voor een internationaal rechtshistorisch congres.⁴ Een en ander heeft er toe geleid dat een aantal tegels opnieuw is geproduceerd door de Makkumse aardewerk- en tegelfabriek van Tichelaar. Het betrof eerst een serie van twaalf tegels vervaardigd naar aanleiding van het vijftienvintigjarig ambtsjubileum van de Amsterdamse hoogleraar Mr. A. Pitlo; recentelijk werd een tweede se-

rie van twintig tegels in productie genomen op initiatief van de Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap.

De Pandectentegels van Feytema zijn sinds hun 'herontdekking' steeds in verband gebracht met rechtswetenschap. De moderne auteurs, die zich met de tegels hebben bezig gehouden, hebben namelijk allemaal geloof gehecht aan de beweringen die Feytema deed in een advertentie en in de octrooiaanvraag, namelijk dat hij een 'vermaert Praktisijn in de rechten' bij het ontwerpen van zijn tegels had ingeschakeld en dat op 'Princelijke Hoven' proefondervindelijk bewezen zou zijn dat met behulp van zijn tegels de inhoud van de Digesten gemakkelijk te doorgronden zou zijn. De betreffende auteurs hebben ieder op zijn of haar eigen wijze getracht de wetenschappelijke relevantie van de tegels nader te specificeren. Naar onze mening zijn dergelijke pogingen tot mislukken gedoemd, omdat de auteurs er vanuit gaan dat hetgeen Feytema over zijn Pandectentegels schrijft, volledig betrouwbaar is. Ons inziens moet men echter de beweringen van Feytema niet al te ernstig nemen en moet men ze vooral opvatten als argumenten, die bedoeld waren om de verkoop van zijn tegels op gang te brengen.

In het navolgende zullen wij eerst een kort hoofdstuk wijden aan de Digesten. Dan zullen we het beeldmateriaal dat van de tegels resteert, inventariseren. Vervolgens zullen wij de tekst van de advertentie en van de octrooiaanvraag van Feytema bespreken met de daarover verschenen moderne literatuur. Daarna zullen we ingaan op twee moderne theorieën over de rechtswetenschappelijke waarde van de Pandectentegels. Tenslotte zullen we onze eigen mening over de tegels uiteenzetten.

II. De Digesten

Om te begrijpen wat voor voorstellingen op de ontwerpen zijn afgebeeld, moet men enig idee hebben wat de Justiniaanse Digesten zijn en welke rol ze in het Friesland van de zeventiende eeuw hebben gespeeld.⁵

De Digesten of Pandecten (resp. latijn en grieks voor 'verzameling') behoren tot de wetgeving van de Romeinse Keizer Justinianus, die omstreeks 530 na Chr. ontstond en die sinds de zestiende eeuw bekend staat als het Corpus Iuris Civilis. Deze wetgeving bestaat naast de Digesten uit de Instituten, een elementair juridisch leerboek, en de Codex, een verzameling keizerlijke wetgeving. De Digesten vormen een bloemlezing uit juridische werken van rechtsgeleerde auteurs die leefden tussen omstreeks 100 voor Chr. en 250 na Chr.; dit blijkt uit het feit dat elk fragment dat in de Digesten is opgenomen, voorzien is van een *inscriptio* of opschrift, waarin staat uit welk deel van welk werk van welke jurist het fragment afkomstig is.

Omstreeks 1100 werd in Bologna in Noord-Italië de Justiniaanse wetgeving 'herontdekt' en deze vormde sindsdien de basis van de latere Europese rechtswetenschap. In Nederland werd het Romeinse recht – zij het in bewerkte vorm – vanaf de zestiende eeuw op grote schaal toegepast. Dit gold in het bijzonder voor Friesland. In die tijd ontstonden hier ook de eerste universiteiten, zoals die in Leiden (1575) en Franeker (1585).

Het is niet eenvoudig de inhoud van de Digesten als zodanig met een enkel modern begrip te karakteriseren. Tegenwoordig onderscheidt men als bronnen van het recht de wetgeving, de rechtspraak en de werken van de rechtsgeleerde auteurs. Sinds de Middeleeuwen werden de Digesten vooral beschouwd als een rechtsgeleerd werk dat zo gezaghebbend was dat het kracht van wet had. Tegenwoordig bestaat er echter een neiging de Digesten meer te

zien als een verzameling beslissingen inzake concrete juridische problemen, met andere woorden als jurisprudentie.

De fragmenten uit de juridische werken, waaruit de Digesten zijn opgebouwd, werden geordend volgens een bepaald systeem. De Digesten bestaan uit 50 boeken. Elk boek, behoudens de boeken 31, 32 en 33, bestaat uit een aantal titels; de Digesten kent in totaal 429 titels. Elke titel bestaat uit een aantal *leges* of fragmenten, zoals gezegd afkomstig uit rechtsgeleerde werken uit de eerste drie eeuwen van onze jaartelling. Een lang fragment valt weer uiteen in paragrafen, waarbij de eerste paragraaf *principium* wordt genoemd. Het systeem volgens welke de Digesten is opgebouwd, is het normale systeem van de omvangrijke rechtsgeleerde werken uit de tijd van het vroege Keizerrijk; hieraan lag het Edict van de belangrijkste jurisdictiemagistraat, de praetor van de stad Rome, ten grondslag. Dit Edict, dat geschreven was op een groot wit bord, het *album*, en dat opgesteld was op het centrale plein van Rome, het *Forum Romanum*, bevatte de verschillende rechtsmiddelen die de praetor tijdens zijn ambtsperiode verleende. Deze rechtsmiddelen werden in het praetorisch Edict groepsgewijs bij elkaar gezet; boven elke groep stond een rood opschrift, de *rubrica*. Geïnspireerd door dit Edictssysteem is het 'Digestasysteem' ontstaan, een ordening die de opstellers van rechtsgeleerde werken volgden, waarbij elke titel voorzien was van een rubriek en waarbij de volgorde van deze titels min of meer overeenkomt met de volgorde van het oude praetorisch Edict. Hoewel de verschillende boeken evenals de verschillende titels als ook de verschillende fragmenten van de Pandecten zeer ongelijk zijn van lengte en ook van aard, is het oude Digestasysteem vrij gemakkelijk in de Digesten van Justinianus te herkennen.

Binnen elke afzonderlijke titel is, met meer moeite, eveneens een zeker systeem te herkennen, namelijk een driedeling. Dit wordt verklaard uit het feit dat de samenstellers van de Digesten drie subcommissies hebben gevormd die elk een derde van het voorhanden zijnde materiaal ter beschikking kregen. Voor dit artikel is vooral van belang dat het eerste fragment van elke titel veelal algemeen van inhoud is.

III. Sponsen, voorbeelden en tegels

Sinds de inventarisatie van Ottema heeft niemand meer precies nagegaan welk beeldmateriaal van Feytema's project bewaard is gebleven. Aangezien zonder een recente inventarisatie enig serieus onderzoek naar de Pandectentegels niet goed mogelijk is, zijn wij naar aanleiding van het schrijven van dit artikel begonnen met het vervaardigen van een nieuwe inventarisatie. Op grond hiervan kwamen wij tot het volgende resultaat.

Feytema heeft voor zijn Pandectentegels voorzover nu bekend in ieder geval 403 verschillende sponsen laten vervaardigen, dat wil zeggen schablonen met behulp waarvan de voorstellingen op de tegels werden aangebracht. De voorstellingen zijn geïnspireerd door de titels van de Digesten en vooral door het eerste fragment van een titel. Er zijn 22 sponsen in drievoud, 331 in tweevoud en 50 in enkelvoud bewaard gebleven. Bovendien schijnt er nog een spons aan het Landesmuseum te Oldenburg ten geschenke te zijn gegeven. De grote meerderheid van deze sponsen is voorzien van een verwijzing naar een bepaalde titel uit een bepaald boek; er zijn echter dertien sponsen zonder titelverwijzing. Hoeveel series sponsen ooit door Feytema gemaakt zijn, is niet met zekerheid bekend. Wel is bekend dat er voor een nieuwe serie tegels per afbeelding gewoonlijk vijf tot zeven sponsen werden gemaakt omdat sponsen sterk aan slijtage onderhevig zijn.

Er zijn voorts 273 tekeningen bewaard gebleven die gediend hebben als voorbeelden voor de sponzen. Van alle voorbeelden, op één uitzondering na, zijn ook de bijbehorende sponzen voorhanden.⁶ Alle voorbeelden, op een andere uitzondering na, zijn eveneens voorzien van een titelverwijzing. In de ons bekende literatuur is tot dusver geen aandacht besteed aan deze voorbeelden. Dit is jammer omdat ze gegevens bevatten die noch op de sponzen noch op de tegels te zien zijn maar die wel van belang zijn, bijvoorbeeld voor het vaststellen van de deskundigheid van de ontwerper. Wij komen hieronder nader op deze voorbeelden terug.

De sponzen en de bijbehorende voorbeelden worden in het Fries Museum bewaard in 47 stapeltjes, die gestoken zijn in een enveloppe. Het geheel zit in een schoenendoos. In elke enveloppe zitten de sponzen en de voorbeelden die gemaakt zijn naar een bepaald boek van de Pandecten. De sponzen en de voorbeelden die geen titelverwijzing hebben, worden bewaard in een aparte enveloppe. Van elk van de boeken 30, 31 en 32, die in de Digesten niet zijn onderverdeeld in titels, is er één spons in drievoud; deze sponzen worden samen in een enveloppe bewaard. De sponzen en de voorbeelden van boek 29 en van boek 42 ontbreken. Aldus zijn er in totaal niet 50 stapeltjes, overeenkomstig het aantal boeken der Pandecten, maar slechts 47. Deze stapeltjes zijn elk voorzien van een inventarisatie per boek, die waarschijnlijk omstreeks 1924 werd gemaakt door Ottema.⁷ De collectie sponzen zelf is niet meer compleet. Of de collectie ooit uit 432 verschillende sponzen en voorbeelden heeft bestaan is niet meer na te gaan. Een vergelijking van Ottema's inventarisatie van de sponzen met de nu voorhanden zijnde collectie in het Fries Museum leert dat de huidige collectie kleiner is dan de inventarisatie van Ottema uit 1924 aangeeft. Er moet nadien het een en ander verdwenen maar ook bijgekomen zijn.⁸

Naast de sponzen en de voorbeelden bestaan er ook tegels die destijds met behulp van de sponzen zijn gefabriceerd en bovendien bestaan er enkele afbeeldingen van dergelijke tegels. Het is niet bekend hoeveel tegels er door de fabriek van Feytema werden geproduceerd; uit het feit dat er per afbeelding maximaal drie sponzen bewaard zijn gebleven, kunnen wij afleiden dat er enkele volledige series zijn gemaakt. Volgens de opgave van Noordhoff zijn er in totaal acht oorspronkelijke tegels bewaard gebleven die afkomstig zijn van de fabriek van Feytema, en die tegenwoordig in enkele musea bewaard worden; het gaat om vijf tegels in het Gemeentelijk museum 'Het Prinsessehof' te Leeuwarden, één tegel in het Museum Boymans-Van Beuningen te Rotterdam en één tegel in het Tegelmuseum 'It Noflik Sté' te Otterloo, terwijl bovendien één tegel in het bezit is van Noordhoff zelf.⁹ Voorts zijn er fragmenten van zeven tegels ontdekt in enkele huizen in Harlingen; het betreft hier kennelijk andere tegels dan de hier bovengenoemde acht tegels.¹⁰ Ottema heeft in zijn artikel over de Friese Majolica tien andere Pandectentegels afgebeeld,¹¹ terwijl Meyer-Collings in zijn artikel over de Pandectentegels acht afbeeldingen heeft opgenomen, die gedeeltelijk dezelfde tegels betreffen.¹² Volgens Noordhoff zou voorts aan negentien sponzen, die nog weer op andere titels betrekking hebben, te zien zijn dat zij voor de fabricatie van tegels gebruikt zijn; hij specificeert echter niet om welke titels het hier zou gaan.¹³ Er is derhalve van 25 tegels met zekerheid bekend dat zij vervaardigd zijn in de fabriek van Feytema, maar waarschijnlijk zijn er zoals gezegd nog veel meer geweest.

Recentelijk is door Tichelaars Koninklijke Makkumer Aardewerk- en Tegelfabriek tweemaal met behulp van de oorspronkelijke sponzen een aantal tegels vervaardigd. Het betreft hier een eerste groep van twaalf tegels die voor-

Afb. 2. T.4.L.19. DE RERUM PERMUTATIONE (Over ruil van zaken; het betreft hier een paar kousen en een rol stof). De tegel werd gemaakt in de fabriek van Sybrand Feytema. Van deze tegel bevinden zich twee sponzen en een voorbeeld in het Fries Museum. De titelaanduiding op het voorbeeld luidt: t. libr. en wel abusievelijk T.5 i.p.v. T.4. Collectie Museum het Prinsessehof-Nederlands Keramiekmuseum, foto Johan van der Veer.

namelijk op andere titels betrekking hebben dan die van Feytema,¹⁴ en een tweede groep van twintig tegels die op een uitzondering na weer op andere titels betrekking hebben.¹⁵ Het blijkt echter dat een aantal tegels meerdere malen is gemaakt. Van vijf tegels die bij Ottema afgebeeld zijn, heeft Tichelaar een nieuwe versie gemaakt; aangezien de afbeeldingen van de oorspronkelijke tegels niet erg duidelijk zijn, heeft een vergelijking tussen deze tegels weinig zin. Van titel D.16.1 is tweemaal een tegel gemaakt, eenmaal door Feytema en eenmaal door Tichelaar; de moderne versie wijkt in uitwerking enigszins af van de oorspronkelijke versie (afb. 1). Uit deze moderne tegels gemaakt door Tichelaar kan men derhalve een beperkte indruk krijgen van hoe de betreffende tegels van Feytema er in het echt hebben uit gezien.

Gezien het bovenstaande kan men stellen dat de collectie sponzen en voor-

beelden, aanwezig in het Fries Museum, aangevuld door de tegels, die in enige vorm elders bewaard zijn gebleven, wat betreft de afbeeldingen vrijwel compleet is. Slechts de sponzen en voorbeelden van 38 titels ontbreken.¹⁶ Omdat er van drie titels van boek D.29 wel tegels voorhanden zijn (afb. 4 en omslag), en er bovendien een afbeelding bestaat van de tegel betreffende D.11.5 en terwijl voor de laatste twee titels van boek D.50 een gezamenlijke tegel gemaakt is, zijn er slechts 33 titels van de Pandecten waarvan geen afbeelding voorhanden is. Wij hebben drie van de dertien sponzen, die geen titelvermelding hebben, inclusief het bovengenoemde voorbeeld zonder titelverwijzing, met enige waarschijnlijkheid kunnen relateren aan titels uit boek D.49, waardoor het aantal titels waarvan geen door Feytema ontworpen afbeelding bestaat daalt tot 30.

IV. *De advertentie en de octrooiaanvraag*

Onze oudste bron voor de Pandectentegels is een advertentie van Feytema in de Amsterdamse Donderdaegse Courant nr. 39 van 26 september 1686. Hierin staat het volgende:

Tot Harlingen, bij Sybrand Feytema, sijn te bekomen seer raar verglaesde Tegel-steentjes, zynde op yder een bijzondere titel van de Pandecten des Corpus Iuris door seer rare figuren afgebeeld, om in seer korte tijd de gansche sin der Keyserlycke Rechten te verstaen, gepractiseert door een vermaert Practisijn in de Rechten.¹⁷

Een half jaar later heeft Feytema bij de Staten van Friesland een octrooiaanvraag ingediend voor zijn tegels.¹⁸ De tekst hiervan luidt als volgt:

Aen de Ed: Mo: Heeren Staaten van Frieslandt.

Geeft onderdanichlijk te kennen Sibrand Feitema, Galeijbakker tot Harlingen, hoe hij Suppl. door groote moeite en veele arbeit seecker konst heeft uijtgevonden, om seer raere en curieuse verglaesde steentjes te doen maecken, waer van op elke steentjes een besondere titul van de pandecten des Corpus Iuris door seer nette en clare figuren worden afgebeeld ende vertoont, ia den inhoud der selven titulen naectelijk voor ogen gestelt, om in seer corten tijd de gansche materie ende opregten sin der Keijserlijke rechten grondelijck te conen verstaen, gelijk de preuve daer van aen verscheijden Princelijcke Hooven all is genomen, ende tegenwoordich tot dienst van alle Liefhebbers ende der geenen, welcke haer in de studie willen oeffenen gemeen gemaakt: Ed: Mo: Heeren, deze uijtvinge en const booven des suplts. veelvuldige moeite en arbeit, heeft den suplt groot gelt gecost, en op dat de suplt. eenig nut en effect van sijn werck en uijtgevonden const mach sien: Soo versoekt de selve in aller onderdanicheijt dat u Ed: Mo: hem brieven van Octroij gelieven te vergunnen, omme de steentjes met de figuren en tituls hier vooren gemelt, in dese Provincie van Frieslandt voor de tijt van vijftien jaaren, allenich te mogen maecken en backen, ende die aen de respe. Ingesetenen voor een redelijcke prijs debiteeren en vercoopen, quo facto etc: F. Bensma 1687.2-19

Uit deze twee stukken is door de moderne auteurs afgeleid dat de tegels wetenschappelijke waarde hebben, maar zij hebben hieruit nogal uiteenlopende conclusies getrokken aangaande het doel waarvoor de tegels gemaakt zijn.

De eerste die over de Pandectentegels van Sybrand Feytema schreef, was Ottema.¹⁹ Zoals in de inleiding werd vermeld heeft Ottema de sponzen voor het Friesch Genootschap verworven en heeft hij de collectie geïnventariseerd. Volgens Ottema blijkt uit de octrooi-aanvraag van Feytema 'dat deze 17e-eeuwse gleibakker op het ingenieuze idee was gekomen om zijn tegeltjes dienstbaar te maken aan de studie van het Recht.' Het betreft volgens hem een soort kaartregister op muurtegeltjes, maar hij vreest 'dat de tijd nog niet rijp was voor deze vernuftige uitvinding'. Ottema maakt helaas niet duidelijk op welke wijze zulke muurtegeltjes dienstbaar konden zijn aan de studie van de Pandecten.

De eigenlijke ontdekker van de collectie sponzen was zoals gezegd Meyer-Collings. Volgens hem gaat het bij deze tegels om een 'uitgave' van de Digesten, die enig is in haar soort omdat zij slechts uit illustraties bestaat en niet in boekvorm is verschenen maar in tegels. Meyer-Collings komt op grond van de beschouwing van acht tegels tot de conclusie dat: 'der berühmte Rechtspracticus dadurch, dass er Feytema den Fliesen eine moderne Aufmachung geben liess, einen illustrierten Usus Modernus Pandectarum schaffen wollte, also mit anderen Worten ein Lehrbuch in Bildern, einen Orbis pictus der Jurisprudenz'. Meyer-Collings meent dat het tegelproject mislukt is om twee redenen: ten eerste omdat de afbeeldingen als zodanig niet geschikt zijn voor het begrijpen en leren van rechtsregels en aangevuld hadden moeten worden met enige toelichting, en ten tweede omdat de prijs van de tegels te hoog was. Toch verdient deze serie tegels volgens hem een bijzondere plaats niet alleen in de kunstgeschiedenis maar ook en vooral in de rechtsgeschiedenis. Naar onze mening vormden de Pandectentegels geen juridisch leerboek simpelweg omdat zij geen boek vormden waarin ruimte was voor een adequate toelichting op een zo gecompliceerde materie als de inhoud van een titel uit de Pandecten.

Vervolgens heeft Noordhoff²⁰ een artikel aan de tegels van Feytema gewijd naar aanleiding van de vondst van één zo'n tegel in een verbindingsgang van een oude bakkerij te Harlingen. Hij veronderstelt dat de Pandectentegels bedoeld waren voor een klein publiek en eigenlijk ook alleen als voltallige serie dienst konden doen. De voorstellingen zijn volgens hem moeilijk en sommige zelfs helemaal niet te doorgronden. Noordhoff vermoedt dat de in de advertentie genoemde 'Practisijn in de Rechten' wel eens een professor aan de naburige universiteit in Franeker geweest zou kunnen zijn. Ook volgens Noordhoff wijst alles erop dat de hele onderneming een fiasco is geworden; mogelijk zijn er alleen enige monsters gefabriceerd. Wij vinden de vooronderstellingen van Noordhoff niet erg overtuigend aangezien deze niet gebaseerd zijn op eigen, systematisch onderzoek.

In 1989 publiceerde Spruit een boekje over de Pandectentegels van Feytema, een jaar later gevolgd door een artikel over hetzelfde onderwerp.²¹ Hij vermoedt op grond van de advertentie dat Feytema 'door een in het Romeinse recht doorknede jurist ertoe gebracht <is> om de juridische problematiek van de Digesten op aanschouwelijke wijze te concretiseren in een reeks tegels ...'. Van deze jurist – volgens Spruit zou het om Ulrik Huber gegaan zijn – zouden ook de ideeën voor de rechtsvoorstellingen op de sponzen afkomstig zijn. Anders dan Meyer-Collings meent Spruit dat de tegels niet in de eerste plaats bedoeld waren als hulpmiddel voor de rechtenstudie; veeleer zou Feytema getracht hebben een gat in de markt voor wandbekleding te vullen.

Becker-Moelands²² tenslotte plaatst de Pandectentegels van Feytema in het kader van de mnemotechniek, de kunst om gemakkelijk dingen te onthouden.

Afb. 3. T. 6. L. 28. DE VULGARI ET PUPILLARI SUBSTITUTIONE (Over vulgaire en pupillaire substituties; namelijk de mogelijkheid om een subsidiaire erfgenaam te benoemen, voor het geval de eerste erfgenaam, een volwassene of een onvolwassene, de erfenis niet kan verwerven). De tegel werd gemaakt in de fabriek van Sybrand Feytema. Van deze tegel bevinden zich twee sponzen en een voorbeeld in het Fries Museum. De titelaanduiding op het voorbeeld luidt: t. libr. Collectie Museum het Prinsessehof-Nederlands Keramiekmuseum, foto Johan van der Veer.

Deze kunst stond in de zeventiende eeuw zeer in de belangstelling, en werd ook voor rechtenstudenten toegepast. Zo verscheen in 1673 in Duitsland een geïllustreerde Digestenuitgave van Johannes Buno en in 1695 in Leiden een zelfde soort werk van een onbekende auteur met etsen van Romeyn de Hooghe. De Pandectentegels van Feytema zouden net als deze boeken tot doel hebben gehad om in zeer korte tijd de titels van de Digesten te memoriseren. Becker-Moelands meent dat de etsen van Romeyn de Hooghe en de Pandectentegels van Sybrand Feytema inhoudelijk veel overeenkomsten tonen en zij acht het dan ook niet uitgesloten dat Romeyn de Hooghe de jurist was waarover Feytema in zijn advertentie schreef.

Hieronder zullen we nog nader ingaan op de publicaties van respectievelijk Becker-Moelands en Spruit omdat zij ten principale onderzoek hebben gedaan

naar de voorstellingen op de Pandectentegels, zij het dan dat zij maar een beperkt aantal daarvan hebben behandeld.

V. De mnemotechnische waarde van de Pandectentegels

Volgens Becker-Moelands hadden de Pandectentegels wetenschappelijke waarde aangezien ze vervaardigd zouden zijn ten behoeve van het wetenschappelijk onderwijs. Ze zouden een mnemotechnisch doel hebben gehad, dat wil zeggen dat men met behulp van de tegels de inhoud van de Pandecten beter zou kunnen begrijpen doordat men de essentie van de afzonderlijke titels beter zou kunnen onthouden. Zij acht het niet uitgesloten dat bij de bestelling van de tegels ook een tekstboekje in de trant van de *Ars Magna* zou zijn meegeleverd. Haar mening omtrent het doel van de tegels ontleent zij aan een vergelijking tussen de Pandectentegels en de etsen van Romeyn de Hooghe. In een eerste artikel vergelijkt Becker-Moelands vijf sponzen van titels die betrekking hebben op fideicommissen, met de hiermee corresponderende etsen van Romeyn de Hooghe; in een ander artikel doet zij dit met betrekking tot zeven titels over vrijlatingen van slaven.²³ Uit deze vergelijkingen blijkt dat het, wat de stijl betreft, bij de ontwerpen van Sybrand Feytema en de etsen van Romeyn de Hooghe om geheel verschillende voorstellingen gaat, maar dat er wat betreft de compositie inderdaad een treffende overeenkomst is.²⁴

De wijze waarop Becker-Moelands de kunsthistorische aspecten van de afbeeldingen verklaart, lijkt ons een enkele keer enigszins geforceerd maar veelal juist.²⁵ Wij hebben echter moeite met de algemene conclusie die zij uit deze vergelijkingen trekt, namelijk dat de Pandectentegels net als de *Ars Magna* een mnemotechnisch doel gehad zouden hebben. Om dit duidelijk te maken, zullen wij eerst toelichten wat onder mnemotechniek wordt verstaan en dan zullen wij nader ingaan op het mnemotechnisch aspect van respectievelijk de *Ars Magna*, voorzien van de etsen van Romeyn de Hooghe, en de Pandectentegels.

De mnemotechniek heeft een lange geschiedenis.²⁶ Zij is afkomstig uit de Griekse retorica: als uitvinder geldt Simonides van Ceos, die leefde omstreeks de vijfde eeuw voor het begin van onze jaartelling. De belangrijkste bronnen zijn echter Romeins, namelijk werken over de retorica van Cicero, van de zogenaamde *Auctor ad. C. Herennium* en van Quintilianus.²⁷ Uit deze bronnen komt naar voren dat in de Oudheid, toen men niet over technische hulpmiddelen als de boekdrukunst laat staan over de moderne informatica beschikte, de mnemotechniek een oefening was van het geheugen; met behulp hiervan kon een *orator* een grote tekst zoals een pleitredevoering beter beheersen. De *memoria* vormde met de *inventio*, de *dispositio*, de *elocutio* en de *pronuntiatio* de vijf taken van de redenaar, waarin een beginnend politicus terdege werd geschoold. In de *Auctor ad Herennium* wordt de mnemotechniek als volgt gedefinieerd: 'De mnemotechniek bestaat uit achtergronden en beelden'.²⁸ Met 'achtergrond' (*locus*) werd oorspronkelijk bedoeld een ruimtelijk, architectonisch begrip zoals een huis, een zuilengalerij en dergelijke, waarin bepaalde beelden konden worden geplaatst; later kon ook een tekst als 'achtergrond' fungeren, bijvoorbeeld een redevoering of een epos. De beelden (*imagines*) waren het belangrijkste onderdeel van de mnemotechniek. Ze moesten een sterk suggestieve werking hebben opdat de redenaar de relevante feiten van zijn redevoering gemakkelijk in zijn herinnering kon vastleggen. Aan de mnemotechniek lag namelijk de gedachte ten grondslag dat van alle wijzen van waarneming de visuele het meest effectief is, zelfs wanneer het waargenomenen alleen bestaat in de eigen fantasie.²⁹

Evenals het Romeinse recht is de retorica in de moderne tijd als het ware een tweede leven gaan leiden. Dit geldt zeker voor de mnemotechniek. Tijdens de Middeleeuwen hebben Scholastici, door de boven geciteerde bronnen te combineren met andere bronnen uit de Oudheid, de mnemotechniek omgevormd tot religieus systeem; gedurende de Renaissance werd de mnemotechniek vooral gezien als een kennisleer en kwam zij zelfs terecht in het occultisme. Merkwaardig is dat men in weerwil van al deze andere toepassingen steeds weer de *loci* en de *imagines* terugvindt. Het grote verschil tussen de *memoria* van de Oudheid en die van de moderne tijd is dat men in de moderne tijd niet meer aan de studenten leerde om zelf *imagines* te bedenken: in plaats daarvan gingen beeldende kunstenaars de *memoria* via schilderijen visualiseren die de

Afb. 4. T.5.L.29. DE SENATUS CONSULTO SILANIANO ET CLAUDIANO (Over het Silaniaanse et Claudiaanse Senaatsbesluit; hierin werd o.a. bepaald dat indien er een moordaanslag was gepleegd door een of meer slaven op hun eigen heer, alle inwonende slaven gefolterd en gekruisigd moesten worden). De tegel werd gemaakt in de fabriek van Sybrand Feytema. Van deze tegel bevinden zich in het Fries Museum geen spons en ook geen voorbeeld. Collectie Museum het Prinsessehof-Nederlands Keramiekmuseum, foto Johan van der Veer.

studenten dan in hun hoofd moesten prenten. Dit ging zo ver dat er zelfs *memoria*-theatertjes werden gemaakt.³⁰

De Ars Magna samen met de etsen van Romeyn de Hooghe lijkt ons een mnemotechnisch product dat typerend is voor de Hollandse Renaissance. Men vindt hierin de *loci* en de *imagines* zonder moeite terug. De *loci* zijn hier de vijftig boeken der Digesten; als *imagines* voor de respectievelijke titels fungeren de etsen. Uit de beschrijving van het systeem door de auteur van de Ars Magna blijkt op welke wijze een student met dit systeem om moest gaan. In het boekje staan korte beschrijvingen van alle afzonderlijke titels. Verder bevat het een tweetal uitklapbare bladen met daarop een schematische weergave van de eerste tien boeken en hun respectievelijke titels. Voor elke afzonderlijke titel was er een etsje, waarop niet alleen de inhoud van de titel stond uitgebeeld maar ook via een symbolisch telsysteem het nummer. De student moest eerst de beschrijvingen van de afzonderlijke titels lezen en de bijbehorende voorstellingen in zijn hoofd prenten. Wilde hij vervolgens naar aanleiding van een bepaalde ets weten op welke titel van welk boek de ets betrekking had, dan moest hij alle afzonderlijke titels van dezelfde rangorde nagaan, bijvoorbeeld alle tweede titels. Dit werd bij het klimmen der rangorde steeds makkelijker omdat er niet zoveel boeken zijn die uit meer dan bijvoorbeeld tien titels bestaan. Het is twijfelachtig of dit systeem in de praktijk enig nut heeft gehad, vooral omdat de studenten de voorstellingen niet zelf hoefden te bedenken. Uit het feit dat er een tweede druk van de Ars Magna verschenen is, wordt gewoonlijk afgeleid dat het boek wel succes heeft gehad.

In de Pandectentegels van Feytema hebben wij geen spoor van enig mnemotechnisch systeem kunnen ontdekken. Ten eerste zijn zoals gezegd de *loci*, d.w.z. de boeken, niet symbolisch maar door een letter/cijfer combinatie op de tegels aangegeven, en dat nog wel op buitengewoon onsystematische wijze. Ten tweede vertonen de *imagines*, d.w.z. de afzonderlijke voorstellingen, dikwijls nauwelijks of geen herkenbare relatie met de betreffende titel. Vooral door de herhaling van bepaalde pictorale elementen, die zeer verwarrend werkt, zijn de voorstellingen van de Pandectentegels ook niet pakkend genoeg. De ontwerpers zijn zich hiervan mogelijk bewust geweest, want vanaf boek D.31 hebben zij hun toevlucht genomen tot opschriften; meestal plaatsten zij deze in een apart kader maar soms ook zomaar in de voorstelling. De afzonderlijke titels hadden ook beschreven kunnen worden in een boekje zoals de Ars Magna; Becker-Moelands acht het niet uitgesloten dat er zo'n boekje is gemaakt, maar ons lijkt dat onwaarschijnlijk. Indien er zoiets zou hebben bestaan, zou Feytema dat zeker in de advertentie hebben vermeld. Bovendien zou de boek/titel aanduiding dan veel systematischer zijn geworden dan nu het geval is.

Aangezien in de Pandectentegels van Feytema geen mnemotechnisch systeem te herkennen is en aangezien de voorstellingen ook nauwelijks verhelderend werken, moeten wij wel concluderen dat deze tegels geen mnemotechnisch doel hebben gehad.

VI. De wetenschappelijke waarde van de Pandectentegels

Ook volgens Spruit hadden de Pandectentegels wetenschappelijke waarde, maar hij meent dat de tegels moesten dienen niet zozeer tot lering maar tot vermaak. Hij veronderstelt namelijk dat de tegels niet bestemd waren voor studenten en dat met dit initiatief niet in de eerste plaats een leerdoel werd nagestreefd. De tegels moesten dienen tot intellectueel vermaak van de in het Ro-

meinese recht geschoolde juristen. Spruit formuleert zijn mening als volgt: '... dat de Pandectentegels idealiter door de ontwerper en vervaardiger als één tableau werden gezien, dat de wand(en) van een voorname juristenwoning of -kantoor zou sieren. Een dergelijk, uit honderden tegels bestaand tegeltableau zou voor de eigenaar en voor zijn in de rechtsgeleerdheid doorknede bezoeker een bron van vele herkenningen betekenen, een bloemrijke verbeelding van en reminiscentie aan de eigen professie in een smaakvolle wandversiering.'³¹ Om aan dit doel te kunnen beantwoorden, moesten de tegels wel voorzien zijn van wetenschappelijk verantwoorde voorstellingen en dit was volgens Spruit zeker het geval. De voorstellingen op de tegels getuigen van een gedegen kennis van en inzicht in het Romeinse recht, zo meent hij. Feytema zou zich hebben laten adviseren en bijstaan door een 'all-round jurist, die theoretisch en praktisch tot in de details thuis was in de meest uiteenlopende ... aspecten van het Romeinse recht'.³² Deze jurist zou wel eens de Franeker hoogleraar Ulrik Huber hebben kunnen zijn. Spruit veronderstelt dat Feytema met dit tegelproject simpelweg een commercieel doel heeft nagestreefd.

Wij vinden de opvatting van Spruit niet erg geloofwaardig. Ten eerste veronderstelt het nastreven van een 'gewoon' commercieel doel dat er een serie tegels gemaakt werd met juridische voorstellingen die net als de tegels met Bijbelse voorstellingen of kinderspelen bedoeld waren voor de losse verkoop. Er is geen enkele aanwijzing op grond waarvan men zou moeten aannemen dat de tegels als één tableau in de muur moesten worden gemetseld; daarvoor is het aantal tegels veel te groot. Het feit dat er alleen Pandectentegels aangetroffen zijn in eenvoudige behuizingen in Harlingen, met name in de gang van een bakkerij aldaar, zou misschien eveneens op losse verkoop kunnen wijzen; dat het in dit laatste geval zou gaan om tegels die als monster hadden gediend voor potentiële afnemers in 'Princelijke Hoven', zoals Spruit kennelijk in navolging van Noordhoff meent, is onwaarschijnlijk. Bovendien is het toch zeer onwaarschijnlijk dat Feytema een topjurist als Ulrik Huber bereid zou hebben gevonden aan een dergelijk commercieel project mee te werken en meer dan 400 afbeeldingen van de Digestentitels te maken of althans toezicht te houden op het maken daarvan. En indien dit wel het geval geweest zou zijn, dan zou Feytema toch zeker in zijn advertentie deze jurist met name hebben genoemd. Overigens, dat het niet Huber geweest kan zijn is al door Ahsmann in haar recensie van Spruit's tegelboek aangetoond.³³ Wij denken dat de tegels, zoals gebruikelijk was in die tijd, bestemd waren ter versiering van haarden en dat de kopers elk uit de 432 afbeeldingen een veertigtal konden kiezen en zo hun eigen haarddecoratie konden samenstellen.

Ten tweede spreekt Spruit zichzelf ook nog op een andere manier tegen. Gesteld dat de tegels moesten dienen tot intellectueel vermaak van de Friese juristen, dan zou uit het bewaard gebleven beeldmateriaal van de Pandectentegels ook moeten blijken dat er inderdaad voor hen in de tegels veel te herkennen en veel te genieten geweest zou zijn geweest, dat samenhang met hun professie. Spruit heeft dit in zijn analyses van de afbeeldingen ook nagegaan. Uit de beschrijving van de twintig door hem zelf geselecteerde tegels blijkt echter dat de afbeelding meestal slechts heel in het algemeen verband hield met de titel als zodanig of met het eerste fragment dat in de regel eveneens een algemene betekenis heeft. Ook in de gevallen waarin een verband met een ander fragment geconstrueerd kon worden bleef het verband algemeen van aard. De afbeeldingen zijn volgens Spruit derhalve in juridisch opzicht oppervlakkig; zij hebben nauwelijks iets uit te staan met de casuïstiek, de eigenlijke inhoud van de titels.

Voorts geeft Spruit een enkele maal aan hoe hij het juridisch verband tussen de titels en de afbeeldingen waardeert; ook dit valt weinig gunstig voor de ontwerpen van Feytema uit, aangezien in het zeldzame geval dat een tegel betrekking op een bepaalde casus heeft, de juridische pointe ontbreekt. Eenzelfde patroon is te bespeuren in zijn bespreking van de twaalf tegels, die gemaakt zijn ter ere van professor Pitlo; slechts één voorstelling vindt hij geslaagd. Spruit vindt derhalve zijn mening over de wetenschappelijke waarde van de Pandectentegels niet goed terug in zijn toelichtingen van de afzonderlijke afbeeldingen; toch heeft hij daaruit geen enkele consequentie getrokken en heeft hij zijn aanvankelijk ingenomen standpunt gehandhaafd.

Onze conclusie is dan ook dat er voor de in het Romeinse recht geschoolde juristen weinig wetenschappelijk plezier te beleven viel aan de Digestentegels van Feytema.

VII. De historische waarde van de Pandectentegels

Nu we hebben vastgesteld dat de tegels geen mnemotechnische functie hebben gehad en ook niet geschikt waren om te dienen tot intellectueel vermaak van de Friese juristen uit de zeventiende eeuw, rest de vraag of ze toch nog iets meer hebben dan alleen decoratieve waarde. Om die vraag te beantwoorden hebben wij een en ander nagegaan met betrekking tot het juridisch gehalte van de gehele collectie afbeeldingen. Onze waarnemingen bevestigen in grote lijnen het commentaar van Spruit op de door hem geselecteerde twintig tegels en op de twaalf eerder gemaakte tegels.

Wij hebben in de eerste plaats van alle sponzen nagegaan op welke wijze de afbeelding correspondeert met de titel. Hierbij hebben wij onderscheid gemaakt tussen drie categorieën, namelijk afbeeldingen die verband houden met de titel in het algemeen, die welke betrekking hebben op het eerste, veelal algemene fragment daaruit en die welke betrekking hebben op een ander fragment uit de titel. Het bleek dat de grote meerderheid van de voorstellingen tot de eerste twee categorieën hoort en derhalve voorbij gaat aan de eigenlijke inhoud van de Pandecten, namelijk de casuïstiek.³⁴

Vervolgens zijn wij nagegaan hoe men het verband zou moeten waarderen tussen de inhoud van de titels van de Pandecten en de voorstellingen van Feytema. Hier hebben we vier groepen onderscheiden, namelijk die welke juridisch juist zijn, die welke juridisch twijfelachtig zijn, die welke onjuist zijn en die welke geen verband hebben met de titel. Wij kwamen tot het volgende resultaat; iets meer dan de helft konden wij als 'juist' kwalificeren (zie afb. 2); een kwart als 'twijfelachtig' en een kwart als 'onjuist' of als 'zonder verband'.³⁵

De voorstellingen zijn voorts in juridisch opzicht weinig precies. Dit blijkt zowel uit de toelichtingen van Spruit als uit onze waarnemingen. Zo komt op een groot aantal voorstellingen een soort magistraat voor, gezeten op een zetel of een troon die geplaatst is op een podium, in de open lucht of veelal onder een baldakijn; ook wordt hij wel uitgebeeld terwijl hij op een podium of gewoon op de grond staat.³⁶ Het eerste probleem hierbij is dat niet uit te maken is of het gaat om een praetor of een rechter (*iudex*). Naar Romeins recht had de praetor de leiding over de eerste, voorbereidende fase van het geschil en gaf de rechter in de tweede fase een vonnis. Deze tweedeling van het proces verdween al in de derde eeuw en was uiteraard ook in het Friesland van de zeventiende eeuw niet meer bekend. In de Digesten komen praetor en rechter nog wel in hun oorspronkelijke functie voor, maar op de tegels niet meer. Verder wordt de 'praetor' soms afgebeeld met een palmtak, soms met een soort aanwijfsstok en soms

zonder een dergelijk attribuut. Spruit stelt in het algemene deel van zijn tegelboekje dat als de praetor wordt afgebeeld met een vredestak in de hand, dan 'oordeelt hij in het kader van de contentieuze jurisdictie over geschillen (bijv. D. 16.1 en 22.5); gaat het om volontaire jurisdictie, dan ontbreekt de vredestak'.³⁷ Wij hebben echter de indruk dat er niet een dergelijke inhoudelijke samenhang is.³⁸ Op de sponen die horen bij de titels van de eerste helft van de Digesten komt de palmtak regelmatig voor in verband met contentieuze processen; van D.26 tot D.37 is dit nu en dan het geval maar daarna verdwijnt de palmtak hoewel er dan nog wel afbeeldingen zijn die betrekking hebben op contentieuze processen. In plaats van de palmtak verschijnt dan de aanwijsstok die de 'praetor' gebruikt om als een schoolmeester een tekst aan te wijzen die op de tegel staat. De ontwerper van de afbeeldingen is in dit opzicht derhalve weinig consequent en precies geweest.

Een tweede punt waaruit ons inziens blijkt dat de afbeeldingen op de tegels in juridisch opzicht weinig precies zijn, is de wijze waarop de testamentsacten worden uitgebeeld (zie bijvoorbeeld afb. 3 en 4). Veelal is het testament weergegeven als een groot vel papier met daaraan zeven zegels bevestigd. Hoewel een Romeins testament met de zegels werd gesloten kan een dergelijke afbeelding er juridisch gezien nog mee door. Op andere sponen wordt het testament afgebeeld als een enorm groot boek, dat opengeslagen ligt op een soort lezer; aan weerszijden hangen dan weer de bekende zeven zegels; een dergelijke afbeelding heeft met de juridische werkelijkheid niets meer uit te staan.

Gezien het bovenstaande dringt zich de volgende vraag op: zijn de afbeeldingen werkelijk wel ontworpen door een 'vermaert Practisijn in de Rechten' zoals Feytema in de advertentie voorgaf en Spruit, Becker-Moelands en Ahsmann zonder meer aannemen? Wij menen dat dit niet het geval kan zijn geweest, en wel op grond van de wijze of beter gezegd de wijzen waarop op de tegels het boek (*liber*) en de titel (*titulus*) zijn vermeld. Meyer-Collings³⁹ heeft al opgemerkt dat bij sommige sponen eerst de titel en dan het boek wordt genoemd en bij andere sponen omgekeerd eerst het boek en dan de titel; hij veronderstelt dat dit komt omdat verscheidene personen Feytema resp. de praktijkjurist hebben geassisteerd bij het maken van de voorstellingen. Nadere bestudering van de sponen en de voorbeelden leert ons echter dat er binnen deze twee varianten in de volgorde boek/titel ook nog verschillende wijzen van afkorten voorkomen: in het geheel komen uiteindelijk twaalf verschillende citeerwijzen voor. Ten eerste wordt de volgorde titel/boek op zeven verschillende manieren aangeduid, namelijk afgekort als t l, t l rom, t. lib, t. libr, tit. lib, tit. libr, en tit. l; in totaal gaat het hier om 310 voorbeelden.⁴⁰ Ten tweede komt de volgorde boek/titel 61 maal voor in drie variaties: l t, lib. t, en libr. t.⁴¹ Tenslotte worden zelfs de drie boeken die niet zijn onderverdeeld in titels nog in twee variaties aangeduid, namelijk libr en lib.⁴² Voorts blijkt uit de voorbeelden dat de ontwerpers diverse malen de citeerwijzen hebben veranderd; zo is op twaalf voorbeelden te zien dat er eerst tit. lib heeft gestaan en dat dit is doorgehaald en vervangen door libr. t; op de betreffende sponen staat echter l t.⁴³ Eén maal werd op het voorbeeld l t verbeterd in t l maar is op de spons uiteindelijk weer l t gezet.⁴⁴ Ook werd één maal op het voorbeeld de aanduiding lib. veranderd in l t en werd op de spons t l gebruikt!⁴⁵ Hieraan kan nog worden toegevoegd dat vanaf boek 34 regelmatig een opschrift op de spons is gezet, al dan niet in een apart kader, en dat dit opschrift meestal de naam van de titel betreft; in die gevallen is de titel dus op dubbele wijze 'benoemd'.⁴⁶

De bovengenoemde varianten in wijzen van citeren komen min of meer

groepsgewijs voor. Dit maakt het inderdaad aannemelijk dat er, zoals ook Meyer-Collings veronderstelde, verschillende personen aan het ontwerpen van de tegels hebben gewerkt. Echter, als een vermaard praktijkjurist toezicht had gehouden op de ontwerpers, dan zou deze chaos in citeerwijzen niet zijn ontstaan. Iemand die gewend is om met de Digesten te werken, gebruikt altijd een vaste citeerwijze, hetzij het opschrift van de betreffende titel (bijv. D. *De pactis* = boek 2 titel 14 van de Digesten), zoals in de zeventiende eeuw gebruikelijk was, hetzij de boek/titel aanduiding (bijv. D.2.14) die tegenwoordig gangbaar is. In dit laatste geval is het bovendien beter de volgorde boek/titel aan te houden omdat er drie boeken zijn die niet onderverdeeld zijn in titels. Het feit dat hier andere en ook nog zoveel verschillende citeerwijzen zijn gebruikt, bewijst ons inziens dat er geen ervaren praktijkjurist betrokken is geweest bij het ontwerpen van de afbeeldingen voor de Pandectentegels van Feytema.

Nu we hebben vastgesteld dat de ontwerper geen 'vermaert Practisijn in de Rechten' geweest kan zijn, moeten we proberen na te gaan wat voor iemand deze persoon dan wel was. Er zijn verschillende aanwijzingen dat hij wel een erudiet man (aangenomen dat het één man was) is geweest. Ten eerste deinsde hij er niet voor terug om enkele malen de afbeelding van een titel te relateren aan een Grieks citaat uit die titel. In de Digesten komen ongeveer 25 titels voor waarin een min of meer uitvoerig Grieks citaat is opgenomen; in zes gevallen heeft de afbeelding op deze tekst betrekking. Bovendien is voor D.39.6 een scene uitgebeeld uit Homerus' *Odyssee* waarnaar in het eerste fragment wordt verwezen, namelijk de schenking ter zake des doods die Telemachus aan Piraeus doet voordat hij op reis gaat om zijn vader te gaan zoeken (Od.17,78 ev.). Hoewel het Grieks bij de zeventiende-eeuwse juristen wel bekend was, hielden ze zich daarmee gewoonlijk niet bezig.⁴⁷

Dan is er nog een reden om aan te nemen dat we hier met een ontwerper te maken hebben die goed thuis was in de Oudheid. Twee afbeeldingen bevatten namelijk elementen die niet ontleend kunnen zijn aan de Digesten, de Codex of de Instituten omdat ze daarin niet voorkomen, maar die alleen bekend zijn uit enkele litteraire bronnen. Zo wordt de titel D.28.1 (Wie testamenten konden maken en hoe testamenten gemaakt werden) afgebeeld door de drie manieren waarop in het Romeinse recht testamenten konden worden gemaakt: ten overstaan van de volksvergadering (*calatis comitiis*), ten overstaan van het leger in slagorde (*in procinctu*) en ten overstaan van vijf Romeinse burgers die als getuigen optreden bij het tot stand komen van een zogenaamd mancipatietestament. Deze drie testamentsvormen worden niet genoemd in de betreffende Digestentitel maar wel in de Instituten van Justinianus.⁴⁸ Nu is het merkwaardig dat op de tegel van D.28.1 bij het testament *comitiis calatis* een hoornblazer is afgebeeld, een personage die in dit verband alleen genoemd wordt in het werk van Aulus Gellius uit de tweede eeuw na Chr.⁴⁹

Een zelfde geval doet zich voor bij D. 48.12 (Over de *lex Iulia* met betrekking tot de graanprijs). De spons bevat het opschrift 'Flagellant annonam' ('Zij drijven de graanprijs op'). Keizer Augustus heeft rond het begin van onze jaartelling bij wet (*lex Iulia*) diegene strafbaar gesteld die op frauduleuze wijze de prijs van het graan deed stijgen, bijvoorbeeld door een schip met graan tegen te houden; dit laatste staat dan ook afgebeeld op de spons. De uitdrukking *flagellare annonam* komt echter in de drie fragmenten waaruit deze titel bestaat, niet voor; wel wordt de term *flagellare* in deze betekenis gebruikt in litteraire werken, namelijk door Plinius de Oudere en door Martialis (eerste resp. twee-

de eeuw na Chr.).⁵⁰ De ontwerper moet het opschrift van deze spons dus ontleend hebben aan een andere bron dan de Digesten.

Uit het voorgaande menen wij te mogen concluderen dat de voorstellingen voor de Pandectentegels bedacht zijn niet door een ervaren praktijkjurist maar door iemand met een gedegen kennis van de klassieke literatuur. Is nu nog na te gaan wie dit geweest zou kunnen zijn? Hierboven hebben wij vermeld dat volgens Becker-Moelands Romeyn de Hooghe de ontwerper van de tegels van Sybrand Feytema geweest zou zijn. Dit vermoeden wordt met name door Spruit en door zijn recensente Ahsmann als hoogst onwaarschijnlijk beschouwd, op grond van argumenten die samenhangen met de tijdsfactor: de Ars Magna verscheen een tiental jaren later dan de 'publicatie' van de tegels, en Romeyn de Hooghe zou voorts ook pas veel later rechten gestudeerd hebben en daarin gepromoveerd zijn. Naar onze mening zijn deze argumenten niet doorslaggevend en is het vermoeden van Becker-Moelands toch niet ver bezijden de waarheid. Ons uitgangspunt is eveneens als het hare de frappante gelijkenis, niet in stijl maar in compositie tussen een aantal sponsen en de corresponderende etsen, waar zij terecht op wees; wij trekken uit deze gelijkenis echter een andere conclusie. Het staat vast dat Romeyn de Hooghe de etsen voor de Ars Magna heeft gemaakt, maar niet wanneer hij dat heeft gedaan. Hoewel het bekend is dat deze kunstenaar snel kon werken, is het ontwerpen van afbeeldingen voor 432 titels een tijdrovende zaak, zodat het denkbaar is dat hij er verscheidene jaren over heeft gedaan. Wij vermoeden dat onze Sybrand Feytema lucht heeft gekregen van deze etsen; dat hij er iets in heeft gezien voor een serie tegels voor zijn fabriek; dat hij een aantal ervan, misschien tegen betaling, heeft laten namaken op een enigzins onbeholpen manier in een veel eenvoudiger stijl en met weglating van elk mnemotechnische element. Hetgeen hij vervolgens over de Pandectentegels schreef in zijn octrooiaanvraag en in de advertentie staat op vrij gespannen voet met de waarheid, maar is ook niet helemaal onwaar. Zijn tegelproject is naar wij vermoeden dan ook volstrekt mislukt, omdat er geen doelgroep was: in de steden waren de betegelde haarden uit de mode geraakt en op het platteland zal het onderwerp van de Pandectentegels weinig belangstelling hebben getrokken. Bovendien vormden de Pandectentegels een wezensvreemd product omdat de afbeeldingen voor de juridische leek volstrekt onbegrijpelijk zijn, terwijl ze voor de juridische specialisten te weinig zeggend zijn.

Op grond van het bovenstaande menen wij dat Sybrand Feytema met zijn Pandectentegels geen oorspronkelijk werk heeft geleverd, maar uit handelsoverwegingen in navolging van het werk van Romeyn de Hooghe vergeefs geprobeerd heeft een aspect van de toenmalige juridische mnemotechniek te populariseren.

Welke is heden ten dage de waarde van de tegels en sponsen van het project van Feytema? De Pandectentegels hebben nimmer enige wetenschappelijke waarde gehad. Hun waarde als illustraties staat echter buiten discussie; het zijn charmante maar soms ook enigzins bizarre voorstellingen, die het in een tegelmuseum goed doen; men denke alleen al aan de weinig frequente en in de regel nogal negatieve wijze waarop vrouwen worden afgebeeld. Wij menen echter dat de tegels van Feytema, althans wat daarvan over is, toch enig rechtshistorisch belang hebben, omdat zij een echo zijn van het onderwijs en de beoefening van het Romeinse recht in de zeventiende eeuw in Friesland.

Noten

1. Zie hierover J.D. van Dam, *Nederlandse tegels* (2de druk, Amsterdam/Antwerpen 1991) 63 e.v.
2. Zie over de activiteiten van N. Ottema als verzamelaar van tegels, J.D. van Dam, 'Tegelverzamelaars in Nederland', *De Vrije Fries* 61 (1981) 109-116, in het bijzonder 114.
3. J.J. Meyer-Collings, 'Eine seltsame Pandektenausgabe', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 12 (1933) 408-416.
4. De betreffende juridische publicaties zijn het proefschrift van A.S. Hartkamp, *Der Zwang im römischen Privatrecht* (Amsterdam 1971) en de bijdrage van O.K. Brahn, 'Bijzaken zijn maar bijzaken', in de afscheidsbundel voor Prof. Mr. A. Pitlo, '*Plus est en vous*' (Deventer 1970) 171 e.v. De congressen waarvoor een Pandectentegel op het programmaboekje stond, waren in beide gevallen zittingen van de Société internationale 'Fernand de Visscher' pour l'histoire des droits de l'antiquité, gehouden op 16-19 sept. 1969 resp. op 21-26 sept. 1992 te Amsterdam.
5. Zie over de Justiniaanse wetgeving O.E. Tellegen-Couperus, *Korte geschiedenis van het Romeinse recht* (Deventer 1990) 120 e.v.
6. Met betrekking tot D.12.3 is slechts één voorbeeld voorhanden.
7. Aldus J.J. Meyer-Collings (noot 3) 411.
8. Men zie hiervoor de bijlage.
9. D. Noordhoff, 'Pandectentegels', *Tegel* (1972) 25. De vijf tegels die zich in het Gemeentelijk Museum 'Het Prinsessehof' bevinden, betreffen de titels D.16.1; D.19.4; D.28.6; D.29.5; D.29.6; de tegel in het Museum Boymans-Van Beuningen betreft D.29.4; de tegel in het Tegelmuseum 'It Noflik Sté' heeft betrekking op D.19.1; Noordhoff zelf bezit een tegel over D.40.16. Zie voor de afbeelding(1924n van enkele van deze tegels C.H. de Jonge, *Dutch Tiles* (Londen 1971) 82.
10. Zie hierover J.E. Spruit, *Rechtsgeleerde muurbloempjes uit de 17e eeuw*. Curieus verglaasde wandtegels met tafereel uit de Pandecten. Le droit romain, sujet d'une décoration murale du 17e siècle, Arnhem 1989, 13 e.v. Zo zouden in een oud huis te Harlingen fragmenten van tegels gevonden zijn die betrekking hebben op D.11.6; D.21.2; D.28.7; D.37.1; D.37.2; D.38.2; D.46.4. Volgens Spruit waren dit mogelijkwijze de monsters waarvan Feytema in zijn octrooi-aanvraag spreekt. Spruit vermeldt voorts dat K.H.G. Regts, te Franeker een scherf van een tegel bezit met het opschrift: 'LIBER ...[P]ANDEC[TARUM]'; een spons van deze tegel heeft volgens Spruit niet bestaan, althans is niet bewaard gebleven.
11. N. Ottema, 'Friese Majolica', *De Vrije Fries* 27 (1924) tegenover bladzijde 65; het gaat hier om tegels betreffende de volgende titels: D.11.5; D.11.7; D.23.3; D.25.2; D.32.10; D.34.2; D.39.6; D.44.5; D.50.9; D.50.12.
12. J.J. Meyer-Collings (noot 3) 417 ev.; het gaat hier om afbeeldingen van de tegels betreffende D.11.5; D.11.7; D.19.5; D.23.3; D.25.2; D.33.10; D.39.6; D.44.5.
13. Aldus D. Noordhoff (noot 9) 23; volgens hem gaat het om negentien sponzen betreffende de boeken 7, 8 en 9, waarvan geen tegels bekend zijn.
14. Het gaat om tegels betreffende de volgende titels: D.5.2; D.5.4; D.10.1; D.10.2; D.20.4; D.22.6; D.24.3; D.28.1; D.33.4; D.37.6; D.38.10; D.39.6. Zie hierover D. Noordhoff (noot 9) 23 en J.E. Spruit *Palingenesia muralis*. Over zeventiende-eeuwse rechtsvoorstellingen, in: *Antidoron, Liber amicorum mr. F.B. Keulen* (Zwolle 1990) 149 e.v.
15. Hier gaat het om tegels betreffende de volgende titels: D.1.20; D.11.7; D.16.1; D.18.1; D.18.6; D.20.3; D.22.5; D.23.2; D.23.3; D.24.1; D.24.2; D.28.3; D.33.2; D.33.10; D.37.7; D.39.4; D.41.1; D.44.4; D.44.5; D.47.21. Zie hierover J.E. Spruit (noot 8) 4.
16. Namelijk van de eerste twee titels van boek 1; titel 10 – 15 van boek 2; titel 5 van boek 11; de zeven titels van boek 29; de acht titels van boek 42; titel 13 van boek 43; titel 6 van boek 47; de dertien titels van boek 49 en titel 17 van boek 50.
17. J.D. van Dam (noot 1) 99 leest hier ten onrechte 'kerckelijke Rechten' in plaats van 'Keyserlijke Rechten'.
18. De octrooiaanvraag bevindt zich in het Rijksarchief van Friesland te Leeuwarden, bij de Resoluties van de Staten van Friesland, Landdagstukken, inv. nr. 338.
19. N. Ottema (noot 11) 54 ev.
20. D. Noordhoff (noot 9) 18 ev.
21. J.E. Spruit (noot 10) en (noot 14).
22. M.A. Becker-Moelands, 'Die Pandekten in bildlicher Darstellung', *Forschungen zur Rechtsarchäologie und Rechtlichen Volkskunde* 12 (1990) 121 e.v.; eadem, 'Rechtsarcheologie en rechtsiconografie in Nederland', *Iuris scripta historica* 5 (1992) 77 e.v.
23. In het eerste van de hierboven in noot 22 genoemde artikel behandelt zij D.5.6; D.30; D.31. D.36.1 en D.40.5, in het tweede artikel D.40.1-6 en D.34.5. De titel D.40.5 komt in beide

artikelen voor omdat die handelt over fideicommissaire vrijlatingen. Een fideicommiss was naar klassiek Romeins recht een verzoek van de erfflater aan zijn erfgenaam of legataris om het geheel of een deel van hetgeen hij uit de nalatenschap verkreeg direct of na een bepaalde tijd aan een derde uit te keren.

24. Anders J.E. Spruit (noot 10) 14 die meent dat de relatie tussen beide slechts sporadisch en zwak aanwezig is.
25. Zo meent ze (noot 22, 1990, p. 131) bij de afbeelding van titel D.30 dat de in het midden afgebeelde persoon de overledene is omdat hij niet meer met zijn benen op de grond staat; het komt echter zo vaak voor dat het perspectief en de onderlinge verhoudingen niet juist zijn weergegeven, dat op grond daarvan geen inhoudelijke conclusies mogen worden getrokken.
26. Zie hierover F.A. Yates, *The Art of Memory* (Londen 1966).
27. Cicero, *De oratore*, 2.80.351-354; *Auctor ad Herennium libri IV*, 3.16.28-40; Quintilianus, *Institutio oratoria*, 11.2.17-22.
28. *Auctor ad Herennium libri IV*, 3.16.29: 'Constat igitur artificiosa memoria ex locis et imaginibus'.
29. Een voorbeeld van het gebruik dat de Romeinse oratoren van de mnemotechniek maakten met het oog op een pleidooi geeft de *Auctor ad Herennium Libri IV*, 3.20.33:
'Dikwijls vatten wij de herinnering van een hele kwestie samen in een een afkorting en een enkel beeld. Dit is bijvoorbeeld het geval als de aanklager heeft gesteld dat de gedaagde een man heeft gedood met vergif en als hij heeft gesteld dat het motief voor de daad een erfenis was en dat er vele getuigen en medeplichtigen voorhanden zijn. Indien wij nu, hetgeen nuttig kan zijn voor de verdediging, ons dit eerste punt willen herinneren, zullen wij in onze eerste achtergrond een beeld van de hele zaak vormen. Wij zullen de man waarover het gaat afbeelden als een zieke liggend in bed, als we tenminste weten hoe hij eruit ziet. Als wij hem niet kennen, nemen wij toch een persoon als zieke, maar iemand die niet van lage standing is, opdat hij snel te binnen schiet. En wij zullen de gedaagde plaatsen aan zijn bed, met in zijn rechterhand een drinkbeker en in zijn linkerhand een testamentsacte en aan zijn vierde vinger de testikels van een ram. Op deze manier kunnen wij ons zowel de getuigen als de erfenis herinneren als ook de man die vergiftigd was.'

De beschrijvingen van de *imagines* door de klassieke auteurs zijn voor de moderne lezer niet altijd gemakkelijk te volgen. H. Caplan, [Cicero] *Ad Herennium*, Londen-Cambridge (Mass.) 1981, 214 noot b geeft de volgende toelichting: 'According to Macrobius, *Sat.* 7.13.7-8 the anatomists spoke of a nerve which extends from the heart to the fourth finger of the left hand (the *digitus medicinalis*), where it interlaces into the other nerves of that finger; the finger was therefore ringed, as with a crown. *Testiculi* suggests *testes* (witnesses). Of the scrotum of the ram purses were made; thus the money used for bribing the witnesses may perhaps also be suggested.'

30. Een beroemd voorbeeld is het Memoria-theater van Giulio Camillo; zie over dit theater en de correspondentie hierover tussen Erasmus en de Friese jurist Viglius van Aytta, F.A. Yates (noot 26) 129.
31. J.E. Spruit (noot 10) 15.
32. J.E. Spruit (noot 14) 150.
33. M. Ahsmann, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 60 (1992) 222 noot 2 stelt dat Huber zeker niet gold als een 'Practisijn in de Rechten'.
34. 161 voorstellingen hebben betrekking op de titel en 145 op het eerste fragment; slechts 59 hebben betrekking op een ander fragment.
35. Het gaat om de titels D.1.8 en 13; 2.1; 25.3 en 6; 33.1; 37.3 en 13; 38.17; 40.2.3,4 en 5; 44.4; 48.15,18 en 19 en 50.4.
36. Wij hebben 167 voorbeelden geteld waarop een magistraat staat afgebeeld.
37. J.E. Spruit (noot 10) 14. In zijn toelichting bij de tegel met de titel D.22.5 stelt hij (p. 40 ev.) echter dat het daar niet om een praetor maar om een rechter gaat.
38. Deze indruk wordt overigens ook bevestigd door de toelichtingen die Spruit bij een aantal tegels geeft. In de twaalf Pito-tegels is soms de 'praetor' afwezig, als hij er gezien de titel-rubriek zou moeten zijn of hij is aanwezig maar draagt geen palmtak in weerwil van het contentieuze karakter van de betreffende kwestie. Spruit vermoedt dat er een rationele samenhang is tussen dit element van de voorstelling en de juridische aard van het betreffende geschil; dit lijkt ons echter illusoir. Op de twintig notaris-tegels die Spruit van commentaar voorzag, wordt de praetor twee maal afgebeeld terwijl hij met een aanwijfsstok (geen palmtak!) naar een opschrift wijst. Beide tegels, D.44.4 en 5, hebben betrekking op contentieuze iurisdictie; Spruit heeft het verschil tussen palmtak en stok echter niet opgemerkt.
39. J.J. Meyer-Collings (noot 3) 414.
40. De volgorde titel/boek is gebruikt in de boeken D.1-20, 28-40, 43-47 en 48-50, en wel in de

- volgende afkortingen: 141 maal t. libr; 78 maal t l; 42 maal tit. libr; 39 maal t. lib; acht maal tit. lib; één maal t l. rom en één maal tit. l.
41. De volgorde boek/titel is gebruikt in D.21-27, 41 en 47, en wel 48 maal afgekort als libr. t, twaalf maal als l t, één maal als lib. t.
 42. Namelijk de boeken D.30 en 32 als libr. en D.31 als lib.
 43. Namelijk in de volgende titels: D.24.1; D.25.1; D. 26.1-8; D.27.1 en 2.
 44. Namelijk in titel D.22.4.
 45. Namelijk in titel D.28.8.
 46. Wij hebben 91 sponzen met opschriften geteld, dat wil zeggen dat vanaf boek D.34 bijna de helft van de titels een opschrift heeft.
 47. Sinds de elfde eeuw gold onder de juristen het principe 'Graeca non leguntur' ('Griekse teksten worden niet gelezen'). De Franse humanisten zoals Budé (1468-1540) hebben wel weer gebruikt gemaakt van Griekse juridische teksten en hun voorbeeld heeft ook in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden navolging gevonden. In de rechtspraak werd gewoonlijk echter nog met de traditionele Latijnse teksten gewerkt.
 48. Inst. 2.10.1-3. De oudste bronnen waarin deze drie testamentsvormen worden genoemd, zijn de Instituten van Gaius, 2.101-102 en de *Ulpiani Epitome*, 20.2; de handschriften van deze twee teksten zijn echter pas in de 19de eeuw ontdekt.
 49. Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, 15.27.3. Gellius verklaart hier de naam *calatis comitiis* uit het feit dat de burgers door een hoornblazer bijeengeroepen werden voor een vergadering.
 50. Plinius de Oudere, *Historiae naturales*, 33.64; Martialis, *Epigrammata*, 2.30.4.

Bijlage: Inventarisatie van de collectie sponzen en voorbeelden in het Fries Museum

- O = Ottema(?): Inventarisatie gemaakt door Ottema omstreeks 1924 en toegevoegd aan de collectie sponzen in het Fries Museum.
- F = Fries Museum: inventarisatie door ons gemaakt in 1991 van de collectie in het Fries Museum, zoals wij die daar aantreffen.
1. O: Ex zonder titel en boeknummer.
F: idem; + 1 voorbeeld. Drie exemplaren zijn door ons van hun vermoedelijke juiste boek/titelnummer voorzien.
 2. O: L. 1. (22) titels. Titel 1 & 2 ontbreken. Titels 3 tem 22 DUBBEL.
F: L. 1. (22 titels). Titel 1 & 2 ontbreken; Titels 3 tem 22 enkel; geen voorbeelden.
 3. O: L. 2. (15 Titels) 1 tem 8 dubbel. Titels 9 tem 15 ontbreken.
F: L. 2. (15 Titels) 1 tem 7 dubbel; titel 8 driedubbel. Titels 9 tem 15 ontbreken; geen voorbeelden.
 4. O: L. 3. beslaat 6. compleet DUBBEL.
F: L. 3. (6 titels). compleet; Titels 1, 2, 4, 5, 6 dubbel; titel 3 enkel; geen voorbeelden.
 5. O: L. 4. bestaat uit 9. compleet 9 titels *dubbel*.
F: L. 4. (9 titels). compleet. Titel 1 en 2 enkel; Titel 3 en 4 dubbel; Titel 5 enkel; Titel 6, 7, 8, 9 dubbel; geen voorbeelden.
 6. O: L. 5. bestaat uit 6. compleet 6 titels dubbel.
F: idem; geen voorbeelden.
 7. O: L. 6. bestaat uit 3. compleet (3 titels) dubbel.
F: idem; geen voorbeelden.
 8. O: L. 7. bestaat uit 9. compleet (9 titels), allen 3 stuks behalve titel 4 (2 st)
F: idem; geen voorbeelden.
 9. O: L. 8. bestaat uit 6. compleet (6 titels) alles 3 stuks, behalve titel 2 (2 stuks)
F: idem; geen voorbeelden.
 10. O: L. 9. compleet (4 titels) Titels 1 tem 3 – 3 stuks; titel 4 – 1 stuk.
F: idem; geen voorbeelden.
 11. O: L. 10. bestaat uit 4. Alles compleet (4 titels) 3 ex.
F: L. 10. (4 titels). compleet, alles twee ex met voorbeelden; titel 4: voorbeeld ontbreekt.
 12. O: L.11. uit 8 Titels. van Titels 1, 2, 3, 4, 6, 7 elk 3 ex; van Titels 8 – 2 ex; Titel 5 ONTBREEKT.
F: L. 11 (8 titels). Van titels 1, 2, 3, 4, 6, 7, elk 3 ex. met voorbeeld; titel 8 – 2 ex; voorbeeld ontbreekt; titel 5 ontbreekt.
 13. O: L. 12 uit 7. 7 Titels compleet; Titel 3 – 1 ex; Titel 2 – 2 ex; de rest – 3 ex.
F: L. 12 (7 titels). Titel 1 – 1 ex; titel 2 – 2 ex; Titel 3 – geen; Titel 4, 5, 6, 7, elk 2 ex; met voorbeelden.

14. O: L. 13. compleet (7 titels) alles 3 ex.
F: L. 13. compleet (7 titels) alles 2 ex behalve titel 6; namelijk 3 ex: alles met voorbeelden.
15. O: L. 14. compleet (6 – titels); Titel 1 + 2 – 2 ex; rest – 3 ex.
F: L. 14. compleet (6 titels); alles 2 ex; titels 1 + 2 geen voorbeelden, de rest wel.
16. O: L. 15. compleet (4 titels) elk 3 ex.
F: L. 15. compleet (4 titels) elk 2 ex; met voorbeelden.
17. O: L. 16. compleet (3 titels) alles 3 ex.
F: L. 16. compleet (3 titels) alles 2 ex; met voorbeelden.
18. O: L. 17. compleet (2 titels) elk 3 ex.
F: L. 17. compleet (2 titels) elk 2 ex; met voorbeelden.
19. O: L. 18. compleet (7 titels) alles 3 ex.
F: L. 18. compleet (7 titels) elk 2 ex; met voorbeelden.
20. O: L. 19. compleet (4 titels) alles 3 ex.
F: L. 19. compleet (4 titels) alles 2 ex; met voorbeelden.
21. O: L. 20. compleet (6 titels) alles 3 ex.
F: L. 20. compleet (6 titels) alles 2 ex; met voorbeelden.
22. O: L. 21. compleet (3 stuks) elk 3 ex.
F: L. 21. compleet (3 titels) alles 2 ex; met voorbeelden.
23. O: L. 22. compleet (6 titels, alles 3 ex)
F: L. 22. compleet (6 titels) alles 2 ex met voorbeelden.
24. O: L. 23. compleet (5 titels) alles 3 ex behalve T 1 (2 ex)
F: L. 23. compleet (5 titels) alles 2 ex behalve T 1 (geen voorbeeld)
25. O: L. 24. compleet (3 titels) alles 3 ex.
F: L. 24. compleet (3 titels) alles 2 ex met voorbeelden.
26. O: L. 25. compleet (7 titels) alles 3 ex, uitz.: T. 7 (2 ex) N.B. van Titel 2: 2 verschillende versies. T 2 bk 35.
F: L. 25. compleet (7 titels) alles 2 ex, behalve T. 7, geen voorbeeld.
27. O: L. 26. compleet (10 titels) alles 3 ex.
F: L. 26. compleet (10 titels) alles 2 ex. met voorbeelden.
28. O: L. 27. compleet (10 titels) alles 3 (sponsen van Ti. 10 ged. beschadigd)
F: L. 27. compleet (10 titels) alles 2 ex. met voorbeelden.
29. O: L. 28. compleet (8 titels) alles 3 x, alleen Ti. 7, 2 x. Boek 29 ontbreekt. 29.4; tegel Boymans – v. Beun.
F: L. 28. compleet (8 titels) alles 2 ex. met voorbeelden. Boek 29 (7 titels) ontbreekt. Echter van titels D.29.4; D.29.5 en van D.29.6 is een tegel voorhanden! D.29.4 in Museum Boymans-van Beuningen; D.29.5 en D.29.6 in Museum Het Prinsessehof.
30. O: L. 30. 31. 32. (vormen samen 1 Titel) van elk boek 1 spons in drievoud.
F: L. 30. 31. 32. van elk boek 1 spons in tweevoud met voorbeeld.
31. O: L. 33. compleet (10 titels) elk 3 x.
F: L. 33. compleet (10 titels) elk 2 ex. met voorbeelden.
32. O: L. 34. compleet (9 titels) alles 3 x.
F: L. 34. compleet (9 titels) alles 2 ex. met voorbeelden; titel 9 één ex.
33. O: L. 35 (3 titels). T. 1 (3 ex), T. 2 aanwezig: T. 2 bk. 25 *schrijffout*. T. 3 (3 ex.)
F: L. 35 (3 titels) alles 2 ex. met voorbeeld; titel 2: bk. 25 = bk.35.
34. O: L. 36 compleet (4 titels) ieder 3 x.
F: L. 36 compleet (4 titels) alles 2 ex. met voorbeelden.
35. O: L. 37 compleet (15 titels) 3 exempl. behalve titels 2, 4, 10, 11, 13 (2 ex.)
F: L. 37 compleet (15 titels) 2 ex. met voorbeelden; van titels 2, 4, 10, 11 ontbreken voorbeelden.
36. O: L. 38. compleet (17 titels) alles 3 x.
F: L. 38. compleet (17 titels) alles 2 ex. met voorbeelden.
37. O: L. 39. 6 titels (compleet) (3 ex)
F: L. 39. 6 titels (compleet) (2 ex. met voorbeelden)
38. O: L. 40. compleet (16 titels) alles 3 x.
F: L. 40. compleet (16 titels) alles 2 ex. met voorbeelden.
39. O: L. 41. compleet (10 titels) (elk 3 ex); toegevoegd blaadje: boek 42 ontbreekt.
F: L. 41. compleet (10 titels) (elk 2 ex. met voorbeelden) verder toegevoegd twee blaadjes resp. met opschrift: 'boek 42 ontbreekt' en 'sponsen in bruikleen aan Tichelaar'.
40. O: L. 43. compleet minus titel 13. (boek heeft 33 titels) T. 1 tem 12 3 x ieder, behalve 5 = 1 x; T. 16, 17, 19, 20, 24, 29 dito. De rest 2 x ieder.
F: L. 43. (33 titels): titel 1 tén 4 twee ex. met voorbeeld; titel 5 twee ex.; voorbeeld ontbreekt; titel 6 tm 12 twee ex. met voorbeeld; titel 13 ontbreekt geheel; titel 14 en 15 twee ex. voor-

beeld ontbreekt; titel 16 en 17 twee ex. met voorbeeld; titel 18 twee ex. voorbeeld ontbreekt; titel 19 en 20 twee ex. met voorbeeld; titel 21 tm 23 twee ex. voorbeeld ontbreekt; titel 24 twee ex. met voorbeeld; titel 25 tm 28 twee ex. voorbeeld ontbreekt; titel 29 twee ex. met voorbeeld; titel 30 tm 33 twee ex. voorbeeld ontbreekt.

41. O: L. 44. compleet (7 titels) elk 3 x.
F: L. 44. compleet (7 titels) elk 2 ex. met voorbeeld.
42. O: L. 45. 3 titels. van elke titel 3 stuks.
F: L. 45. 3 titels. titel 1 een ex. met voorbeeld; titel 2 en 3 drie ex. met voorbeeld.
43. O: L. 46. 8 titels v alle titels 3 stuks.
F: L. 46. 8 titels. titel 1 een ex. met voorbeeld; titel 2 tem 8 twee ex. met voorbeeld.
44. O: l. 47. 23 titels. Titel 6 ontbreekt. Van titel 2, 5, 7, 8, 11, 12, 17–20, 23 elk twee stuks; van de rest drie stuks.
F: L. 47. 23 titels. van titel 2, 5, 7, 8, 11, 17–20 en 23 ontbreekt het voorbeeld; van de rest twee ex. met voorbeeld.
45. O: L. 48. 24 titels. van titel 24, 1 stuk; van titel 15, 2 stuk; van de rest elk 3 stuks.
F: L. 48. 24 titels. van titel, 11, 15, 24 een ex. met voorbeeld; van de rest twee ex. met voorbeelden.
46. O: L. 49. 5 x 2 sponsen *zonder nummers*, dus zonder verwijzing naar de titels. (het boek (49) heeft 18 titels)
F: L. 49. de 5 x2 sponsen, elk zonder voorbeeld, hebben vermoedelijk betrekking op de laatste vijf titels (D.49.14 – D.49.18); spons nr 2 heeft waarschijnlijk betrekking op D.49.12; spons nr. 5 op D.49.10 en spons nr. 8 op D.49.3.
47. O: L. 50. 17 titels. van alles drie stuks. (N.B.: Titels 16 en 17 samen één spons)
F: L. 50. 17 titels. van alles twee ex. met voorbeeld. (Titels 16 en 17 samen één spons)

Panorama fan Fryslân

Fryske kultuer

Geart de Vries

1992 wie it jier dat de keunstrwâld op hast alle nivo's te meitsjen hie mei drege diskusjes oer driigjende fermindering fan subsydzjes. Lanlik, provinsjaal en gemeentlik soargen nota's en besunigingsútstellen foar langtriedderige petearen bij allerhanne kulturele ynstellingen. De nota 'Investeren in cultuur' fan minister Hedy d'Ancona fan WVC bygelyks brocht de nedige ferbjustering en betizing. De notysje like earst ek foar it beropstoaniel en de symfoanyske muzyk yn Fryslân grutte gefolgen te hawwen. Bestjoer en fêste dirigent fan it Noord Nederlands Orkest drigen op te stappen om't it orkest mei trije miljoen gûne minder ta moast. En dat wylst se de slach mei it Heare-akkoard amper te boppe wiene.

Tryater sei dat se der mei ophâlde moast at de plannen trochgean soene om it beropstoanielselskip te ferplichtsjen 20 persint oan eigen ynkkomsten fertsjinje te litten. Troch fûleinige lobby yn Den Haach ûntstie der in royale mearderheid yn de Twadde Keamer dy't der by de minister op oanstie har foarstellen werom te nimmen.

Op provinsjaal nivo hie it ôfskaffen fan de ISP-jilden grutte gefolgen foar guon kulturele ynstellingen. De Stichting Kunstzinnige Vorming Friesland moast opdoekt wurde; foar de Centrale Bibliotheek Dienst kaam folle minder jild en it Fries Filmcircuit en it Filmfestival waarden yn harren fuortbestean bedrige. Fan de kultuer yn Fryslân sil anst net folle mear oerbliuwe as krûdkoeke en earizers, sei in ferneamd filmregisseur nei oanlieding fan dizze provinsjale besunigingsfoarstellen. Oan 'e ein fan 1992 die bliken dat de gefolgen benammen grut wiene foar it noch mar twa jier besteande Frysk Keunstynstituut. Dizze ynstelling waard troch it Provinsjaal Bestjoer opheft en mei de SKVF ûnderbrocht yn in nij Ynstituut foar de Keunsten. It nije ynstituut krige as opdracht om slachfeardiger te wurkjen as de eardere ynstellingen, mar moat dit wol dwaan mei in miljoen gûne minder oan jildmiddels as de ôfsûnderlike ynstituten earder apart hiene.

Gemeentlik wie it ferhaal net oars: ek hjir hiene algehiele besunigingsrondes grutte gefolgen foar it (sosjaal-)kulturele libben. Yn Ljouwert bygelyks waard it útstel dien om op wolwêzen 3,8 miljoen gûne te besunigjen. Hjirtroch soene biblioteken ticht moatte, de muzykskoalle en it kreativiteitssintrum mei ien miljoen gûne minder ta moatte en ek oare kultuerynstellingen folle minder jild krije.

Ljouwert soe op wei wêze nei in 'kultureel fallisemint' neffens in brief fan de direkteuren fan alle kulturele ynstellingen fan de Fryske haadstêd. Hja neamen it in benaude sitewaasje dat datjinge '(...) wat het leven inhoud geeft, het telkens weer moet afleggen tegen zaken van kennelijk hogere economische orde'. Wethâlder Ernst Janssen fan kultuer fan Ljouwert naam ôfstân fan wat hy neamde in 'ontrechte en overdreven angst' en naam stelling tsjin it papegaaie-sirkwy dat der wêze soe yn de reaksjes op needsaaklike besunigingen.

Teater en muzyk

No hie de Ljouwerter wethâlder fan kultuer ek noch wol wat om fleurich oer te

wêzen en pessimisten mei fan replyk te tsjinjen. Yn novimber koe lang om let de earste peal fan de nije skouboarch De Harmonie de grûn yn slein wurde troch kabaretier Paul van Vliet. Dêrfoar moast de gemeenterie earst noch wol ynstimme mei in budget dat 3,4 miljoen gûne heger lei as de earder begrutte 33,34 miljoen gûne. Foar dy gelegenheid waard in betonnen boek útbrocht en komponearde Peter Sijbenga it gelegenheidswurk 'Building on Ice'.

Ek fierders wie der nettsjinsteande allerhanne finansjele dringen genôch kultureel oanbod, net allinne yn Ljouwert, mar oer de hiele provinsje. Op Schylge bygelyks koe yn juny in Oerol-festival hâlden wurde dat mear oantreklik – nasjonaal en ynternasjonaal – teater en byldzjende keunst sjen liet as ea. Joop 'kapitein Oerol' Mulder krige foar syn fertsjinsten foar it festival yn juny út hannen fan kommissaris Wiegel de twadde sulveren Anjer.

Mulder syn foargonger, Riens Gratama, dy't dy priis ferline jier krige, kaam begjin 1992 mei in nij, sprankeljend programma 'Euro-Super-Fries'. Hij brocht dizze (neffens de resinsint fan de Leeuwarder Courant) 'lykwichtige' foarstelling tegearre mei Maaike Schuurmans.

Bennie Huisman kaam mei it programma 'De wite walfisk' oer de eardere suksesfolle Fryske foardrager Wibren Altena en Frederike Kleefstra en Inez Timmer kamen mei in nij lietsjeprogramma ûnder de titel 'Twa'. Net in bulte minsken soene it lykwols sjen, ek mei om't Inez Timmer yn 'e simmer út Fryslân weigjend om in rol te spyljen yn de topmusical fan 1992 'Cyrano de Bergerac'.

In soad taskôgers wiene der wol wer bij de iepenloftspullen. Yn Jorwert waard in klassiker fan Molière spile en in bernestik nei in boek fan Annie M.G. Schmidt; op 'e Jouwer wie in bewurking fan in roman fan Abe Brouwer te bewûnderjen en yn Menameradiel in nij stik fan Simy Sevenster. Yn Burgum spilen se in stik fan de Ierske skriuwer George Farquhar dat yn't Frysk 'Fûken op 'e kaai' kaam te hiten.

Beropstoanielselskip Tryater besinde har op de fraach hoe't se mear bining mei it Fryske publyk krije koe. Net allinne troch de driigjende plannen fan minister D'Ancona, mar ek troch in weromrinnend besikersoantal waard dizze kwestje nei foaren brocht. Hoe't it gruttere omtinken foar de saak fan de Fryske identiteit – sa't it artistyk lieder Peter te Nuyl foarstiet – dêrbij helpe sil, is net direkt te sizzen.

Tryater gong it seizoen 1992/93 yn ûnder de neamer 'Oerol thús, mar thús it bêste'. Op it oarspronklik Frysktalige stik fan Wilco Berga – 'Berchbewenners' – dat as earste yn dizze rige spile waard wiene de reaksjes wakker ferskillend. Ko Oosterwijk waard oansteld as nij saaklik lieder fan it selskip.

In lytse greep út it musikale oanbod: Liet '92 hie fan't jier 55 ynstjoeringen en waard wûn troch de groep Mingde Noaten mei it troch Tiny Mulder skreaune nûmer 'Jitze'. En foar leafhawwers fan popmusyk wiene der wer de nedige festivals dêr't ien seker fan neamd wurde moat: Uteinrock yn it Bolwurk yn Snits. Fryske en Keltyske groepen spilen hjir foar in, foar in grut part tige taalbewust publyk.

Taalkultuer

In part fan harren sil grif ek oanwêzich west ha op it popfestival dat hâlden waard as ôfsluting fan de betinking fan de Slach bij Warns. Yn jierren krige dy 'jierlikse bûleblazerij' (Jan Bearn Singelsma) net safolle omtinken yn krante en foar radio en televyzje as de manifestaasje ein septimber bij de tinkstien op it Reaklif. De oanwêzichheid fan in 20-tal rjochts-ekstremisten dy't de betinking

oangrypten om iepentlik kontakt te sykjen mei Fryske bewegers, brocht ûnrêst en diskusje bij de lêstneamden. Guon kritisy woene ha dat der net gau en adekwaat genôch ôfstân fan de ekstremisten nommmen wie. Oaren giene yn hongerstaking om 't de berjochtjouwing oer de betinking de hiele Fryske Beweging yn in kwea deiljocht setten hie. Betinkingssprekker Klaas Jansma stelde dat elk him yn Fryslân thúsfiele moatte soe, mei wat foar etnyske achtergrûn dan ek. Yn it neipetear waard wakker praat oer de erkenning fan Fryslân as Euroregio en de needsaak fan in grutter selsbewustwêzen.

De ryksoerheid liet fan har hearre mei de oanbieding fan it foarûntwerp wet 'Friese taal in het bestuurlijk verkeer' troch steatssekretaris mefrou Dieuwke de Graaff-Nauta op it provinsjehûs yn Ljouwert. It moat in wetlike en juridyske basis jaan ûnder in al jierren bestoand belied fan mear mooglikheden foar it brûken fan it Frysk yn it iepenbiere ferkear. Frou De Graaff relativearre bij dizze gelegenheid lykwols it belang fan sa'n taalwet direkt wer: 'Wij moatte net de yllúzje hawwe dat it belied fan 'e oerheid it Frysk rêde sil wannear't it faai komt te stean. As it safier komt, sil de hâlding fan de boargers de trochslach jaan en net it belied fan it Frysk of de provinsje.' Se hie hjir noch oan taheakje kinnen dat soks ek jildt foar it belied fan de rjochtbank. De 'commissie Friese taal in het rechtsverkeer' liet yn maaie witte foarstanner te wêzen fan in 'grote re erkenning van het recht van Friestaligen om het Fries in het rechtsverkeer te gebruiken'. Minister Hirsch Balin fan justysje spriek bij de oanbieding fan it rapport fan dy kommisje Frysk.

Byldzjende keunst

Yn jierren sil in byldzjende keunstprojekt net safolle omtinken krigen ha as it Cargo-projekt fan it 'Genootschap van broodheren' op Breesândyk, bij de Ofslútdyk. Yn wikselploegen fan tsien frijwilligers waarden hjir yn 'e simmer wiken oanien yn totaal 12.000 bôlen bakt dy't dêrnei ynmitsele waarden yn in 27 meter hege elektrisiteismêst. Doel wie om de bôlen as in soarte fan artystyk offer priis te jaan oan de see dêr't Nederlân safolle oan te tankjen hân hat. Der waarden hûnderten beswiskriften en tûzenen hantekeningen tsjiny brocht. Mar der wiene ek hiel wat sympatisanten en tsientûzenen minsken dy't efkes bij de bakkerij de auto parkearden. Om't foar it ôfsinken úteinlik gjin tastimming jûn waard, wie op in nacht yn 'e neisimmer tige hommels it hiele keunstwurk ferdwûn.

Alle rekords waarden ek wer brutsen yn Warkum dêr't de skilderijen fan Jopie Huisman yn in gloednij museum dat op ien maart iepene waard nei in lyts heal jier al hûnderttûzen besikers luts. Noch altyd draait it museum sûnder in sint oerheidssubsydsje. De kosten foar de nijbou foar dizze 'cultuurtoeristische trekker van allure' (kommissaris Wiegel bij de iepening) wiene 2,2 miljoen gûne.

Dan moat der yn Ljouwert hiel wat mear op it kleed komme foar it ferbouwen fan it Fries Museum. Hjir moat de tunnel dy't it haadgebou oan de Twabaksmerk ferbynt mei de Kanselarij allinne al mear as trije miljoen gûne kostje. Ta dy tunnel waard besletten om't der gjin tastimming kaam fan de gemeente Ljouwert foar in loftbrêge. It museum makke fierders bekend dat se mei in reorganisaasje it imago 'opkrikke' wol en dat der yn 1994 in aparte ôfdieling moderne keunst komme sil.

Twa musea fierden harren jubileum: it Prinsessehof yn Ljouwert mei ûnder oaren in eksposysje fan Jan Frearks van der Bij. En museum Willem van Haren op it Hearrenfean kaam yn har jubileumjier mei in permanente útstalling fan it wurk fan Boele Bregman.

In hiel opmerklik inisjatyf wie it nije keunsttiidskrift *Praktikabel*. Dit 'podium per post' presentearre op de drokbesochte Nacht van de Architectuur op ien july in blêd dêr't jo nijsgjirrige keunst mei thús krigen.

Fryske taal- en letterkunde

Tineke Steenmeijer-Wielenga

Oanrin

Foar guon auteurs waard 1992 'it jier fan de frustrearre ambysjes', mei't har manuskripten troch saakkundige karmasters net goedernôch achte waarden om bekroand en publisearre te wurden. Foar de priisfraach dy't it Boun fan Fryske Toanielselskippen útskreaun hie om yn 1993 (by it 75-jierrich bestean) oer gaadlik nij repertoire beskikke te kinnen, wiene 24 stikken ynkommen, mar de sjuery (Wiesje Jansma-de Vries, Thom van der Goot en Jan Arendz) konstatearre 'in beskamsum tekoart oan literêre en dramatyske stylfigueren' en hie de moed en pas de kritearia, dêr't hja by de beoardieling fan útgien wiene, net oan by it nivo fan it ynstjoerde wurk. In soartgelikense flinkheid joegen de leden fan de advyskommisje fan de Kristlike Fryske Folks Bibleteek (Durk van der Ploeg, Piter Duijff en Wipkje Marra-Tilstra) blyk fan, doe't hja op de jiergearkomste melden, dat der foar it earst yn it 59-jierrich bestean fan de KFFB net ien manuskript ynkommen wie, dat yn har eagen bekroaning mei in romanpriis rjochtfeardige. Hokker konsekwinsjes dy útspraak hat foar it útjefteplan fan 1994 en dêrmei foar it ledebestân fan de KFFB is noch net te oersjen. Foar 1993 leit der noch genôch yn it laad.

Is it nivo fan de ynstjoerings no ynienen safolle leger of stelle de karmasters har easken heger? Dat is in nijsgjirrige frage. Is der in kleau ûntstien tusken de saneamde 'beropsfriezen' en de gewoane Fryske lêzers en toanielleafhawwers? Binne de saakkundigen yn har rjochtfeardich ferlangst nei profesjonaliteit en folweardigens, ek fan it Fryske literêre produkt, by it grutte publyk weigeroed? Of is hjir wat oars te rêden? Is de generaasje suksesfolle KFFB-skriuwers, en likegoed dy fan de jierrenlange leveransiers fan populêre stikken, oer har hichtepunt hinne en is der te min nij, opkommend talint dat har plak ynnimme kin? Of soe der gjin merk mear foar de produkten fan de folksskriuwers wêze?

Aktiviteiten

Dat der yn Fryslân noch altyd wol minsken binne mei ambysje foar it skriuwerskip leart it tal dielnimmers oan workshops, kursussen, iepen poadiums ensafuorthinne en it tal ynstjoerings by bygelyks de wedstriid dy't de Stichting Nederlandse Dialecten yn 1992 útskreaun en dêr't net minder as fjirtich Friezen oan meidiene.

De organisatoaren fan literêre manifestaasjes hawwe oer it generaal dochs gjin klein oer belangstelling en der wie yn 1992 wer hiel wat te dwaan. De Stichting Literaire Activiteiten Ljouwert joech omtinken oan ûnderskate skriuwers, ek oan Fryske auteurs lykas Wilco Berga en Hessel Miedema. Yn Balk waard Herman Gorter mei syn gedicht *Mei fannijs nei foaren helle*, der waard in 'Fryske berneboekesjuery' opset, der wie in literêre jûn oan de Easterstreek by de 75ste jierdei fan Jan Wybenga, de Koperative Utjowerij makke in nije start, der wiene ek al wer nije útjouwers warber (*Hispel, Frysk en Frij*, – beide no ek mei boeken njonken har periodiken – en *Sauternes* yn Amster-

dam), it projekt 'Friesland in prent, proza en poëzie' kaam mei nije ôfleveringen en de earste dielen fan de rige 'Fryske Klassiken' (in mienskiplik projekt fan de útjouwerijen Osinga, Fryslân en de Q) koene tanksij in rynske rykssubsydje fan de parse rôlje. De Sutelaksje fan It Fryske Boek hie foar it earst in omset fan mear as trije ton. Wat aktiviteiten oangie, wie 1992 gjin stil jier. Ek yn de universitêre Frisistyk wie ien en oar te rêden. In gefoelich ferlies is it opheffen – nei 43 jier – fan de stúdzjerjochting Frysk oan de Vrije Universiteit yn Amsterdam. Yn Grins joech de ynaugurele rede oer 'Meertaligheid in Friesland', dêr't prof.dr. G. de Haan syn amt as gewoan heechlearaar Frysk oan de Ryks Universiteit mei oanfurdige, gâns stof ta diskusje.

Debutanten

Yn boekfoarm debutearren tsien auteurs, mar dat liket folle mear as dat it foarstelt. Fan de sân poëzydebuten binne fiif fan âldere dichters, dy't yn eigen behear har rispinge fan lange jierren fersemeitsjen printsje lieten. Nij binne winliken allinne de nammen fan Bertus Klazinga, dy't (nei in tal toanielbewurkingen foar it Burgumer iepenlofttoaniel) in detektive-roman publisearre, fan Itty Sluis mei in science fiction-boek foar de jongerein, fan Hanneke de Jong mei in boek foar lytse bern en fan twa jonge dichters: Jeannette Doppenberg en Syds Wiersma.

In memoriam

Yn dit jier moasten wy ôfskie nimme fan in grut tal minsken dy't streekrjocht of sydlings mei de Fryske literatuer en de Fryske beweging te krijen hiene. Jant Visser-Bakker ('Muoike Jant' fan de krante), auteur fan gâns in rige berneboeken is op hege leeftiid rêst, lykas Hendrik Vondeling, skriuwer fan romans oer it boerelibben yn de Stellingwerwen. De KFFB-dichters T. Heeringa-Kroes en F. Schuurmans-de Boer rekken wei; ek de dr. Joast Halbertsma-priiswinners prof.dr. Jac. Janzen en mr.dr. H.Tj. Obreen. Der kaam in ein oan it libben fan prof.dr. S. Bloembergen (dy't al yn 'e tiid, dat er warber wie yn de Federaasje fan Fryske Studinterferienings pleite hat foar de oprjochting fan in Fryske Akademy fan Wittenskippen), oan dat fan ien fan de alderlêste Jongfriezen, Sjoerd R. Sipma, oan it libben fan KFS-foaroanman Thomas Bakker en (fiersten te betiid) oan dat fan de golle en och sa warbere skriuwer fan it Bûtenbûn, Harke Kijlstra. Harren publikaasjes bliuwe oer en ek harren ynset op oare wize sil net fergetten wurde.

Prizen en priisfragen

Prizen dy't – oars as de toanielprizen en de romanprizen fan de KFFB – wòl útrikt waarden, wiene de Gysbert Japicx-priis oan Steven H.P. de Jong foar syn roman *De Wutelhaven del*, de Simke Kloosterman-priis oan Mindert Wynstra foar *In hûs fol ferhalen* (it berneboek dat ek nominearre waard foar in 'premio europeo' fan de universiteit fan Padua), prizen út it Rely Jorritsmafûns oan Benny Holtrop foar in gedicht en oan Bouke Oldenhof, Sjoerd Bottema en Anne Koopmans foar koarte ferhalen, de gouden pinne fan de Stichting Literaire Aktiviteiten Heerenveen oan Femke van der Heide (mei in twadde priis foar Frâns Holwerda), de Bildtse kultuurprijs oan Gerryt Dirks de Jong, de Lutineprijs oan de redaksje fan it kultuerhistoarysk tydskrift *Schylge myn lântse* en de 'Nationale debuutprijs' fan de Stichting Lift oan de Fryske dichter Wilco Berga foar syn earste Hollânsktalige bondel *Gedichten en alles wat meegaat*.

Utrikking fan de Simke Kloosterman-priis 1992 yn de Twizeler tsjerke oan Mindert Wynstra troch Teun R.A. Simonides.

Boeken

Op de troch it FLMD gearstalde list fan Fryske boeken dy't yn 1992 útkommen binne, steane 97 titels, gelokkich wer hiel wat mear as ferline jier, doe't it mei 72 ophold (1990:86 en 1989:90). De ferdieling oer de skiften wie: belletry: 25 (wie 21), poëzy: 19 (wie 11), berneboeken: 22 (gelyk bleaun) en ferskaat: 31 (wie 18).

Belletry

Sûnder mis it belangrykste boek dat dit jier ferskynde, is Trinus Riemersma syn *De reade bwarre*, nijsgjirrich sawol wat de struktuer as wat de ynhâld (mei persoanlike oantinkens oan de Ferwerter bernetiid fan de skriuwer njonken kultuer-filosofyske fragminten) oanbelanget. In om oare redenen 'knap' boek (dat binnen it jier al in werprintinge belibbe) wie Froukje Annema har roman *Sûnder garânsje* oer it wjerfarren fan in frou dy't kanker hat. Ek twa ferhalebondels, *De boer moat sels de leie ha* fan Jan de Vries en *Minsken is raar guod* fan Rink van der Velde waarden binnen it jier fannijs printe. De lytse roman *Nei it park* fan Hylkje Goïnga fertelt tige nuansearre wat in demintearjende frou trochmakket. It boek ferskynde as nûmer 100 yn de Gurbe-rige fan de Friese Pers Boekerij bv., mei in oersjoch fan de eardere 99. In oare lytse psychologyske roman wie it boekewikegaskink, *In ûnbetelle rekken*, dêr't Anne Wadman op 'e nij yn werom giet nei de tiid fan de oarloch en op subtile wize de skuldgefoelens beskriuwt, dy't de taneiering fan in homoseksuele freon feroarsake hat by in yn dat stik fan saken noch naïve jonge. De rispinge oan oarspronklik Fryske romans wie yn 1992 net min. Willem Tjerkstra debutearre as romanskriuwer mei *Finzen yn bylden* oer in iensum man dy't troch de tv-bylden

fan de Golf-oarloch fannijs foar him krijt, wat er yn de twadde wrâldoarloch trochstien hat. Bertus Klazinga en Riek Landman joegen yn *De ielfretters* en *De Bolleman brieven* detektive-romans, wylst Joop Boomsma dat sjenre mei koarte ferhalen oanfolle yn *Picasso, lêste wurk*. Fan Josse de Haan, dy't him de lêste tiid mear as dichter en as 'kronikeur' ûntjûn hat, ferskynde yn 1992 wer in roman oer moderne relaasje problemen ûnder de omineuze titel *Katastrofe*. Meindert Bylsma, ek better bekend as dichter en skriuwer fan (soms hiel) koarte ferhalen, bejoech him op de langere baan mei de, oan de oerflakte humoristyske, lytse roman *Fuortsmytballade yn es* oer in learaar dy't al fytsend en filosofearjend oer wat er oan ôfeart fynt, it ferlies fan syn frou en syn baan besiket te boppe te kommen.

Oerset yn it Frysk waarden *Frou mei koffer* fan Johanna Paszkiewicz (útjûn as spesjaal nûmer fan it dit jier ophâlden tydskrift *Absint*) en *De ûntdekking fan Krine Storm* (oer Kaptein Rob) fan Pieter J. Kuhn. De KFFB joech yn 1992 noch boeken út fan Th. Kuiper, W. Bakker-Veninga en D. Weening-Meijer.

Poëzy

Fan de 19 bondels yn dit sjenre binne 8 yn eigen behear útjûn troch R.U. Bierma-van der Zee, Wouter van der Horst, Jan de Boer (2), Jeannette Doppenberg, Doet van der Hem, Gjalt Huizenga en Johannes Oegema. Oer it generaal befetsje se sympatyk, mar net botte ferrassend fersewurk mei útsûndering fan de bondeltsjes *Sinne* (fan Van der Horst) en *Tinzen* (fan Doppenberg) dy't wol wat nijs biede, al is it (noch) gjin grutte poëzy. De Fryske Akademy wreide de rige sammelbondels fan wurk fan belangrike dichters út mei de *Samle fersen* fan Sjoerd Spanninga. Douwe Tamminga syn al by it libben fan de dichter klassyk wurden bondel *In memoriam* (mei de oersettingen fan Theun de Vries) belibbe de fjirde printinge. Oare jongere en âldere dichters fan namme, lykas Jan J. Bylsma, Harmen Wind, Piter Yedema, Piter Boersma, Tsjêbbe Hettinga, Jan Kooistra en Jan Dotinga joegen nije bondels út. It grutte tal poëzy-útjeften is mei te tankjen oan fernijde aktiviteit fan De Tille op útjouwersmêd, fan ferbreiding fan wurksumheden by *Frysk en Frij* en *Hispel* en it nije elan fan de Koperative Utjouwerij. Dy lêste soarge ek foar it debút-mei-ûnthjit fan Syds Wiersma mei *Alles wat ik net betinke woe*.

By gelegenheid fan it 50-jierrich bestean fan de provinsjale foardrachtkriich ('FeRstival', foarhinne in aktiviteit fan de Provinsjale Underwiis Rie, no fan it FLMD) stalde Tsjerk Veenstra in bondel gear mei gaadlik wurk om foar te dragen ûnder de titel *Poëzij op 'e planken*.

Berneboeken

Yn dit skift binne fan de 22 titels sechstjin oersettingen en mar 6 oarspronklik Fryske boeken. By de oersettingen giet it yn 3 gefallen om werprintingen, mar 13 oare boeken út de wrâldliteratuer-foar-bern binne no foar it earst ek yn it Frysk te lêzen. Dêr binne pronkjes by: in prachtich (troch Josef Paleček) yllustrearre printeboek fan James Krüss yn de fertaling fan Tiny Mulder, de dierbere ferhalen oer Winny de Poeh fan A.A. Milne mei de klassike tekeningen fan Ernest H. Shepard (yn 1929 fan Nynke fan Hichtum yn it Nederlânsk fertaald) yn de Fryske oersetting fan M. en D. Visser, 4 nije Stip-dieltsjes fan Eric Hill en fierder wurk fan Klaus Kordon, Nick Butterworth, Martin Waddell, Lena Anderson, Astrid Lindgren, Jo Pestum en Thea Beckmann. Foar oarspronklik wurk soargen: Hindrik van der Meer (lietsjes mei muzyk), H. Heeringa-Seepma, Anny de Jong (in nij diel yn 'e Mentha Minnema-rige), Eppie

Dam (mei it aksjeboek foar bern 1992), Riemkje Hoogland-Pitstra, Hanneke de Jong en Willem Tsjerkstra.

Foar in oersjoch fan wat der op 'e berneboekemerk te krijen is, soarge de Stichting It Fryske Boek, troch in aktualisearre *Berneboekewizer* (nr.7) út te bringen.

Ferskaat

In útsûnderlik Frysk boek mei in wat sosjologyske ynslach is *Buorfrou dêr't de Skotske skriuwster Kate Ashton it libbensferhaal fan har Fryske buorfrou yn neifertelt*, sa't hja dêr fanút har eftergrûn tsjinoan sjoen hat. Sa'n publikaasje is fansels gjin ego-dokumint, mar stiet der – basearre as it is op de eigen ferhalen fan buorfrou Sijke Dykstra-Boersma – wol tichteby. In oersjoch fan echte ego-dokuminten joech Gosse Blom yn syn *Repertorium fan egodokuminten oangeande Fryslân*. It sportheldendom libbet yn Fryslân net sa bot, mar nei boeken oer Tiemen Groen en Atsje Keulen-Deelstra is der no ek in boek oer keatser Johannes Brandsma ferskynd (*Bretaalwei De Brand* fan de hân fan Jelle Bangma). Goffe Jensma joech mei syn artikel 'Lees, Leer en waak. Het Oera Linda Bok: een rondleiding' yn *De Vrije Fries* de oanset ta in nije diskusje oer de meast ferneamde mystifikaasje yn Fryslân. Yn 1992 kamen boeken út oer Achtkarspelen (fan J.J. Spahr van der Hoek), Eastdongeradiel (fan S. Zijlstra), Himmelumer Aldefurd en Noardwâlde (fan G. Abma) oer Eagum, Friens, Idaerd en Reduzum, oer de strjitnammen en gevelstiennen yn Grou, de dokters fan Warkum (fan W.T. Beetstra) en in prachtich fersoarge boek oer filantropie en grutgrûnbesit te Swartewaisein (fan Goffe Jensma). De Fryske Akademy presintearre de *Prekadastrale en de Kadastrale Atlas fan Baarderaadiel*, werprtingen fan de beide dielen fan it hânwurdbboek en in nije edysje fan it *Omkearwurdbboek fan de Fryske taal*. De AFUK joech nij (fan Jelle Bangma) en fernijd (fan D. Eisma) kursusmateriaal út, in *Frysk Puzelwurdbboek* en ek in blomlêzing mei fragminten út romans fan tusken 1965 en 1990. Pyt Kramer fan Elst, al in libben lang taalwarder fan it Sealtersk, publisearre yn eigen behear it earste part (A-E) fan syn *Näi Seelter Woudebouk*. Foar de stúdzje fan it Ald-Frysk is tige fan belang it útkommen (yn Odense) fan Rolf H. Bremmer jr. syn *A Bibliographical Guide to Old Frisian Studies*. As nûmer X fan de rige Co-Frisica ferskynde ûnder de titel *De KFFB yn literêr Fryslân* it earste ferslach fan in ûndersyk nei de KFFB dat oan de VU útfierd waard troch in wurkgroep ûnder lieding fan Tr. Riemersma. Foar de literatuerhistoarisy is it fierder noch nijsgjirrich om te melden, dat *Trotwaer* yn it simmernûmer rom omtinken hie foar de Noardfryske literatuer, dat *De Strikel* de '46-ers' oan it wurd liet en dat *Hjir* in nûmer wijd hat oan Jan Wybenga. De Q brocht in bondeltsje artikels oer Steven de Jong út by gelegenheid fan de Gysbert Japicx-priisútrikking en it FLMD foege oan de rige 'Papieren útstallingen' posters oer Sjoerd Spanninga (=Jan Dijkstra), Jan Wybenga en Steven de Jong ta.

Beslút

Ik leau net, dat letter oan it jiertal 1992 yn de Fryske literatuerhistoarje wat bysûnders keppele wurde sil. It begjin fan in twade produktyf tiidrek yn it skriuwerskip fan Trinus Riemersma? It soe moai wêze! It begjin fan de ein fan de kristlike folksskriuwerij? Och, wa soe der mei tsjinne wêze? It begjin fan de rige werútjeften fan ferneamde Fryske boeken dan? Dêr wie perfoarst ferlet fan, mar de útgjowers hawwe troch de jierren hinne ek op eigen manneboet wol 'klassiken' op 'e nij printsje litten.

Nee, sensasjoneel wie it winliken allegearre net yn 1992, mar it literêre bedriuw draaide troch en oer driigjende bedriuwsslutingen, ôffloeiregelingen en oername troch bûtenlânske konserns haw ik yn ús brânzje gelokkich ek noch gjin praat heard.

Monumintensoarch

S. ten Hoeve

Ynlieding

Wichtich op it mêd fan de monumintensoarch yn Fryslân wie it reekommen fan it Monumenten Inventarisatie Project (M.I.P.), dêr't fan 1986 oant 1992 oan arbeide is. Yn it ramt fan dit projekt binne likernôch 8.000 foarbylden fan boukeunst út it tiidrek 1850-1940 registrearre. Meiwurkers fan it provinsjaal bestjoer út de seksje Monumintensoarch fan de ôfdieling Romtlike plannen hawwe har registraasjewurk fêstlein yn neffens gemeente gearstalde rapporten. Dêryn wurde net alline oerheidsgebouwen, tsjerken ensafuorthinne behannele, mar ek wenten, pleatsen, molen, gemalen, gebouwen fan nutsbidriuwen, brêgen, slûzen en neam mar op.

De kommende tiid moatte yn it ramt fan it Monumenten Selectie Plan (M.S.P.) hjirút dy bouwurken keazen wurde dy't in wetlike beskerming fertsjinje. Dat kerwei sil dregernôch wêze, mar noch dreger wurdt it fansels om se tagelyk mei de al beskerme monuminten fan foar 1850 yn stân te hâlden trochdat der lang net genôch subsydzjejild foar restauraasjes beskikber komt. No't de provinsje sûnt 1991 net mear automatysk foar alle restauraasjes 10% fan de kosten subsidiearret en de eigeners fan monuminten dêr wol op rekkene hienen, binne guon in arob-proseduere begûn. De belangstelling foar monuminten liket noch oan te winnen, ek by bestjoerders dy't der wat yn sjogge yn ferbân mei 'kultuertoerisme'.

It projekt Monument van de Maand gie ek dit jier wer troch. De Open Monumentendag op 12 septimber wie wer tige slagge. Yn de measte gemeenten wie der in grut ferskaat oan aktiviteiten. Op'e nij kipe Ljouwert der út mei in nijsgjirrich tema: de Emmakaai mei wenhuzen, tsjerken en bedriuwsggebouwen út it begjin fan de tweintichste ieu, mar ek mei farrende monuminten.

It tsjerkhôf fan Dronryp kaam op de list fan beskerme monuminten en in beskerme status krigen ek de binnenstêd fan Snits en de doarpskearnen fan Achlum, Hallum, Marsum en Poppenwier.

Oerheidsgebouwen, gast- en weeshuzen, kulturele ynstellings ensafuorthinne

Aksjes troch de befolking fan Frjentsjer tsjin nijboupplannen foar it gemeentehûs achter Martenastate laten der ta dat it gemeentebestjoer de plannen ynluts. It eardere gemeentehûs fan Hylpen, no it Museum fan de Hidde Nijland Stichting, waard alhiel renovearre. De monuminten dy't yn 1992 it meast yn it nîjs kamen, wienen de Kânselarij te Ljouwert en de gebouwen fan it Fries Museum, foaral troch it plan om dy troch in loftbrêge oer de Turfmerk meielkoar te ferbinen. Nei in protte diskusjes yn mannich rûnte besleat it kolleezje fan B. & W. fan Ljouwert it plan net goed te karren. In nij plan dat foarsjocht yn in ferbining trochmiddel fan in tunnel, waard dêrnei wol akseptearre.

It eartiids te bot restaurearre waachgebou te Ljouwert krige in better oansjen trochdat it natuerstienwurk yn sânstienkleur skildere waard en aksen-

tuearre mei kleur en ferguldsel. Ljouwert giet op monumintaal mêd troch mei 'kleur bekenen' en de stêd fleuret der fan op. Kleurrike en moai byldhoude nije gevelstiennen kamen der yn it âlde Ritske Boelemagasthûs yn de Muontsjemuorrestrijtte en yn de eardere Hofwyck (Diakenij earmhûs) yn de Grutte Tsjerkestrjitte. Yn it lêstneamde gebou kamen ek in pear âldere stiennen werom. Yn it hearehûs dêrneist kaam op de hoeke fan de Bollemansteech in stien mei in bolle derop. It wurk oan it tige soarchfâldich renovearre en opkreaaze Nieuw St. Anthoniegasthuis waard ôfsletten mei it pleatsen fan in njoggentjinde-iesuske izeren fontein, ôfkomstich út Dútslân.

It gemeentebestjoer fan Ljouwert riedt plannen ta foar renovaasje fan 'e ferutere Prinsentún, ûntwerp fan de ferneamde túnersjitekt L.P. Roodbaard. Dy syn oare skepping, it begraafplak oan de Spanjaardsleane, is noch slim yn ferval. De yn opdracht fan de Stichting op Toutenburg opknapte grêfstiennen fan de famylje Looxma Ypey stekke bot ôf tsjin de oare grêfmonuminten. De neoklassisistyske deagraverswenten waarden kreas opmakke.

Klokhuzen, tuorren, tsjerken, oargels, begraafplakken

Der waarden yn 1992 gjin klokhuzen opknapt. Wol bliek út kranteberjochten dat der noed is oer de ûnderhâldstastân fan it nijsgjirrige mitsle klokhûs fan Hinnaard út 1862. Pleatslik belang fan Ketlik makke bekend de klokkestoel dêr oernimme te wollen fan de gemeente Hearrenfean omdat dy der neffens it bestjoer net goed op past.

Dat is wer wat oars as mei de tsjerketuorren. Op oanstean fan de Stichting Behoud Kerkelijke Gebouwen in Friesland fergje de tsjerkfâdijen fan Goutum, Lekkum, Mullum, Tersoal en Dearsum, de gemeenten Ljouwert, Harns en Boarnsterhim yn in juridysk proefproses foar de rjochtbank op de erkenning fan har eigendom fan de tuorren op grûn fan de út 1798 datearjende Additionele Artikelen tot de Staatsregeling.

Yn Easterlittens koe de tsjerkfâdij in liedklokje, dat hja kocht hat, pleatse yn it tuorke op it dak op 'e grins fan it tsjerkeskip en de koer; in fersinger fan it eardere angelusklokje. Yn Aldeboarn koe it reekommen fan de yngeande restauraasje fan de toer aksentuearre wurde mei it yn gebrûk nimmen fan in nije klok. De grutte klok fan 1526 oerlibbe de Twadde Wrâldoarloch, de lytse út 1726 net, mar dy krige no in fersinger, kocht yn Zaandam foar f 16.000 gûne, dy't de doarpsmienskip byelkoar brocht.

In yngripende en folsleine restauraasje fan de grutte en ryk detaillearre Goatyske toer fan Tsjommearum waard in begjin mei makke. Der waarden fierder restauraasjes dien makke of begûn oan de tuorren op Amelân, Achlum, Hurdegaryp, Nijegea (Sm.), Readtsjerk, Skillaerd, Skraard en Tsjalhuzum.

It yn stân hâlden fan tsjerkegebouwen wurdt foar de aloan lytser wurden tsjerkemienskippen in hieltiten dreger kerwei. De Stichting Alde Fryske Tsjerken soe wol mear tsjerken op 'e noed nimme wolle, mar hat net genôch jild om se te ûnderhâlden of der kostbere restauraasjes oan út te fieren. Hoe't de yngrypende restauraasje fan de tsjerke fan Britsum dien makke wurde moat is noch ûnwis en in restauraasje fan de tsjerke fan Boksum is foar de stichting noch ûnmooglik. It bestjoer besleat al de tsjerke fan Sibrandahûs oer te nimmen fan de tsjerkfâdij. It wurdt it 29ste tsjerkegebou fan de stichting.

Foar it yn stân hâlden fan de tsjerke fan Readtsjerk komt in aparte stichting. Sa'n stichting is der al foar de tsjerke fan Munnekebuorren, mar dy hat it gebou yn ferbân mei jildgebrek noch net oernaam. In Skuzum bliuwt de tsjerke fan de tsjerkfâdij, mar frijwilligers meitsje der in multifunksjonele romte fan. Yn Al-

deboarn stiet de eardere Grifformearde tsjerke te keap. It gebou is âlder as men tinke soe; it is yn 1738 as fermanje fan ien fan de Meniste groepearings boud en yn 1887 pas oan de Grifformearden ferkocht. Oare jierren skreau ik al oer de Westertsjerke te Ljouwert, sûnt 22 febrewaris restaurearre, nij ynrjochte en no yn gebrûk ûnder de namme Theater Romein.

De Rie fan Steat bûgde him yn Den Haach oer de restauraasjeplannen foar de tsjerke fan Ie. Hoewol't der de ôfrûne jierren hieltiten mear konsolidearjend restaurearre wurdt, woe de tsjerkfâdij yn Ie in oare wei gean, mar hja krige gjin frij om de njoggentjinde-ieske kezingen en ruten yn de tsjerke te ferfangen troch mitsele trasearings en glês-yn-lead yn goatyske styl.

In yngripjende restauraasje fan in tsjerke-ynterieur kaam klear yn Grou. De ynrjochting fan 1909 ûndergie feroarings mei behâld fan de santjinde- en achttjinde-ieske ynrjochtingsstikken. De izeren balken waarden yn hout omtimmered en der kamen korbiels ûnder. De gewoane banken kamen frij fan de muorre te stean en alle hearebanken stean no tsjin de noardmuorre oan. Tsjin de súdmuorre hat de preekstoel út de eardere tsjerke fan 'e Gordyk in plak krigen en der is in doophek om hinne setten. Op it plak dêr't oan de eastkant ûnder it oargel fan 1909 ôf de preekstoel stie is no in liturgysk sintrum. De nachtmistelstafel, de lessener en de doopbekkenhâlder roppe hiel tsjinstelde reaksjes op troch har neidruklik moderne foarmjouwing.

In folsleine en yngripjende restauraasje ûndergeane tsjerke en toer fan Twellegea fan de Stichting Alde Fryske Tsjerken. Foaral konstruktive restauraasjes kamen klear oan de tsjerken fan Aldegea (G.S.), Aldlemmer, de Haule, Si-brandabuorren en Waaksens (N.) Yn guon oare plakken waard oan tsjerkerestaureaasje begûn of dy waarden taret: Stynsgea, Broek, Hidaard, Hylpen, de Knipe en Surhuzum. Jierrenlang is der war dien restauraasjesubsydje te krijen foar de Grutte- of Martinitsjerke te Snits. Lang om let kaam der no 2,1 miljoen gûne út de saneamde 'kanjerpot'. It nedige wurk, foaral oan it ynterieur, kin yn 1993 oanpakt wurde.

Op it R.K. begraafplak yn Snits is de yn 1892 nei ûntwerp fan J.W. Boerbooms boude kapel op 'e nij wer yn gebrûk naam nei yngeand opknappen. Yn de finsters kamen brânskildere ruten út de ôfbrutsen tsjerke fan Maartenshoek. De R.K. St.-Vitustsjerke fan Blauhûs, yn 1870 troch de ferneamde P.J.H. Cuypers boud, ûndergiet in folsleine restauraasje. Fan de R.K. tsjerke fan Sint Nyk wurde 24 glês-yn-lead ruten restaurearre, ûnder oaren dy mei bibelske foarstellings, ûntwurpen troch Jacob Ydema.

Yn de Herfoarme tsjerke fan Bûtenpost moatte de mannebanken oan 'e noardkant noch pleatst wurde, mar jild foar de restauraasje is der noch net. Yn Warkum brocht de tsjerkfâdij troch aksjes wol genôch jild by elkoar om yn de Gertrudistsjerke boppe de banken yn 'e koer luifels oan te bringen, mei al yn 1942 dêrfoar troch Tjipke Visser byldhoude ingelfigueren. Foar it opknappen fan de tsjerkhôfsmuorre fan Bajum waard subsydje beskikber steld. De monumintale ringmuorre om it tsjerkhôf fan Aldeberkeap waard sa opknapt dat it seldsume fearke dat der op groeit, sparre wurde koe.

Der kamen ferskate oargels op de list fan beskerme monuminten: dy yn de Grifformearde tsjerken fan Donkerbroek, Drylts en Suwâld, yn de Herfoarme tsjerken fan Flylân, Lippenhuzen, Skearnegoutum, Starum en Terwispen en dat yn de Meniste fermanje yn Harns.

De Stichting op Toutenburg betelle it opknappen fan it Bakker en Timmenga-oargel yn de Tsjerke fan Ryptsjerk as oantinken oan har stichter Age Looxma Ypey dy't yn 1891 it oargel oan de tsjerke skonk. In wichtige oargelrestau-

raasje dy't ree kaam, wie dy yn de Herfoarme tsjerke fan Ternaard. Fan it ynstrumint dat Arnold en Tobias Baders dêr om 1660 hinne bouden is de skitterende kas noch oer. Yn 1864 kaam der in nij Van Dam-oargel yn dizze kas. Dêrnei is der noch in protte oan it ynstrumint feroare, mar no is it werom brocht nei de tastân fan 1864. It lûd fan it oargel hat net allinne wûn troch de restauraasje maar ek trochdat in houten flier, dy't op 'e grêfstiennen lei, fuorthelle is.

Huzen en bedriuwsgebouwen

Fan de fername huzen kaam Oenemastate op it Hearrenfean yn it nijs. Men is bang dat yn it gebou in plafondskildering fan Matthias van Pellecom út 1663 skea lije sil, no't it gebou fan belestingkantoar 'grand-café' wurde sil. It hearenhûs Twibaksmerk 49 – no Haersmahûs neamd – waard ek 'grand-café' en dêr is just wer in santjinde-iesuske plafondskildering foar it ljocht brocht.

De gemeente Ljouwerteradiel naam yn Jelsum in tûnhúske bij Dekemastate yn erfpacht om it restaureare te kinnen, mooglik as begjin fan in tige nedige restauraasje fan it gehiel fan state en tunen. Op Epemastate yn Ysbrechtum kaam de poarte út 1625 yn 'e stegers. It ynterieur fan de state waard ferrike mei grutte achttjinde-iesuske roubuorden, dy't ek yn de tsjerke fan Beets hongen. Yn Oranjewâld krige it Princenhof in opknabbeurt. Yn Weidum brochten archeologen fûneminten fan de poarte fan it eardere Papingastate foar it ljocht. It âldere terrein fan Camminghastate te Ferwert wurdt mei syn singels, tunen, grêften en fivers wer yn âlde steat brocht. By Jousmastate ûnder Wurdum makke men in begjin mei de restauraasje fan it omgrêfte Eysingatsjerkhôf dat dêr yn 1829 oanlein waard.

Eigners fan klassistyske wenhuzen fregen omtinken foar de problematyk fan it ûnderhâld en de hege kosten dêrfan. It behâld fan sa'n hûs – Nijbuorren 30 op 'e Lemmer – liket wis neidat der hiel wat aksje foar fierd is. Mei de útwreidingsplannen foar it Snitser stedhûs liket it no sa'n kant út te gean dat De Keizerskroon yn de Kruzebruoerrestrijtte beholden wurde kin. De gemeente Ljouwert joech in restauraasjesubsydje foar in modern monumint: it dûbele wenhûs Grinzerstrjitwei 32-34, yn 1929 boud neffens ûntwerp fan Piet de Vries. Yn 'e Harkema kaam de restauraasje klear fan it begjin tweintichste-iesuske 'wâldhúske', eigendom fan de Stichting Fries-Groningse Heide.

Yn guon stêden en doarpen waarden wer wenhûsrestauraasjes útfierd. Lokkigernôch is der bytiden by restauraasjes ek omtinken foar wichtige ûnderdielen fan monuminten, lykas foar de gaper oan de gevel fan de apteek foar de Waach oer yn Ljouwert.

Bedriuwsgebouwen

De betonnen útsjochtoer fan Tjaarda yn Oranjewâld sil opknapt wurde. Aksjegroepen bringe jild byelkoar foar de Stichting Belvédère Oranjewoud. De karakteristike njoggentjinde-iesuske doarpsherberch De Posthoorn yn Dronryp wurdt yn âlde styl werombrocht. In achttjinde-iesuske hûs yn Blija sil nei restauraasje oan Café Veldzicht ferbûn wurde.

In monumint fan bedriuw en technyk dat Fryslân kwyt is, stiet no opboud yn it Iepenloftmuseum yn Arnhem en is dêr wer yn gebrûk steld: de suvelfabryk Freia út Feanwâlden. De restauraasje fan de seldsume âld-Fryske greidbuorkerij te Warten wurdt taret.

It gemeentebestjoer fan it Amelân docht war om de yn Hollum ferline jier wer opboude molen op 'e list fan beskermde monuminten te krijen. Yn Stiens wurdt goed fuortgong makke mei de werbou fan de ferline jier yn de âldjiers-

nacht útbaarnde mole. Oare yndustrymolen dy't goed opknapt waarden, wienen dy yn Sleat, Surhústerfean, Wâldsein (Het Lam) en Wollegea. De grutte wettermolen fan Broeksterwâld, Burdaard (De Olifant) en Vegelinsoard waard ek in protte oan dien. De spinnekop 'Doris Mooltsje' yn Aldegea (W) wurdt wer opboud as der jild foar komt. De Stichting de Fryske Mole hat de Fryske gemeenten de minne ûnderhâldstastân fan guon molen ûnder eagen brocht en om rommere subsydzjes frege. It Tripgemaal yn Gersleat sil yn âlde steat werom brocht wurde. Dêrfoar binnen út it gemaal Boonacker yn it Hollânske De Rijk motors en pompen oernaam.

Yn Harns is de Tsjerkepoartsbrêge yn âlde steat werom brocht. Yn Weststellingwerf kamen minsken yn aksje om te pleitsjen foar behâld fan de bekende aloan mear yn ferfal reitsjende Driewegsluis ûnder Nijetrine.

Literatuer

Der is wolris mear oer Fryske monuminten publisearre as yn 1992. Yn it ramt fan it projekt Monument van de Maand ferskynden wer acht boekjes: *Neoclassicisme in Friesland* troch G. Yedema oer de tsjerke fan Terbant, *Huizen en hoven in Friesland* troch H. Ludwig oer bouwurken fan de architekt W.C. de Groot, *Orgelbouwers in Friesland* troch J. Jongepier oer oargels fan de Firma Van Dam, *Tuinen van Friese Adel* troch R.L.P. Mulder-Radetzky oer it wurk fan de tûnarchitekt L.P. Roodbaard, *De Friese Renaissancedichter* troch P. Terpstra oer Gysbert Japicx en Boalsert, *Alleen voor Friesland heb ik nog een zwak*, troch G.J. Zwier oer J.J. Slauerhoff en Fryslân (foaral Jorwert) en *Door gekleurde vensters* troch S. ten Hoeve mei J.J. Falize oer glês-yn-leadkeunst yn Fryslân. Der binne no 57 boekjes yn de rige ferskynd. De ynhâld dêrfan jout in grut ferskaat mar is wakker ûngelyk wat utgongspunt oanbelanget: yn guon boekjes wurde in protte nije gegevens publisearre, oare binne mear sjoernalistyk en kompilearjend skreaun.

In mânske publikaasje is de twadielige, 1.500 siden tellende dissertaasje fan E.L. van Olst oer *Uilkema, een historisch boerderij-onderzoek* oer libben en wurk fan Klaas Uilkema, de pionier fan it pleatsebou-ûndersyk. J. Dekker, E. van 't Hull, B. Ockers en F. de Boer publisearren *Stoomzuivelfabriek Freia en de ontwikkelingen in de Nederlandse zuivelindustrie 1850-1970*. In rynsk yllustrearre publikaasje mei in protte feitemateriaal is it boekje *De Julia Jan Wouters-stichting te Oudeschoot* fan Rita Mulder-Radetzky en Barteld de Vries.

Yn it *Jaarverslag 1991* van de Vereniging Hendrick de Keyser jout P.T.E.E. Rosenberg de bou- en bewenningsskiednis fan it kompleks Foarstrjitte 61, Roeperstege 2 en Noarderhaven 106 te Harns. Jan Pluis en Sytse ten Hoeve skriuwe yn *De Vrije Fries* 72 (1992) yn it artikel 'Makkumer stientsjewanden yn Warkum' oer it hûs Sylspaad 7.

Yn *Publikaasje 44 fan de Stichting Alde Fryske Tsjerken* binne artikels opnaam fan S. ten Hoeve oer 'Het grafmonument voor Martinus van Scheltinga – Heerenveens beeldhouwwerk terug in Friesland' en fan Regn. Steensma oer 'Bijbelse symboliek op de herenbank van Eyso de Wendt in Kollum'. Yn nr. 45 fan deselde publikaasjes skriuwt J.W. Schneider oer 'De kerk van de Verenigde Christelijke Gemeente te Dokkum – een schepping van Thomas Romein' en H.A.M. Andela oer 'De Rooms Katholieke begraafplaats te Sneek'. Yn *De Mixtuur* nr. 70 is in koarte publikaasje opnaam oer it oargel yn de Herfoarmde tsjerke fan Aldegea (Sm.). By de útstalling 'Vier Eeuwen Rouwborden 1568-1988' yn Hegebeintum hearde in brosjûere mei deselde titel en skreaun troch Tijske Steen.

E.G. Kroes-Posthumus en P.M. Tollenaar-Kruiswijk stelden in boekje gear oer de monuminten yn Gasterlân-Sleat: *De schoonheid van het Monument*. De Open Monumentendag yn Ljouwert levere in ynformative brosjure op oer it gebiet om de Emmakaai hinne: *Oostwaarts! Het Nieuwe Kanaal en aanliggende wijken* mei bydragen fan Hendrik ten Hoeve, Leo van der Laan, Johan Lichthart, Menno Pothof, Rita Mulder-Radetzky en Derk Jan Prins.

Skiednis

Hotso Spanninga

1992 wie, sa liket it wol, it jier fan de tinkboeken, mar miskien is dat wol fanwegen it feit dat dizze nije kronykskriuwer noch gjin ûnderfining hat. Yn elts gefal hawwe dit jiers in tal grifformearde tsjerken en kristlike skoallen it safolle jierlich bestean fierd mei in boek, mar ek de skiednissen fan bygelyks de eardere Ljouwerter Ryks-HBS, de gritenij en gemeente Ljouwerteradiel, in suvelfabryk, in boekhannel, de fechannel en sels it Ljouwerter skoallekeatsen waarden fêstlein yn tinkboeken fan wikseljende pretinsje, kwaliteit en útfiering. Fertsjinstlik is bygelyks it boek oer de *Julia Jan Woutersstichting* te Aldskoat fan R. Mulder-Radetzky en B. de Vries. Wat my oanbelanget stekt lykwols ien fan dizze gelegenheidswurken mei kop en skouders boppe de oaren út, ek wat de útfiering oanbelanget: G. Jensma syn *'Tot aandenken aan mijne moeder'. Filantropie en grutgrûnbesit te Swarteweisein 1650-1892-1992*, dat tagelyk ek yn it Nederlânsk útkommen is. Sintraal stiet yn dit boek de persoan fan Age Looxma Ypey en syn testamint fan 1892. It foarste diel giet oer de Looxma's en Ypey's, harren komôf en hieltyd gruttere fermogens, dy't troch it houlik tusken Nicolaas Ypey en Baudina Looxma foar in grut part telâne kamen by harren soan Age. Dy wenne op Vijversburg te Swarteweisein, en wa't witte wol hokfoar singeliere man it wie, moat it haadstik mei as ûndertitel 'De otter ûnder de stolp' mar lêze, lykas it hiele boek skreaun yn in prachtig proaza. Age liet syn grûnbesit yn Tytjerksteradiel nei oan de nij op te rjochtsjen 'Stichting op Toutenburg', mei as doel de filantropie, dy't syn femylje as in tradisjonele opjefte beskôge, fuort te setten. Oer it wurk en it besit fan dy stifting giet it twadde diel fan it boek.

Wichtich is fierders de dissertaasje fan G.J. de Langen, *Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen*. De betiid-midsieuske bewenning fan Eastergoa konsintrearde him op it klaaigebiet, en fan dêrút waard letter yn 'e midsieuwen it efterlân oanmakke. Dit en de wize wêrop it barde wurdt oantoand mei help fan útkomsten fan argeologysk ûndersyk en argeologyske fynsten, toponimen, tsjerkebou en ferkavelings- en delsettingsstrukturen. Yn 'e kommende jierren sil dizze stúdzje sûnder mis wer oare argeologen en histoaryske oantrune – en dat is meastentiids in bewiis fan kwaliteit – ta fierder ûndersyk. Ien en oar makket jin bygelyks tige benijd nei de útkomsten fan in soartgelikens ûndersyk oer de ûntjouwings yn Westergoa, ek fanwegen it grutte argeologyske ûndersyk yn Winaam, dêr't ûnder de pretensjeuse titel *Graven naar Friese koningen* in nijsgjirrich boekje fan J.C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga oer ferskynde. Op midsieusk mêd moat fierders perfoarst de fernimstige rjochtshistoaryske stúdzje (yn twadde, ferbettere printinge) fan N.E. Algra oer de *Zeventien keuren en vierentwintig landrechten* neamd wurde.

Ofrûne jiers binne der trije gritenij- en gemeenteskiednissen útkommen, twa eins noch fanwegen it feit dat Eastdongeradiel en Himmelumer Aldefurd yn 1983 opdoekt binne. J.J. Spahr van der Hoek, *Achtarspelen. Oars as oars?*, spitigernôch beheind ta de midsieuwen, G. Abma, *Himmelumer Aldefurd en Noardwâlde. In tal aspekten fan de skiednis fan in eardere gritenij* en S. Zijlstra, *Skiednis fan Eastdongeradiel*, bringe op ferantwurde wize in ryk ferskaat oan feiten en binne yn it foarste plak ornearre foar in breed publyk, en dat sil dan ek wol de reden wêze dat foarmjouwing en kleur fan de omslaggen sear oan 'e eagen dogge.

Alhoewol't it gjin wisânsje is en neam ek de artikels dy't yn dit tydskrift publisearde binne, kin tink – sûnder in kwea wurd te sizzen fan de oare bydragen yn *De Vrije Fries* – dochs in útsûndering makke wurde foar dat fan G. Jensma, dy't yn syn 'Lees leer en waak' de Otter-onder-de-stolp-metoade by wize fan sprekken yn omkearde folchoarder brûkt foar in yngeande skôging oer it wreed ferneamde Oera Linda Bok. Hoewol der gjin 'hurde' bewizen jûn wurde, is syn analyze nei myn betinken knap oertsjûgend, mar dêr sil it lêste wurd noch wol net oer sein wêze.

Jiergong 54 fan *It Beaken* hat foar histoarys hiel wat te bieden, fral troch it dûbelnûmer oer 'Twee eeuwen ondernemende Friezen (1720-1920)', dat bydragen befettet oer de Fryske ekonomy yn 'e 19de ieu (J.L. van Zanden), it femyljebedriuw as ûndersyksfjild (K.E. Sluyterman), it femyljebedriuw fan de Kingma's fan Makkum (H. Nicolai), de Fryske frachtfeart yn 'e achttjinde ieu (R.S. Wegener Sleswijk) en de 'Algemeene Friesche Levensverzekerings-Maatschappij' (B.P.A. Gales). De oare nûmers fan 1992 jouwe op histoarysk mêd artikels oer it patronaatsrjocht fan de tsjerke fan Tears (R. Faber), oer in oant no ta ûnbekind gedicht op de slach by Starum (H. Bruch), oer it spiritisme, in Jorwerter dûmny en Slauerhoff (D. Jansen) en in wiidweidige réaksje fan J.R.G. Schuur op it artikel fan M. Schroor oer de toponimen fan de klok-slach fan Ljouwert yn 'e eardere jiergong. Schuur stroffelet oer dy syn sydlingse karakterisearing fan it let-midsieuske Ljouwert as in 'Ackerbürgerstadt', mar wurdt yn in replyk troch Schroor wer oerein holpen.

Fierders is yn 1992 it tredde diel útkommen fan de *Leeuwarder Historische Reeks*, mei in ferslach fan it argeologysk ûndersyk op it plak fan it Amelânshûs troch A. Jager en M.W. Meijer en artikels oer de grauwe baginen fan Ljouwert (harren eardere kleastersjerke is no Teater Romein) fan J.A. Mol, oer de demografy fan Ljouwert yn 'e 16de ieu fan M. Schroor, oer hygiêne, drinkwetterfoarsjenning en stedsreinigingstsjinst yn it njoggentjinde-ieske Ljouwert fan R. van der Woude en oer de fraach oft Ljouwert it sintrum wie fan de arbeidersbeweging yn Fryslân fan J. Frieswijk.

Ek in tal oare publikaasjes moat noch neamd wurde. H. Nicolai skreau it orizjinele 'De genealogie van het voorwerp: dierbare voorwerpen en familie-cultuur bij de Kingma's te Makkum' foar *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850* (Peter te Boekhorst, Peter Burke en Willem Frijhoff, red.) en Ph.H. Breuker 'Hofkultuer yn Fryslân yn it ramt fan Calvinisearring' foar *Philologia Frisica anno 1990*. Yn *Deichbau und Sturmfluten in den Frieslanden*, in publikaasje fan it Nordfriisk Instituut, ferskynden stikken fan ûnder oaren K. Huisman en J.A. Mol oer de skiednis fan it bedykjen en oer it oanpart fan midsieuske kleasters dêryn. Bewurkingen fan dy artikels binne ferskynd yn *Strijd tegen het water. Het beheer van land en water in het Zuiderzeegebied*, in útjefte fan Zuiderzeemuseum. Fan Mól is ek 'Besitzerwerbungen der friesischen Zisterzienserklöster Klaarkamp, Bloemkamp und Gerkesklooster' yn *Erwerbspoli-*

tik und Wirtschaftsweise mittelalterlicher Orden und Klöster (Berliner Historische Studien, Band 17). Yn *Bauerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte* skreaunen W. Bergsma en M. Blauw skôgingen oer de brûkberens fan deiboeken fan boeren foar lânbou- en ekonomyske skiednis. J. Frieswijk skreau in oersjoch fan 'The Labour movement in Friesland, 1880-1918' yn in tema-nûmer fan it *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*. Yn dat nûmer ferskynde ek O.S. Knottnerus' 'Moral Economy behind the dikes. Class Relations along the Frisian and German North Sea Coast during the Early Modern Age'. Yn it *Genealogysk Jierboek* moat neamd wurde G. Verhoeven, 'Het voor-reformatorisch doopregister van Molkwerum. Een wapen in de strijd tegen de wederdopers'. Oer de sjirurgyns en dokters fan Warkum fan 1620 oant 1990 kaam in boekje út fan W.T. Beetstra. G. Verhoeven, 'De laatste wil als egodocument. Testamenten uit Friesland vóór 1551' (*Driemaandelijke Bladen* 44, 1-2) en J.A. Mol, 'De heilige in Friese testamenten, 1400-1550: enkele onderzoeksperspectieven' (*Kerktijd* 4, 2) jouwe moaie priuwkes fan de wittenskiplike mooglikheden fan it saneamde testaminteprojekt fan de Fryske Akademy. Dy boarnepublikaasje is kommandewei, mar it *Repertorium fan egodokuminten oangeande Fryslân* fan G. Blom kin de ûndersikers no al gerive en ek is der wer in nij diel (5, Baarderadiel) ferskynd fan de *Kadastrale Atlas* en de *Prekadastrale Atlas fan Fryslân*.

It binne lykwols net allinne publikaasjes dy't yn 1992 de oandacht lutsen fan de leafhawwers fan skiednis yn Fryslân en Fryske skiednis. Sa waard der in stúdzjedei organisearre oer egodokuminten, Meindert Schroor krige fan de gemeente Ljouwert de Eekhoff-priis, it Histoarysk Wurkferbân fan de Akademy hâlde in tal gearkomsten mei in grut ferskaat oan ûnderwerpen, troch de 'Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden' waarden twa drok besochte lêzingen yn Teater Romein organisearre, gâns belangstelling wie der ek foar de lêzingen fan it Fries Genootschap, benammen foar dy oer it argeologysk ûndersyk by Winaam, en nei oanlieding fan it 75-jierrich bestean fan de 'Vereniging voor Terpenonderzoek' waard yn it Fries Museum in útstalling hâlden oer it terpen-ûndersyk, mei as katalogus in wiidweidich jierferslach fan dy feriening.

Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde

Beschermvrouwe H.M. Koningin Beatrix

164ste verslag, over 1992

Op 25 augustus 1992 overleed in Deventer het erelid dr. Abraham Wassenbergh, van 1935 tot 1963 directeur van het Fries Museum. Hij is op zijn verzoek te Oudwoude bij Kollum op sobere wijze en in kleine kring begraven. Zowel Museum als Genootschap hebben veel aan Wassenbergh te danken. Zijn nagedachtenis zal in ere gehouden worden; in zijn publicaties leeft hij voort.

Het Algemeen Bestuur vergaderde op 24 januari, 27 maart, 22 mei, 17 september en 26 november. Het Dagelijks Bestuur kwam ook nog bijeen op 1 september.

In vervolg op het in 1991 genomen besluit om het deel van het Genootschapsarchief dat de stukken tot 1970 omvat, in depot te geven bij het Rijksarchief in Friesland is in 1992 aan de historicus drs. G. Jensma de opdracht gegeven om op basis van het door medewerkers van het 'Ryksargyf' geordende archief de geschiedenis van het Fries Genootschap te schrijven. De fondswerping voor het testamentenproject werd succesvol voortgezet, terwijl het project zelf goede voortgang vond.

Op 17 december werd in het Fries Museum een gemeenschappelijke vergadering gehouden van de besturen van de Stichting Fries Museum en het Fries Genootschap. In een prettige sfeer verschaften de stichtingsbestuurders en de directeur informatie over lopende museumzaken en werd van gedachten gewisseld over de consequenties voor het Genootschap van een eventuele 'Vereniging van vrienden van het Fries Museum'.

In de algemene ledenvergadering die op 22 april werd gehouden, is mr. D.P. de Vries na enkelvoudige kandidaatstelling tot bestuurslid benoemd, terwijl mevrouw mr. A.E. Duursma-Olthuis en drs. G.W. Spelde voor een nieuwe termijn het vertrouwen kregen.

Tijdens de jaarvergadering moest afscheid genomen worden van secretaris W. Dolk, die het Fries Genootschap tussen 1967 en 1992 driemaal voor een periode van zes jaar als bestuurslid heeft gediend. Aan het einde van zijn afscheidswoord, waarin drs. Spelde de heer Dolk een volijverige, trouwe en toegewijde secretaris noemde, ja zelfs een 'lopende encyclopedie van de Genootschapsgeschiedenis' en een strijder voor de tradities van het Fries Genootschap, stelde de voorzitter de ledenvergadering voor hem tot erelid te benoemen. De vergadering stemde geestdriftig met dat voorstel in. In zijn dankwoord verklaarde de scheidende secretaris de benoeming tot erelid graag te aanvaarden. Hij memoreerde enkele belangrijke gebeurtenissen in de historie van Genootschap en museum in de kwart eeuw die hij als bestuurslid (hoewel met onderbrekingen) kon overzien: de verbouwing van het museum (1969), de oprichting in 1970 van de beheersstichting Het Fries Museum, het (geclausuleerde) besluit tot afstand van de Genootschapsgebouwen aan de stichting 'De Kanselarij' (1990) en de uitgave (sedert 1969) van een mededelingenblad, het *Fries Museum Bulletin*; op verzoek van het bestuur van het Fries Genootschap zet hij zijn werk als redacteur van het bulletin voorlopig voort.

Het bestuur van het Genootschap bestond aan het eind van het verslagjaar uit:

drs. G.W. Spelde, Drachten, voorzitter (definitief aftredend 1995)
drs. T.J. Steenmeijer-Wielenga, Oosterwolde, secretaris (aftr. 1994)
drs. J. Woudstra, Leeuwarden, penningmeester (definitief aftr. 1993)
mr. A.E. Duursma-Olthuis, Beetsterzwaag (definitief aftredend 1995)
dr. J.A. Mol, Bolsward (aftredend 1994)
drs. H. Spanninga, Leeuwarden (aftredend 1993)
drs. G. de Vries, Leeuwarden (aftredend 1994)
mr. D.P. de Vries, Hurdegaryp (aftredend 1995)

Het jaarboek *De Vrije Fries* verscheen in een omvang van 211 pagina's onder redactie van J.M. Bos, Ph.H. Breuker, W. Dolk, S. ten Hoeve, J.J. Huizinga, L.G. Jansma, J.A. Mol, P.N. Noomen, H. Spanninga en R.H.C. Vos. Van het *Fries Museum Bulletin* verschenen vier nummers met in totaal 104 pagina's. De laatste aflevering was dikker en rijker geïllustreerd dan gewoonlijk en die extra's werden de leden bij wijze van nieuwjaarsattentie aangeboden.

In het verslagjaar werden de volgende lezingen georganiseerd die over het algemeen goed tot zeer goed bezocht werden:

12 februari:	mevrouw dr. M.C. Galestin over Friezen en Romeinen
19 februari:	drs. D. Gerrets (als vervanger van dr. J.M. Bos) over de opgravingen bij Wijnaldum
20 mei:	dr. J.J. Huizinga en G. Elzinga over mr. Jacob Dirks, respectievelijk als politicus en als numismaat
14 oktober:	dr. J.M. Bos opnieuw over Wijnaldum
4 november:	mevrouw G. Arnolli over 'Bontjes voor de tropen'
16 december:	drs. D. Gerrets over terpen in Afrika

Op de algemene ledenvergadering op 22 april sprak de heer IJsbrand Hummelen over de over het algemeen verontrustend slechte conditie waarin de schilderijencollectie in het Fries Museum verkeert en over de mogelijkheden daarin verbetering te brengen in een project in het kader van het Deltaplan voor Cultuurbehoud. In zijn interessante (met dia's toegelichte) betoog maakte de heer Hummelen duidelijk dat het uitgesloten moet worden geacht, dat alle schilderijen geconserveerd, laat staan gerestaureerd zouden kunnen worden. Hoe moeilijk dat ook is, er zal een keuze gemaakt moeten worden, welk deel van de collectie men wil behouden en welk deel afgestoten zou moeten worden, omdat het een onmogelijke taak is met de beperkte middelen die beschikbaar zijn alles naar behoren te beheren.

Op 1 en 15 februari was er een door de heer G. Elzinga voorbereide en geleide excursie naar de grote Rembrandt-tentoonstelling in het Rijksmuseum en naar Andijk, waaraan 150 mensen deelnamen. Op 10 oktober organiseerde de heer Elzinga een geslaagde reis naar 's-Heerenberg voor zo'n 50 deelnemers.

Het ledental nam dit jaar helaas af, en wel met 27 (vorig jaar + 32). Er meldten zich 47 nieuwe leden (v.j. 95), terwijl we er 30 door overlijden verloren (v.j. 31), 34 leden bedankten (vorig jaar 24) en er 10 (v.j. 8) vanwege contributieschuld geschrapt moesten worden.

Het Fries Genootschap telt thans 8 begunstigers, 2 ereleden en 1646 leden, onder wie 2 buitengewone.

Het bestuur betuigt gaarne zijn dank voor de steun die ook in dit verslagjaar weer van vele kanten werd ondervonden.

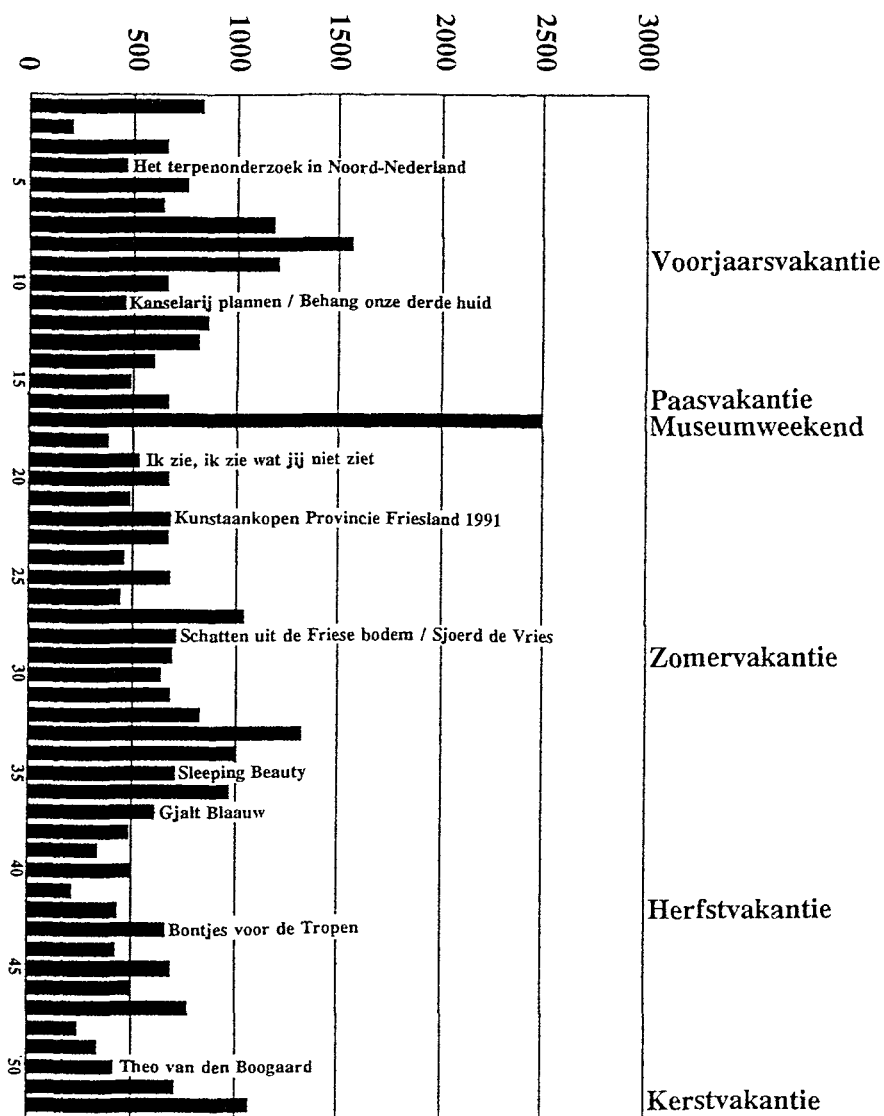
De secretaris,
Tineke Steenmeijer-Wielenga

Nieuwe leden

E.F. Andringa, Heerenveen
H.P. ter Avest, Harlingen
E. de Boer, Vaassen
J. de Boer, Makkinga
Sj. Buwalda, Sneek
W. Dullemond
L. Dijkstra, Burgum
S. Dijkstra
F.F. Everts, Grou
J.J. van der Feen
A. Flonk, Terschelling
W.P.W. Gosens
Hidde Nijland Stichting,
Hindeloopen
D.E. de Hoop, Wommels
E.J. Huijting, Roodkerk
prof.dr. H. Jagersma, Sneek
T.Hj. Janssen, Amsterdam
S. de Jong, Stadskanaal
M. de Jong-Meijer, Oosterlittens
M.A. Jorna
G. Keulen
F.N.R. Keuning, Wijnjewoude
G. Kraak, Groningen
A. van der Meer, Amsterdam
mevr. M.C. van der Mei

Nederlands Scheepvaart Museum,
Amsterdam
mevr. F. Osinga, Jubbega
R.H. Peters
T.J.A.M. Popma, Wytgaard
W.F. Proost, Harlingen
M.C.W.J. Rab-Calkoen,
Noardburgum
drs. A.G. Renkema
J.W.F. Riemersma
drs. A.M. Roding-Abelmann
drs. O.D.J. Roemeling,
Hurdegaryp
mevr. A.C. Schade, Gytsjerk
J.A. van der Scheer-Heitmann
drs. P. Schoen, Heerenveen
mevr. P.H. Schuurmans
G. Stellingwerf, Burgum
S.J. Swierstra, Warnsveld
M. Terpstra, Rotterdam
B. Thonon, Scherpenzeel
mevr. S. Veltman, Groningen
E.G. Vermeulen-Evenhuis
S. de Vries, Luxwoude
K. Wierenga

Bezoekersaantallen Fries Museum 1992

Stichting Het Fries Museum

Jaarverslag 1992

Algemeen

Het jaar 1992 kan in zijn geheel worden gekarakteriseerd als hectisch en dynamisch. De grote projecten – *Kanselarij*, *Automatisering* en *Moderne Kunst* – vorderden, het project *Integratie Verzetsmuseum* en de eerste tranche *Conservering* in het kader van het *Deltaplan* vonden hun voorlopige voltooiing, de projecten *Verzelfstandiging* en *Budgetfinanciering* kregen een enorme impuls, terwijl in samenhang met alle andere projecten gestart werd met een relatief omvangrijke *Reorganisatie* van de personeelsformatie van het Fries Museum.

Kanselarij

De fraaie plannen van architect prof.ir. Gunnar Daan, om de Kanselarij te verbinden met het bestaande museumcomplex door middel van een bescheiden doch opvallende luchtbrug, hebben in 1992 helaas hun Waterloo gevonden. Na uitvoerige, vele maanden in beslag nemende discussierondes in politieke, bestuurlijke en particuliere gremia, waarin voors en tegens zorgvuldig tegen elkaar werden afgewogen, heeft tenslotte de gemeenteraad van Leeuwarden geen goedkeuring willen hechten aan dit verbindend element.

Het bestuur van de Stichting de Kanselarij, de architect en de museumdirectie zijn samen met projectleider drs. S.T. Castelein opnieuw om de tafel gaan zitten, om te bezien of door middel van een tunnelverbinding ook aan de wensen en mogelijkheden tegemoet kon worden gekomen. Weliswaar was het toen reeds lang duidelijk, dat een tunnelverbinding aanzienlijk duurder zou uitvallen dan de eerder gekozen oplossing, maar zowel uit oogpunt van eenheid van het gebouwencomplex als uit oogpunt van exploitatie-mogelijkheden, bleef een vaste verbinding de voorkeur verdienen.

De vrees voor aantasting van de fundamenteën van de Kanselarij, een gebouw dat ruim vierhonderd jaar in evenwicht met de bodem heeft geleefd, dwong de opdrachtgever om een aantal buurpanden aan de oostzijde aan te kopen, om op die manier een veilige afstand tussen monument en tunnel te scheppen.

Professor Daan en zijn medewerkers ontwikkelden in tamelijk korte tijd een nieuw plan, waarin de ovale plattegrond van de tunnel, en de opvallende bekleding van de gevels van entree-gebouw en expositieruimte de aandacht in het bijzonder trokken.

Het verslagjaar werd verder besteed aan het ontwikkelen van plannen voor klimaatregeling en bezoekerslogistiek; daarnaast nam het verkrijgen van de benodigde vergunningen, onder andere voor het slopen van enkele pandjes die op de monumentenlijst voorkwamen, nogal wat tijd.

Binnen de museumafdelingen werd veel tijd besteed aan het verder ontwikkelen van inrichtingsplannen; studiebezoek aan- en vakantie-reizen naar meer of minder geslaagde vergelijkbare projecten in zusterinstellingen in binnen- en buitenland maakten deel uit van het groeiproces. Naar het zich laat aanzien, zal medio 1995 het vernieuwde "Fries Museum aan beide zijden van de Turfmarkt" zijn poorten kunnen openen.

Automatisering

De invoering in de computer van gegevens over de collectie-onderdelen van het Fries Museum, liep het afgelopen jaar full-speed door. Helaas werd nu pas duidelijk, dat het Fries Museum te maken kreeg met de wet van de remmende voorsprong. Naarmate er meer gegevens worden ingevoerd, wordt de wachttijd voor mutaties en het opzoeken van gegevens steeds langer. Het blijkt, dat men soms tientallen secondes moet wachten, een tijd die eer in psychologische dan in absolute zin het enthousiaste gebruik van het nieuwe opslagsysteem twijfelachtig lijkt te maken.

Zowel het gekozen programma als de gekozen apparatuur blijken minder goed bestand tegen de massaliteit van de in te voeren gegevens. Ook hier zorgt het grote aantal voorwerpen dat in de loop der tijden in het Fries Museum is bijeengebracht – een zeventigduizend zijn thans in het systeem ondergebracht – voor verstopping, naast de blijvende behoefte van de medewerkers om zoveel mogelijk gegevens aan het computergeheugen toe te vertrouwen. Er wordt thans hard gewerkt om, met verstand, creativiteit en hulp van deskundigen, uit de problemen te geraken.

Samenwerking met het Instituut voor Kunstgeschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen leverde een eerste groep stagisten op, die de standplaatscontrole kunnen aanpakken. Als eerste project werden de *Bisschopkamers* doorgenomen op tentoongestelde objecten; een aantal depots staat als volgende op de lijst.

Moderne Kunst

De nieuwe aandacht voor de moderne beeldende kunst werd heel openlijk door het museum beleden door middel van tentoonstellingen en aankopen op dat gebied. Daarnaast ging de directeur ook voort met zijn kennismakingsbezoeken aan ateliers. Gesprekken met kunstenaars en verzamelaars leverden reeds heel wat materiaal om in de toekomst een stevig en zinvol beleid te kunnen ontwikkelen.

De directeur verwoordde zijn visie op dit onderwerp een aantal malen tijdens symposia en discussie-avonden, terwijl hij ook bij openingshandelingen van tentoonstellingen nimmer naliet om te wijzen op de reeds bereikte resultaten. Resultaten die overigens bereikt werden terwijl de toegezegde financiële middelen pas in 1995 volledig beschikbaar zullen komen. Het mag duidelijk zijn, dat er nog heel wat te wachten staat.

Het aantal kunstenaars waaraan jaarlijks door het Fries Museum aandacht kan worden geschonken, is weliswaar niet reusachtig groot, maar door een mix te verzorgen van presentaties van oudere en jongere Friese kunstenaars, van groeps-tentoonstellingen en van een enkele kunstenaar 'van buiten', kan toch over een reeks van jaren een breed beeld worden neergezet.

Ging in het afgelopen jaar een enkele maal een begeerd werk of een begeerde verzameling aan het museum voorbij, gelukkig kon ook een grote collectie hedendaagse grafiek in langdurig bruikleen worden verworven. Het museum is de eigenaar zeer erkentelijk voor het geboden vertrouwen.

Integratie Verzetsmuseum

De vele jaren geleden uitgesproken wens van Provinciale Staten om het Verzetsmuseum Friesland te doen integreren in het Fries Museum kon in het afgelopen jaar voor een belangrijk deel worden vervuld. Onder het toezicht van oud-gedeputeerde J. Spiekhout en gedeputeerde mevrouw J. Liemburg

De museumvakbeurs SIME in Parijs, de Nederlandse stand met de opstelling van het Fries Museum: de Popta-schat

ondertekenden de besturen van Verzetmuseum en Fries Museum het convenant dat de omgangsregels van beide instellingen met elkaar regelt.

De samenwerking tussen de medewerkers van beide instellingen nam steeds vaster vormen aan, terwijl in de programmering opnieuw een gezamenlijk tentoonstellingsproject van de grond kwam. Ook de plannen voor de inrichting van het Verzetmuseum in de kapverdieping van de Kanselarij, waarvoor een totaal nieuwe visie op het onderwerp tot stand kwam, kregen in oppperste harmonie steeds vaster vorm.

Conservering Schilderijen

In het afgelopen jaar werkten een groot aantal medewerkers van het Kollektief Restauratie Atelier Amsterdam van het voorjaar tot en met de zomer aan de eerste tranche van het conserveringsproject ten behoeve van de collectie schilderijen van het Fries Museum.

Van een groot aantal schilderijen werd de loszittende verf vastgezet, zodat het allergrootste gevaar – verfvrelies – voor de nabije toekomst kon worden voorkomen. Naast het 'eerste hulp-werk' werd ook een beschrijving gemaakt van de volgende noodzakelijk te nemen stappen, zodat voor een volgend project de onderzoeksbasis reeds is gelegd. Daarnaast is middels lezingen en publicaties in de pers ook meer belangstelling gewekt voor dit essentiële aspect van het museumwerk.

Ook een aantal maatregelen op het gebied van het museum-klimaat werd aan de directie voorgelegd, deze zullen zo spoedig mogelijk en in samenhang met de herinrichting van het Eysingahuis worden aangepakt. Eens te meer werd duidelijk dat monumenten zoals dit 18de-eeuwse woonhuis, niet zonder meer klimatologisch geschikt te maken zijn voor het presenteren van kwetsbaar cultuurbezit, ook al trotseerden daar eeuwenlang schilderijen de wisselin-

gen der seizoenen. Het zal liefhebbers van de collecties van het Fries Museum verheugen dat op een plan tot conservering van een belangrijk deel van het prentenbezit al gunstig is gereageerd door het ministerie van WVC, en dat nieuwe aanvragen uit de pot *Deltaplan-gelden* op stapel staan, die dankzij de omvangrijke investeringen op het gebied van de klimaatregeling in de Kansalarij een goede kans maken.

Verzelfstandiging

De ontwikkelingen in Nederland op het gebied van de verzelfstandiging van musea hebben in het verslagjaar een zekere stagnatie ondervonden. De vier Rijksmusea die als eerste instellingen het pad van zelfstandigheid zouden betreden, hadden aan het eind van dat jaar het overleg met overheid en vakorganisaties nog niet afgerond. Zowel het overeenkomen van de producten die de musea zullen leveren voor het verleende subsidie, als de vorming van een museum-CAO bleek geen eenvoudige zaak.

Het Fries Museum – dat overigens voor een deel reeds een zekere zelfstandigheid bezat middels de Stichting Het Fries Museum – volgde een eigen koers, door het voorbereiden van een zogenaamde B3-stichtingsvorm, waarbij de pensioenrechten en de arbeidsvoorwaarden dichter bij de ambtelijke status blijven. Nochtans is ook hier de stap naar volledige zelfstandigheid, en de ontvlechting van de samenwerking met provinciale afdelingen geen eenvoudige gebleken.

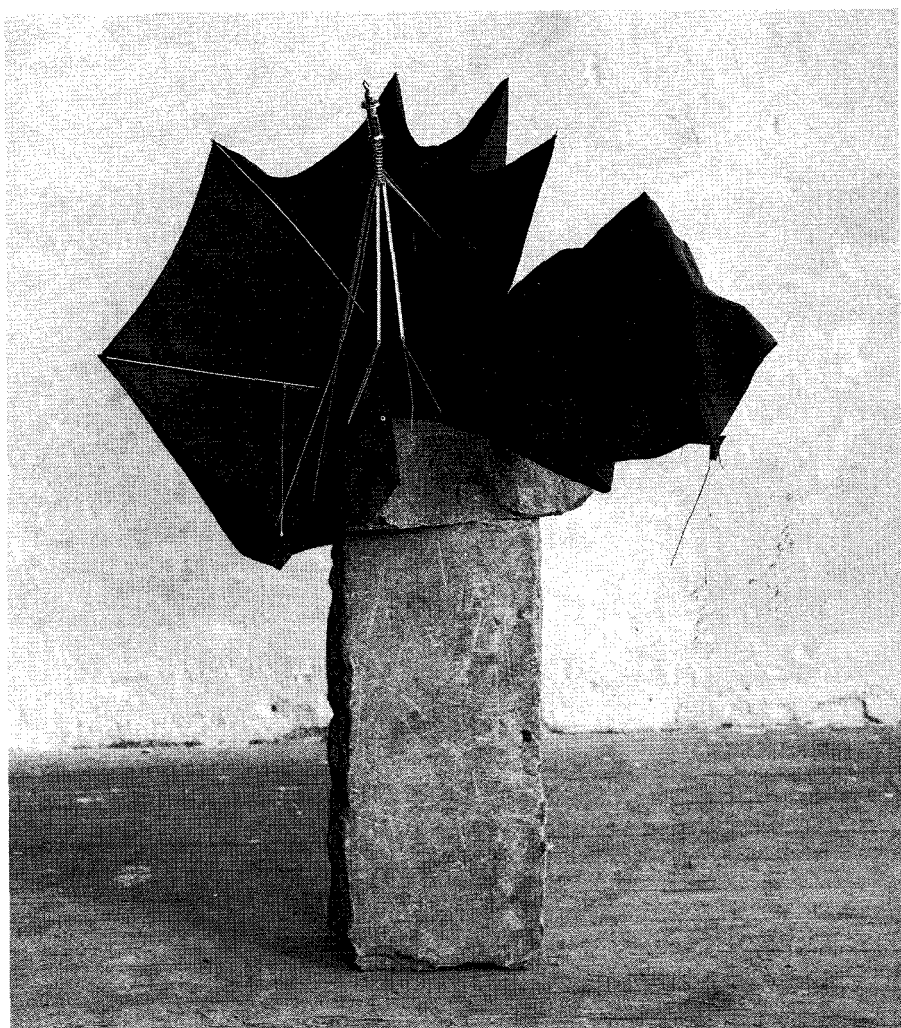
In het verslagjaar werd samen met de provinciale overheid de laatste hand gelegd aan de nieuwe statuten, waarin zowel de integratie met het Verzetsmuseum een plaats moest krijgen als aan de zelfstandigheid uitdrukking moest worden gegeven, terwijl ook nog aan een aantal eisen van de overheden moest worden voldaan.

Budgetfinanciering

Een van de mogelijkheden om als gesubsidieerde instelling toch gestalte te kunnen geven aan zoveel mogelijk zelfstandige bedrijfsvoering, is de budgetfinanciering. Middels dit instrument kunnen subsidiënt en instelling afspraken maken over *producten* die de instelling zal leveren, waarvoor de subsidiërende instantie dan een *budget* ter beschikking zal stellen.

In het afgelopen jaar is intensief vergaderd over producten en budgetten, daaruit is een eerste reeks afspraken op papier gezet. Evidente producten van een museale instelling zijn natuurlijk de presentatie van eigen en andermans collectie (tentoonstellingen en vaste opstellingen), de zorg voor behoud en beheer van de collectie (conservering, zorg voor de depots, inventarisatie), het adviseren aan zusterinstellingen en aan andere geïnteresseerden omtrent beeldende kunst, volkskunst en kunstnijverheid (de steunfunctie). Maar ook de openstelling van het museum, en het zorgen voor een perfect financieel verslag, het onderhoud van de gebouwen, evenals het verzorgen van en meewerken aan wetenschappelijke publicaties zijn producten die een museum als het onze moet kunnen leveren.

In de komende jaren zal een steeds verfijnder systeem van rekenen in tijd en geld tot stand moeten komen, om zo de subsidiënt er van te kunnen doordringen wat de gewenste producten werkelijk kosten. Het zal duidelijk zijn dat het hier meerjaren-afspraken betreft, zodat er een zekere continuïteit kan worden gegarandeerd. Een van de belangwekkende aspecten van de budgetfinanciering is de prikkel om zaken goedkoper te realiseren of om als museum een wei-

Een van de opvallende kunstwerken 'zonder titel', steen, staal en textiel, 1985, in de tentoonstelling 'Gjalt Blaauw'

nig bij te verdienen. Er wordt een budget afgesproken en de producten worden geleverd. Loopt het financieel mee, dan heeft het museum daar voordeel van. Loopt het daarentegen tegen, dan moet het museum zich zelf redden. Alle reden derhalve om niet over één nacht ijs te gaan.

Reorganisatie

Teneinde als zelfstandige instelling met vertrouwen de toekomst tegemoet te kunnen treden, heeft het bestuur van de Stichting Het Fries Museum een onderzoek laten uitvoeren naar de gewenste samenstelling van de organisatie: '... om tot een ideale situatie te geraken', zoals in het vorige jaarverslag werd genoemd; om te komen tot '... een museum dat flexibel reageert op de vragen die de maatschappij stelt; een museum dat zich vol ondernemingszin publieks-

vriendelijk opstelt; een museum waarin de kwaliteit van werken zich kan meten aan de kwaliteit van de collecties’.

Het onderzoeksbureau heeft aangegeven dat vooral de aandacht voor marketing en bedrijfsmatig opereren zou moeten worden versterkt, waarbij stroomlijning van de organisatie als zeer gewenst werd beschouwd; het beleid van het museum zou zich nog meer dan tevoren moeten richten op presentatie en activiteiten.

De wetenschap dat de benodigde nieuwe kennis en vaardigheden zich niet ‘in huis’ bevonden, en dat nieuwe formatieruimte slechts kon worden geschapen door opofferen van bestaande ruimte, maakte het inzetten van een reorganisatie noodzakelijk. Er moesten pijnlijke keuzes worden gemaakt. Dat de medewerkers van het Fries Museum de ambtenarenstatus hebben en dat een reorganisatie daardoor nog meer dan elders omkleed is met garanties voor zorgvuldig werken, maakte dat de operatie in het verslagjaar helaas nog niet kon worden afgerond.

Het ziet er overigens wel naar uit dat de ideale situatie waarover in het vorig jaarverslag werd gerept, voldoende naderbij is gekomen, om de toekomst vol vertrouwen tegemoet te zien.

Dr. A. Wassenbergh

Op 25 augustus overleed in zijn woonplaats Deventer, in zijn 94ste jaar de oud-directeur van het Fries Museum, dr. Abraham Wassenbergh. Hij werd in 1935 benoemd, kort na zijn promotie aan de Sorbonne over het onderwerp *Friese 16de-eeuwse portretschilderkunst*. Wassenbergh heeft in de ruim 27 jaar van zijn directoraat een belangrijke aanzet gegeven tot de groei van het Fries Museum. Het gaf hem dan ook grote voldoening dat zijn oude wens, dat de Kanselarij bij het museum zou worden gevoegd, aan het einde van zijn leven toch nog in vervulling ging.

De grote belangstelling die Wassenbergh koesterde voor de Friese musea in het algemeen, is bekend; veel deed hij er aan om de collecties te verbeteren, vaak met stukken uit zijn eigen verzameling. Het Friese zilver, de volkskunst en het Friese portret hadden zijn bijzondere belangstelling; daarover publiceerde hij ook regelmatig. Zijn naam en zijn bedoelingen blijven voortleven in de Wassenbergh-Clarijssstichting, een fonds dat de verhoging van de kwaliteit van de Friese museale collecties als doel heeft.

Fries Munt- en Penningkabinet

1992 was het laatste jaar, dat het Fries Munt- en Penningkabinet de collectie in Franeker toonde. Enerzijds wenste de eigenaar van het gebouw waarin het kabinet was gevestigd, over de de ruimte te kunnen beschikken, anderzijds was de belangstelling voor het gepresenteerde minder groot dan uit oogpunt van effectiviteit gewenst zou zijn. In de nabije toekomst zal de collectie in het Fries Museum te zien zijn.

Bestuur

Het bestuur van de Stichting Het Fries Museum heeft het afgelopen jaar – vooral achter de schermen – zeer veel energie gestoken in de punten, die hierboven zijn vermeld; niet alleen vroegen de reguliere bestuursvergaderingen veel tijd van lezen en voorbereiding, ook tussendoor en in wisselende samenstellingen werd buitengewoon veel werk verzet om het hectische en dynamische jaar 1992 tot een goed einde te brengen.

In het verslagjaar vonden er geen bestuursmutaties plaats, aan het einde van dat jaar was het bestuur als volgt samengesteld:

J.J. Weitenberg, voorzitter
mr. P. Tuinman, secretaris
drs.ing. M. Geersing, penningmeester
drs. W.A. Bangma, vice-voorzitter
drs. R.D. Diamant
mr. A.E. Duursma-Olthuis
drs. H. Spanninga.

Bedrijfsvoering

Personeel

Mevrouw E.F. van Tuinen-Taselaar beëindigde haar werkzaamheden als hoofd educatieve dienst en voorlichting op 1 september; haar functie werd *waargenomen door de heer M. van Deventer, haar formatieruimte werd verdeeld over M. van Deventer en mevrouw S. Bak*. Tijdens het langdurige complex van verloven van mevrouw T. Eisen, werd deze vervangen door de heer H. Luymes, hij bleef daarna nog langdurig als vrijwilliger bij de educatieve dienst werkzaam.

In het kader van het jaarbanenplan 1991/1992 van de Provincie Friesland, was mevrouw H. Muurling werkzaam als medewerkster algemeen secretariaat tot 1 juni. De heer J. Koster, medewerker archeologische dienst, eveneens werkzaam in het jaarbanenplan, heeft zijn werkzaamheden beëindigd op 1 december. Nieuw benoemd in het jaarbanenplan 1992/1993 werd mevrouw C.M. van Straaten, medewerkster algemeen secretariaat, per 1 juni; zij heeft haar werkzaamheden beëindigd per 1 november omdat zij elders een baan vond. De vrijgekomen plaats werd vanaf 4 november ingevuld door mevrouw A. Bies. Mevrouw T.M. Meyer, medewerkster algemeen secretariaat middels de Stichting Banenpool Leeuwarden, beëindigde haar werkzaamheden op 1 april.

De vrijwilligsters G. Nijhof, B. Tadema en A. Potter verzorgden een groot aantal rondleidingen langs verscheidene doelen, de heer H. Bakker leidde een aantal Franse groepen rond, mevrouw W. Niemeyer gaf tekst en uitleg bij de tentoonstelling *Bontjes voor de tropen*.

De personeelssamenstelling per 31 december 1992 was:

R.H.C. Vos, directeur

Dienst Collecties

G. Arnolli, conservatrice textielafdeling
J.A. Bosmans, conservator schilder- en beeldhouwkunst
F. Brinksma, encadrice
G. Elzinga, conservator prentenkabinet/bibliothecaris
H. Kalverla, administratief medewerker
M.R. Nauta, assistent-conservator
I. Wagenaar, beheerster Kerkmuseum Janum
S.I.E. Wille-Engelsma, conservatrice textielafdeling

Archeologische Dienst

J.M. Bos, archeoloog

J.K. Boschker, veldassistent

J. Dreves, medewerker depotbeheer

E. Kramer, diensthoofd

G. Mensonides, conservator Munt- en Penningkabinet/typist

D.M. Visser, assistent

Educatieve Dienst en Voorlichting

S. Bak, medewerkster activiteiten/p.r.

M. van Deventer, medew. tentoonstellingen/plaatsverv. diensthoofd

J.K. Eisen, medewerkster

M.F. Fokkema, medewerkster

Interne Dienst

A. Albers, museumassistente

A. Bies, medewerkster secretariaat

Z. de Boer, museumassistente

H.B. Dekkinga, administratief assistente Fries Genootschap

R.H. Dol, baliemedewerker

S. Folkertsma, museumassistente

J. del Grosso, restaurator/medewerker onderhoud gebouwen

J. Moed, directiesecretaresse

M. Postma, medewerkster secretariaat

C. de Roos, secretaresse

J.P.W. Stoelinga, museumassistent/restaurator/medew. opbouw
tentoonstellingen

J.G. de Wal, conciërge

S. Zijlstra-Dijkstra, diensthoofd

De personeelsreis, op 7 september, georganiseerd door de heren J. Dreves (archeologische dienst), H. Groeneweg (Verzetsmuseum) en H. Luymes (tijdelijk medewerker educatieve dienst en voorlichting), ging per trein naar Stavoren en van daar per boot naar Enkhuizen. De organisatoren hadden aan boord gezorgd voor Friestalige (levende) muziek. In Enkhuizen werd het Zuiderzeemuseum bezocht en de aangeboden rondleiding van kritische kanttekeningen voorzien. De dag werd afgesloten met een diner in Theater Romein te Leeuwarden.

In een bijeenkomst met bestuur en personeel op 8 juni werd het personeel geïnformeerd over de ophanden zijnde reorganisatie en werd het reorganisatieadvies aan het personeel uitgereikt. Het bijbehorende stappenplan werd zoveel als mogelijk was uitgevoerd in de tweede helft van het jaar.

De afdelingshoofden volgden cursussen Projectleiderschap en Integraal Management, als voorbereiding op de komende verzelfstandiging. De directiesecretaresse, mevrouw J. Moed volgde een cursus time-management.

Financiële administratie

Het seminar 'Museum en fiscus' op 12 november in het Kurhaus te Scheveningen werd bezocht door de directeur, het hoofd Interne Dienst en een ambtenaar van de provincie Friesland. In dit seminar, georganiseerd ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van Loyens en Volkmaars Belastingadviseurs, samen met

de Nederlandse Museum Vereniging, werd gesproken over schenkingen, le-
gaatstellingen, sponsoring en B.T.W. Uit de voordrachten bleek eens te meer
de noodzaak om in musea kennis omtrent belastingzaken voorhanden te heb-
ben.

Secretariaat

Op verzoek van het museum, na klachten in de pers, werd door de PTT in het
verslagjaar op een geheim tijdstip een meting uitgevoerd naar de telefonische
bereikbaarheid van het museum. De uitkomsten waren bijzonder goed: door
het secretariaat werd de telefoon in principe correct en snel beantwoord. In een
bijeenkomst met alle medewerkers werd besproken hoe iedereen kan bijdra-
gen aan een snelle doorverbinding en afhandeling van de gesprekken, om de
vier beschikbare lijnen zo snel mogelijk weer vrij te maken voor nieuwe klan-
ten.

De huisvesting van de Museumconsulent in het Fries Museum en de admini-
stratieve zorg voor de gast, maakte nauwkeurige afspraken noodzakelijk over
samenwoning en ondersteuning; de samenwerking leek buitengewoon voor-
spoedig te verlopen.

Automatisering

In de tweede helft van het verslagjaar werd een netwerk genstalleerd voor de
interne dienst en de educatieve dienst en voorlichting gezamenlijk. Het net-
werk werd uitgebreid met nog een aantal p.c.'s en printers. Het dagelijks be-
heer van het netwerk en het oplossen van kleine storingen wordt intern verz-
orgd door mevrouw C. de Roos.

Gebouwen

De brainstormvergaderingen met betrekking tot de Kanselarij werden globaal
afgerond. Vooruitlopend op de nieuwe plannen met de Kanselarij en noodza-
kelijk opruim- en sloopwerk, werden de pakhuizen en de kleine panden aan de
oostzijde van het museum alvast ontruimd. Door de Monumentenwacht werd
een inventarisatie gemaakt van de onderhoudssituatie aan de buitenzijde van
de museumgebouwen, de inventarisatie van het onderhoud binnen de mu-
seumgebouwen geschiedde door een ingenieursbureau. Een plan van aanpak
voor dit onderhoud werd in een computerprogramma ondergebracht.

In vervolg op een symposium van de Nederlandse Museumvereniging werd
in het Fries Museum begonnen met het opzetten van een calamiteitenplan,
waarin regels voor bedrijfshulpverlening, brandbestrijding en ontruiming van
gebouwen voor personeel, bezoekers en kostbaarheden worden vastgelegd.

Kerkmuseum Janum

Het totale aantal bezoekers bedroeg 2.272 (1991: 1.818).

Er werden 325 gidsen verkocht (1991: 289).

Museum Fogelsangh State

Het totale aantal bezoekers was 2.631 (1991: 3.900).

Er werden 215 gidsen verkocht (1991: 183).

Fries Munt- en Penningkabinet

Het kabinet is door 326 bezoekers bezocht (1991: 647).

Er werden 17 gidsen verkocht (1991: 19).

Tentoonstellingen

Het tentoonstellingsprogramma omvatte vier eigen produkties, drie van andere musea overgenomen exposities en een educatief project in samenwerking met het Verzetmuseum Friesland. In de schilderijenzaal was een kleine door de textielafdeling samengestelde tentoonstelling te zien. Bij de tentoonstellingen over het terpenonderzoek in Noord-Nederland en Bontjes voor de Tropen werd veel energie besteed aan de vormgeving. De inrichting van de laatste tentoonstellingen vormden tevens een leerproject voor de herinrichting van de afdelingen archeologie en textiel in de nabije toekomst.

18 januari t/m 1 maart: Het terpenonderzoek in Noord-Nederland. Jubileumexpositie 75 jaar Vereniging voor Terpenonderzoek

Naar aanleiding van het 75-jarig bestaan van de Vereniging van Terpenonderzoek organiseerde het Fries Museum met medewerking van deze vereniging, het Biologisch-Archeologisch Instituut en het Groninger Museum een tentoonstelling over de ontwikkeling van het terpenonderzoek in Noord-Nederland. Door middel van kaarten, luchtfoto's en maquettes werd een beeld gegeven van de verspreiding en de verschillende typen terpen. Hoe in de vorige eeuw voorwerpen werden gevonden, in het museum terechtkwamen en geëxposeerd werden, werd in een aantal opstellingen aanschouwelijk gemaakt. Van negen belangrijke opgravingen werden door middel van tekst, plattegronden en vondsten de opgravingsmethode en de resultaten getoond. Onder de getoonde vondsten waren enkele zeer bijzondere objecten, zoals een vroeg-middeleeuwse dwerg uit Oosterbeintum, een aardewerken masker uit Middelstum en een bronzen twaalfvlak uit Hartwerd. Op de expositie was een gereconstrueerd deel van een terpwoning te zien, dat als achtergrond diende voor het educatieve programma bij deze tentoonstelling. De vormgeving van deze tentoonstelling was in handen van het museum.

Een opstelling in de tentoonstelling 'Het Terpenonderzoek in Noord-Nederland'

Opening 17 januari door prof.dr. H.T. Waterbolk, oud-hoogleraar RUG.
Sponsor: Bouwbedrijf De Vries

14 maart t/m 26 april: Behang, onze derde huid

Deze door het Goois Museum samengestelde expositie gaf een overzicht van de behangsels in Nederland van de 17de eeuw tot heden.

Getoond werden 17de- en 18de-eeuwse vormen van wandbekledingen als goudleer, wandbeschilderingen, textiel- en papierhangsels. Uit de 19de eeuw en 20ste eeuw waren er hangsels te zien uit verschillende perioden en uiteenlopende stijlen, zoals Biedermeier, Fin de siècle, Expressionisme, Modernisme, stijlen uit de zestiger en zeventiger jaren en post-modernisme. Het 19de-eeuws panoramabehang 'Eldorado' van twee meter hoog en ruim tien meter breed vormde een bijzonder onderdeel van deze tentoonstelling.

Opening 13 maart door drs. R.H.C. Vos, directeur Fries Museum

7 mei t/m 21 juni: Ik zie, ik zie wat jij niet ziet

Vanaf 1991 wordt er vooruitlopend op de integratie van het Verzetmuseum Friesland in het Fries Museum, rond 4 en 5 mei, in het Fries Museum een tentoonstelling georganiseerd waarvan de thematiek gerelateerd is aan die van het Verzetmuseum. In 1992 betrof het een educatief project, waarbij kinderen al spelende door middel van vragen en opdrachten de achtergronden van moeilijke thema's als discriminatie en vooroordelen konden ontdekken.

De productie en organisatie waren in handen van de Stichting Vredesopbouw Utrecht en het Vredescentrum van de Stad Antwerpen in samenwerking met het Platform Gemeentelijk Vredesbeleid.

Opening 6 mei door Freark Sminck in de rol van Sybe Sattelyt en enkele leerlingen van de basisschool Oldenye uit Leeuwarden.

4 juli t/m 23 augustus: Schatten uit de Friese bodem, een expositie over het leven en werk van mr. Jacob Dirks

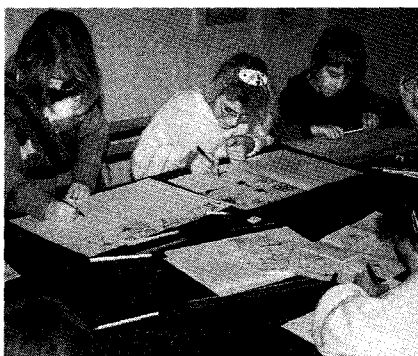
Ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het Koninklijk Genootschap voor Munt- en Penningkunde organiseerde het Fries Museum een tentoonstelling rondom het leven en werk van de bekende Friese munt- en penningkundige mr Jacob Dirks (1811-1892). Deze Leeuwarder steenfabrikant was van 1849 tot 1866 lid van de Tweede Kamer en maakte tot zijn dood deel uit van de Leeuwarder Gemeenteraad. Dirks was meer dan 50 jaar bestuurder van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde. In deze functie was hij direct betrokken bij de ontdekking van een aantal schatvondsten, waarvan de meest spectaculaire op de tentoonstelling te zien zijn geweest. Dirks beschreef de schatvondsten in de jaarverslagen van het Genootschap en in buitenlandse vakbladen. Het hoogtepunt van de expositie was de goudschat van Wieuwerd, die bestaat uit een mantelpeld en meer dan dertig Byzantijnse en Merovingische muntsieraden. De verschillende aspecten van het leven van mr. Dirks werden belicht aan de hand van publicaties, documentatiemateriaal en penningen.

Opening 3 juli door mr. M. Ybes, nazaat van mr. Jacob Dirks.

De tentoonstelling werd mede samengesteld door de heer G. Elzinga, o.a. voormalig conservator van het Fries Munt- en Penningkabinet.

4 juli t/m 23 augustus: Sjoerd de Vries

In 1980 organiseerde het Fries Museum al een overzichtstentoonstelling van

*De striptekenwedstrijd voor jongeren,
bij de tentoonstelling 'Theo van den
Boogaard'*

het werk van deze belangrijke Friese kunstenaar. De tentoonstelling in 1992 toonde de ontwikkeling van de op dat moment 50-jarige De Vries in de tussentijdse twaalf jaren. De kern van het werk van Sjoerd de Vries wordt gevormd door de combinatie van enkele steeds terugkerende basisthema's als het landschap, het vrouwelijk naakt en het zelfportret, vaak uitgevoerd in een bijzondere techniek.

De heer Thom Mercuur stelde deze overzichtstentoonstelling samen. Opening op 3 juli door drs. R.H.C. Vos, directeur Fries Museum

Er verscheen een catalogus met tekst van mevrouw drs. Margriet Oostra, uitgegeven door De Drijvende Dobber, Gersloot.

21 augustus t/m 27 september: Sleeping Beauty. Kant aan beddegoed van 1600 tot 1900

Ter gelegenheid van het internationale kantcongres van de O.I.D.F.A. (Organisation Internationale de la Dentelle au Fuseau et à l'Aiguille) was in de schilderijenzaal een kleine tentoonstelling uit de eigen collectie te zien van kant, toegepast in beddegoed en nachtkleding.

5 september t/m 4 oktober: Gjalt Blaauw. Beelden 1970-1992

De van origine Friese beeldhouwer Gjalt Blaauw bouwde in de afgelopen twintig jaar een uitgebreid oeuvre op. Het Fries Museum toonde voor het eerst een overzicht hiervan. De expositie bestond voornamelijk uit vrij werk, waaronder ook zeer recente beelden. Veel van de werken van Blaauw zijn stapelingen die in een precare evenwichtstoestand verkeren, waardoor er een grote spanning wordt opgeroepen. In zijn recente beelden werkt Blaauw ook met metaal. Door het gebruik van scherpe hoeken en fragmenten hebben deze beelden vaak een zeer dynamisch karakter.

Opening op 4 september door ir. Chris Vegter, architect.

Het museum gaf een catalogus uit, waarvan de tekst geschreven werd door mevrouw drs. Ida Wijkkel.

De tentoonstelling kwam mede tot stand door subsidies van de Gemeente Groningen en de Provincie Groningen en door sponsoring van Eurodollar.

17 oktober t/m 22 november: Bontjes voor de tropen, de export van imitatieweefsels naar de tropen

Deze tentoonstelling werd oorspronkelijk samengesteld door het Gemeentemuseum Helmond. Het Fries Museum verzorgde een uitgebreide bijdrage met objecten uit de textielcollectie. Aan de hand van stoffen, kledingstukken, sta-

lenboeken en beeldmateriaal werd een beeld gegeven van de geschiedenis van de gestreepte en geruite katoenen stoffen, de zogenaamde bontjes. Deze bontjes werden in de 17de eeuw uit India geïmporteerd. Deze lichte en soepele stoffen met heldere kleuren vonden in Europa grote aftrek, ook omdat ze gemakkelijk te wassen en kleurecht waren. Vooral in de kustplaatsen langs de Noordzee en rondom de de Zuiderzee werden bontjes veel gebruikt. Hinde-loopen nam daarbij in de 17de en 18de eeuw een opvallende plaats in.

Belangrijker dan het binnenlands gebruik was de handel in bontjes. Nederlanders verhandelden op de Westkust van Afrika textiel uit India. Ook in Nederland – in Helmond en Haarlem – vervaardigde imitatieweefsels werden daar vanaf de 18de eeuw aangeboden. In de 19de eeuw was ook Indonesië een afzetmarkt voor de Nederlandse bontweverijen.

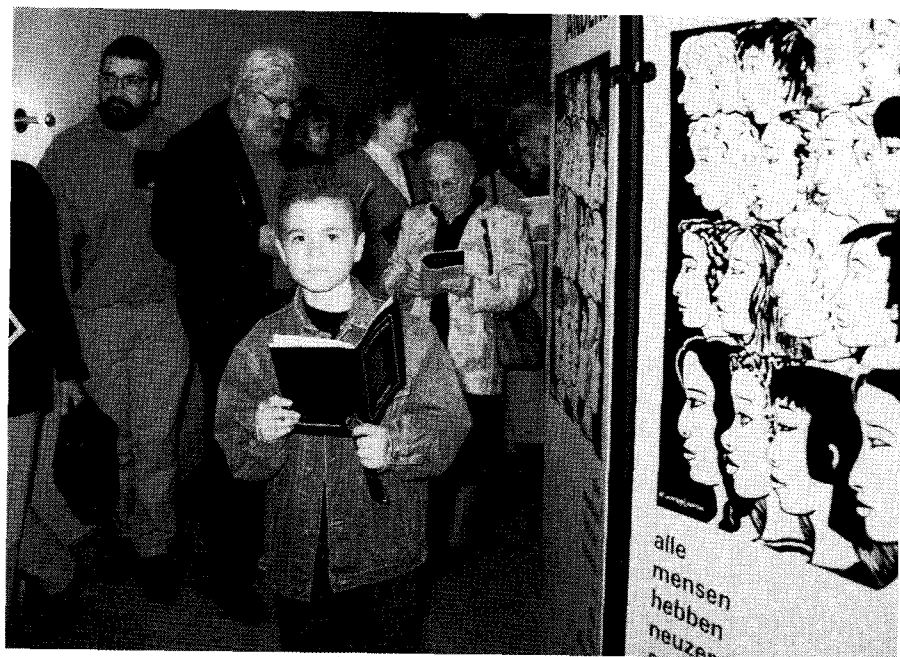
Opening op 16 november door mevrouw Bea Brommer, voormalig directeur van het Gemeentemuseum Helmond en organisator van de tentoonstelling.

Sponsor: Boelens Glas Best Glas BV

5 december t/m 31 januari 1993: Taal en teken van Theo van den Boogaard

De tentoonstelling gaf een overzicht van het zeer uitgebreide en gevarieerde werk van tekenaar Theo van den Boogaard (Castricum 1948). Er waren hoofdzakelijk originele tekeningen te zien, veelal gecombineerd met de gedrukte eindprodukten. In een aantal gevallen kon de complete weg, van de eerste potloodschets tot de ingekleurde en gedrukte eindversie worden getoond.

Van den Boogaard is vooral bekend om de Sjef van Oekel-stripverhalen, die in samenwerking met Wim T. Schippers zijn ontstaan. Zijn eerste strips publiceerde Van den Boogaard echter al tijdens zijn gymnasiumjaren vanaf 1966 in *Hitweek*, een alternatief tijdschrift voor jongeren. Opzienbarend waren de ta-

Oud en jong geconcentreerd aan 't werk in de tentoonstelling 'Ik zie, ik zie . . .'

boe doorbrekende en in realistische trant getekende strip over voorechtelijk geslachtsverkeer Ans en Hans krijgen de kans (1969/70) en het meest recente – eveneens spraakmakende – stripboek Joost mag het weten.

De expositie bevatte naast strips ook illustraties en reclamemateriaal, zoals bijvoorbeeld voor tijdschriften als Vrij Nederland, Avenue en Mensen van Nu en voor bedrijven als de Nederlandse Spoorwegen en gemeentelijke instellingen (de anti-hondepoep campagne van de Haagse Gemeentereiniging).

De tentoonstelling werd samengesteld door het Frans Halsmuseum te Haarlem.

Opening op 4 december door drs. R.H.C. Vos, directeur Fries Museum

Tentoonstellingen in de Kanselarij

15 februari t/m 15 maart: De Kanselarij, plannen voor het Fries Museum

In 1991 kreeg de architect prof.ir. Gunnar Daan uit Oosternijkerk de opdracht van de Stichting de Kanselarij om vorm te geven aan een vernieuwd museum aan de Turfmarkt bestaande uit het huidige Fries Museum en de Kanselarij. Voor de verbinding van deze twee ontwierp Daan een luchtbrug, een oplossing die voor veel beroering zorgde. Om het publiek bekend te maken met de plannen en eerdere opdrachten van de architect werd een tentoonstelling georganiseerd. Maquettes, tekeningen, schetsontwerpen en documentatiemateriaal gaven een beeld van het nieuwe museumcomplex. Bijzonder interessant was in dit verband de informatie over opdrachten waarbij Gunnar Daan bestaande en hedendaagse architectuur in een ontwerp moest verenigen.

Opening op 14 januari door mr. M.A.Th. Jacometti, directeur Avéro Centraal Beheer Groep.

28 mei t/m 14 juni: Provinciale aankopen 1991

Een door het Frysk Keunstinstitut georganiseerde tentoonstelling van in 1991 door de Provincie Friesland aangekochte werken van hedendaagse Friese kunstenaars.

18 juni t/m 1 juli:

Tentoonstelling van werk van studenten van de *Akademie Vredeman de Vries* Georganiseerd door de studenten zelf.

20 september t/m 18 oktober:

Expositie ter gelegenheid van het eerste lustrum van Galerie *De Roos van Tudor* te Franeker, georganiseerd door de galeriehoudster Anita Driessen.

Bijzondere evenementen

12 t/m 19 januari: Derde internationale museumbeurs SIME, Parijs

In het Grand Palais werd dit jaar de derde internationale museumbeurs SIME gehouden. Tien Nederlandse musea presenteerde zich gezamenlijk rond een centraal thema: Nederland en de buitenlandse handel. De Nederlandse stand, die door Total Design werd ontworpen, stak zowel door de vormgeving als door de inhoud zeer gunstig af bij de inzendingen uit andere landen.

De tien musea, heel verschillend van aard, waren geselecteerd door de Vereniging ICOM-Nederland, het ministerie van WVC en de Rijksdienst Beelden-de Kunst. Het Fries Museum toonde de Popta-zilverschat.

25, 26 april: Nationaal Museumweekend 1992

Tijdens het museumweekend organiseerde het museum korte rondleidingen over de verschillende collectieonderdelen en inleidingen op de tentoonstelling *Behang onze derde huid*, die op dat moment in de expositie-ruimten te zien was. De rondleidingen en inleidingen duurden een half uur en werden gedurende het hele weekend gegeven. Voor kinderen was er in de benedenzaal van de Kanselarij een speciaal programma. Ze konden onder andere meedoen aan de behang ontwerpwedstrijd, die bij die bij de tentoonstelling *Behang onze derde huid* was uitgeschreven.

5 september: Kunst op komst

In samenwerking met de Leeuwarder culturele instellingen organiseerde het Fries Museum in 1992 weer aan het begin van het culturele seizoen een dag met aandacht voor de kunst in de binnenstad van Leeuwarden. Het museum hield open huis en er werd informatie geboden over de te verwachten activiteiten. Er werd een textielspreekuur gehouden en er waren demonstraties te zien van Friese kostuums.

Bedrijven Contactdagen in de Frieslandhal

Het Fries Museum nam dit jaar weer deel aan de contactdagen voor Friese bedrijven in de Frieslandhal, waarbij actief bedrijven werden benaderd en een aantal vruchtbare contacten kon worden gelegd op het gebied van sponsoring, in het bijzonder die in natura.

Publiciteit en andere activiteiten

In 1992 verzorgde de Educatieve Dienst weer twee edities van de Fries Museumkrant, die in samenwerking met bureau Intermed in Groningen wordt uitgegeven. De museumkrant werd op grote schaal verspreid.

De tentoonstellingen werden aangekondigd in de tentoonstellingsagenda's van Kunstbeeld, VVV Friesland, Museumjournaal, Friese cartografie, Nederlandse tentoonstellingsagenda, In Friesland Uit, Fries Museum Bulletin en Punt Uit. Persberichten werden overgenomen door Huis aan Huis en de Tweebakstroommel.

In totaal waren er 402 persvermeldingen. Persberichten werden steeds verstuurd naar 312 adressen, waarvan 252 pers-adressen. In vergelijking met 1991 is het aantal vermeldingen iets gedaald. De reden kan gezocht worden in het gegeven dat er in 1991 zestien tentoonstellingen in het museum te zien waren tegen negen in 1992. Wel is er sprake van een verhoging van het aantal vermeldingen per tentoonstelling.

Opvallend waren de vele perspublicaties over de tentoonstelling *Taal en Tekenen van Theo van den Boogaard*.

Educatieve programma's

Deze werden verzorgd bij de volgende tentoonstellingen: Terpenonderzoek in Noord-Nederland; Ik zie, ik zie wat jij niet ziet; Bontjes voor de tropen; *Taal en Tekenen van Theo van den Boogaard*

Bij enkele wisseltentoonstellingen organiseerde de Educatieve Dienst activiteiten. Zo was er een behangontwerpwedstrijd bij de tentoonstelling *Behang onze derde huid*. Bij de expositie *Taal en Tekenen van Theo van den Boogaard* kon het publiek deelnemen aan een strip- en cartoonwedstrijd, kinderen kon-

den meedoen aan een ballonwedstrijd en er was een zeer geslaagde stripbeurs.

Hubert Luymes schreef de tekst voor een nieuw educatief programma Schilderkunst.

Rondleidingen

De vaste en vrijwillige medewerkers van de Educatieve Dienst gaven dit jaar een groot aantal rondleidingen over de wisseltentoonstellingen en de vaste collectieonderdelen. In totaal werden 207 groepen – 6574 personen – rondgeleid. Daarvan waren 185 groepen scholieren of studenten – totaal 4610 personen – en 89 groepen van voornamelijk volwassenen – totaal 1964 personen. Afgezet tegen het totaal aantal van 36.668 museumbezoekers in 1992 betekent dit dat 18 % van alle bezoekers werd begeleid. Onder deze bezoekers bevonden zich ook enkele buitenlandse groepen.

Begeleide groepen over collectie-onderdelen

Onderwerp	onderwijs	volwassenen	totaal
Archeologie	8 (215)	3 (133)	11 (348)
Middeleeuwen	3 (94)	1 (15)	4 (109)
17de eeuw	5 (134)		5 (134)
18de/19de eeuw	1 (27)		1 (27)
Zilver	2 (51)		2 (51)
Eerste kennismak.	12 (304)		12 (304)
Speurtocht	14 (365)		14 (365)
Textiel of kostuum	6 (95)	1 (43)	7 (138)
Algem. rondleiding	15 (391)	47 (1027)	62 (1418)
Stadhouders	1 (25)	1 (25)	
Totaal	64 (1625)	55 (1294)	119 (2919)

Begeleide groepen wisseltentoonstellingen

Tentoonstelling	onderwijs	volwassenen	totaal
Terpenonderzoek	45 (1018)	12 (230)	57 (1248)
Behang ... derde huid	9 (249)	5 (82)	14 (331)
Ik zie, ik zie....	60 (1610)	2 (29)	62 (1639)
Sleeping Beauty	4 (151)		4 (151)
Bontjes ... tropen	5 (68)	11 (178)	16 (246)
Theo v/d Boogaard (tot 1-1-1993)	2 (40)		2 (40)
Totaal	121 (2985)	34 (670)	155 (3655)

Lezingen, cursussen en concerten

Lezingen in samenwerking met het Fries Genootschap:

19 februari: drs. D. Gerrets, *Wijnaldum en Friesland in de vroege middeleeuwen: een opgraving in socio-politiek perspectief*.

20 mei: vooruitlopend op de tentoonstelling Schatten uit de Friese Bodem (leven en werk van mr. Jacob Dirks (1811-1892) hield dr. J.J. Huizinga een lezing over *mr. Jacob Dirks als politicus*

16 december: lezing *Terpen in Afrika*, een archeologisch reisverhaal door de heer drs. D. Gerrets.

Lezingen bij tentoonstellingen:

4 november: lezing *Bontjes voor de tropen* door mevr. G. Arnolli, conservatrice textiel.

1, 15 november: de heer W.J.J. van Balen, interieuradviseur van de firma Slauerhoff hield inleidingen over stoffen in het kader van de expositie *Bontjes voor de tropen*

Lezingen in samenwerking met de vereniging Dante Alighieri:

31 oktober, 14 november: *Van dorp tot wereldstad*. Lezingen door drs. Y. Kramer over de stad Rome.

In samenwerking met de Volksuniversiteit te Leeuwarden organiseerde het Fries Museum een aantal cursussen die betrekking hebben op de geschiedenis van Friesland en/of de collectie van het Fries Museum.

maart-april: *cursus Friese geschiedenis*; mevrouw drs. R. Efdée.

Een cursus in zes lessen over historische gebeurtenissen en ontwikkelingen in de provincie Friesland vanaf de middeleeuwen tot in de twintigste eeuw.

april-mei: *cursus interieurstijlen door de eeuwen heen*; drs. H. Crombach.

Een inleiding over interieurstijlen en opvattingen over wooninrichting. In drie lessen werd aandacht werd geschonken aan wandbekleding, meubelen, sier-voorwerpen en stoffering.

oktober: *cursus oude textiel in beeld*; mevrouw G. Arnolli

Een cursus in drie delen over de (historische) textiele technieken gebruikt bij de vervaardiging van kant, sits en bont. Deze cursus werd georganiseerd in het kader van de tentoonstellingen Bontjes voor de tropen en Sleeping Beauty.

11,18,25 november en 9 december (tevens excursie): *Zoeklicht op de geschiedenis van Friesland*. Mevrouw drs. R. Efdée gaf deze cursus – waarvoor

Een spectaculair onderdeel van de tentoonstelling 'Behang . . .' werd gevormd door dit bijna 13 meter brede panoramabehang 'Eldorado'

geen speciale voorkennis vereist was – als een eerste oriëntatie op de veelzijdige Friese historie. De thema's van de verschillende avonden waren: de middeleeuwse terpentijd, de ontwikkeling van stad en land, de sociale strijd in de 19de eeuw en de handel in Friesland. De cursus werd afgesloten met een excursie.

4,11,18 november: *Toegepaste kunst in het Fries Museum (Zilver, porselein en meubelstijlen)*. Op drie middagen werd door respectievelijk mevrouw drs. S. Bak, drs. M.v.d. Berge en drs. H. Crombach een korte lezingencyclus verzorgd over onderwerpen die aansluiten op de collectie toegepaste kunst van het Fries Museum.

januari t/m mei: *cursus kunstgeschiedenis door drs. B. Renes*. Het betrof het tweede en derde blok van de cursus kunstgeschiedenis van drs. B. Renes. In tweemaal zeven lessen werd de ontwikkeling van de beeldhouwkunst in de 19de en 20ste eeuw en het realisme in de Nederlandse schilderkunst behandeld.

oktober t/m april 1993: *cursus kunstgeschiedenis door drs. H. Crombach*. Op 29 oktober begon de nieuwe cursus kunstgeschiedenis, bestaande uit drie blokken. In het eerste blok – van oktober tot en met december – werd de geschiedenis van de portretkunst door de eeuwen heen besproken.

De Friese Vrienden van het Noord Nederlands Orkest verzorgden evenals in 1991 in het Fries Museum een kamermuziekprogramma, bestaande uit drie concerten. Het Netwerk voor Oude Muziek, in samenwerking met het Centrum voor Muziek Friesland stelde een programma samen voor zeven concerten, die in de schilderijenzaal werden gehouden.

Prentenkabinet en bibliotheek

Conservering en ordening

Wat betreft de depots, werd gewerkt aan verdere ordening van de verzamelingen in het prentenkabinet na de uitbreidingen en verbeteringen in 1991.

Uit metingen over een periode van bijna 10 maanden van maart tot en met december is gebleken, dat de aangebrachte verbeteringen tot een duidelijk beter resultaat op het gebied van temperatuur en relatieve vochtigheid hebben geleid. Eén depot vertoonde onder invloed van de hoge temperaturen in de zomermaanden nog schommelingen, zij het aanzienlijk minder dan voorheen.

In de tweede helft van het jaar is een conserveringsplan opgesteld voor een groot deel van de verzamelingen in het prentenkabinet. Conservering houdt in, het waar nodig reinigen, herstellen van kleine scheurtjes, in passepartout brengen en opbergen in dozen en ladenkasten van prenten en tekeningen. Het plan is inmiddels ingediend bij het ministerie van WVC om in aanmerking te komen voor subsidiegelden, in het kader van het Deltaplan Cultuurbehoud.

Mevrouw F. Brinksma zette gedurende 1993 haar conserveringswerkzaamheden aan de 16de-, 17de- en 18de-eeuwse tekeningen en aquarellen voort. Dit werk vorderde traag, omdat zij daarnaast tal van bruiklenen gereedmaakte voor exposities elders en werkzaamheden verrichtte ten behoeve van de tentoonstellingen in het Fries Museum.

De heer H. Kalverla, aangesteld in het kader van de Banenpool, werkte mee aan de ordening van de verzamelingen in het prentenkabinet. Daarnaast hielp hij bij de voorbereidingen van het conserveringsplan. De fotodocumentatie en het negatievenbestand werden door hem verder op orde gebracht. Hij nam een groot deel van de bezoekers van met name de Topografische Atlas van Fries-

land voor zijn rekening evenals de talrijke fotoaanvragen en de begeleiding van fotografen in het museum.

De heer K. Albers werkte eveneens op vrijwillige basis aan de verdere ordening van de collectie prentbriefkaarten. Hij is nu bezig met een opzet voor de aanvulling van de lacunes.

Automatisering

Op het gebied van de automatisering werden tot 1 januari 1993 9555 items ingebracht, waaronder de aanwinsten van 1990 tot heden. In 1993 zal het invoeren van alle items van de Topografische Atlas van Friesland zijn voltooid en zullen alle tekeningen en aquarellen ingebracht zijn, behoudens die in de aanwinstenboeken. Er is een begin gemaakt met het inbrengen van de portrettenverzameling.

Informatie en bruiklenen

Het merendeel van de informatieverstrekking aan derden betrof de Topografische Atlas van Friesland. Veel aanvragen leidden tot grotere en kleine bruiklenen onder andere voor de tentoonstelling *Vereeuwigd..., honderd portretten van Heerenveen en omliggende dorpen*. Ook werd veel materiaal geleverd voor publikaties zoals bijvoorbeeld de serie *Als de dag van gisteren*.

Aanwinsten

Mevrouw drs. E. Keupers voltooide de inventarisatie van de collectie moderne grafiek die in 1991 in langdurig bruikleen werd gegeven (zie ook het jaarverslag over 1991). Zij verrichtte haar werkzaamheden op vrijwillige basis.

Door aankoop, schenking en langdurig bruikleen verwierf het prentenkabinet in totaal 307 nummers (zie aanwinstenlijst).

Moderne kunst: door aankoop konden twee abstracte aquarellen van de hand van Pieter Elzinga verworven worden. Zijn werk was eerder in 1985 op een tentoonstelling in het Fries Museum te zien samen met het werk van Wiebe en Sjoerd de Vries. Ter gelegenheid van de overzichtstentoonstelling van het werk van laatstgenoemde in het verslagjaar, werden een landschap en een portret aangekocht. Gjalt Blaauw schonk drie studies voor sculpturen naar aanleiding van de tentoonstelling van zijn werk in het Fries Museum. De Wassenbergh-Clarijs Stichting gaf een geaquarelleerd landschap uit 1960 van Johannes Elsinga cadeau, en een tekening voorstellende *Twee ruiters op het strand* van Gerrit Benner in langdurig bruikleen.

Oude kunst: de Fryske Akademy schonk een grote collectie prenten, tekeningen en documentatie betreffende Friese kunstenaars. De schenking vormt een welkome aanvulling op de reeds in het prentenkabinet aanwezige collecties. In de schenking bevinden zich tekeningen van de hand van Nicolaas Baur (1767-1820), Gabinus Fellingma (1816-1836) en Tjeerd Ernstman (1801-1886), de beide laatste leerlingen van Willem Bartel van der Kooi (1768-1836). Daarnaast behoren er aanvullingen toe op de Topografische Atlas van Friesland, de portrettencollecties en documentatiemappen van kunstenaars als Sir Laurens Alma Tadema (1836-1912), Christoffel Bisschop (1828-1904), J.H. Jurrens (1875-1946) en Tjipke Visser (1876-1955).

De Wassenbergh-Clarijs Stichting gaf een aantal anonieme, maar aardige 17de- en 18de-eeuwse tekeningen, die nadere bestudering behoeven, in langdurig bruikleen, naast werk van J.H. Jurrens en Christoffel Bisschop. Belangrijk was de aankoop door de Ottema-Kingma Stichting van een drietal aquarellen,

Een der kunstwerken uit de tentoonstelling 'Theo van den Boogaard', Hormonen, pentekening, 1978, illustratie voor Avenue

waarvan twee door Jurriaan Andriessen (1742-1819) gesigineerd zijn en één aan hem is toegeschreven.

Eén van de gesigineerde aquarellen stelt een zeldzaam gezicht voor op Galamadammen en is gedateerd 1809. Deze aquarel kan mogelijk in verband gebracht worden met een opdracht in diezelfde tijd voor een geschilderd behang in een huis aan de Nieuwestad te Leeuwarden (het voormalige politiebureau, nu een discotheek). Deze behangsels bevinden zich overigens al langer in het Fries Museum.

Bibliotheek

Hier was op vrijwillige basis drs. R. Wiersma gedurende twee dagen per week als bibliothecaris werkzaam. Hij richtte zich in het verslagjaar vooral op het inhalen van de grote achterstand in de inventarisatie van de aanwinsten en heeft een begin gemaakt met de automatisering van het bestand door deze in een speciaal bibliotheek-computerprogramma in te brengen.

Ondanks het beperkte budget is het aantal aanwinsten groot. Deze komen vooral binnen door ruilverkeer en schenking, doordat op een of andere wijze aan een tentoonstelling of publikatie is meegewerkt. Voor het ruilverkeer is een nieuwe opzet gemaakt. Er is een begin gemaakt met de sanering van het bestand aan tijdschriften.

Met de Provinciale Bibliotheek zijn gesprekken gestart over een vorm van samenwerking, die moet leiden tot sanering van de bibliotheek in het museum en de automatisering van het bestand aan boeken en tijdschriften.

Textielfdeling

Automatisering

De gegevens van de inventariskaarten zijn zoveel mogelijk overgenomen in het geautomatiseerde gegevensbestand. Waar mogelijk is bij diverse groepen kleine voorwerpen de standplaats gecontroleerd en ingevoerd. Prioriteit werd gelegd bij het invoeren van de gegevens van beddegoed, in verband met de kantentoonstelling en de collectie 'bontjes'. Ook gegevens over de collectie hemden met borduurwerk zijn opgenomen.

Tentoonstellingsactiviteiten

Voor de tentoonstelling van het terpenonderzoek, *Schatten uit de Friese bodem*, is geput uit de textielcollectie en zijn poppen in historische kleding gestoken. Ook is informatie aangeleverd omtrent prehistorische weefgetouwen.

In verband met het internationale kantcongres in Utrecht van de O.I. D.F.A., en de komst van drie bussen met congresdeelnemers, heeft de kleine tentoonstelling *Sleeping Beauty* doorgang kunnen vinden in de schilderijen-zaal. De werkzaamheden daarvoor omvatten zoals gebruikelijk het wetenschappelijk beschrijven, de selectie van het materiaal, het klaarmaken voor expositie – handmatig wassen en verantwoord strijken –, en het inrichten, en zorgen voor tekstmateriaal.

Voor de expositie *Bontjes voor de tropen* waarvan het concept uit het Helmonds Gemeentemuseum was overgenomen, moest een nieuw inrichtingsplan gemaakt worden. Daar een groot deel van de oorspronkelijke bruiklenen plotseling niet beschikbaar bleek, moest binnen korte tijd voor vervanging gezorgd worden. Het resultaat was een toch fraaie expositie, die maar kort kon blijven staan, waarin veel internationale aspecten van de bontnijverheid aan bod kwamen.

Voor het museumweekend werd een proefopstelling ten behoeve van de herinrichting gemaakt met als onderwerp *Revolutie in de vrouwenkleding rond 1900*. Deze periode laat een grote verandering zien in de bewegingsvrijheid van vrouwen. Voor herinrichting van de semi permanente opstelling zijn plannen gemaakt die verder uitgewerkt moeten worden. Hiertoe zijn oriënterende bezoeken gebracht aan collega-musea in Utrecht en Rotterdam.

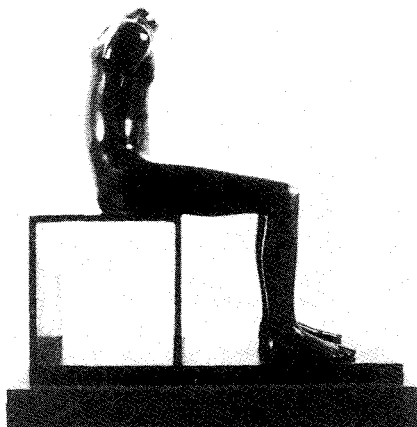
Tijdens de grote Quiltstentoonstelling in het Nederlands Openluchtmuseum is extra aandacht besteed aan de quilts van het Fries Museum. Hiervan is door mevrouw S. Wille een expositie ingericht bij de Bijenkorf in Arnhem.

Tijdens de manifestatie 'Kunst op komst' is in het museum een kostuumshow en een textielspreekuur gehouden.

Advisering

De kennis van beide conservatrices is ingezet bij het beschrijven van de sitsen kleding van museum het Admiraliteitshuis te Dokkum. De firma Naaldkunst Lanarte is bezig met het ontwikkelen van nieuwe Merklap-pakketten, een me-

Eja Siepman van den Berg, 'Koude steen', brons 1992, aankoop Fries Museum

dewerkster van deze firma heeft de inventariskaarten met foto's doorgewerkt en daarna de selectie merklappen bezichtigd. Adviezen omtrent kostumering zijn gegeven aan het Openluchttheater in Menaldum en aan Skotsploegen uit Bolsward, Leeuwarden, Sneek en Burgum.

Voor een Kantexpositie in het museum te Grou is de daar aanwezige collectie kant gedetermineerd. De Noordelijke Studiegroep van de internationale kantvereniging heeft in verband met het reconstrueren van oude kantpatronen vooral 17de- en vroeg 18de-eeuwse kanten bestudeerd en gefotografeerd. Het hanteren van het te bestuderen materiaal is zeer tijdrovend en vergt een grote voorzichtigheid en zorgvuldigheid. Daar staat tegenover dat een dergelijke studie nieuwe gezichtspunten oplevert voor de wetenschappelijke bestudering van de collectie.

Voor een dertiendelige serie over Nederlandse Klederdrachten, voor de Wereldomroep is producer/regisseur Anja Snell begeleid bij het filmen van Friese en Hindelooper prenten en kostuums.

Aan diverse auteurs van artikelen of boeken over textilia en verwante onderwerpen is informatie verstrekt: D.J. Henstra, 'Kantnijverheid in Leeuwarden'; A.V. Moonen, 'Quilts, een Nederlandse traditie'; Sixma van Heemstra, betreffende een eventuele heruitgave van 'De klederdracht van Hindeloopen'.

Er is meegewerkt aan de voorlichtingsavond door de Kostuumkommissie van het Frysk Keunstinstút, aan de kostuumkommissies van alle Skotsploegen, ten behoeve van de voorlichtingsdag aan partikulieren en van diverse keuringen van Friese kostuum en kostuumpoppen.

Lezingen

Lezingen over sits en bont zijn gegeven voor een groep van de Rijksuniversiteit Leiden en op de regiokontaktdag van de Noordelijke Weefkringen.

Kant stond dit jaar eveneens in de belangstelling; diverse kantkloskringen deden een beroep op het Fries Museum, waaronder een uit Drente. Mevrouw Arnolli hield een Engelstalige lezing, *Lace in the Picture*, voor het O.I.D.F.A. congres in Utrecht.

Over breien en breiwerk, toegespitst op de collectie van het Fries Museum, hield mevrouw Wille een lezing voor de Nederlandse Kostuum vereniging. Daarna heeft zij deze lezing uitgebreid tot een artikel dat zal verschijnen in de jaaruitgave van deze Vereniging. De tentoonstelling *Quilts een Nederlandse traditie* in het Nederlands Openlucht Museum in Arnhem werd door mevrouw Wille geopend.

Rond de kant- en de bontjestentoonstellingen is in het museum een cursus van drie avonden gegeven, gewijd aan kant, sits en bontjes; een lezing over *Bontjes voor de tropen* werd gegeven voor het Fries Genootschap en het Keunsthistoarysk Wurkferbân.

Rondleidingen

Tijdens het internationale kantcongres zijn drie groepen van deelnemers aan het congres rondgeleid over de kostuumopstelling en de tentoonstelling. Dit waren intensieve kontakten, die weer nieuwe gezichtspunten opleverden voor deze bijzondere kollektie.

Begeleiding

Twee studentes textiele werkvormen van de Noordelijke Hogeschool in Leeuwarden hebben stage gelopen op de textielafdeling. Trudy van der Werf heeft

materieel onderzoek verricht aan de knottedoeken; daartoe heeft zij alle doeken uit de kollektie op papier uitgewerkt. Sigrid Bos is ingesprongen bij de 'Bontjes' en heeft meegewerkt aan de inrichting. Daarnaast heeft zij een museumles uitgewerkt en deze vervolgens gegeven aan twee groepen van het Triascollege. Annemarie Hoolhorst, studente aan de Reinwardt-academie heeft zich bezig gehouden met de inventarisatie van het speelgoed-depot. De vrijwilligster W. Niemeijer-Huysse heeft haar documentatiewerkzaamheden voortgezet. Zij maakte bovendien een inventarisatie van oude stofbenamingen. Mevrouw L. de Koning heeft in het voorjaar de activiteiten in het depot voortgezet, soms onderbroken door werkzaamheden achter de schermen voor tentoonstellingen.

Conservering en restauratie

In verband met eventuele conservering en restauratie van onderdelen van de Bisschop-collectie ten behoeve van een tentoonstelling, is contact geweest met textielrestaurator mevrouw Den Tex in Amsterdam. Voor restauratie en een speciale standaard is de unieke stokbeurs, uit dezelfde kollektie, door de leerrestaurator H. van Soest in Den Haag onder handen genomen.

Bruiklenen

per 16-05-92	Bakerspeldenkussen, t.b.v. tentoonstelling over gezondheidszorg.
9-12-91/23-08-92 mei 1992	Quilts, Nederlands Openlucht Museum in Arnhem. Expositie van Quilts van het Fries Museum, de Bijenkorf Arnhem.
23-04-92/26-06-92	Divers speelgoed, waaronder 12 poppen, aangekleed naar het boek Afke's tential, Openbare Bibliotheek Leeuwarden.
per 1-06-92	Fries mannen- en vrouwenkostuum met toebehoren, Fries Landbouw Museum, Exmorra.
4-03-92/30-06-92	Hindelooper Bonten, Ethnografisch Museum Antwerpen.

Studiereizen

In het voorjaar hebben beide conservatrices op eigen kosten de tentoonstelling *Revolution in Fashion 1715-1815* van het Kyoto Costume Institute in Parijs bezocht. Mevrouw Wille heeft op eigen kosten een studiereis gemaakt met de Nederlandse Kostuum Vereniging naar Moskou en St. Petersburg. Onderwerpen waren ondermeer: depotbezoek, kant, wandkleden, shawls, katoendrukken.

Archeologische Dienst

Naar buiten toe werd het gezicht van de afdeling in 1992 vooral bepaald door een overzichtstentoonstelling rondom het 75-jarig bestaan van de Vereniging voor Terpenonderzoek. In vier zalen werd stapsgewijs de verschillende thematiek rondom terpenonderzoek in Noordnederland belicht in een verrassende vormgeving. De meer dan 8000 bezoekers getuigen van de grote belangstelling voor dergelijke presentaties. Zo werden tijdens de terpententoonstelling door de AVRO ook opnamen gemaakt over de Friese terpen en vondsten voor het programma 'Land in zicht'.

Bij de voorbereiding en inrichting van de terpenexpositie werd steun verkre-

gen van vele instellingen en personen; bijzondere dank gaat uit naar drs. J.W. Boersma van het Groninger Museum, en drs. E. Taayke en drs. E. Knol. Een tweede tentoonstelling, in het najaar gehouden, had leven en werk van de numismaat mr. Jacob Dirks tot onderwerp. Hoewel minder ambitieus opgezet, bleek de speciaal voor deze tentoonstelling ontworpen vitrine met de daarin getoonde muntschatten uit Pingjum, Wieuwerd, Tzummarum, Hallum, Dronrijp en Rijs een oogstrelend geheel voor het publiek. Speciale dank gaat uit naar de oud-conservator van het Fries Munt- en Penningkabinet, de heer G. Elzinga die de contacten onderhield met de familie Ybes, nabestaanden van Dirks. Hij had ook aan de verdere totstandkoming en inrichting van deze expositie een belangrijk aandeel.

Het al langere tijd geconstateerde verschijnsel dat steeds minder vondsten aan het provinciaal depot voor bodemvondsten worden gemeld of worden overgedragen, is ook dit jaar goed merkbaar. Een verontrustend verschijnsel is dat nog steeds schatzoekers met metaaldetectoren onze terpen afstropen en vervolgens geen melding doen van de gedane vondsten. De oudheden verdwijnen direct naar de particuliere handel. De wetenschappelijke waarde van deze vondsten gaat geheel verloren, informatie raakt geheel versnipperd. Televisieprogramma's als 'Tussen Kunst en Kitsch' vormen stellig een aansporing tot deze schatgraverij. Een uitzondering vormt de amateur-archeoloog en collectie-nieur Jan Zijlstra te Leeuwarden die veel detectorvondsten voor Friesland en de wetenschap weet te verwerven en te bewaren.

Als buitenactiviteit was ook in 1992 het grootschalig onderzoek in de terp Voorrijp bij Wijnaldum de grote blikvanger. Wegens brand in een nabijgelegen boerderijloods en de daardoor ontstane asbestverontreiniging moest het onderzoek dit jaar vroegtijdig worden afgebroken. Gelukkig is inmiddels financiële ruimte gevonden om de opgravingen nog een jaar voort te zetten.

Ook werd een begin gemaakt met het terpen-inventarisatieproject in opdracht van de provincie uitgevoerd door de stichting RAAP; met de uitkomsten in de hand wil het provinciaal bestuur zich bezinnen op taken en mogelijkheden op het gebied van de archeologische monumentenzorg.

Over de toekomst van de provinciaal-archeologische depots in de drie noordelijke provincies werden de eerste stappen gezet naar nieuwe gezamenlijke plannen.

Dit jaar is begonnen met de betere fysieke en administratieve ontsluiting van het vuursteendepot door J. Boschker en J. Dreves. Als eerste werd de grote wandkast aangepakt. Tienduizenden vuurstenen artefacten werden opnieuw gesorteerd en herverpakt in nieuwe kartonnen doosjes.

Tegelijkertijd is elke laatste zaterdag van de maand momenteel een twintigtal leden van de vuursteenwerkgroep van de Fryske Akademy bezig met de verwerking van de vuursteencollecties van de amateur-archeoloog P. Horjus.

J. Boschker en D. Visser waren ook dit jaar betrokken bij veldverkenningen en noodopgravingen, die onder andere werden uitgevoerd bij Jirnsum en Midlum. De heer Visser werd uitgeleend door het Fries Museum en maakte zich ook verdienstelijk met PR-werk voor de stichting 'Opgraving Wijnaldum' op de Antiekbeurs in de Frieslandhal, tijdens de Bedrijvencontactdagen in de Frieslandhal en tijdens de 'Bildtse dagen'.

Als lopende onderzoeksprojecten behandelde dr. J. M. Bos, tevens verbonden aan het BAI te Groningen, de archeologie van Friesland en de inventarisatie van het archief van P.C.J.A. Boeles.

Er werd op de Archeologische Dienst stage gelopen door studenten van de lerarenopleiding Ubbo Emmius van de Noordelijke Hogeschool. Zij werden gedurende enkele weken begeleid door J. Dreves.

Alle medewerkers van de Archeologische Dienst waren gedurende enkele maanden ingezet bij de ontruiming van de depots naast de gehoorzaal en van de zogeheten Andelapandjes; tegelijkertijd werden drie kelderdepots van nieuwe stellingen voorzien en opnieuw ingericht.

Het afdelingshoofd fungeerde sedert het najaar tevens als waarnemend hoofd van de Dienst Collecties. Reorganisatie-overwegingen leidden tot een geleidelijk samensmelten van alle collectie-afdelingen binnen één dienst.

Publicaties

In het 75ste jaarverslag van de Vereniging voor Terpenonderzoek (die ook als catalogus diende bij de jubileumexpositie) verscheen een tiental artikelen over de archeologie van het terpengebied. E. Kramer schreef het artikel 'Omgaan met Friese terpvondsten vanaf de 19e eeuw', en J. Bos (samen met J.C. Besteman, en H.A. Heidinga) 'Een vroegmiddeleeuws centrum in Westergo. Het terpenonderzoek bij Wijnaldum (gem. Harlingen)'. Voorts verscheen: E. Kramer, 'Vondst van vroeg-Romeinse kapfibula op dak twaalfverdiepingen-flat te Bilgaard in Leeuwarden', in: *Westerheem* 41 (1992); Ter gelegenheid van de opgravingen te Wijnaldum en de terpententoonstelling schreven Bos, Heidinga en Besteman het boekje: *Graven naar Friese koningen*. Eveneens over de Wijnaldumer opgraving handelen: J.C. Besteman, J.M. Bos en H.A. Heidinga, 'Wijnaldum en Friesland in de vroege middeleeuwen: een opgraving in socio-politiek perspectief', *Paleo-aktueel* 3 (1992) 89-92; dezelfde: 'De organisatie van de terpopgraving bij Wijnaldum (Fr.)', *Paleo-aktueel* 3 (1992) 93-96; dezelfde: 'Het Friese rijk in de vroege middeleeuwen', *Madoc, Tijdschrift voor Mediëvistiek* 6 (1992) 96-103. J.M. Bos schreef: 'Ligging en voorgeschiedenis van het terprestant Besseburen bij Beetgum (gemeente Menaldumadeel)', in: C.M. Soonius en P.G. van der Gauw, *Beetgum. Kwaliteitsbepalend onderzoek van het terprestant Besseburen* (Archeologisch Monument), RAAP-rapport 58 (Amsterdam 1992) 8-11; idem, 'Frisian trade and settlement: the excavation of the Terp of Wijnaldum (Netherlands)'. Abstract congres Medieval Europe 1992 (York); idem, Recensie van: G.J. de Langen, *Middeleeuws Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle Middeleeuwen*, Groningen 1992, *Noorderbreedte* 6 (1992) 252; idem, 'Handel en produktie in het Friese rijk', *The Challenging North* 3 (1992) 62-64.

Monumenten zorg

Dit jaar gaf de provincie Friesland aan de stichting Regionaal Archeologisch Archiverings Project (RAAP) de opdracht om in maximaal vier jaar tijd zo'n duizend archeologische terreinen te inventariseren teneinde tot een meer effectieve bescherming op langere termijn van deze terreinen te komen. Leiding aan dit project geeft dr. Gilles J. de Langen.

Geïntervieweerd zullen worden terpen, vuursteenvindplaatsen, prehistorische grafmonumenten, overslibde nederzettingen, essen, middeleeuwse veenontginningen, oude kerkhoven in ontginningsgebieden, stinsen, kloosters, en oude pottbakkerijen. Het project zal zich beperken tot het landelijke gebied. Er worden grondboringen, hoogtemetingen, elektronische weerstandsmeting en metaaldetectoronderzoek verricht. Het onderzoek zal moeten leiden tot een Archeologische Terrein Beschrijving (ATB) van iedere archeologische lo-

catie. Naast dit veldonderzoek zal ook nog archief- en depotonderzoek deel uitmaken van dit project.

Studiecollectie

Ook dit jaar werd de studiecollectie geraadpleegd. Verschillende projecten maakten daarvan gebruik: drs. E. Knol (A.I.V.U.) – vroeg-middeleeuwse vondsten, drs. A. Jager (BAI) – middeleeuwse aardewerken kandelaars/ onderzoeks- en beschrijvingsproject, dr. Klaus Tidow (Textilienmuseum Neumünster) – vroegmiddeleeuwse textielresten, S.M.S.C. Thijsse (Stichting SPNF) – bronstijdtextiel, A.F.L. van Holk (BAI) – 18de-eeuws aardewerk, dhr. H.W. Kuipers (Wommels) – Ruinen-Wommels aardewerk, drs. A.E. Lanting – neolithische bijlen/onderzoeks en beschrijvingsproject, steentijdwerkgroep Arg. Wurfkerbân (FA) – Horjuscollectie, drs. G.J. Helle en M. Streefkerk (Allard Pierson Museum), – muntschatten (Collectie Munt- en Penningkabinet), J.C. Spek (privé) – munten Hadrianus (Coll. Munt- en Penningkabinet)

Bruiklenen

Deze werden verstrekt ten behoeve van: de permanente expositie 19de-eeuwse terpaufgraving en terpvondsten in het voormalig gemeentehuis te Jirnsum (permanent bruikleen), permanente expositie streekgeschiedenis Oudheidkamer Aldrik Bottema te Aldboarn (permanent bruikleen), tijdelijke expositie terpvondsten uit Driesum te Driesum, tijdelijke expositie terpvondsten uit Huizum in het museum Nanning Bulthuis te Huizum, tijdelijke expositie vondsten uit Achtkarspelen n.a.v. de uitreiking van het boek 'Oars as Oars' van de historicus J.J. Spahr van der Hoek in het gemeentehuis van Achtkarspelen, georganiseerd door de Stichting Oud Achtkarspelen.

Verder werden bruiklenen afgestaan voor een tijdelijke expositie met o.a. archeologische vondsten uit Kollumerland in het landbouwmuseum Veenklooster, een tijdelijke expositie genaamd 'It Ijochte fjild' over het klooster Klaarkamp in de Schierstins te Veenwouden, voor een tijdelijke expositie genaamd 'Op een schoen en een slof' in het Admiraliteitshuis te Dokkum over historisch schoeisel.

Rondleidingen

Drs. E. Kramer verzorgde dit jaar enkele rondleidingen in het Friese terpengebied voor de Leidse Geologische Vereniging, met o.a. een bezoek aan de opgravingen te Wijnaldum en aan de terp en het terpeninformatiecentrum te Hoogeteintum, en voor een groep cursisten van de Volksuniversiteit Groningen.

Op 10 en 11 juli 1992 waren er open dagen bij de opgraving op de terp Voorrijp te Wijnaldum; een paar duizend(!) bezoekers werden ook dit jaar weer rondgeleid door diverse leden van het opgravingsteam.

Voordrachten

Over het onderzoek bij Wijnaldum verzorgde dr. J.M. Bos lezingen en voordrachten aan diverse groepen, waaronder collegae uit binnen- en buitenland, de Colleges van Bestuur van de Amsterdamse en Groningse Universiteiten, Gedeputeerde Staten van Friesland en andere belangstellenden; verder in het Hannemahuis te Harlingen ter gelegenheid van de tentoonstelling Opmerkelijk afval, in het Goud- en Zilvermuseum te Schoonhoven in het kader van de

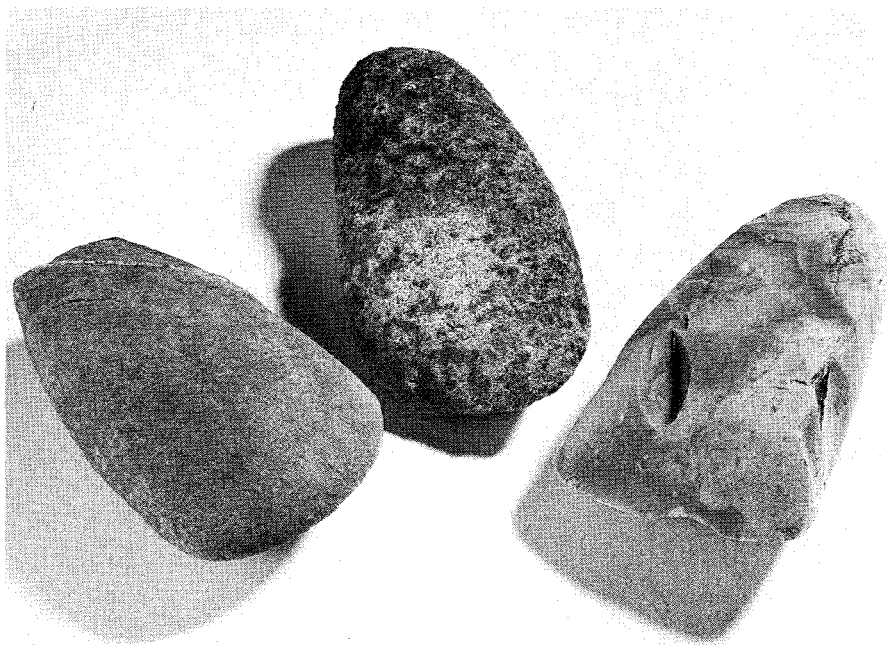
Wetenschapsweek over goudsmeden in Wijnaldum, en in de Noordelijke Hogeschool te Leeuwarden over neolithisering. Drs. E. Kramer informeerde leden van de Stichting Oud-Achtkarspelen te Buitenpost over de bodemvondsten uit dat gebied.

Op 25 maart 1992 hield de archeoloog drs. E. Knol te Marrum een voordracht getiteld 'Eer aan de Dode in het Noordnederlandse kustgebied in de Vroege Middeleeuwen'. Op 23 april 1992 hield prof.dr. H.A. Heidinga een lezing met dia's, bij de aanbieding van het boekwerk *Graven naar Friese koningen* over de vroege koningen in Friesland. Op 17 januari 1992 hield drs. J. Schoneveld een lezing over de opgravingen te Wijnaldum voor de Oudheidkundige Vereniging Barradeel te Wijnaldum.

Tijdens de tentoonstelling t.g.v. het 75-jarig bestaan van de Vereniging van Terpenonderzoek in het Fries Museum werd door de heer Danny Gerrets een dia-lezing gegeven over Wijnaldum in de Kanselarij te Leeuwarden. Deze lezing trok om en nabij de 300 toehoorders. In oktober dit jaar werd er over de opgraving te Wijnaldum een dia-lezing in de Kanselarij gehouden door dr. J.M. Bos. De heer Bos lichtte ongeveer 150 bezoekers in over de laatste stand van zaken bij de opgraving.

Studiereizen

Door M. Van Deventer en E. Kramer werden studiereizen ondernomen naar Sleeswijk, Spiers, Mainz en Keulen om alvast inspiratie op te doen voor de vernieuwing van de archeologische vaste opstelling; ook in eigen land bezochten zij daartoe diverse exposities, o.a. de Pompeii-tentoonstelling in de Nieuwe

Bijlen gevonden nabij Appelscha, door de heer J.D. Oost (Appelscha); van links naar rechts: bijl met rechthoekige doorsnede (diabaas), bijl met ovale doorsnede (amfiboliet) en bijl met rechthoekige doorsnede (vuursteen).

Kerk en de nieuwe Egyptische opstelling in het Allard Pierson museum, beide in Amsterdam.

Opgravingen, verkenningen, vondstmeldingen, schenkingen en aankopen

Ameland. Sikkels of mes uit het late Neolithicum of de vroege Bronstijd, gevonden te Buren door de heer R.J.B. Reijnders uit Hasselt.

Dantumadeel. Veldverkenning stinsterrein Tjaarda-State bij Rinsumageest. Bij de bouw van een veestalling werden fundamenteën ontdekt van een poortgebouw. In slootkanten op het voormalig stinsterrein werd op verschillende plaatsen puin aangetroffen en werden een potscherf van een kogelpot en scherven geglazuurd aardewerk gevonden. Ook werden enige boringen verricht op de kop van het perceel, dat duidelijk een bolvormig reliëf vertoont. Hier werd veel puin gevonden. Nader archeologisch onderzoek zou over dit voormalige stinsterrein meer informatie kunnen verschaffen.

Vondstmelding van een zogenaamde 'Dreirundelfibula mit halbkreisförmiger Kopfplatte', ca. 6de eeuw n. Chr., door de heer J. Nijboer te Veenwouden. De fibula is een voor Friesland uniek exemplaar en toont nog sporen van emailering. Door de eigenaar is de fibula in het FM in permanent bruikleen afgestaan. Het sieraad heeft een plaats gekregen in de sieradenvitrine van de vaste opstelling.

Dongeradeel. Vondstmelding van een stukje brons dat onderdeel heeft uitgemakt van een boogfibula uit de Romeinse tijd, gevonden nabij Blija, door de heer L. Wiersma te Bergum.

Ferwerderadeel. Vondstmelding door de heer O. Harmsma te Herbaijum van twee bronzen kralen. Één bronzen kraal dateert onmiskenbaar uit de Romeinse tijd, voor de andere kraal is een betrouwbare datering niet te geven.

Franekeradeel. Onderzoek met de metaaldetector door medewerker archeologische dienst FM, D.M. Visser bij Peins-Schalsum. Vondst van een verzilverde (!) sceatta.

Harlingen. Onderzoek medewerkers FM te Harlingen/Ungabuurt.

Leeuwarden. Vondstmelding van de heer H. Jakobs van een 18de- of 19de-eeuws flesje met inhoud uit Oenemastate te Wytgaard en van een fibula uit het Nederlandse rivierengebied. De fibula stamt uit de vroeg-Romeinse tijd en heeft een wat slordige afwerking.

Onderzoek medewerkers afdeling archeologie FM in de bouwput van de nieuwe Harmonie. Vondsten: tinnen lepels, aardewerk, munten en een koperen tabaksdoos.

Littenseradeel. Vondstmelding door Johan Fokkema van het Fries Natuurhistorisch Museum te Leeuwarden van een bronzen hamertje, gevonden in de tuin van de heer Oldenburger te Oosterlittens. De datering is zeer moeilijk vast te stellen, maar het zou Romeins kunnen zijn. Het voorwerp werd door de heer Oldenburger aan het FM geschonken.

Onderzoek medewerkers FM naar middeleeuwse bewoning bij Westermeer.

Overdracht van vondsten Dekemastate te Baard door J. Scheffer te Winsum.

Menaldumadeel. Vondstmelding door de heer van Dijk te Slappeterp van een bij zijn woonplaats gevonden bronzen staafje met op de kopse kanten een ingekrast kruis. Het betreft een gewichtje van 4.63 gram en heeft een diameter van 6mm., is 20 mm. lang en ietwat gecorrodeerd. Hoogstwaarschijnlijk betreft het hier een Romeins gewichtje.

Metaaldetectoronderzoek door medewerker FM, D.M. Visser bij Schatzen-

Gouden bisschops(?) -ring uit Oegeklooster bij Hartwerd. De ring bestaat uit drie evenwijdige banden waarvan de middelste met gegraveerd opschrift in Gothische letters: 'melchior, baltas, caspar'. Tussen deze woorden is bladversiering aangebracht. De ring heeft de volgende maten: diameter vóór restauratie 21 mm; breedte 11 mm; gewicht 5.87 gram (zie ook beschrijving aanwinst in FM-Bulletin december 1992).

burg. Gevonden werden één fibula, een gehalveerde 2/3 groot met engel, één zilveren denarius, een gehalveerde Romeinse munt, een schelpachtig beslagstuk, een bronsbaartje, een 16de-eeuws muntgewichtje voor een Hongaarse dukaat uit Antwerpen, twee zilveren denarii van Faustina en Antoninus Pius en één zilveren sceatta van het Runen-type.

Tytsjerksteradiel. Vondstmelding door de heer R.J. Bos te Warten van een zilveren vingerhoed uit ca. 1780, gevonden nabij Earnewâld. Het voorwerp bezit geen meesterteken.

Weststellingwerf. Vondstmelding door de heer Zalk uit IJsselmuiden van een uitheemse bronzen bijl, gevonden door de heer A.R. Lankman te Noordwolde op een stuk grond bij Noordwolde. Het voorwerp betreft een uitheemse bronzen kokerbijl met afgebroken hoekig-ovale schacht. Het heeft een plat, trapeziumvormig bijllichaam met een zeer brede, sterk gewelfde snede en bezit een donkergroen patina.

Vondstmelding door de heer G. Jonker te Heerenveen van een stenen bijl en enige artefacten en werktuigjes op een zandkop nabij Rijsberkampen.

Wonseradeel. Van de heer T. Zijlstra (Witmarsum) verwierven we een gouden vingerring uit de late middeleeuwen, gevonden ca. 1 km ten westen van Hartwerd, nabij Oegeklooster.

Wymbritseradeel. Onderzoek medewerkers FM en ROB bij de kerk van Uitwellingerga.

Verzetsmuseum Friesland

Voor de derde maal in successie een jaarverslag van een nog zelfstandig Verzetmuseum in *De Vrije Fries*. Het zal de laatste keer zijn, want op dinsdag 22 december 1992 werd in het bijzijn van gedeputeerde mevrouw J. Liemburg het convenant ondertekend waarin de integratie tussen Fries Museum en Verzetmuseum Friesland geregeld is.

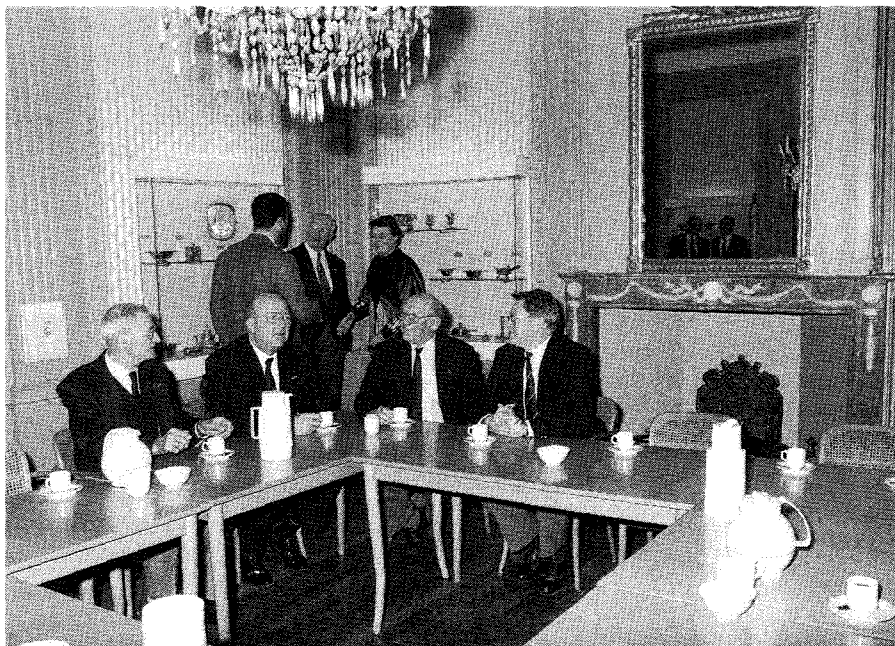
Alle betrokken partijen zijn het erover eens dat de lange weg naar dit eindresultaat terecht is geweest. Het in elkaar schuiven van twee zulke verschillende instellingen kost veel tijd, zeker als er gestreefd wordt naar een maximale tevredenheid van beide partijen. En dat laatste is gelukt, er ligt een overeenkomst die alle denkbare garanties beidt voor een probleemloos geïntegreerd verder functioneren en die oplossingen bevat in geval van verschil van inzicht.

Het streven is om zo snel mogelijk de personeelsformatie van het Verzetmuseum in die van het Fries Museum onder te brengen en een organisatorische eenheid te creëren. De bestuurlijke integratie zal samenvallen met de verhuizing van het Verzetmuseum naar de Kanselarij.

Ik zie, ik zie wat jij niet ziet

De in het convenant vastgelegde jaarlijkse expositie rond de Tweede Wereldoorlog in de periode april-juni, was dit jaar vooral gericht op het onderwijs. De bedoeling was om de scholen al wat te laten wennen aan de gang naar de Turfmarkt in de maanden van herdenking en viering van de bevrijding.

Deze opzet is zeer geslaagd, ruim 60 schoolgroepen bezochten in de periode

Gedeputeerde mevrouw drs. J. Liemburg begroet vertegenwoordigers van de verzetsstichtingen en het Verzetmuseum Friesland ter gelegenheid van de ondertekening van het convenant tussen Verzetmuseum en Fries Museum. Via de spiegel kijkt ex-gedeputeerde Spiekhout geïnteresseerd toe

van 7 mei t/m 21 juni de tentoonstelling *Ik zie, ik zie wat jij niet ziet ... Een educatieve tentoonstelling over vooroordelen, discriminatie en zondebokken*. Voor de begeleiding van al die groepen werkte de educatief medewerker van het Verzetsmuseum tijdelijk in het Fries Museum.

Bezoekers

Het bezoek aan het Verzetsmuseum onderging het afgelopen jaar een lichte stijging. In totaal 11.149 maal werd in 1992 het Verzetsmuseum bezocht, in 1991 was dat 10.272 maal, een toename van 877. Sinds de opening in 1979 hebben t/m 31 december 193.283 mensen het museum bezocht. Dat betekent dat we in juni 1993 onze 200.000-ste bezoeker kunnen begroeten. Ook het schoolbezoek steeg licht in 1992: 98 schoolgroepen met in totaal 2945 leerlingen. Cijfers 1991: 96 groepen, 2651 leerlingen.

Aanwinsten en medewerking

Het museum ontving in 1992 van 211 personen/instellingen in totaal 2250 aanwinsten, een record! Aan 274 personen/instellingen werd op enigerlei wijze medewerking verleend. Cijfers 1991: 910 aanwinsten en 196 keer medewerking.

Herinrichting

Veel tijd en energie is besteed aan de nieuwe vaste opstelling van het Verzetsmuseum in de Kanselarij. In nauwe samenwerking met de staf van het Fries Museum krijgt de inrichting van de kapverdieping langzaam maar zeker vorm en inhoud. Van groot belang waren hierbij de bezoeken aan collega-instellingen.

De directeur van het Fries Museum, de heer R.H.C. Vos, de voorzitter van het Verzetsmuseum, de heer R.J. van der Kluit en de conservator en de heer Koopmans bezochten onder meer de verzetsmusea in Oslo en Kopenhagen. Ook met het Imperial War Museum in Londen is intensief contact geweest. Daarnaast was er natuurlijk al veel bekend over de inrichting van oorlogs- en verzetsmusea in ons eigen land. De aldus opgedane rijkdom aan ervaringen en inzichten hebben tot een duidelijk inrichtingsprincipe geleid, dat wezenlijk afwijkt van wat gebruikelijk is. Het ontwerp bureau Feenstra & Fictoor is ingeschakeld om de ideeën uit te werken. Het definitieve ontwerp zal medio 1993 gereed zijn.

Tentoonstellingen

8 januari – 27 januari: 'Oost-Europa? Bekijk 't eens!' Een tentoonstelling over oosteuropese voor westeuropese jongeren.

De tentoonstelling was in samenwerking met de gemeente Leeuwarden opgezet en werd door de wethouder Onderwijs en Vredesbeleid mevrouw J.G. Vlietstra geopend.

27 februari – 1 juni: 'Mauthausen, impressies van een kamp', geopend door de heer Dick Houwaart, oud-voorzitter van de Anne Frank Stichting.

13 maart – 18 mei: 'Pearl Harbor – Indië in oorlog' onder auspiciën van het Comité Pearl Harbor, geopend door de heer D. van Logchem van de Nationale Raad van het Voormalig Verzet Oost-Azië.

19 juni – 26 oktober: 'Orjol 1941-1943, beeld van een Russische stad in oorlogstijd' geopend door de cultureel attaché van het GOS, de heer Vladimir Naidjonov.

27 november – 1 maart 1993: 'Kunst op de vlucht', vier ballingkunstenars over 12,5 jaar Vluchtelingenwerk. De tentoonstelling werd geopend door de heer M. Koopmans, wethouder van o.m. Samenlevingszaken.

Personeel

Gedurende het hele jaar 1992 waren werkzaam in het museum:

G. Koopmans, conservator

D.H. Groeneweg, adjunct/educatief medewerker

F. Wagenaar, bibliothecaris/museummedewerker

Mevrouw F. Jonkman en mevrouw M. Postma, museummedewerkers

Bestuur

Mr. R.J. van der Kluit, voorzitter

Mr. E.M.W. de Lange, secretaris

K. Hornstra Moedt, penningmeester

B.R. Douma (namens de Vereniging Friesland 1940-1945)

W.G. de Jong (namens de Stichting Friesland 1940-1945)

G. Oppewal (namens de Stichting Sneek 1940-1945)

G. Koopmans, conservator

Aanwinsten Prentenkabinet

De nummers P1991-001 tot en met P1991-450 maken deel uit van een zeer omvangrijk langdurig bruikleen van een Leeuwarder verzamelaar van moderne Nederlandse en buitenlandse grafiek.

- P1991-001 Drie ballen; Sugai, Kumi; litho; prent 190, 1970; 76.0x53.0 cm.
P1991-002 Zonder titel; Lenk, Thomas; zeefdruk; Prent 190, 1970; 76.0x56.0 cm.
P1991-003 Zon; Sugai, Kumi; litho; Prent 190, 1970; 76.0x56.0 cm.
P1991-004 Concetto Spaziale I; Fontana, Lucio; litho; Prent 190, 1967-1968; 70.0x55.0 cm.
P1991-005 zonder titel; Visser, Carel; houtsnede; Prent 190, 1976; 64.0x96.5 cm.
P1991-006 Zonder titel; Visser, Carel; houtsnede; Prent 190, 1976; 64.0x92.0 cm.
P1991-007 Zonder titel; Megert, Christian; zeefdruk; Prent 190, 1981; 70.0x70.0 cm.
P1991-008 Zonder titel; Vasarely, Victor; zeefdruk; Prent 190, 1980; 58.5x58.5 cm.
P1991-009 Zonder titel; Soto, Jesus Rafaël; zeefdruk; Prent 190, 1981; 60.0x60.0 cm.
P1991-010 Zonder titel; House, Gordon; zeefdruk; Prent 190, 1971; 76.0x55.5 cm.
P1991-011 Zonder titel; Schoonhoven, Jan; zeefdruk; Prent 190, 1972; 65.0x50.0 cm.
P1991-012 Zonder titel; Sugai, Kumi; litho; Prent 190, 1974-1975; 76.0x56.0 cm.
P1991-013 Zonder titel; Koningsbruggen, Rob van; zeefdruk; Prent 190, 1978-1979; 56.0x76.0 cm.
P1991-014 Zonder titel; Visser, Carel; houtsnede; Prent 190, 1967; 63.5x88.5 cm.
P1991-015 Zonder titel; Meurice, Jean-Michel; litho; Prent 190; 48.0x65.0 cm.
P1991-016 Les Nos 1-2-3-4-5 et 6; Brusse, Mark; litho; Prent 190, 1969; 56.0x76.0 cm.
P1991-017 Zonder titel; Plaat, Henri; litho; Prent 190, 1971; 76.5x56.5 cm.
P1991-018 Zonder titel; Mes, Han; litho; Prent 190, 1966-1967; 39.5x53.0 cm.
P1991-019 Zonder titel; Remé, Jörg; litho; Prent 190, 1973; 65.5x50.5 cm.
P1991-020 Eet meer aardappelen; Jong, Jacqueline de; litho; Prent 190, 1973; 56.5x76.5 cm.
P1991-021 Zonder titel; Postma, Hannes; litho; Prent 190, 1976-1977; 56.5x76.5 cm.
P1991-022 Zonder titel; Voss, Jan; litho; Prent 190, 1978; 50.0x65.0 cm.
P1991-023 Visages; Appel, Karel; litho; Prent 190, 1969; 38.0x56.0 cm.
P1991-024 Zonder titel; Voss, Jan; litho; Prent 190, 1978; 50.0x65.0 cm.
P1991-025 Je voegend naar het hol dat je hebt; Wortel, Ans; ets; Prent 190, 1979; 78.0x56.0 cm.
P1991-026 Zonder titel; Gans, Louis; zeefdruk; Prent 190, 1979; 56.0x76.0 cm.
P1991-027 Zonder titel; Dülmen, Gerd van; ets, aquatint; Prent 190, 1972; 77.0x55.5 cm.
P1991-028 Zonder titel; Dülmen, Gerd van; ets, aquatint; Prent 190, 1972; 77.0x55.5 cm.
P1991-029 Zonder titel; Dülmen, Gerd van; ets, aquatint; Prent 190, 1972; 77.0x56.0 cm.
P1991-030 Amsterdamer; Antes, Horst; litho; Prent 190, 1968; 76.0x56.0 cm.
P1991-031 Zomersla; Cardena, Michel; litho; Prent 190, 1967; 62.0x86.0 cm.
P1991-032 Zonder titel; Koningsbruggen, Rob van; zeefdruk; Prent 190, 1979; 56.0x76.0 cm.
P1991-033 Zonder titel; Dekkers, Ad; zeefdruk; Prent 190, 1970; 60.0x60.0 cm.
P1991-034 Zonder titel; Meurice, Jean-Michel; litho; Prent 190; 48.0x65.0 cm.
P1991-035 Blauw kruis; Heyden, Jacques van der; metaaldruk; Prent 190, 1968; 65.0x50.0 cm.
P1991-036 Violet Turnpike; Verdijk, Gerard; zeefdruk; Prent 190, 1969; 61.0x87.0 cm.
P1991-037 Sky Event; Engels, Pieter; litho; Prent 190, 1972-1974; 100.0x65.0 cm.
P1991-038 Zonder titel; Cassée, Dick; metaaldruk; Prent 190, 1967; 56.0x76.5 cm.
P1991-039 Zonder titel; Vasarely, Victor; zeefdruk; Prent 190, 1980; 60.0x60.0 cm.
P1991-040 Zonder titel; Abram, Ronald; zeefdruk; Prent 190, 1970; 64.5x48.0 cm.
P1991-041 Zonder titel; Lenk, Thomas; zeefdruk; Prent 190, 1970; 56.0x76.0 cm.
P1991-042 Zonder titel; Megert, Christian; zeefdruk; Prent 190, 1981; 70.0x70.0 cm.
P1991-043 Zonder titel; Diederer, Jef; houtsnede; Prent 190, 1975; 96.0x65.5 cm.
P1991-044 Zonder titel; Moesman, J.H.; litho; Prent 190, 1971; 65.5x50.5 cm.
P1991-045 Plant en meisje; Westerik, Co; ets, aquatint; Prent 190, 1965; 65.0x0,49.5 cm.
P1991-046 Hotdog USA 1967; Cremer, Jan; litho; Prent 190, 1968; 56.0x76.0 cm.
P1991-047 Vêtements; Segui, Antonio; litho; Prent 190, 1968; 76.0x56.0 cm.
P1991-048 My secret garden; Tajiri, Shinkichi; offsetdruk; Prent 190, 1977; 76.0x56.0 cm.
P1991-049 Mayday; Tajiri, Shinkichi; zeefdruk; Prent 190, 1970; 70.0x50.0 cm.
P1991-050 De hoed van Archie Shepp; Lucassen, Reinier; litho; Prent 190, 1968; 89.0x61.0 cm.
P1991-051 Catherine Marie de Lorraine, Duchesse de Montpellier; Baj, Enrico; ets; Prent 190, 1968; 70.0x50.0 cm.
P1991-052 Litho I; Matta, Roberto; litho; Prent 190, 1969; 56.0x76.0 cm.
P1991-053 Zonder titel; Lucebert; ets; Prent 190, 1977; 50.5x65.5 cm.

- P1991-054 Zonder titel; Lodcizen, Frank; zeefdruk; Prent 190, 1980; 75.5x56.5 cm.
P1991-055 Zonder titel; Roy, Guillaume le; houtsnede; Prent 190, 1968; 88.0x61.0 cm.
P1991-056 Zonder titel; Maglione; litho; Prent 190, 1975; 54.0x75.5 cm.
P1991-057 Zonder titel; Koornstra, Metten; litho; Prent 190, 1971; 51.0x65.0 cm.
P1991-058 Naar buiten; Bruna, Dick; zeefdruk; Prent 190, 1970, 94.0x68.0 cm.
P1991-059 Hommage aan Graham Sutherland; Cals, Josef; zeefdruk; litho; Prent 190, 1980; 56.0x76.0 cm.
P1991-060 Zonder titel; Dekkers, Ad; zeefdruk; Prent 190, 1970; 60.0x60.0 cm.
P1991-061 Zonder titel; Diederer, Jef; houtsnede; Prent 190, 1975; 64.0x98.0 cm.
P1991-062 Zonder titel; Maglione; litho; Prent 190, 1975; 54.0x75.0 cm.
P1991-063 Fossil mesozoicum A.C. 135.000.000 – ca. 75.000.000; Flor, Eduard; linoleum-snede; Prent 190, 1965; 63.0x88.0 cm.
P1991-064 Schiercildand Melancholie; Vos, Peter; litho; Prent 190, 1969; 76.0x56.0 cm.
P1991-065 Afgebrand huis; Kuik, Willem D.; ets; Prent 190, 1970; 53.0x75.0 cm.
P1991-066 Hemel 's nachts; Flor, Eduard; ets; Prent 190, 1970; 57.0x65.0 cm.
P1991-067 Hommage aan Graham Sutherland; Cals, Josef; zeefdruk; litho; Prent 190, 1980; 56.5x75.5 cm.
P1991-068 Zonder titel; Coumans, Hans; zeefdruk; Prent 190, 1971; 50.0x65.0 cm.
P1991-069 Zonder titel; Remé, Jörg; litho; Prent 190, 1973; 66.0x50.5 cm.
P1991-070 Romance; Holstein, Pieter; ets; Prent 190, 1979; 50.0x65.0 cm.
P1991-071 Zonder titel; Pezzo, Lucio del; litho; Prent 190, 1975; 76.0x56.0 cm.
P1991-072 Hommage à Hercule Seghers; Messager, Jean; litho; Prent 190, 1980; 53.5x74.5 cm.
P1991-073 Zonder titel; Alma, Peter; houtsnede; Prent 190, 1967; 63.5x87.5 cm.
P1991-074 Zonder titel; Humair, Daniel; litho; Prent 190, 1980; 75.0x54.0 cm.
P1991-075 Een vreemde jongen; Sierhuis, Jan; zeefdruk; Prent 190, 1973; 55.0x76.5 cm.
P1991-076 Zonder titel; Engelman, Martin; litho; Prent 190, 1967; 56.5x76.0 cm.
P1991-077 Vaucluse; Montijn, Jan; ets; Prent 190, 1971; 50.0x65.0 cm.
P1991-078 Zonder titel; Velde, Bram van; litho; Prent 190, 1967; 56.0x76.5 cm.
P1991-079 Zonder titel; Velde, Bram van; litho; Prent 190, 1979; 42.0x31.5 cm.
P1991-080 Zonder titel; Engelman, Martin; litho; Prent 190, 1973; 54.0x75.5 cm;
P1991-081 Zonder titel; Bohemen, Kees van; zeefdruk; Prent 190, 1978; 74.5x59.0 cm.
P1991-082 Zonder titel; Engelman, Martin; litho; Prent 190, 1973; 76.0x54.0 cm.
P1991-083 Zonder titel; Velde, Bram van; litho; Prent 190, 1978; 75.5x56.5 cm.
P1991-084 Gebied van ons bestaan II; Montijn, Jan; ets; Prent 190; 50.0x65.0 cm.
P1991-085 Zonder titel; Montijn, Jan; ets; Prent 190, 1975; 50.0x65.0 cm.
P1991-086 Zonder titel; Bogart, Bram; litho; Prent 190, 1978; 76.0x56.0 cm.
P1991-087 Zonder titel; Bogart, Bram; litho; Prent 190, 1978; 75.5x56.5 cm;
P1991-088 Beschreven steen; Diederer, Jef; houtsnede, linoleumsnede; Prent 190, 1966; 63.0x79.0 cm.
P1991-089 Zonder titel; Lataster, Ger; litho; Prent 190, 1971; 56.0x76.0 cm.
P1991-090 Zonder titel; Sierhuis, Jan; zeefdruk; Prent 190, 1973; 77.0x55.0 cm.
P1991-091 Zonder titel; Saura, Antonio; zeefdruk; Prent 190, 1975; 69.5x50.0 cm.
P1991-092 Zonder titel; Saura, Antonio; zeefdruk; Prent 190, 1975; 69.5x50.0 cm.
P1991-093 Zonder titel; Saura, Antonio; zeefdruk; Prent 190, 1975; 69.5x50.0 cm.
P1991-094 Twee armlengten; Postma, Hannes; ets; Prent 190, 1966; 56.0x76.0 cm.
P1991-095 Zonder titel; Bonies; Nieuwenhuis, Bob; zeefdruk; Prent 190, 1967; 59.0x69.5 cm.
P1991-096 Zonder titel; Bonies; Nieuwenhuis, Bob; zeefdruk; Prent 190, 1967; 59.5x69.5 cm.
P1991-097 Zonder titel; Bonies; Nieuwenhuis, Bob; zeefdruk; Prent 190, 1967; 59.5x69.5 cm.
P1991-098 Zonder titel; Bonies; Nieuwenhuis, Bob; zeefdruk; Prent 190, 1967; 59.0x69.0 cm.
P1991-099 Zonder titel; Bonies; Nieuwenhuis, Bob; zeefdruk; Prent 190, 1967; 59.5x69.5 cm.
P1991-100 My secret garden no. 3; Tajiri, Shinkichi; offset-druk; Prent 190, 1975; 76.0x56.0 cm.
P1991-101 Eau vive; Saunier, Hector; ets; Prent 190, 1971; 55.5x75.5 cm.
P1991-102 Zonder titel; Cremer, Jan; litho; Prent 190, 1976; 77.0x56.5 cm.
P1991-103 Zonder titel; Lucassen, Reinier; litho; Prent 190, 1979; 66.0x50.5 cm.
P1991-104 Zonder titel; Lucassen, Reinier; litho; Prent 190, 1979; 65.0x51.0 cm.
P1991-105 Zonder titel; Zekveld, Jacob; litho; Prent 190, 1966; 87.0x60.5 cm.
P1991-106 Zonder titel; Ségui, Antonio; litho; Prent 190, 1973; 54.0x69.5 cm.
P1991-107 Litho I; Hussem, Willem; litho; Prent 190, 1968; 89.0x60.5 cm.
P1991-108 Zonder titel; Brusse, Mark; litho; Prent 190, 1973; 76.0x53.0 cm.
P1991-109 Tijger; Pezzo, Lucio del; litho; Prent 190, 1971; 75.5x54.0 cm.

- P1991-110 Découverte de l'acide (acte 1); Alechinsky, Pierre litho; Prent 190, 1969; 56.0x76.0 cm.
- P1991-111 Découverte de l'acide (acte 2); Alechinsky, Pierre litho; Prent 190, 1969; 56.0x76.0 cm.
- P1991-112 Zonder titel; Appel, Karel; litho; Prent 190, 1979; 50.5x65.5 cm.
- P1991-113 Koppen; Appel, Karel; litho; Prent 190, 1969; 38.0x56.0 cm.
- P1991-114 Spaanse snaak; Lucebert; ets, aquatint; Prent 190, 1967; 56.0x76.0 cm.
- P1991-115 Vox; Lucebert; ets, aquatint; Prent 190, 1967; 56.0x76.0 cm.
- P1991-116 Roze Tropique; Corneille; litho; Prent 190, 1972; 50.0x65.5 cm.
- P1991-117 Zonder titel; Oey Tjeng Sit; zeefdruk; Prent 190, 1972; 50.0x65.0 cm.
- P1991-118 Zonder titel; Oey Tjeng Sit; zeefdruk; Prent 190, 1972; 50.0x65.0 cm.
- P1991-119 Zonder titel; Cremer, Jan; litho; Prent 190, 1976; 77.0x56.5 cm.
- P1991-120 Eclips; Elias, Etienne; zeefdruk; Prent 190, 1971; 73.0x55.0 cm.
- P1991-121 Printemps Tropical; Corneille; litho; Prent 190, 1966; 76.0x56.0 cm.
- P1991-122 L'aurore rouge; Corneille; litho; Prent 190, 1967; 76.5x56.5 cm.
- P1991-123 Dialogue d'oiseaux; Corneille; litho; Prent 190, 1973; 65.5x50.5 cm.
- P1991-124 Zonder titel; Gubbels, Klaas; litho; Prent 190, 1977; 76.0x56.0 cm.
- P1991-125 Zonder titel; Gubbels, Klaas; litho; Prent 190, 1977; 76.0x56.0 cm.
- P1991-126 Naissance; Velickovic, Vladimir; litho; Prent 190, 1975; 57.5x88.5 cm.
- P1991-127 Zonder titel; Vieira da Silva, Maria Elena; litho; Prent 190, 1980; 32.5x50.0 cm.
- P1991-128 Conversation piece grey; Spermon, Cees; zeefdruk; Prent 190, 1973; 56.5x78.5 cm.
- P1991-129 Ets; Malsen, Willem van; litho; Prent 190, 1970; 76.0x54.0 cm.
- P1991-130 Conversation piece yellow; Spermon, Cees; zeefdruk; Prent 190, 1973; 56.5x77.0 cm.
- P1991-131 Zonder titel; Topor, Roland; litho; Prent 190, 1979; 65.0x48.0 cm.
- P1991-132 Zonder titel; Topor, Roland; litho; Prent 190, 1979; 65.5x48.0 cm.
- P1991-133 Zonder titel; Jong, Jacqueline de; litho; Prent 190, 1967; 56.0x76.0 cm.
- P1991-134 Zonder titel; Westerik, Co; litho; Prent 190, 1971; 50.5x65.5 cm.
- P1991-135 Zonder titel; Bohemen, Kees van; zeefdruk; Prent 190, 1978; 74.0x59.0 cm.
- P1991-136 Zonder titel; Castro, Lourdes; zeefdruk; Prent 190, 1971; 57.5x48.0 cm.
- P1991-137 Zonder titel; Castro, Lourdes; zeefdruk; Prent 190, 1971; 50.0x52.0 cm.
- P1991-138 Zonder titel; Moesman, J.H.; litho; Prent 190, 1973; 50.5x65.5 cm.
- P1991-139 Zomcravondtraining; Andrea, Pat; litho; Prent 190, 1970; 56.5x78.0 cm.
- P1991-140 Zonder titel; Verhoog, Aat; litho; Prent 190, 1966; 56.5x77.0 cm.
- P1991-141 Ruiters van de tijd; Verhoog, Aat; litho; Prent 190, 1966; 61.0x87.0 cm.
- P1991-142 Vrije val; Chailloux, Roger; ets, aquatint; Prent 190, 1966; 88.0x64.0 cm.
- P1991-143 Moerasargel; Oosterkerk, Ko; ets, aquatint; Prent 190, 1968; 76.0x56.0 cm.
- P1991-144 Zonder titel; Soest, Pierre van; litho; Prent 190, 1969; 56.0x76.0 cm.
- P1991-145 Zonder titel; Humair, Daniel; litho; Prent 190, 1980; 54.5x75.5 cm.
- P1991-146 Mange ta soupe; Jong, Jacqueline de; litho; Prent 190, 1977; 56.5x76.5 cm.
- P1991-147 Zonder titel; Flor, Eduard; ets; Prent 190, 1981; 65.0x50.0 cm.
- P1991-148 Gevoelens; Vos, Peter; litho; Prent 190, 1977; 65.5x50.5 cm.
- P1991-149 Zonder titel; Vos, Peter; litho; Prent 190, 1969; 76.0x56.5 cm.
- P1991-150 Tycho Brahae; Pezzo, Lucio del; litho; Prent 190, 1971; 76.0x54.0 cm.
- P1991-151 Zonder titel; Ségui, Antonio; litho; Prent 190, 1973; 69.5x54.0 cm.
- P1991-152 Tussen de bodem en de lucht; Wortel, Ans; ets; 1979; 78.0x56.0 cm.
- P1991-153 Zonder titel; Gans, Louis; zeefdruk; Prent 190, 1979; 56.0x76.0 cm.
- P1991-154 Hemel overdag; Flor, Eduard; ets; Prent 190, 1970; 57.0x65.0 cm.
- P1991-155 Zonder titel; Berrocal, Miguel; reliëfdruk; Prent 190, 1979; 50.0x70.0 cm.
- P1991-156 Waterland; Buytendijk, Anton; droge naald; Prent 190, 1973; 56.0x76.5 cm.
- P1991-157 Zonder titel; Kley, Theo; litho; Prent 190, 1972; 51.0x50.0 cm.
- P1991-158 Le printemps; Flor, Eduard; ets; Prent 190, 1981; 65.5x50.0 cm.
- P1991-159 Ammoniet A.C. 150.000.000; Flor, Eduard; linoleumsnede; Prent 190, 1965; 63.0x88.0 cm.
- P1991-160 Sky Event X/X nr. 5; Engels, Pieter; litho; Prent 190, 1972-1974; 99.5x65.0 cm.
- P1991-161 Zonder titel; Mes, Han; litho; Prent 190, 1967; 39.0x53.0 cm.
- P1991-162 Zonder titel; Henneman, Jeroen; zeefdruk; Prent 190, 1973; 72.0x57.0 cm.
- P1991-163 Zonder titel; Raveel, Roger; litho; Prent 190, 1977; 51.0x65.5 cm.
- P1991-164 New perfection cookbook; Jong, Jacqueline de; litho; Prent 190, 1975; 56.5x76.5 cm.
- P1991-165 Ontmoeting; Holstein, Pieter; ets; Prent 190, 1979; 50.0x65.0 cm.
- P1991-166 Zonder titel; Lataster, Ger; litho; Prent 190, 1971; 56.0x76.0 cm.

- P1991-167 Apport; Andrea, Pat; litho; Prent 190, 1970; 56.5x78.0 cm.
- P1991-168 Moonlandscape; Elias, Etienne; zeefdruk; Prent 190, 1971; 55.0x73.0 cm.
- P1991-169 Saut; Velickovic, Vladimir; litho; Prent 190, 1975; 57.5x88.5 cm.
- P1991-170 Bockje; Malsen, Willem van; litho; Prent 190, 1970; 54.0x75.5 cm.
- P1991-171 Sky Event A/M nr 4 -hole in the sky-; Engels, Pieter; litho; Prent 190, 1972-1974; 99.5x65.0 cm.
- P1991-172 3 mille feuilles rendent hommage à Van Gogh; Messenger, Jean; litho; Prent 190, 1980; 53.5x75.0 cm.
- P1991-173 Zonder titel; Kley, Theo; litho; Prent 190, 1972; 50.0x65.0 cm.
- P1991-174 Zonder titel; Coumans, Hans; zeefdruk; Prent 190, 1971; 50.0x65.0 cm.
- P1991-175 Waterland; Buytendijk, Anton; droge naald; Prent 190, 1973; 56.0x76.0 cm.
- P1991-176 Three propositions for one piece; Brusse, Mark; litho; Prent 190, 1969; 56.0x76.0 cm.
- P1991-177 Hommage aan Graham Sutherland; Cals, Joseph; zeefdruk, litho; Prent 190, 1980; 56.5x76.0 cm.
- P1991-178 Zonder titel; Postma, Hannes; litho; Prent 190, 1977; 56.5x77.0 cm.
- P1991-179 Zonder titel; Mes, Han; litho; Prent 190, 1966; 39.5x53.0 cm.
- P1991-180 Kracht; Holstein, Pieter; ets; Prent 190, 1979; 50.0x65.0 cm.
- P1991-181 Zonder titel; Postma, Hannes; litho; Prent 190, 1977; 56.5x76.5 cm.
- P1991-182 Zonder titel; Gans, Louis; zeefdruk; Prent 190, 1979; 56.0x75.5 cm.
- P1991-183 Zonder titel; Remé, Jörg; litho; Prent 190, 1973; 66.0x50.5 cm.
- P1991-184 Zonder titel; Abram, Ronald; zeefdruk; Prent 190, 1970; 66.0x46.5 cm.
- P1991-185 Zonder titel; Vasarély, Victor; zeefdruk; Prent 190, 1980; 63.0x56.0 cm.
- P1991-186 Zonder titel; Plaat, Henri; litho; Prent 190, 1971; 76.5x56.5 cm.
- P1991-187 Zonder titel; Maglione; litho; Prent 190, 1975; 54.0x76.0 cm.
- P1991-188 Zonder titel; Remé, Jörg; litho; Prent 190, 1979; 76.0x57.5 cm.
- P1991-189 Zonder titel; Verhoog, Aat; litho; Prent 190, 1977; 50.5x65.5 cm.
- P1991-190 Tout; Voss, Jan; litho; Prent 190, 1969; 56.0x76.0 cm.
- P1991-191 Zonder titel; Yvaral; zeefdruk; Prent 190, 1981; 48.0x36.0 cm.
- P1991-192 Zonder titel; Koorstra, Metten; litho; Prent 190, 1971; 51.0x65.0 cm.
- P1991-193 Verte; Vos, Peter; litho; Prent 190, 1977; 65.5x50.5 cm.
- P1991-194 Zonder titel; Brusse, Mark; litho; Prent 190, 1973; 53.0x76.0 cm.
- P1991-195 Ruiters langs het strand; Holt, Friso ten; litho; Prent 190, 1966; 53.0x79.0 cm.
- P1991-196 Zonder titel; Alma, Peter; linoleumsnede; Prent 190, 1967; 63.5x85.0 cm.
- P1991-197 Zonder titel; Alma, Peter; linoleumsnede; Prent 190, 1967; 80.0x57.0 cm.
- P1991-198 Windswept; Middleton, Sam; litho; Prent 190, 1965; 53.0x79.0 cm.
- P1991-199 Meisje; Daamen, Theo; ets, aquatint; Prent 190, 1967; 56.0x76.5 cm.
- P1991-200 Zonder titel; Remé, Jörg; litho; Prent 190, 1979; 58.0x75.0 cm.
- P1991-201 Zonder titel; Lodeizen, Frank; zeefdruk; Prent 190, 1980; 76.0x56.5 cm.
- P1991-202 Rotslandschap; Kuik, William D.; ets; Prent 190, 1970; 52.0x70.0 cm.
- P1991-203 Dodo; Vos, Peter; litho; Prent 190, 1975; 65.5x50.5 cm.
- P1991-204 Zonder titel; Wint, Rudi van de; zeefdruk; Prent 190, 1973; 69.5x88.0 cm.
- P1991-205 Zonder titel; Wint, Rudi van de; zeefdruk; Prent 190, 1973; 70.0x88.0 cm.
- P1991-206 Zonder titel; Wint, Rudi van de; zeefdruk; Prent 190, 1973; 69.5x88.0 cm.
- P1991-207 Zonder titel; Remé, Jörg; litho; Prent 190, 1979; 58.0x77.0 cm.
- P1991-208 Zonder titel; Marten, Jon; zeefdruk; Prent 190, 1981; 65.0x50.0 cm.
- P1991-209 Zonder titel; Roy, Guillaume le; houtsnede; Prent 190, 1981; 100.0x65.0 cm.
- P1991-210 Zonder titel; Berrocal, Miguel; reliëfdruk; Prent 190, 1979; 50.0x70.0 cm.
- P1991-211 Zonder titel; Flor, Eduard; ets; Prent 190, 1981; 64.5x50.0 cm.
- P1991-212 Zonder titel; Yvaral; zeefdruk; Prent 190, 1981; 48.0x36.0 cm.
- P1991-213 Zonder titel; Marten, Jon; zeefdruk; Prent 190, 1981; 65.0x50.0 cm.
- P1991-214 Zonder titel; Engelman, Martin; litho; Prent 190, 1967; 56.0x76.5 cm.
- P1991-215 Zonder titel; Roy, Guillaume le; houtsnede; Prent 190, 1981; 100.0x65.0 cm.
- P1991-216 Zonder titel; Bonies; Nieuwenhuis, Bob; zeefdruk, 1969; 65.0x65.0 cm.
- P1991-217 Zonder titel; Bonies; Nieuwenhuis, Bob; zeefdruk, 1969; 65.0x65.0 cm.
- P1991-218 Zonder titel; Bonies; Nieuwenhuis, Bob; zeefdruk, 1969; 64.5x65.0 cm.
- P1991-219 Zonder titel; Bonies; Nieuwenhuis, Bob; zeefdruk, 1969; 65.0x64.5 cm.
- P1991-220 Zonder titel; Bonies; Nieuwenhuis, Bob; zeefdruk, 1969; 64.5x65.0 cm.
- P1991-221 Serie IIIA, Serie IIIB, Serie IIIC, Serie IIID; Koetsier, Hans; grafiekmap, 1969; 65.0x54.5 cm.
- P1991-222 Focus III; Baljeu, Joost; zeefdruk; 1975; 65.0x65.0 cm.
- P1991-223 Focus II; Baljeu, Joost; zeefdruk; 1975; 65.0x65.0 cm.

- P1991-224 Focus I; Baljeu, Joost; zeefdruk; 1975; 65.0x65.0 cm.
- P1991-225 Zonder titel; Bonies; Nieuwenhuis, Bob; zeefdruk; 1972; 60.0x60.0 cm.
- P1991-226 Zonder titel; Bonies; Nieuwenhuis, Bob; zeefdruk; 1972; 60.0x60.0 cm.
- P1991-227 Zonder titel; Bonies; Nieuwenhuis, Bob; zeefdruk; 1972; 60.0x60.0 cm.
- P1991-228 Zonder titel; Bonies; Nieuwenhuis, Bob; zeefdruk; 1972; 60.0x60.0 cm.
- P1991-229 Zonder titel; Bonies; Nieuwenhuis, Bob; zeefdruk; 1972; 60.0x60.0 cm.
- P1991-230 Zonder titel; Bonies; Nieuwenhuis, Bob; zeefdruk; 1972; 60.0x60.0 cm.
- P1991-231 Zonder titel; Bonies; Nieuwenhuis, Bob; zeefdruk; 1972; 60.0x60.0 cm.
- P1991-232 New Babylon; Constant; grafiekmap; 1963; 46.0x38.0 cm.
- P1991-233 Moja Podravina; Generalic, Josip; grafiekmap; 1980; 50.0x35.5 cm.
- P1991-234 Schriftfest in Sofia; Reichert, Josua; grafiekmap; 1969; 62.0x50.0 cm.
- P1991-235 Zonder titel; Nolte, Titus; Kramer, Paul; grafiekmap; 1977; 48.0x37.0 cm.
- P1991-236 Titels volgens de lijst in de map; Brands, Eugène; grafiekmap; 1968; 40.0x32.0 cm.
- P1991-237 11 popartists volume 1; diverse kunstenaars; grafiekmap; 1965; 63.0x52.0 cm.
- P1991-238 Geprägte Strukturen; Schoonhoven, Jan J.; grafiekmap; 1972; 67.5x58.0 cm.
- P1991-239 Hedendaagse Vlaamse Kunst '73; diverse kunstenaars; grafiekmap; 1973; 79.0x57.0 cm.
- P1991-240 Rechttoe-Rechtaan; diverse kunstenaars; grafiekmap; 1974-1975; 67.0x67.0 cm.
- P1991-241 De schilderijenoptocht van 1978 te Mechelen aan de Leie; Raveel, Roger; grafiekmap; 1979; 78.0x58.0 cm.
- P1991-242 Fritz Ruoff; Ruoff, Fritz; grafiekmap; catalogus; 1967; 22.0x21.0 cm.
- P1991-243 Hocus Focus; Postma, Hannes; grafiekmap; 1967; 21.0x24.0 cm.
- P1991-244 Zonder titel; Penck, A.R.; grafiekmap; 1989; 30.0x38.0 cm.
- P1991-245 Musique Barbare; Appel, Karel; Elsken, Ed van der; album; 1963; 31.5x32.0 cm.
- P1991-246 Inverse Rivers; Kramer, Paul; objekt; 1985-1986; 30.0x42.0 cm.
- P1991-247 Zonder titel; Dekkers, Ad; objekt; 1969; 15.0x15.0 cm.
- P1991-248 Zonder titel; Verdijk, Gerard; zeefdruk; Arta, 1969; 50.0x70.0 cm.
- P1991-249 'Colombier' les beaux; Lieshout, Anthony van; ets; 1978; 70.0x50.5 cm.
- P1991-250 Ets; Maas, Leonard; ets; 1978; 65.5x50.5 cm.
- P1991-251 Open wasschuurtje; Gerritz, Harrie; zeefdruk; 1973; 65.0x50.0 cm.
- P1991-252 Coney Island; Zuyderland; ets; 1975; 65.5x50.0 cm.
- P1991-253 Zonder titel; Citroen, Paul; litho; 1976; 65.5x51.0 cm.
- P1991-254 Hollands doolhof; Landsaat; zeefdruk; 1975; 50.0x50.0 cm.
- P1991-255 Zonder titel; Romijn, Gust; monotype; Arta, 1969; 39.0x50.0 cm.
- P1991-256 Op weg naar het zuiden; Gerritz, Harrie; zeefdruk; 1978; 65.0x50.0 cm.
- P1991-257 Neeltje Maria; Cremer, Jan; litho; 1975; 50.5x65.5 cm.
- P1991-258 Zonder titel; Sanders, Har; zeefdruk; 1972; 50.0x70.0 cm.
- P1991-259 Zonder titel; Engelman, Martin; ets, aquatint; 1978; 65.0x50.0 cm.
- P1991-260 Op water wachten; Teister, Alain; litho; 1973; 63.0x43.0 cm.
- P1991-261 Zonder titel; Struyken, Peter; zeefdruk; 1966; 64.0x44.0 cm.
- P1991-262 Inish; Cassee, Dick; ets; Arta, 1979; 65.5x50.0 cm.
- P1991-263 Zonder titel; Abram, Ronald; zeefdruk; 1969; 68.0x49.0 cm.
- P1991-264 Zonder titel; Schoonhoven, Jan J.; zeefdruk; 1974; 65.0x50.0 cm.
- P1991-265 Zonder titel; Leinardi; zeefdruk; 1974; 42.5x60.0 cm.
- P1991-266 Aurel; Cassée, Dick; ets; Arta, 1977; 65.0x50.0 cm.
- P1991-267 Een mensenleven; Henneman, Jeroen; zeefdruk; 1972; 66.5x54.5 cm.
- P1991-268 Schelpdieren; Kerkhof, Gerard van; ets; Arta, 1970; 39.0x50.0 cm.
- P1991-269 Zonder titel; Henneman, Jeroen; ets; 1980; 56.0x32.5 cm.
- P1991-270 Zonder titel; Cassée, Dick; ets; Arta, 1974; 56.5x39.5 cm.
- P1991-271 Farewell to legs; Postma, Hannes; litho; 1966; 40.0x40.0 cm.
- P1991-272 Motive Dalmate; Music; aquatint; Arta, 1967; 36.0x44.0 cm.
- P1991-273 Weg in zwart; Romein, Gust; zeefdruk; Arta, 1969; 40.0x40.0 cm.
- P1991-274 Zonder titel; Henneman, Jeroen; ets, aquatint; 1980; 40.0x56.0 cm.
- P1991-275 Een poging tot onderzoek; Verhoog, Aat; ets; Arta, 1972; 50.0x65.0 cm.
- P1991-276 Zonder titel; Zekveld, Jacob; litho; 1967; 65.0x50.0 cm.
- P1991-277 Force d'expansion; Hémon, Sedje; linoleumsnede; Arta, 1969; 50.0x65.0 cm.
- P1991-278 Klik klak en lolo, lolola; Snoeck, Jan; litho; Arta, 1974; 50.0x65.0 cm.
- P1991-279 Blauwe Tor; Hadelar, Georg; litho; Arta, 1972; 49.0x65.0 cm.
- P1991-280 Madärféjü (Vogel op je hoofd); Gögös, Ferenc; zeefdruk; Arta, 1971; 65.0x50.0 cm.
- P1991-281 Korenveld; Cremer, Jan; ets; Arta, 1976; 50.0x65.0 cm.
- P1991-282 Zonder titel; Ven, Trudi v/d; zeefdruk; Arta, 1971; 69.5x49.5 cm.

- P1991-283 Still life I; Porter, Liliana; ets; Arta, 1970; 53.0x63.0 cm.
- P1991-284 Très jeune reine d'un vieux pays; Courtin, Pierre; litho; Arta, 1974; 48.5x65.0 cm.
- P1991-285 Fuji; Nakayama, F.M.; ets; reliëfdruk; Arta, 1966; 56.0x43.0 cm.
- P1991-286 Oeres d'été; Bitran, Albert; litho; Arta, 1963; 63.0x47.5 cm.
- P1991-287 Zonder titel; Velde, Bram van; litho; Arta, 1974; 50.0x65.0 cm.
- P1991-288 Ruelle en provence; Noordhoek, Wim; houtsnede; Arta, 1971; 38.5x50.0 cm.
- P1991-289 Vrouw; Wiegers, Jan; ets; Arta, 1954; 50.0x39.0 cm.
- P1991-290 Clown on step; Kerkhof, Gerard van; ets; Arta, 1980; 50.0x65.0 cm.
- P1991-291 Compositie; Miotte; litho; Arta, 1978; 65.0x50.0 cm.
- P1991-292 Fleur...; Masurovsky, Gregory; ets; Arta, 1964; 56.0x37.0 cm.
- P1991-293 Tagebuch November; Dahmen; ets; Arta, 1978; 70.0x53.0 cm.
- P1991-294 Donar; Cremer, Jan; ets, aquatint, droge naald; Arta, 1975; 65.0x50.0 cm.
- P1991-295 Zonder titel; Moesman, J.H.; litho; 1971; 65.0x50.0 cm.
- P1991-296 Zonder titel; Middleton, Sam; litho; 1972; 66.0x50.5 cm.
- P1991-297 Klaproos, zon en wol; Flor, Eduard; ets; Arta, 1973; 70.0x50.0 cm.
- P1991-298 Zonder titel; Berserik, Hermanus; ets, aquatint; 1971; 49.5x64.5 cm.
- P1991-299 Sniezka; Möring, Hilde; zeefdruk; 1978; 70.0x55.0 cm.
- P1991-300 Zomercollectie; Sanders, Har; zeefdruk; 1978; 50.0x65.5 cm.
- P1991-301 Bricolage; Brusse, Mark; litho; Arta, 1976; 65.5x48.5 cm.
- P1991-302 Hollands landschap na de regen; Cremer, Jan; litho; Arta 1971; 66.0x48.5 cm.
- P1991-303 Hollands landschap voor de regen; Cremer, Jan; litho; Arta, 1971; 65.5x48.5 cm.
- P1991-304 Tempête; Appel, Karel; litho; 1961; 50.0x50.0 cm.
- P1991-305 Comme un roche; Appel, Karel; litho; 1961; 50.0x50.0 cm.
- P1991-306 Het fortuin; Lucebert; ets, aquatint; Arta, 1975; 50.0x65.0 cm.
- P1991-307 Dutch Spring; Cremer, Jan; litho; Arta, 1973; 65.0x50.0 cm.
- P1991-308 Dutch Couple; Cremer, Jan; litho; Arta, 1973; 65.0x50.0 cm.
- P1991-309 Plein chant; Corneille; litho; 1974; 65.0x50.0 cm.
- P1991-310 La villageoise; Corneille; litho; 1970; 65.0x51.0 cm.
- P1991-311 l'Arbre; Corneille; litho; 1975; 65.5x50.5 cm; P1991-312 Margherita; Corneille; litho; 1979; 70.0x50.0 cm; bruikleen N.N.; Leeuwarden
- P1991-313 Fleur partout; Corneille; litho; 1975; 66.0x51.0 cm.
- P1991-314 Sous le charme de l'oiseau; Corneille; litho; 1982; 66.0x51.0 cm.
- P1991-315 Femme et oiseau; Corneille; litho; 1971; 65.5x49.5 cm.
- P1991-316 Zonder titel; Henneman, Jeroen; zeefdruk; 1974; 65.0x50.0 cm.
- P1991-317 No... words I; Spermon, Cees; litho; 1981; 62.0x46.5 cm.
- P1991-318 Zonder titel; Montijn, Jan; ets, aquatint; 1981; 49.5x65.0 cm.
- P1991-319 Drie-man-schap; Verhoog, Aat; litho; Arta, 1979; 50.0x65.0 cm.
- P1991-320 Dream of a technician; Verdijk, Gerard; zeefdruk; 1966; 50.0x65.5 cm.
- P1991-321 Vanuit horizontaal; Dorst, Jaques van; droge naald; Arta, 1979; 75.0x55.5 cm.
- P1991-322 Zelfportret; Zwaanswijk, Pieter; ets, aquatint; 1967; 76.0x60.0 cm.
- P1991-323 Na gedane arbeid....; Gentenaar, Peter; litho; Arta, 1971; 76.0x56.0 cm.
- P1991-324 31.12.'72; Diederer, Jef; litho; Arta, 1974; 57.0x79.0 cm.
- P1991-325 Joucas; Diederer, Jef; houtsnede; Arta, 1977; 75.0x50.5 cm.
- P1991-326 Personnage; Appel, Karel; litho; 1965; 65.0x50.0 cm.
- P1991-327 Zonder titel; Cremer, Jan; zeefdruk; 1978; 75.5x55.5 cm.
- P1991-328 Tulpenveld; Cremer, Jan; zeefdruk; Arta, 1979; 75.5x56.5 cm.
- P1991-329 Drie ruiters; Verhoog, Aat; ets; Arta, 1970; 56.0x76.5 cm.
- P1991-330 Zwart op zwart; Hussem, Willem; litho; 1970; 76.0x56.5 cm.
- P1991-331 Zonder titel; Roy, Guillaume le; ets; 1972; 74.0x64.5 cm.
- P1991-332 Zonder titel; Chadwick; litho; 1969; 59.0x81.5 cm.
- P1991-333 Cri au dessins des toits; Chailloux, Roger; ets, aquatint; 1972; 68.5x55.5 cm.
- P1991-334 Familie Stamaty; Verhoog, Aat; ets; Arta, 1975; 56.0x76.0 cm.
- P1991-335 Enchime; Klement, Fon; boardsnede; 1978; 73.5x56.5 cm.
- P1991-336 Zonder titel; Raveel, Roger; litho; 1979; 78.0x56.5 cm.
- P1991-337 III; Os, Ton van; ets, aquatint; Arta, 1972; 60.0x72.0 cm.
- P1991-338 Markt II; Karanovic, Bosko; litho; Arta, 1969; 50.0x39.0 cm.
- P1991-339 Xilografurá no. 44; Bitzan, Ion; houtsnede; 1970; 50.5x75.0 cm.
- P1991-340 Zonder titel; Armando; litho; 1982; 81.0x60.5 cm.
- P1991-341 Konfrontatie 5; Dieteren; zeefdruk; 1972; 70.0x100.0 cm.
- P1991-342 Zonder titel; Diederer, Jef; houtsnede; 1979; 65.0x97.0 cm.
- P1991-343 Zonder titel; Tilson, Joe; gemengde techniek; 1970; 103.0x70.5 cm.
- P1991-344 Konfrontatie 2; Diederer, Jef; zeefdruk; 1972; 100.0x70.0 cm.

- P1991-345 Ellen; Roy, Guillaume le; houtsnede; 1971; 92.5x61.5 cm.
- P1991-346 Oranje, blanje, bleue; Elk, Ger van; zeefdruk; 1985; 116.0x83.0 cm.
- P1991-347 Barrière Marron; Tapiès; aquatint; gemengde techniek; 1976; 76.5x56.5 cm.
- P1991-348 Zonder titel; Struyken, Peter; zeefdruk; 1967; 88.0x62.0 cm.
- P1991-349 Sea, Evening Calm; Ywami; gemengde techniek; 1964; 1964; 74.5x55.5 cm.
- P1991-350 Zonder titel; Bitran, Albert; litho; 1969; 64.5x48.5 cm.
- P1991-351 Zonder titel; Mack, Heinz; zeefdruk; 1966; 49.5x65.5 cm.
- P1991-352 Zonder titel; Huisman, Jopie; litho; 1984; 55.0x43.0 cm.
- P1991-353 Project for the wrapping of the Ecole Militaire; Christo; litho; 1961; 65.5x48.5 cm.
- P1991-354 Symposion Gorinchem; diverse kunstenaars; grafiekmap; 1970; 70.0x51.0 cm.
- P1991-355 Mi soledad de ayer; Echevarria, Gloria; ets; Arta, 1980; 40.0x29.5 cm.
- P1991-356 Direkte rede; Feddema, A.H.B.; gemengde techniek; 1990; 100.0x70.0 cm.
- P1991-357 Handboek voor de kunstenaar; Feddema, A.H.B.; gemengde techniek; 1990; 100.0x70.0 cm.
- P1991-358 Piggelme en het tovervisje; Feddema, A.H.B.; gemengde techniek; 1989; 65.0x50.0 cm.
- P1991-359 Mijn leven als frituurvet; Feddema, A.H.B.; gemengde techniek; 1990; 50.0x65.0 cm.
- P1991-360 De zielzoeker; Feddema, A.H.B.; gemengde techniek; 1990; 65.0x50.0 cm.
- P1991-361 Het bierviltjes-punaise complot; Feddema, A.H.B.; gemengde techniek; 1990; 65.0x50.0 cm.
- P1991-362 Zonder titel; Mack, Heinz; zeefdruk; 1960-1980; 105.5x76.0 cm.
- P1991-363 Zonder titel; Appel, Karel; litho; 1963; 28.5x38.5 cm.
- P1991-364 Zonder titel; Melle; tekening; 21.0x14.0 cm.
- P1991-365 Zonder titel; Melle; tekening; 21.0x13.5 cm;
- P1991-366 Zonder titel; Melle; tekening; 21.0x13.0 cm.
- P1991-367 Zonder titel; Verhoog, Aat; litho; 1960-1980; 56.5x77.0 cm.
- P1991-368 Zonder titel; Kitaj; zeefdruk; 1979; 78.0x56.5 cm.
- P1991-369 Zonder titel; Penck, A.R.; litho; 1970-1990; 76.0x56.5 cm.
- P1991-370 Zonder titel; Raveel, Roger; litho; 1965-1975; 77.0x57.0 cm.
- P1991-371 Zonder titel; Zee, Jan van der; houtsnede; 1985; 62.5x79.0 cm.
- P1991-372 Ursprünglich: Die fruchtbare Hand (1970); Spoeri, Daniël; gemengde techniek; 1985; 70.0x50.0 cm;
- P1991-373 Zonder titel; Lucebert; ets; aquatint; 65.0x50.0 cm.
- P1991-374 Zonder titel; Lucebert; ets; aquatint; Prent 190, 1976-1977; 50.0x65.5 cm.
- P1991-375 Zonder titel; Ruoff, Fritz; zeefdruk; 1967; 65.0x50.0 cm.
- P1991-376 Zonder titel; Ruoff, Fritz; zeefdruk; 1967; 50.0x65.0 cm.
- P1991-377 Zonder titel; Constant; litho; 1975; 50.5x60.5 cm.
- P1991-378 Hirsch galvanismus; Beuys, Joseph; zeefdruk; 1985; 70.0x50.0 cm.
- P1991-379 Zonder titel; Piene, Otto; litho; 1964; 65.0x50.0 cm.
- P1991-380 Cactuskoning; Kuik, William D.; litho; 59.5x43.0 cm.
- P1991-381 Zonder titel; Soto, Jesus Rafaël; zeefdruk; 1960-1980; 32.0x45.0 cm.
- P1991-382 Zonder titel; Raveel, Roger; litho; 1965-1980; 51.5x38.5 cm.
- P1991-383 Zonder titel; Veldhoen, Aat; litho; 1964; 49.0x34.5 cm.
- P1991-384 Zonder titel; Veldhoen, Aat; litho; 1964; 34.5x49.0 cm.
- P1991-385 Zonder titel; Veldhoen, Aat; litho; 1964; 34.5x50.0 cm.
- P1991-386 Zonder titel; Veldhoen, Aat; litho; 1964; 34.5x49.5 cm.
- P1991-387 David en Bathseba; Rossum, Ru van; ets; aquatint; 38.0x57.0 cm.
- P1991-388 Edgar Allan Poe De Zwarte Kater II; Kruiningen, H. van; ets; aquatint; 1960-1990; 53.0x38.5 cm;
- P1991-389 Zonder titel; Kruiningen, H. van; ets; aquatint, vernismou; 1960-1990; 39.0x48.5 cm.
- P1991-390 Zonder titel; Cardena, Michel; zeefdruk; 1971; 45.0x56.0 cm.
- P1991-391 Exercise in H2O; Postma, Hannes; litho; 1960-1980; 40.0x50.0 cm.
- P1991-392 1. Beïnvloeding. 2. En tot stof. 3. Verlegen. 4. Gelijkvormige verscheidenheid; Winkelman, Gijs; grafiekmap; 1972-1974; 50.0x33.0 cm.
- P1991-393 Zonder titel; anoniem; zeefdruk; 1965; 50.0x50.0 cm.
- P1991-394 Pointed; Waard, Guido de; linoleumsnede; 1967; 61.0x53.0 cm.
- P1991-395 Point (?); Waard, Guido de; linoleumsnede; 1966; 61.0x53.0 cm.
- P1991-396 Window II; Waard, Guido de; linoleumsnede; 1970; 64.5x51.5 cm.
- P1991-397 To the point; Waard, Guido de; linoleumsnede; 1968; 64.0x54.0 cm.
- P1991-398 Window III; Waard, Guido de; linoleumsnede; 1970; 64.5x51.5 cm.

- P1991-399 Four; Indiana, Robert; zeefdruk; 1960-1990; 65.0x49.5 cm.
P1991-400 Seven; Indiana, Robert; zeefdruk; 1960-1990; 65.0x49.5 cm.
P1991-401 One; Indiana, Robert; zeefdruk; 1960-1990; 65.0x49.5 cm.
P1991-402 Zonder titel; Graevenitz, Gerhardt von; zeefdruk; 1966; 59.0x59.0 cm.
P1991-403 Zonder titel; Pfahler; zeefdruk; 1960-1980; 60.0x60.0 cm.
P1991-404 Zonder titel; Helman; litho; 1960-1990; 76.0x56.0 cm.
P1991-405 Zonder titel; Bregman, Boele; ets; 1966-1967; 23.5x20.0 cm.
P1991-406 A 542; Carmi, Eugenio; zeefdruk; 1966; 70.0x50.0 cm.
P1991-407 YR; Carmi, Eugenio; zeefdruk; 1966; 70.0x50.0 cm
P1991-408 Zonder titel; Carmi, Eugenio; zeefdruk; 1968; 70.0x50.0 cm.
P1991-409 Thump-twang; Carmi, Eugenio; zeefdruk; 1967; 66.0x48.0 cm.
P1991-410 Zonder titel; Damsté, Paul; litho; 1981; 65.0x50.0 cm.
P1991-411 Zonder titel; Huismans, Sipke; litho; 1978; 64.5x51.0 cm.
P1991-412 Zonder titel; Huismans, Sipke; ets; 1972; 64.5x49.5 cm.
P1991-413 Zonder titel; Meckseper; ets, aquatint; 1977; 19.0x25.0 cm.
P1991-414 Zonder titel; Sierhuis, Jan; litho, aquarel; 1974; 25.0x34.0 cm.
P1991-415 Zonder titel; Sierhuis, Jan; litho, aquarel; 1974; 25.0x34.5 cm.
P1991-416 Zonder titel; Sierhuis, Jan; litho, aquarel; 1974; 25.0x34.0 cm.
P1991-417 Zonder titel; Huitema, Anne; ets, aquatint; 32.5x,49.5 cm.
P1991-418 Zonder titel; Lohse; zeefdruk; 1960-1990; 52.0x52.0 cm.
P1991-419 Pinball Wizzards; Jong, Jacqueline de; zeefdruk; 1973; 50.0x65.0 cm.
P1991-420 Herinnering aan de dierentuin; Huismans, Sipke; ets; 1968; 49.5x64.5 cm.
P1991-421 Onschuldig en verdwenen; Boll; houtsneede; 1978; 48.0x63.0 cm.
P1991-422 Zonder titel; Leonard, Gérard; offsetdruk; Prent 190,1960-1990; 79.0x63.0 cm.
P1991-423 Zonder titel; Leonard, Gérard; offsetdruk; Prent 190,1960-1990; 79.0x63.0 cm.
P1991-424 Zonder titel; Leonard, Gérard; offsetdruk; Prent 190,1960-1990; 79.0x63.0 cm.
P1991-425 Zonder titel; Constant; vernismou; Prent 190, 65.0x,50.0 cm.
P1991-426 Zonder titel; Constant; ets, aquatint; Prent 190, 34.5x39.0 cm.
P1991-427 The revolutionary piano; Beuys, Joseph; litho (?); 1969; 43.5x29.0 cm.
P1991-428 Zonder titel; Oepts; tekening; 34.0x26.5 cm;
P1991-429 Een gezellig hoekje; Lucassen, Reinier; litho; Prent 190,1968; 88.5x60.0 cm.
P1991-430 Zonder titel; Montijn, Jan; ets, aquatint; Prent 190, 1975; 49.5x64.5 cm.
P1991-431 Zonder titel; Velde, Bram van; litho; Prent 190, 1967; 56.5x76.5 cm.
P1991-432 No.....words II; Spermon, Cees; litho; 1981; 50.0x,56.5 cm.
P1991-433 Twee mannen in een boot; Westerik, Co; ets, aquatint; Prent 190, 1965; 64.5x49.5 cm.
P1991-434 Zonder titel; Constant; ets; Prent 190, 1980; 65.5x,50.0 cm.
P1991-435 Zonder titel; Vieira da Silva, Maria Elena; litho; Prent 190, 1980; 50.0x32.0 cm.
P1991-436 Ontwerp Blokje IV; Verrips, H.; gemengde techniek; 1978; 65.0x50.0 cm.
P1991-437 Uitgeknippt landschap; Cassée, Dick; metaaldruk; Prent 190, 1967; 53.0x74.5 cm.
P1991-438 Zonder titel; Diederer, Jef; litho; 1974; 56.0x,77.5 cm.
P1991-439 De beroemde kluwen potloodlijn; Henneman, Jeroen; zeefdruk; Prent 190, 1973; 68.0x53.5 cm.
P1991-440 Figuren met zon; Röling, Marte; aquatint; 1960; 39.5x53.0 cm.
P1991-441 Zonder titel; Appel, Karel; litho; Prent 190, 1979; 51.0x66.0 cm.
P1991-442 Zonder titel; Lataster, Ger; litho; 1990; 56.5x78.5 cm.
P1991-443 Zonder titel; Lataster, Ger; litho; 1990; 56.0x,78.5 cm.
P1991-444 Picnic; Raveel, Roger; litho; Prent 190, 1977; 78.0x56.5 cm.
P1991-445 Zonder titel; Röling, Marte; droge naald; 1959; 25.0x33.0 cm.
P1991-446 Zonder titel; Landsaat; zeefdruk; 1980; 35.0x35.0 cm.
P1991-447 Zonder titel; Middleton, Sam; litho; 1969; 65.0x,51.0 cm.
P1991-448 Macabere verhalen van St.Judas; Feddema, A.H.B.; gemengde techniek; 1990; 70.0x100.0 cm.
P1991-449 Dylan Thomas in Amerika; Feddema, A.H.B.; gemengde techniek; 1990; 100.0x70.0 cm.
P1991-450 Zonder titel; anoniem; zeefdruk; 1976; 23.0x23.0 cm.
P1991-451 Portret van Ludolph Johan Willinge; anoniem; miniatuur; legaat A.J.R. Willinge Prins; Oldeberkoop
P1991-452 Abstrakt landschap; Gerritz, Harrie; zeefdruk; 1991; 61.0x51.0 cm. schenking Harrie Gerritz.
P1991-453 Fotoalbum met portretten uit de Familie Douma, Oostrum; Slaterus, Staas, Lomans, Broersma; carte-de-visite; 1870-1900; legaat Meindersma, Paterswolde.

- P1991-454 Fotoalbum met portretten uit de familie Meindersma, Ee; Slaterus; Kolkow; Broersma; Karsses; Kramer; carte-de-visite; 1860-1900; 14.8x21.0 cm. legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-455 Prentbriefkaartenalbum met afbeeldingen van o.a. de stad Groningen; 1900-1920; 13.0x19.0 cm; legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-456 Fotoalbum met portretten van de Fam. Douma, Ee; Matthijsen; Broersma; Slaterus; Fuchs; Kolkow; carte-de-visite; 1860-1890; 14.7x12.0 cm. legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-457 37 portretten uit de Fam. Douma, Oostrum; Staas, Fuchs, Kuhlmann, Kolkow, Broersma; carte-de-visite; 1860-1900; 10.0x6.0 cm. legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-458 38 portretten uit de Fam. Meindersma, Ee; Slaterus, Sanders, Fuchs, Karsses, Heeringa; carte-de-visite; 1860-1910; 10.0x6.0 cm. legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-459 30 foto's van de Fam. Meindersma, Ee en Paterswolde, Kolkow, Meindersma; carte-de-visite; 1890-1920; 13.0x10.0 cm. legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-460 2 foto's van Mellema state te Oostrum; 1895-1905; 10.0x13.0 cm. legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-461 3 foto's van Unia Zathe te Ee; anoniem; 1895-1905; 10.0x13.0 cm. legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-462 25 foto's van A. en E. Meindersma als militair te Ockenburg; Fortgens; 1916-1918; 14.0x9.0 cm. legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-463 15 foto's van de Fam. Sijbenga, Metslawier/Oosternijkerk; Slaterus, Karsses, Broersma, Venhuis, Blöte; carte-de-visite; 1860-1900; 10.0x6.0 cm. legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-464 22 foto's van de Fam. Meindersma, Paterswolde/Ee; Blöte, Weinberg, Slaterus, Broersma, Kolkow; carte-de-visite; 1880-1910; 10.0x6.0 cm. legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-465 4 portretten uit de Fam. Hartman, Ferwerd; Slaterus, Bieseman, Kolkow; carte-de-visite; 1880-1910; 10.0x6.0 cm. legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-466 6 portretten uit de Fam. Witteveen; Fuchs, Ringler, Broersma, Slaterus; carte-de-visite; 1860-1890; 10.0x6.0 cm. legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-467 Portret van een vrouw in lijst; 1870-1880; 15.0x10.4 cm. legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-468 19 foto's van mevr. B. Meindersma, Paterswolde; Steenmeyer, Blöte, Weinberg, Slaterus; 1900-1960 legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-469 43 foto's van diverse plaatsen; 1910-1960 legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-470 61 foto's van de Fam. Meindersma; Steenmeyer, Weinberg, Ozinga; 1910-1960 legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-471 Collectie papieren betreffende de Fam. Meindersma, Paterswolde o.a. paspoort, rouwbrief, stamboom; 1920-1940 legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-472 5 geknipte silhouetportretten van de Fam. Meindersma, Paterswolde; anoniem; 1920-1940; 10.0x6.0 cm. legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-473 6 foto's van de Fam. Meindersma, Ee; 1900-1910; 5.0x4.0 cm. legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-474 Album met foto's van Groninger studenten; 1915-1916; 13.7x10.0 cm. legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-475 19 foto's van de Fam. Meindersma, Ee en Paterswolde; Frank, Lauge, Weinberg, Datema, Sanders; 1860-1940 legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-476 11 foto's van Uniazathe te Ee, Mellemastate te Oostrum en Roersmazathe te Ee; Witter; 1870-1963; legaat Meindersma, Paterswolde.
- P1991-477 Studie naar een gipsreliëf; Felling, G.; tekening; 1830; 59.0x44.6 cm. aankoop.
- P1991-478 Studie van een liggende vrouw; Felling, G.; tekening; 1831; 29.3x44.6 cm. aankoop.
- P1991-479 Studie naar een gipsbeeld van een kind; Felling, G.; tekening; 1831; 30.0x46.0 cm. aankoop.
- P1991-480 Studie naar een gipsbeeld van een kind; Felling, G.; tekening; 1830; 29.0x44.4 cm. aankoop.
- P1991-481 Studie naar een gipsen buste; Eernstman, W.; tekening; 1854; 62.0x47.0 cm. aankoop.
- P1991-482 Studie van een man in oosters kostuum; Eernstman, W.; tekening; 1854; 48.3x41.5 cm; aankoop.

- P1991-483 Studie naar een gipsreliëf; Ernstman, W.; tekening; 1854; 61.5x47.7 cm; aankoop.
- P1991-484 Studie naar een gipsbeeld van een man worstelend met een leeuw; Ernstman, W.; tekening; 1854; 63.0x47.8 cm. aankoop.
- P1991-485 Studie naar een gipsbeeld van een kind; Ernstman, W.; tekening; 1854; 62.0x48.0 cm. aankoop.
- P1991-486 Studie naar een gipsbeeld van een kind; Ernstman, W.; tekening; 1854; 63.0x48.0 cm. aankoop.
- P1991-487 Studie naar het gipsbeeld van een liggende vrouw; Ernstman, W.; tekening; 1854; 48.9x62.0 cm. aankoop.
- P1991-488 Studie naar een gipsbeeld van de God Hermes; Ernstman, W.; tekening; 1855; 62.7x48.0 cm. aankoop.
- P1991-489 Studie naar een gipsbeeld van een kind; Ernstman, W.; tekening; 1854; 62.0x48.2 cm. aankoop.
- P1991-490 Studie van een man in oosters kostuum; Ernstman, W.; tekening; 1854; 48.0x31.5 cm. aankoop.
- P1991-491 Studie naar een tekenvoorbeeld van een vrouw met een traan op haar wang; Ernstman, W.; tekening; 1853; 47.5x31.6 cm. aankoop.
- P1991-492 Studie naar een prent van Maria met Jezus; Ernstman, W.; tekening; 1853; 46.8x31.5 cm. aankoop.
- P1991-493 Studie naar een tekenvoorbeeld van een ruiter met drie paarden; Ernstman, W.; tekening; 1854; 31.5x47.6 cm. aankoop.
- P1991-494 Studie naar een tekenvoorbeeld van een landschap met slapende man; Ernstman, W.; tekening; 1853; 31.0x48.0 cm. aankoop.
- P1991-495 Studie naar een tekenvoorbeeld van een landschap met eenden; Ernstman, W.; tekening; 1853; 32.8x43.2 cm. aankoop.
- P1992-001 Portret van Reitze Bloembergen F zn.; Ebner; foto; 1913-1914; 20.0x14.2 cm. legaat Mevr. M.A.C. Rost van Tonningen, Nunspeet.
- P1992-002 Sporen in het slik; Elzinga, P.; aquarel; 1982; 65.0x92.7 cm. aankoop.
- P1992-003 Water; Elzinga, P.; aquarel; 1979; 61.0x85.0 cm. aankoop.
- P1992-004 Portret van Dictus Jager; Vries, S. de; gemengde techniek; 1986; 45.0x33.0 cm. aankoop.
- P1992-005 'Deelsbrêge'; Vries, S. de; gemengde techniek; 1992; 35.0x50.0 cm. aankoop.
- P1992-006 Zeegezicht; Oud, T.; tekening; 1930-1950; 48.5x35.5 cm. aankoop.
- P1992-007 Drie ontwerptekeningen voor tegeltafel's in de gevel van het Fries Museum; Kramer, W.; tekening; 1892 schenking H. van Slooten, Leeuwarden.
- P1992-008 Porseleinzaal en schilderijenzaal in het Fries Museum; foto; 1895; 8.3x10.4 cm. schenking H. van Slooten, Leeuwarden.
- P1992-009 Aankondiging van toneelstuk 'Den golven ontruikt'; affiche; 1920-1940; 47.5x44.0 cm. schenking Gemeentearchief, Leeuwarden.
- P1992-0110 Twee foto's, een rouwbrief, een ondertrouwkaart en een prentbriefkaart uit de Fam. Dijkstra-van der Veen te Wijnaldum; 1897-1917 schenking R. Mastenbroek-Dijkstra, Zwolle.
- P1992-011 Knipsel t.g.v. afscheid van M.J. baronesse van Heemstra in 1978; Jantje III (Jong-Brouwer, J.de); 1978; 60.0x38.0 cm. legaat Mevr. M.J. baronesse van Heemstra, Lochem.
- P1992-012 Landschap in Exeter, Engeland; Elsinga, J.; aquarel; 1960; 25.5x35.7 cm; bruikleen Wassenbergh – Clarijs Stichting.
- P1992-013 Landschap in omlijsting; anoniem; tekening; 1700-1800; 22.8x16.9 cm. bruikleen Wassenbergh – Clarijs Stichting.
- P1992-014 2 bijbelse scènes; Boer, O.de (?); tekening; 1820-1830; 19.4x15.7 cm; bruikleen Wassenbergh-Clarijs Stichting.
- P1992-015 Drie figuren in landschap; anoniem; tekening; 1600-1800; 19.1x25.5 cm. bruikleen Wassenbergh – Clarijs Stichting.
- P1992-016 Herder met vee; anoniem; tekening; 1750-1850; 17.6x21.6 cm. bruikleen Wassenbergh – Clarijs Stichting.
- P1992-017 Gezelschap van vrouwen in bos; D.H.; tekening; 1750-1850; 20.7x31.3 cm. bruikleen Wassenbergh – Clarijs Stichting.
- P1992-018 Landschap met herberg; anoniem; tekening; 1750-1850; 33.9x23.8 cm. bruikleen Wassenbergh – Clarijs Stichting.
- P1992-019 Judith met het hoofd van Holofernes; anoniem; tekening; 1550-1650; 26.4x19.1 cm. bruikleen Wassenbergh – Clarijs Stichting.

- P1992-020 Silhouetportret van een man; anoniem; 1775-1800; 7.2x4.3 cm. onbekende herkomst.
- P1992-021 Silhouetportret van een vrouw; anoniem; 1775-1800; 7.0x3.2 cm. onbekende herkomst.
- P1992-022 Portret van Margaretha van Parma; Houbraken, J.; gravure; 1700-1800; 17.3x11.2 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-023 'De vrouwe gouvernante in de vergadering van Holland', Senus, W. van; Maaskamp, E.; gravure; 1821; 19.7x11.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-024 Huwelijk van prins Willem II en Mary Stuart; anoniem; gravure; 1640-1660; 27.5x37.1 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-025 Portret van Albrecht van Saksen; Reckleben, J.E.C.; lithografie; 1840-1860; 21.9x13.4 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-026 'Huldiging van Karel den Vden te Dordrecht'; Vinkeles, R.; Bogerts, C.; Buys, J.; gravure; 1790-1810; 13.0x7.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-027 Portret van keizer Karel V; anoniem; lithografie; 1850-1875; 17.0x12.0 cm. Schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-028 Portret van Ernst Casimir van Nassau; Passe, C.de; gravure; 1625-1650; 14.1x10.8 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-029 Portret van Ernst Casimir van Nassau; anoniem; gravure; 1625-1650; 18.2x12.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-030 'Het leven van Willem George Frederik Prince van Oranje'; Vrijdag, D.; Ginkel, J.P. van; gravure, titelblad; 1802; 22.3x12.9 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-031 Portret van Ernst Casimir van Nassau; Vinkeles, R.; Buys, J.; gravure; 1785; 22.0x15.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-032 Portret van Hendrik Casimir, prins van Nassau, te paard; anoniem; gravure; 1675-1700; 28.2x18.2 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-033 Portret van Hendrik Casimir, prins van Nassau, paard; anoniem; gravure; 1675-1700; 19.7x15.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-034 Portret van Maurits van Nassau, de Braziliaan; Brüggemann, T.; lithografie; 1850-1875; 53.0x37.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-035 'Prins Johan Willem Friso verdrinkt bij den Moerdijk'; anoniem; lithografie; 1850-1875; 32.0x41.4 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-036 Portret van Anna van Hannover, echtgenote van prins Willem IV; Pothoven, H.; Vinkeles, R.; gravure; 1788; 17.7x11.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-037 Portret van Carol Christiaan, prins van Nassau – Weilburg; Haag, T.P.C.; Senus, W. van; Maaskamp, E.; stippegravure; 1820-1830; 21.3x12.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-038 Portret van prins Willem IV; Bakker, F. de; gravure; 1752; 13.5x8.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-039 'Prins Jan Willem Friso verdrinkt in 't jaar 1711'; anoniem; gravure; 1775-1800; 7.2x8.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-040 Praalbed van prinses Anna van Hannover; Fokke, S.; Swart, de; gravure; 1759; 18.2x33.1 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-041 'Afbeelding van het Lijk van H.K.H. nae de Natuur geteijkt, op het Praalbed'; Fokke, S.; gravure; 1759; 18.2x23.4 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-042 'Het boerderijtje op 's Konings Loo toebehoorende aan H.K.H. Mevrouw Princesse Albert van Pruissen'; Huygens, E.; lithografie; 1825-1850; 39.5x48.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-043 'Ons Oranjehuis'; Cate, J. ten; stamboom; 1898; 53.5x37.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-044 Koningin Wilhelmina en Prins Hendrik, de koningin in Fries kostuum; anoniem; lithografie; 1905; 30.5x26.8 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-045 Portret van prins Johan Willem Friso; Emrik; Binger; lithografie; 1840-1860; 28.6x19.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-046 Portret van prinses Carolina van Oranje; Senus, W. van; Pothoven, H.; Maaskamp, E.; stippegravure; 1820-1830; 21.2x12.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-047 Portret van prinses Anna van Hannover, Pothoven, H.; Houbraken, J.; gravure; 1750; 37.0x23.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-048 Willem V ontvangt afgevaardigden op Het Loo (1786); Buys, J.; Vinkeles, R.; gravure; 1790-1800; 23.2x15.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.

- P1992-049 Prins Johan Willem Friso verdrinkt bij Moerdijk; anoniem; lithografie; 1825-1850; 17.0x9.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-050 Portret van prinses Anna van Hannover; Pothoven, H.; Senus, W. van; Maaskamp, E.; gravure; 1820-1830; 22.8x14.1 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-051 Portret van prins Willem V; Tischbein; W. van; Maaskamp, E.; gravure; 1820-1830; 22.3x14.4 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-052 Koningin Wilhelmina schaatsend; Delboy; foto; 1900-1910; 13.8x9.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-053 Uitgave 'Le Petit Journal' betreffende staatsbezoek koningin Wilhelmina aan Parijs in 1912; lithografie; 1912; 45.0x31.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-054 Bezoek van prins Hendrik aan Boschoord bij de Fam. van Eysinga; anoniem; lithografie; 1910-1920; 23.3x20.2 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-055 Bezoek van koningin Wilhelmina aan Harlingen; anoniem; fotolitho; 1900-1910; 17.3x25.2 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-056 Portret van prinses Marie Louise van Hessen – Kassel; Emrik; Binger; lithografie; 1840-1860; 28.7x19.1 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-057 Portret van prins Hendrik en koningin Wilhelmina in Fries kostuum; anoniem; foto; 1916; 27.0x19.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-058 Geschenk van Friesland aan koningin Wilhelmina t.g.v. huwelijk(?); Madiol – Ganzinga, C.; foto; 1901; 22.2x17.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-059 'Zum Empfang der Friedens-Gäste'; Jüttner, F.; lithografie; 1899; 26.4x21.9 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-060 Portret van prins Willem V; Last, C.C.A.; Desguerrois; Made, P.M. van der; lithografie; 1825-1850; 49.5x35.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-061 Tekening van de grafzerk van Sixtus van Roorda te Augsbuur; anoniem; 1900-1925; 20.6x12.9 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-062 Twee foto's van een groep vrouwen in Hindeloper kostuum; 1910-1930; 12.0x16.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-063 Tien prentbriefkaarten van vrouwen in Fries kostuum of Hindeloper kostuum; Huismans, S.; Smeding S.; Verbruggen, K.; 1900-1925; 13.5x9.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-064 Twee vrouwen in Fries kostuum; anoniem; lithografie; 1900-1925; 24.4x16.1 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-065 Groep vrouwen in kostuums uit Nederland en vrouw in Fries kostuum; foto; 1880-1910; 13.5x10.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-066 Twee vrouwen in Hindeloper kostuum; foto; 1900-1925; 16.4x12.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-067 'Kleederdragten, zaamgelezen uit eenige zeldzame prenten, berustende op 's Rijks Museum te Amsterdam; Klinkhamer, H.A.; Gogh, C.M. van; boek met lithografieën; 1863; 38.0x28.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-068 Vrouw in Fries kostuum; Eerelman, O.; Tilly, E.A.; houtgravure; 1880-1900; 26.0x17.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-069 Vrouw in Fries kostuum maakt toilet (la Toilette); Eerelman, O.; houtgravure; 1880-1900; 23.9x17.9 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-070 'Un paysan de la Frise' (man in Fries kostuum); Eerelman, O.; Walter; Bogaerts, H.; houtgravure; 1880-1900; 24.8x19.8 cm., schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-071 Vrouw in Hindeloper kostuum; anoniem; gravure; 1820-1830; 21.5x14.8 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-072 'Habitans de Hinlopen' (Frise occidentale); anoniem; lithografie; 1850-1875; 25.1x18.3 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-073 Vrouw in Fries kostuum; P.v.L.; lithografie; 1850-1900; 14.8x9.2 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-074 Bidprentje met de H. Willibrord; anoniem; 1920; 9.8x6.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-075 Twee prentbriefkaarten van de Bonifatius Kapel in de R.K. kerk te Dokkum; 1920-1940; 14.0x9.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-076 Zeegezicht; Baur, N.; tekening; 1790-1810; 28.1x37.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-077 Historieprent; Westerman, C.; lithografie; 1920-1940; 54.2x38.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.

- P1992-078 Kasteel Radboud te Medemblik; Groningen, van; VDB; houtgravure; 1850-1900; 7.4x12.3 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-079 Doop van koning Radboud; Verhees, A.C.; houtgravure; 1875-1900; 11.4x13.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-080 Kasteel Radboud te Medemblik; Verhees, A.C.; houtgravure; 1875-1900; 10.9x13.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-081 Doopvont van koning Radboud te Hoogwoude; Groningen, P.van; VDB; houtgravure; 1850-1900; 12.5x13.4 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-082 Doop van koning Radboud; Laar, J.H. van de; Waanders, F.B.; lithografie; 1850-1900; 36.8x29.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-083 Portret van Cromwell; Werff, A. van der; Pitant; gravure; 1700-1750; 31.9x18.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-084 Portret van Elias Annes Borger; Davidsen; Allart, J.; Velijn; gravure; 1800-1825; 25.2x17.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-085 Portret van luitenant-generaal J. van Swieten; Ellermans, J.B.; lithografie; 1888; 43.6x29.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-086 Portret van hertog Albert van Saksen; Bogerts, C.; Vinkeles, R.; gravure; 1790-1800; 11.9x8.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-087 Portret van Johannes van der Waijen (1639-1701); Munnikhuijsen, J.; gravure; 1675-1700; 35.5x24.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-087A Portret van J.H. van Zuylen van Nieveldt; Vinkeles, R.; 't Hoff, J. van; gravure; 1780-1800; 20.9x11.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-088 Portret van Frans Hemsterhuis (1722-1790); Eekhoff, W.; Blommers, P.; lithografie; 1850; 18.5x11.1 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-089 Portret van Johannes Wesselius (1671-1745); anoniem; gravure; 1700-1750; 27.8x17.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-090 Portret van C. Brunings; Vinkeles, R.; gravure; 1795-1805; 21.4x12.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-091 Portret van G.L.C.F.D. baron de Cuvier (1769-1832); Soetens; lithografie; 1850x1875 cm, 19.8x14.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-092 Portret van Jan Hannema; Groningen, P. van; houtgravure; 1850-1875; 16.7x15.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-093 Portret van Georg Washington; Vinkeles, R.; gravure; 1790-1810; 22.2x13.1 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-094 Portret van John Adams (1735-1826); Vinkeles, R.; gravure; 1795-1805; 15.1x9.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-095 Portret van Jhr. Johan Derk van der Capellen (1741-1785); Vinkeles, R.; gravure; 1786; 22.0x13.1 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-096 Portret van de schilder Sieger J. Baukema (1852-1922); Backer (?); lithografie; 1922; 13.1x8.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-097 Portret van Otto de Boer; anoniem; lithografie; 1825-1850; 5.7x7.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-098 Portret van Albertus Brink (1755-1810); Caspari, F.W.; Caspari, H.W.; Hulsebosch, J. van L.; gravure; 1800-1825; 18.4x11.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-099 Portret van A. Buma; Walter; houtgravure; 1860-1880; 8.5x7.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-100 Portret van Julius Beijma; Aa, P. van der; gravure; 1700-1725; 27.7x17.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-101 Portret van Dr. S. Baart de la Faille (geb. Leeuwarden 1871); Rotgans, J.; 1925-1927; 17.0x13.3 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-102 Portret van W. Graadt van Roggen, hoofdred. Leeuwarder Courant; 1915; 25.0x18.3 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-103 Portret van C.V. Gerritsen; Tresling; lithografie; 1897; 44.0x29.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-104 Een portret en drie spotprenten van Pieter S. Gerbrandy; 1947-1949 schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-105 Portret van Mr. B.Ph. baron van Harinxma thoe Slooten, commissaris der koningin in Friesland; Koene; Büttinghausen; Leep, van; 1900-1925; 19.8x18.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-106 Portret van Tj. van Holkema (1843-1891); Braakensiek, J.; Ellerman; lithografie; 1891; 44.0x29.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.

- P1992-107 Portret van de organist J.C. Hillebrand te Leeuwarden; Madiol; foto; 1900-1925; 16.1x11.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-108 Meester Ploegsma als voorzanger; foto; 1900-1925; 17.5x12.3 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-109 Portret van Jhr. Mr. J.A.A. van Panhuys; Haverman, H.J.; Enschede, J.; Kerstel; lithografie; 1895; 18.5x15.2 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-110 Portret van Willem Ripperda; Reckleben, J.F.C.; lithografie; 1840-1860; 29.3x21.3 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-111 Portret van Prof. Dr. M. de Vries; Veth, J.; Ellerman; lithografie; 1891; 43.5x29.8 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-112 Portret van de kaatser Minse de Vries te Beetgum; 1900; 27.1x18.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-113 Portret van Dr. Ph. Kooperberg; Leers, van; foto; 1913; 26.0x22.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-114 Portret van kolonel K.Ph. Kempers; 1911; 18.3x14.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-115 Portret van C.W.M. van de Velde (1818-1898); 1895-1900; 17.9x15.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-116 Portret van de schoolopziener H. Wester; Oomkens, J.; Geusendam, G.I.; Portman, L.; gravure; 1825-1850; 22.9x14.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-117 Portret van Dr. J.E. van Welderen baron Rengers (geb. 1877); Lonjé; Leer, van; foto; 1920-1930; 25.7x21.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-118 Portret van Willem van Welderen baron Rengers; Meegeren, H.van; Ojen, E.M. van; foto; 1925-1930; 13.6x11.4 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-119 Portret van Wilco van Welderen baron Rengers (geb. 1835); Slaterus, J.H.; Eckstein, A.; fotolitho; 1880-1900; 30.0x20.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-120 Portret van minister J.K.H. de Roo van Alderwerelt (1832-1878); S.T.; houtgravure; 1866-1877; 17.8x14.1 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-121 Portret van de boekhandelaar R.J. Schierbeek (1778-1844); Buijs, C.B.; Binger, C.; lithografie; 1845-1850; 33.2x25.2 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-122 Het kasteel van Vilvoorden, gevangenis van Jancko Douwema; anoniem; gravure; 1750-1800; 11.7x21.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-123 Portret van deken A.J. Aukes (1839-1910); Obbema; foto; 1910-1920; 15.0x10.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-124 Viglius van Aijtta en de weduwe van de graaf van Egmont; Brendamor, X.A.R. (?); houtgravure; 1875-1900; 24.7x19.8 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-125 Een portret en vier spotprenten op de minister van Landbouw F.E. Posthuma; Ellerman; Canneel, J.M.; Braakensiek, J.; lithografie; 1916-1917 schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-126 Spotprent op minister F. Liefstinck; KD; tekening; 1900-1925; 42.2x28.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-127 Twee spotprenten op minister F. Liefstinck; Raemaekers, L.; lithografie; 1900-1925; 32.0x27.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-128 Stadhuis te Bolsward; Lycklama à Nijeholt, I.; tekening; 1900-1925; 36.1x26.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-129 Tekening van gebrandschilderd raam van J. Staak; Planting, J.; Staak, J.; tekening; 1948; 45.5x31.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-130 Gebrandschilderd glas met wapen van Johannes Beucker, Oudega (Sm.); Planting, J.; tekening; 1948; 24.8x18.9 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-131 De kerkstraat te Bolsward; anoniem; tekening; 1900-1925; 33.8x20.4 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-132 Gezicht op een bruggetje (De Katterugge) te Bolsward; anoniem; tekening; 1900-1925; 24.0x31.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-133 Interieur van de Grote Kerk te Bolsward; Lycklama à Nijeholt, I.; tekening; 1900-1925; 33.8x27.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-134 Tekening van de Broerekerk te Bolsward en van een gevelsteen; anoniem; tekening; 1900-1925; 33.1x24.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-135 De waterpoort te Sneek; lithografie; 1900-1925; 9.0x17.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.

- P1992-136 De waterpoort te Sneek; Cordes;Pyttersen,H.; foto; 1878; 19.1x23.5 cm; schenking Fryske Akademy; Leeuwarden
- P1992-137 Stadhuis te Bolsward; Ridder,M.H.; fotolitho; 1900-1910; 18.2x13.9 cm; schenking Fryske Akademy; Leeuwarden
- P1992-138 De Grote kerk te Bolsward; Ridder,M.H.; fotolitho; 1900-1910; 13.0x16.5 cm; schenking Fryske Akademy; Leeuwarden
- P1992-139 Stadhuis te Bolsward; Molenaar,A.; foto; 1895-1905; 27.3x21.3 cm; schenking Fryske Akademy; Leeuwarden
- P1992-140 Kaart van de terp van Hogebeintum, schaal 1:2000; anoniem; lithografie; 1905; 20.6x20.0 cm; schenking Fryske Akademy; Leeuwarden
- P1992-141 Gezicht op Grouw vanaf het water; lithografie; 1900-1925; 26.4x20.4 cm; schenking Fryske Akademy; Leeuwarden
- P1992-142 Gezicht op Grouw vanaf het water; foto; 1925-1950; 16.9x22.7 cm; schenking Fryske Akademy; Leeuwarden
- P1992-143 3 tekeningen van fresco's van heiligen op pilaren in de kerk te Franeker; anoniem; tekening; 1865-1900; 38.3x24.3 cm; schenking Fryske Akademy; Leeuwarden
- P1992-144 De kerk te Heerenveen; anoniem; lithografie; 1850-1875; 9.7x13.8 cm; schenking Fryske Akademy; Leeuwarden
- P1992-145 De Waternoodramp van 1825 bij Wolvega; anoniem; tekening; 1825-1875; 19.1x34.5 cm; schenking Fryske Akademy; Leeuwarden
- P1992-146 De Waternoodramp van 1825 bij Wolvega; anoniem; lithografie; 1825; 24.5x30.5 cm; schenking Fryske Akademy; Leeuwarden
- P1992-147 Poort van Epema-state te IJsbrechtum; Lycklama à Nijeholt,I.; tekening; 1900-1925; 39.6x26.0 cm; schenking Fryske Akademy; Leeuwarden
- P1992-148 'Het terrein der Sneeker hardzeilpartij'; anoniem; lithografie; 1875-1900; 9.1x14.1 cm; schenking Fryske Akademy; Leeuwarden
- P1992-149 'Kaart van het terreinonderzoek Oud kerkhof', anoniem; lithografie; 1900-1925; 21.3x26.1 cm; schenking Fryske Akademy; Leeuwarden
- P1992-150 'De waterpoort te Sneek (1613)'; anoniem; houtgravure; 1880-1910; 11.8x7.8 cm; schenking Fryske Akademy; Leeuwarden
- P1992-151 Gezicht op de waterpoort te Sneek; anoniem; zinkografie; 1900-1925; 25.8x36.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-152 'Waterpoort Sneek'; Meulen, R.v.d.; fotolitho; 1900-1925; 18.4x13.8 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-153 'de Hoog-ender-Waterpoort'; anoniem; houtgravure; 1850-1875; 9.0x13.1 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-154 Gezicht in Hindeloopen met de kerk; monogram; lithografie; 1900-1925; 26.3x21.1 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-155 Gezicht op een besneeuwd Hindeloopen; monogram; lithografie; 1900-1925; 8.9x17.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-156 'Hindelooper kamer'; Tilly, E.A.; Greive, J.C.; houtgravure; 1883; 19.3x26.8 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-157 'De Hindelopensche kamer op de wereldtentoonstelling te Parijs'; Smeeton; Tilly; houtgravure; 1880-1885; 20.7x29.2 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-158 Interieur van een Hindeloper kamer; Emrik; Binger; fototypie; 1890-1910; 18.7x24.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-159 Gezicht op Hoorn op Terschelling; Pieck, A.; lithografie; 1925-1950; 16.4x39.9 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-160 Toeristenkaart van Nederland; Tonnema; Flach; lithografie; 1950-1960; 86.0x58.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-161 'De Waag Workum'; anoniem; fotolitho; 1927; 15.9x13.3 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-162 Gezicht in Workum; monogram; lithografie; 1900-1925; 26.5x20.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-163 Plattegrond van Harlingen; Deventer, J.van; Smulders, J.; lithografie; 1900-1910; 48.0-38.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-164 Gezicht op het stadhuis aan de Noorderhaven te Harlingen; Groningen, P.van; houtgravure; 1850-1875; 9.5x13.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-165 Gezicht op de haven van Harlingen; anoniem; houtgravure; 1850-1875; 15.7x19.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-166 De haven van Harlingen; Greive, C.; Tilly, E.A.; houtgravure; 1883; 8.4x17.1 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.

- P1992-167 Gezicht op Dokkum; J.v.L.; lithografie; 1880-1900; 9.2x14.1 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-168 R.K. kerk te Dokkum; PvL; lithografie; 1880-1900; 16.3x12.2 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-169 Sjaerdema-slot te Franeker; anoniem; lithografie; 1875-1900; 16.9x21.4 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-170 'Kaatsveld Franeker'; Sloot, A. van der; lithografie; 1920-1940; 16.0x22.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-171 'De Donjumer poort te Franeker'; anoniem; lithografie; 1850-1875; 9.6x12.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-172 'Instorten van de brug te Franeker'; Buys, J.; Vinkeles, R.; Bogerts, C.; gravure; 1780-1800; 12.0x8.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-173 'Plattegrond der gebouwen van het Atheneum' (Franeker); Wenning, J.; Calsbeek, A.van; lithografie; 1870-1880; 23.5x28.8 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-174 'De koorheerbank uit de Broerekerk te Bolsward'; Taurel, C.E.; lithografie; 1891; 38.4x28.2 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-175 'Preekstoel in de Martinikerk te Bolsward'; anoniem; houtgravure; 1875-1900; 14.4x8.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-176 Stadhuis te Franeker; P.v.L.; lithografie; 1880-1900; 14.6x8.9 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-177 Stadhuis te Bolsward; P.v.L.; lithografie; 1880-1900; 14.8x9.3 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-178 'Preekstoel in de kerk te Bolsward'; P.v.L.; lithografie; 1880-1900; 14.8x9.1 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-179 'Koorbank in de kerk te Bolsward'; P.v.L.; lithografie; 1880-1900; 14.8x9.1 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-180 'Interieur der Ned-Herv. kerk te St. Anna Parochie'; Slager, W.A.; foto; 1910-1925; 22.7x27.9 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-181 Het Aijtta-gasthuis te Swichum; anoniem; clichédruk; 1900-1925; 12.3x25.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-182 'Fries van het schip der kerk te Swichum'; anoniem; tekening; 1900-1925; 15.4x44.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-183 Dekema state te Jelsum; anoniem; 1900-1925; 18.0x21.9 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-184 'Vijversburg bij Zwartewegsend'; anoniem; 1900-1925; 19.2x21.9 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-185 Uithangbord te Dokkum; anoniem; tekening; 1900-1925; 9.6x14.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-186 'Kerk te Dronrijp'; Sloot, A. van der; lithografie; 1920-1940; 19.5x17.4 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-187 'De jaarlijkse optocht der 'Skipke-siler' door 't âlde Grou', enz.; Raemdonck, G. van; lithografie; 1920-1940; 14.9x11.1 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-188 Gezicht in Stiens; Wiersma, Ids; lithografie; 1910; 20.0x13.3 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-189 'Voorpoort van Heringa-state' (Marssum); Wegner; Mottu; fotolitho; 1890-1910; 34.4x24.2 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-190 Plattegrond van Popta-state te Marssum; anoniem; lithografie; 1900-1925; 15.2x19.3 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-191 Gezicht op Popta-state te Marssum; monogram; lithografie; 1900-1925; 26.4x20.4 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-192 'Poortje van het Popta-gasthuis te Marssum'; WS; lithografie; 1900-1925; 14.8x10.1 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-193 'Deur in het Popta-slot te Marssum'; WS (?); lithografie; 1900-1925; 14.5x11.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-194 'Boerenhoeven bij Weidum'; monogram; lithografie; 1900-1925; 8.8x17.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-195 'Oranjewoud in den winter'; monogram; lithografie; 1900-1925; 27.7x21.3 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-196 'De Schierstins' (Veenwouden); PvL; lithografie; 1880-1900; 14.6x9.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.

- P1992-197 'De Friesche kust bij Rijs'; Schipperus, P.A.; Ost. E.; houtgravure; 1883; 19.3x26.2 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-198 Toutenburg te Rijperkerk; foto; 1920-1940; 10.8x28.3 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-199 'IJzeren grafhuis op het kerkhof te Zuid-Drachten'; N.J.W.; tekening; 1900-1925; 22.2x14.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-200 Twee foto's van het armenhuis te Dokkum, aanzicht en gevelsteen; Koe, H.J. de; 1910-1930; 14.0x8.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-201 De Harmonie te Leeuwarden; anoniem; lithografie; 1910; 6.9x17.4 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-202 'De stiennen oeleboarden'; Krediet, P.; lithografie; 1875-1900; 18.8x26.8 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-203 Map met documentatiemateriaal betreffende Christoffel Bisschop; 1875-1925 schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-204 Map met documentatiemateriaal betreffende Lourens Alma Tadema; 1875-1925 schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-205 Map met documentatiemateriaal betreffende Jan Rotgans; 1900-1940 schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-206 Documentatie betreffende werk van Maarten Boelema en Hans Vredeman de Vries; 1875-1925 schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-207 Documentatiemateriaal betreffende Piet van der Hem, jfr. Matthijssen en Pier Pander; 1900-1940 schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-208 Documentatiemateriaal betreffende Sjoerd Kuperus, Sieger Baukema en Johannes Elsinga; 1900-1940 schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-209 Documentatie betreffende Harm Ellens en Gerard Westermann; 1900-1925 schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-210 Vrouw schrijft gezeten aan tafel een brief; Felling, G.; tekening; 1830-1835; 62.7x48.3 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-211 Studie van vrouw met blad muziek in de hand; Felling, G.; tekening; 1833; 47.2x30.9 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-212 Studie naar een gipsen kop; verso: studie van een vrouw met Friese hoofdtooi; Felling, G.; tekening; 1831; 43.0x30.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-213 Studie van een naakte man; Felling, G.; tekening; 1833; 44.2x29.4 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-214 Studie van een naakte man, gezeten op de grond; Felling, G.; tekening; 1833; 45.6x29.9 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-215 Studie naar een portretschilderij; Felling, G.; tekening; 1830-1833; 45.4x30.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-216 Studie van een gipsen voet; Felling, G.; tekening; 1831; 46.4x30.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-217 Studie naar een tekenvoorbeeld met landschap en boerenhuis; Felling, G.; tekening; 1830-1833; 29.3x44.9 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-218 Studie van een gipsen hand; Felling, G.; tekening; 1832; 23.0x30.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-219 Studie van een gipsen hand; verso: schets van Vrouwenpoort te Leeuwarden; Felling, G.; tekening; 1830-1833; 22.x29.3 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-220 Studie van een gipsen hand; Felling, G.; tekening; 1832; 20.4x28.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-221 Studie van een gipsen buste; Felling, G.; tekening; 1830-1833; 59.0x45.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-222 Studie naar een tekenvoorbeeld met portretbuste; Felling, G.; tekening; 1830-1833; 58.0x44.3 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-223 Studie naar een tekenvoorbeeld met portretbuste; Felling, G.; tekening; 1830-1833; 58.0x43.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-224 Studie van een gipsbeeld: vrouwelijk naakt op de rug gezien; Felling, G.; tekening; 1831; 51.8x30.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-225 Studie van een gipsen kop; Felling, G.; tekening; 1832; 58.7x42.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-226 Studie van een gipsen buste; Felling, G.; tekening; 1830; 57.7x44.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.

- P1992-227 Studie naar een tekenvoorbeeld met de afbeelding van een Romeins consul; Felling, G.; tekening; 1830-1833; 58.6x40.8 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-228 Studie naar gipsbeeld van een staande man; Felling, G.; tekening; 1831; 46.1x30.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-229 Studie naar een gipsbeeld van een vrouw; Felling, G.; tekening; 1831; 52.0x30.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-230 Studie van een gipsen buste; Felling, G.; tekening; 1831; 52.1x30.2 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-231 Studie van een gipsbeeld van een naakte man; Felling, G.; tekening; 1833; 60.3x45.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-232 Studie van een gipsen been; Felling, G.; tekening; 1831; 30.1x19.2 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-233 Studie van een reliëf in gips; Felling, G.; tekening; 1830-1833; 60.0x48.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-234 Studie naar tekenvoorbeeld (?) van een Griekse kop; Felling, G.; tekening; 1830-1833; 50.5x41.8 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-235 Studie naar een gipsbeeld van 2 naakte worstelende mannen; Felling, G.; tekening; 1831; 58.7x45.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-236 Studie van een gipsen buste; Felling, G.; tekening; 1830-1833; 61.8x48.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-237 Studie van een man met mand; verso: studie naar gipsbeeld (fragment); Felling, G.; tekening; 1830-1833; 45.3x29.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-238 Studie van een gipsen hand; Felling, G.; tekening; 1831; 29.8x49.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-239 Studie naar een gipsen beeld van een liggende vrouw; Felling, G.; tekening; 1830-1833; 45.2x61.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-240 Studie naar een gipsen beeld van een liggende vrouw; Felling, G.; tekening; 1830-1833; 44.6x59.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-241 'Vanitas', tekening van een schedel; Jelgersma, J.E.; tekening; 1692; 16.8x17.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-242 Vrouw, gezeten aan een tafel; Ernstman, T. (?); pasteltekening; 1850-1885; 38.1x31.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-243 Landschap bij zonsondergang; Ernstman, T. (?); pasteltekening; 1850-1885; 48.8x32.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-244 Landschap met buitenhuis en zeilende schepen; Ernstman, T. (?); pasteltekening; 1850-1885; 41.5x32.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-245 Adam en Eva proevende van de appel; Ernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 61.5x48.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-246 Studie van een vrouw met kind; Ernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 63.0x47.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-247 Jezus verschijnt aan de vissers; Ernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 50.0x65.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-248 Landschap met vaart; Ernstman, T. (?); pasteltekening; 1850-1885; 63.0x47.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-249 Muzikanten op straat; Ernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 63.0x47.8 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-250 Studie van vrouw met handen voor de borst; Ernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 47.2x31.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-251 Vrouw met kind; Ernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 63.2x47.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-252 Landschap met vijver; Ernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 30.4x23.7 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-253 Landschap met koeien; Ernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 30.4x23.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-254 Landschap met schip; Ernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 33.3x24.9 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-255 Landschap; Ernstman, T. (?); pasteltekening; 1850-1885; 49.0x32.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-256 Vrouw die pannenkoeken bakt; Ernstman, T. (?); pasteltekening; 1850-1885; 48.2x31.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-257 Christus met één der apostelen; Ernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 48.0x31.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.

- P1992-258 Christoforus; Eernstman, T.(?); pasteltekening; 1850-1885; 63.0x48.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-259 Tekening naar gipsreliëf met Narcissus; Eernstman, W.; tekening; 1850-1860; 24.2x31.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-260 Tak met kersenbloesem; Eernstman, W.; tekening; 1854; 36.6x47.9 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-261 Studie van een gipsbeeld van een kind; Eernstman, W.; tekening; 1854; 62.5x48.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-262 Studie naar een gipsbeeld van een paard; Eernstman, W.; tekening; 1854; 36.6x47.9 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-263 Studie naar een gipsbeeld van een vrouw met 2 kinderen; Eernstman, W.; tekening; 1855; 62.0x48.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-264 Studie naar een gipsbeeld van een mannelijk naakt; Eernstman, W.; tekening; 1855; 62.7x48.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-265 Studie naar een gipsbeeld van een ruiter te paard; Eernstman, W.; tekening; 1854; 48.5x51.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-266 Studie naar een tekenvoorbeeld met een wintergezicht; Eernstman, W.; tekening; 1855; 36.5x48.8 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-267 Hemelvaart van Christus; Eernstman, T.; tekening; 1850-1885; 60.1x47.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-268 Christus en de apostelen; Eernstman, T.; tekening; 1850-1885; 61.7x48.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-269 Vrouw met korenschoof op het hoofd; Eernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 47.4x30.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-270 Landschap met vissers in een bootje; Eernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 31.5x25.4 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-271 Studie naar 17e eeuws portret; Eernstman, T.; tekening; 1850-1885; 61.0x45.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-272 Studie naar een mansportret; Eernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 63.2x47.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-273 Studie naar een mansportret; Eernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 62.5x47.3 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-274 Christus bij de bron; Eernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 63.0x47.6 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-275 Landschap met molen en schip bij ondergaande zon; Eernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 49.0x32.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-276 Landschap met koeien; Eernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 16.4x25.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-277 Landschap met koeien; Eernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 23.4x30.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-278 Landschap met koeien; Eernstman, T.; pasteltekening; 1867; 15.5x24.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-279 Fantasielandschap met het silhouet van Leeuwarden; Eernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 64.5x48.9 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-280 Man met twee duiven in open raam; Eernstman, T.; pasteltekening; 1850-1885; 48.0x31.8 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-281 'Fantasie', vrouw in landschap; Eernstman, T.; pasteltekening; 1868; 49.5x33.0 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-282 Landschap met op de voorgrond vee en op de achtergrond Leeuwarden; Eernstman, T.; pasteltekening; 1869; 47.4x31.5 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-283 Landschap met op de voorgrond vee en op de achtergrond Leeuwarden; Eernstman, T.; pasteltekening; 1865-1870; 25.0x32.9 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-284 Map met documentatiemateriaal betreffende Joh. Elsinga; 1900-1930 schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-285 Map met documentatiemateriaal betreffende professor J.H. Jurrens; 1900-1925 schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-286 Map met documentatiemateriaal betreffende Tjipke Visser; 1910-1940 schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-287 Map met documentatiemateriaal betreffende Hobbe Smith; 1900-1925 schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.

- P1992-288 Map met documentatiemateriaal betreffende Ype Wenning; 1900-1925 schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-289 Map met documentatiemateriaal betreffende Egnatius Ydema; 1900-1925 schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-290 Serie van 11 prenten met winterse vermaken; Jelgerhuis, R.; ets, ingekleurd; 1765; 14.0x15.5 cm. bruikleen Wassenbergh – Clarijs Stichting.
- P1992-291 Lijkstatie van prinses Marie Louise van Hessen-Kassel te Leeuwarden in 1765; Jelgerhuis, R.; gravure, ingekleurd; 1765; 25.1x34.2 cm. bruikleen Wassenbergh – Clarijs Stichting.
- P1992-292 Papieren imitatie van barok naaldkant ca. 1655-1665 in kistje; anoniem; 1850-1875; 32.0x11.0 cm. schenking Mr. M. Ybes, Laren.
- P1992-293 Kind gezeten op een kussen; anoniem; tekening; 1650-1680; 19.3x15.6 cm. bruikleen Wassenbergh-Clarijs Stichting.
- P1992-294 Vrouw speelt harp voor een riddergezelschap; Jurren, J.H.; aquarel; 1900-1940; 18.6x25.1 cm. bruikleen Wassenbergh – Clarijs Stichting.
- P1992-295 Twee huiselijke tafereeltjes op één blad; Bisschop, C.(?); olieverf op papier; 1860-1900; 17.7x8.0 cm. bruikleen Wassenbergh – Clarijs Stichting.
- P1992-296 Gezicht op het pontveer bij Galamadammen; verso; man bij paard met veulen; Andriessen, J.; aquarel; 1809; 15.4x20.0 cm. bruikleen Ottema-Kingma Stichting.
- P1992-297 Italianiserend landschap met klassieke bouwsels, ontwerp voor een behang; Andriessen, J.; aquarel; 1770-1810; 21.0x16.2 cm. bruikleen Ottema-Kingma Stichting.
- P1992-298 Elegant gezelschap bij de ingang van een buitenhuis; Andriessen, J.(?); aquarel; 1775-1800; 26.0x15.4 cm. bruikleen Ottema-Kingma Stichting.
- P1992-299 Drie foto's van de havenverbetering te Harlingen; Gnodde, A.; 1911-1912; 29.6x39.4 cm. schenking Provincie Friesland.
- P1992-300 Portret van Adrian Valkenier; Buys, J.; Vinkeles, R.; Bogerts, C.; gravure; 1780-1800; 14.0x8.4 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-301 Gezicht op de haven van Stavoren; Vermorcken, E.; houtgravure; 1850-1875; 13.1x15.8 cm. schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-302 Zes foto's van schaatswedstrijden o.a. te Heerenveen (Thialf); Atelier 'De Sport'; 1905-1920; schenking Fryske Akademy, Leeuwarden.
- P1992-303 Gegraveerde koperen plaatje van de horlogier Y. Westerdijk te Franeker; 1800-1850; 6.0x6.1 cm. schenking Museum Coopmanshûs, Franeker.
- P1992-304 Studie voor een sculptuur; Blaauw, Gjalt; tekening; 1992; 100.0x70.0 cm. schenking Gjalt Blaauw.
- P1992-305 Studie voor een sculptuur; Blaauw, Gjalt; tekening; 1992; 100.0x70.0 cm. schenking Gjalt Blaauw.
- P1992-306 Studie voor een sculptuur; Blaauw, Gjalt; tekening; 1990-1992; 100.0x75.0 cm. schenking Gjalt Blaauw.
- P1992-307 Twee ruiters op het strand; Benner, G.; tekening; 1945-1955; 33.0x70.5 cm. bruikleen Wassenbergh – Clarijs stichting.

Aanwinsten Textielafdeling

- T1992-001 Zwart wollen satijn kostuum met zijde, met gedrapeerde rok met queue, 1878-1883
- T1992-002 Zwart zijden mantel met applicatie van machinaal kant, 1900-1910
- T1992-003 Zwart zijden cape in richelieutechniek, zijde op vilt, met bandapplicatie en voile strook, 1900-1910
- T1992-004 Jak van bruinzwart zijden jacquard weefsel met kanten kraag, ca. 1902
- T1992-005 Zwart kanten machinaal gebreide sjaal, ca 1900
- T1992-006 Zwart jak van ribspiqué met bolero-effect, met losse boord van kant, 1902-1907 Nrs. 1-6 aankoop.
- T1992-007 Rood-witte sitsen skooldermantel, gevoerd met witte wol, 1775-1825
- T1992-008 Jakje met schoot van creme katoen met ingeweven streep, afgezet met geruite stof, 1900-1940 Nrs. 6-7: schenking de heer P.F. Bolt, Sneek.
- T1992-009 Mannenvest van Europees bedrukt katoen, zwart-wit sitspatroon, met twee rijen met garens omwonde knopen, gevoerd met wit linnen, 1775-1800
- T1992-010 Zonhoed gevoerd met sits met dicht patroon van ranken en rococo-bladmotieven, studiemateriaal, 1725-1750

- T1992-011 Zonhoed gevoerd met sits met groot symmetrisch patroon van ranken met grote bloemen, studiemateriaal, 1750-1775
Nrs. 9-11: schenking N.N.
- T1992-012 Zwart wollen jak met ondermouwen en bef met boord van machinaal geborduurde tule, 1900-1915
- T1992-013 Drickwart jas van zwarte wol, gerend, met satijnen biesjes en knopen versierd, 1915-1925
- T1992-014 Floddermuts met Rijsselse kant met symmetrisch bloempotmotief
- T1992-015 Diverse ondermutsen, behoord bij oorijzerdracht nrs. 12-15: schenking J. de Oude, Hengelo (Ov).
- T1992-016 Beige zijden (schoenen)zak met monogram A W, 1900-1925 schenking mevrouw D.M.A. Gerrevink-Rost van Tonningen, Vierhouten.
- T1992-017 Duitse muts met linnen bol en luifel van 4 stroken kloskant met symmetrische florale motieven gebaseerd op Hollands kloskant-motief, 1780-1780
- T1992-018 Floddermuts met strook van zeer fijne Rijsselse kloskant met bloemmotieffjes, 1830-1850
- T1992-019 Floddermuts met strook van zeer fijne Mechelse kloskant met bloemmotieffjes, 1830-1850
- T1992-020 Sluiermuts met bol van genopt neteldoek en strook van tule met machinaal kantje, ca. 1900, naar model ca. 1820
- T1992-021 Vijf stroken kant van een Duitse muts, symmetrische motieven met o.a. hoorn des overvloeds en vogeltje in een ring, 1775-1800
- T1992-022 Babymutsje van fijn geborduurd neteldoek en 18de eeuws kloskant, gevoerd met kunstzijde, 1920-1940
- T1992-023 Twee driekante doeken van fijne witte tule met respectievelijk strooimotief van sneeuwsterren en floraal rand- en hoekmotief in Frans borduurwerk, 1850-1900
- T1992-024 Merkleletterlap van linnen met zijdeborduursel met drie rijen letters, een rij cijfers en diverse motieven, 1764
- T1992-025 merkleletterlap zijdeborduursel op linnen gemerkt I S , met grondje en huis, onaf, 1700-1800
- T1992-026 Smalle letterlap, met linnen, katoen en zijde op linnen, gekroonde M, 1830
- T1992-027 Neteldoek schort met getamboeerde rand met perzisch ajour, ranken klimop-bladeren en in de hoeken een ovale cartouche met vaas, 1775-1825
- T1992-028 Strook machinaal geborduurde tule met geschulpte rand en asymmetrisch floraal motief, 1875-1900
- T1992-029 Chemisetje van wit neteldoek met floraal V-vormig gaatjespatroon, Engels borduurwerk, 1850-1875
- T1992-030 Zwart zijden langwerpige sjaal van machinale kloskant met floraal motief, ca. 1900
- T1992-031 Zwart zijden, in vorm geklost hoofddoekje met slippen, met gestileerd floraal patroon, 1850-1900
- T1992-032 Zwarte halfronde fichukraag van machinaal gebreid kant, met guirlande, 1875-1900
- T1992-033 Korte zwartzijden rouwfalie, 1850-1900
- T1992-034 Effen linnen peluwsloop, 1700-1800
- T1992-035 Linnen peluwsloop met kloskant tussenzetsel, trollegrond met linnenslagmotief zonder contourdraad, 1700-1750
- T1992-036 Linnen peluwsloop met Point-de Paris kloskant tussenzetsel, 1700-1800
- T1992-037 Twee peluwslopen met tussenzetsel van Point-de-Paris kloskant met losstaande vaas- en bloemmotieven, 1750-1800
- T1992-038 Peluwsloop met tussenzetsel van Vlaams kloskant, trollegrond met stijf floraal motief en stippen, 1700-1750
- T1992-039 Linnen laken met tussenzetsel met ovaal Hollands kloskantmotief, 1675-1850
- T1992-040 Vier kussenslopen met kloskant tussenzetsel met trollegrond en stijve guirlande, 1700-1750
- T1992-041 Vijf linnen slopen met geborduurd tule tussenzetsel, gemerkt I D 12, 1850-1900
- T1992-042 Drie linnen slopen, gemerkt C D 12, met verschillende kanten tussenzetsels, 1800-1900
- T1992-043 Drie linnen slopen, gemerkt I B 4, met tussenzetsel met sierlijk Hollands kloskant-motief op Point-de-Paris grond, 1775-1800
- T1992-044 Twee linnen slopen, gemerkt I B 8, met tussenzetsel met verwaterd Hollands kloskant-motief op Point-de-Paris grond, 1775-1800
Nrs. 17-44: schenking mevrouw M.D. Osieck-Ybes, Den Haag, afkomstig uit de familie van Mr. J. Dirks.

- T1992-045 Kaart van Friesland, gedrukt op katoen, ca. 1850 bruikleen Wassenbergh-Clarijs Stichting.
- T1992-046 Vaandel van de Volksweerbearheid Claudius Civilis van creme wol met blauw en goud, ca. 1880. Hierbij verguld zinken topstuk van een vaandelstok in de vorm van een gestrikt lint met carouche waarin LEEUWARDEN, hieraan 11 medailles, vnl. gymnastiek, 1880-1890
- T1992-047 Vlag van de Leeuwarder Politie Muziekvereniging; opgericht 22 april 1948, met Friese vlag in een hoek
- T1992-048 Vlag van gele en rode wol, bedrukt, met letters NFHF en geborduurde oranje kroon, aan geel-rode stok met palmetvormige top waaraan ring met 20 lange en korte vaantjes, 1930-1960
- T1992-049 Oranjevaandel met tekst: Voor Vaderland en Oranje, wapen van Leeuwarden. vaan met: Leeuwarden 1893, oranje zijde met beschildering en tamboerwerk. Hierbij verguld topstuk van een vaandelstok in de vorm van een omkranste lanspunt en knoppen (1938 ?)
- T1992-050 Vaantje of wimpel met tekst: Jeugdhulde W, Amsterdam 6 sept. 1938
- T1992-051 Vierkante vlag van wol, bovenste helft is geel, onderste blauw; Leeuwarden, ca. 1938
- T1992-052 Houten topstuk van een vaandelstok in de vorm van een omkranste W, met strik, waarvan het lint zich om de paal slingert, vermoedelijk 1938
- T1992-053 Drie vaandelstukken, A: bekroond met Lier; B: met lanspunt; C: effen zwart, 1875-1940
- Nrs. 46-53: bruikleen Gemeentearchief, Leeuwarden.
- X1992-054 Lichtblauw rieten poppewagentje met zeildoek kap en wollen gordijntjes, 1900-1920 schenking mevrouw Wietske Schaaf-Nijp, Leeuwarden.
- X1992-055 Prins Karelspeel, een eiken flipperkast met tol en gedraaide pionnen van mahoniehout en benen fiches, 1800-1900 schenking mevrouw R. van Grotenhuis-van Oppen, Heilige Landstichting.
- T1992-056 Rokkostuum, trouwkostuum, zwarte jas, vest en gestreepte broek. Met de oorspronkelijk hierbij horende zwarte broek is de jas wijder gemaakt, 1927
- T1992-057 Hoge zijden cylinderhoed, handschoenen, das en kousen, gedragen bij trouwkostuum, 1927
- T1992-058 Borstlap of bef voor ingebakerde baby met bijpassende tweedelige mouwtjes van neteldoek met oppennaaiwerk en getamboeerde randen, vermoedelijk gedragen door Grietje Douwes Swart, 1827
- T1992-059 Wit jurkje met popmouwtjes en V-vormige decoratie in lijffe, met wit galon en bordduurwerk, 1900-1910
- T1992-060 Mutsje, ajourbreiwerk van wit katoen met los katoenen ondermutsje, 1870-1910
- T1992-061 Wikkeldoek van piqué afgewerkt met machinaal kantje, 1900-1910
- T1992-062 Paar baby-kousjes van ajour-breiwerk, 1913-1916
- T1992-063 Twee kinderhemdjes van katoen, afgezet met galon, 1900-1916
- J1992-064 Breed gouden oorijzer met geometrische knoppen, gestippeld W.S.P. 1902, jlt. 1875
- J1992-065 Paar gouden mutsspelden, rozetvorm met verhoogd hart, met rijnteentje, 1875-1902
- T1992-066 Zwart zijden en kunstzijden ondermuts, met witte en zwarte haarband, 1900-1950
- J1992-067 Paar eboniet rouw-oorhangers met klimopblad en een losse oorbel van eboniet met boeketje, 1850-1900
- J1992-068 Ronde eboniet broche, waarop een reliefboeketje is bevestigd, 1850-1900
- J1992-069 Dasspeld met zwart kroontje, 1900-1950
- T1992-070 Lange rouwfalie van fijne zwarte crepe, 1890-1920
- T1992-071 Twee zwarte schortjes met ingezette stroken resp. geborduurde tule en haakwerk van kunstzijde, 1900-1925
- T1992-072 Kyske van 'Het Modehuis, Leeuwarden', van zwart gevlochten en geplooid paardehaar, versierd met zijden bloemetjes en struisveer, 1900-1925
- T1992-073 Floddermuts met gebreide bol en strook van machinaal 'veer'kant, 1900-1925
- T1992-074 Twee gebreide nachtmutsen van resp. wol en katoen, 1900-1925
- T1992-075 Tipmuts genaaid van tricotstof met reliëfpatroon, 1900-1950
- T1992-076 Ochtendmuts met bol van doorgestopt filetknopwerk en hanekam langs voorzijde, 1900-1925
- T1992-077 Zwart wollen kaper of schoudermuts versierd met kunstzijden lint, kraal en balletjes-franje, 1900-1925

- T1992-078 Zwart wollen losgeweven omslagdoek met balletjes-franje, 1900-1925
- T1992-079 Letterlap van Hendrikje Greijdanus, Menaldum 1913, met rood katoen geborduurd op stramien
- T1992-080 Collectie schoolhandwerk van de lagere school in Menaldum, gemaakt door Hendrikje Greijdanus, 1913-1916
Nrs. 56-80 : schenking mevrouw H. Vellinga-Greijdanus, Dronrijp.
- T1992-081 Nieuw-Fries kostuum, schootjak, rok en tipdoek voor daags gebruik, van groen-wit-rood geruite 'Ploegstof', en geborduurd linnen tipdoek, 1949-1950
- T1992-082 Nieuw-Fries kostuum, schootjak, rok, tipdoek en schort, uitgaanstenuue, van fijn bedrukt katoen met floraal motiefje, met dubbele tipdoek van katoen en tule en tule schort, 1949-1950 nrs. 81-82: schenking mevrouw N. van Eijk, Drachten.
- J1992-083 Beugelbeurs, zilveren beugel met gezaagd bloemmotief aan ketting, met kralen beursje, met boeketje tegen blauw-roze achtergrond
- J1992-084 Zilveren beursbeugel, accoladevormig, met gedreven en gezaagd motief van palmetten en bloemen, met binnenbeugel.
- J1992-085 Zilveren broche, gemaakt van boekbeslag met symmetrisch floraal motief
- J1992-086 Langwerpige gouden broche met drie corralijnen kralen
- J1992-087 Twee-delige zilveren ceintuurhaak met gestileerd floraal motief, 1950-1960
Nrs. 83 -87: schenking dames Kettner-Akkerman en Akkerman, Heemstede resp. Leeuwarden.
- J1992-088 Paar gouden manchetknopen met voorstelling van vuurtoren, resp. tweemaster
- J1992-089 Zilverkleurige horlogeketting, waarin drie medailles zijn verwerkt van Fietsclubs uit Sneek, Dokkum en Drachten, 1900-1910
- J1992-090 Paar manchetknopen gemaakt van vierkante stuivers, verbonden d.m.v. kettinkje, 1936-1939
- J1992-091 Zilveren armbandje bestaande uit 13 zilveren stuivers, 1850-1900
- J1992-092 Zilveren draagteken met monogram, opschrift 1 nov. 1880, aan zwart fluwelen lint met zijde omboord
- J1992-093 Zilveren draagteken in de vorm van een wapenschild met een degen, opschrift Commissie Olympia 1882; met draagoog aan gedraaid koord
Nrs. 88-93: overdracht Numismatische afdeling Fries Museum;
Nrs 92-93: schenking Diakonessenhuis, Leeuwarden.
- T1992-094 Kruissteekborduurwerk, kopie van merkletterlap gemerkt R I 1730, geborduurd door mw. A. Bakker-Oosterhout, 1989-1992 opdracht textielafdeling Fries Museum, Leeuwarden.
- T1992-095 Bruin fluwelen speldenkussen aan één zijde beschilderd met teckel-kop, 1850-1900
- T1992-096 Rood lakens buidelstasje bedrukt met zwarte sihouetten, o.a. van Speyk, 1831-1850
- T1992-097 Doek van donkerblauwe wollen mousseline bedrukt met bloempatroon, 1800-1900
- T1992-098 Paar helderblauwe gebreide polsmofjes met ingebreide rand met ijzeren kralen, 1890-1910
Nrs 95-98: schenking mevrouw F.M. Akkerman, Leeuwarden
- T1992-099 Kruissteekborduurwerk, kopie van merklap uit 1826 (FM 1957-96), geborduurd door mw. H. Oosting-Zantinge, 1989
- T1992-100 Kruissteekborduurwerk op deels beschilderd stramien met voorstelling van 'Stinsseflora op Fogelsanghstate', geborduurd door S.I.E. Wille-Engelsma, 1988
Nrs. 99-100 opdracht Textielafdeling Fries Museum, Leeuwarden.

Aanwinsten Numismatische afdeling

Inv.nr.

- 11366 Gegoten bronzen penning 1991-1 van de Vereniging voor Penningkunst met titel 'Vrouw in raam' geschenk G. Elzinga, Goutum.
- 11367/ Zilveren gehalveerde 2/3-groot met engel, geslagen
- 11368 te Brussel voor Brabant (1268-1312); zilveren denarius van Antoninus Pius (138-161 A.D.) vondst F.M. (D.M. Visser), gem. Menaldumadeel.
- 11369 Zilveren dukaat Nederland 1992 aankoop.
- 11370 Koperen penning met o.a. afbeelding van drie sceatta's naast een Friese tekst. Geslagen bij 's Rijksmunt ten bate van het terponderzoek te Wijnaldum geschenk Stichting Archeologisch Onderzoek Wijnaldum, Groningen.

- 11371/ Vernikkelde herinneringsmedaille nr.3 van de F.M.C.
 11372 betreffende deelname aan een gemotoriseerde elfstedentocht; koperen medaille van het F.R.S., 2e prijs stierkalf toegekend in 1893 aan R.S. van der Meulen, Oosterlittens geschenk G. van der Meer, Drachten.
 11373 Nikkelen 10-ECU muntgeschenk Teleac, Utrecht.
 11374 Zilveren penning 1992-1 van de Vereniging voor Penningkunst met titel 'Reispenning' geschenk G. Elzinga, Goutum.

Aanwinsten Moderne kunst

- M1992-1 Gjalt Blaauw, beeld, 1990, ijzer, 180x130x60 cm.
 M1992-2 Gjalt Blaauw, beeld, 1991, hardsteen en ijzer, 180x150x75 cm.
 M1992-3 Jan Roeland, Stilleven V, 1991/1992, olieverf op doek, 190x150 cm.
 M1992-4 Sjoerd de Vries, portret van Dictus Jager, 1991, gemengde techniek, 45x33 cm.
 M1992-5 Sjoerd de Vries, Deelsbrêge, 1992, gemengde techniek, 37,5x51 cm.
 M1992-6 Gerrit de Wilde, Ancient little aircraft exhibition, 1991, ebbenhout, ramin, polyester, plamuur, multiplex, synthetische lak, acrylverf, aluminium, snorharen van de Ceylonese panter, gierzwaluwvleugels, hoogte 184 cm.
 M1992-7 Gerrit de Wilde, Drie met veel gevoel vervaardigde beeldhouwwerken op welhaast ideale wijze tentoongesteld, 1992, kardinaalshoedjeshout, diverse houtsoorten en acrylverf, 46x51x30 cm.
 M1992-8 Douwe Elias, De Kanselarij, 1991/1992, olieverf op doek, 200x200 cm.
 M1992-9 Jentsje Popma, Onweer boven de Grote Wielen, 1991, olieverf op doek, 40x60 cm.
 M1992-10 Eja Siepman van den Berg, Koude Steen, 1991, brons, hoogte 84 cm.
 M1992-11 Jan Maaskant, Tomba Cardarelli, een herinnering, 1988, aluminium en olieverf op doek, installatie.
 M1992-12 De Vier Evangelisten, Na de beeldenstorm, ontwerpen voor een beeldentuin rond de terp van Hogebeintum, 1988, vier gouaches, ieder 90x60 cm.
 M1992-13 De Vier Evangelisten, 9 ontwerpen, gemengde technieken, 1988/1990, ieder 25x15 cm.

R.H.C. Vos